MICHAEL COOK

KISA DÜNYA TARİHİ

İNSANIN DÜNYA ÜZERİNDEKİ MACERASI

2. Baskı

say

SAY TARİH DİZİSİ

İnsan atalarımız iki milyon yıl boyunca bu gezegende sürdürdükleri uğraşıları bir kenara bırakıp neden tarih yapmaya, başka deyişle, bitki ve hayvanları evcilleştirmeye, toprağa yerleşmeye, devletler ve ordular kurmaya, tapınaklar inşa etmeye ve yazı yazmaya başladılar? Tarih neden farklı şekilde gerçekleşmedi ve Aztekler Avrupa'yı değil de İspanyollar Güney Amerika'yı fethetti? İnsan tarih diye bir şey yapamayabilir miydi? Bugün dünyayı neden Batılılar yönetiyor?

Kısa Dünya Tarihi'ni diğer dünya tarihi kitaplarından farklı kılan şey, genel okura bu önemli soruların yanıtını sunması ve bu sunuşu oldukça zengin ve renkli bir içerikle donatması.

Bu kitabın sayfalarını çevirirken yazar Michael Cook'un rehberliğinde tarihsel çağları, coğrafi kıtaları ve başlıca kültürel iklimleri bir bir dolaşacak, Orta Amerika takvimleri, Hint tapınak fahişeleri ve Avustralya yerlilerinin çetrefil akrabalık yapıları gibi son derece ilginç konular hakkında oldukça şaşırtıcı bilgiler edineceksiniz.

"Eski Taş Çağı'ndan 11 Eylül'e dek uzanan zaman diliminde neler olduğuna ilişkin zekice bir araştırma."
— *The New York Times*

"Bu denli kompakt bir kitabın bu kadar çok konuya hâkim olması gerçekten büyüleyici."
— *The Washington Post*

KISA
DÜNYA TARİHİ

İnsanın Dünya Üzerindeki Macerası

Michael Cook (d. 1940)
Cambridge Üniversitesi King's College'de öğrenim gördükten sonra kariyerinin ilk aşamalarında Bernard Lewis ile birlikte çalışmış bir İslam Tarihi uzmanı olan Michael Cook, Princeton Üniversitesi'nde Yakındoğu Araştırmaları profesörü olarak görev yapmaktadır. Türkçe'ye henüz çevrilmemiş olan İslam tarihi ile ilgili önemli çalışmalara imza atmıştır.

KISA
DÜNYA TARİHİ

İnsanın Dünya Üzerindeki Macerası

Michael Cook

İngilizceden çeviren:
Melahat Fındık

say

Say Yayınları

Kısa Dünya Tarihi: İnsanın Dünya Üzerindeki Macerası / Michael Cook
Özgün adı: *A Brief History of the Human Race*

Eserin özgün yayıncısı: W. W. Norton & Company

ISBN 978-605-02-112-3
Sertifika no: 10962

İngilizceden çeviren: Melahat Fındık
Editör: Sinan Köseoğlu
Sayfa düzeni: Tülay Malkoç

Baskı: Gülmat Matbaacılık
Topkapı/İstanbul
Tel: (0212) 577 79 77
Matbaa sertifika no: 18005

1. baskı: Say Yayınları, 2012
2. baskı: Say Yayınları, 2014

Say Yayınları
Ankara Cad. 22/12 • TR-34110 Sirkeci-İstanbul
Telefon: (0212) 512 21 58 • Faks: (0212) 512 50 80
www.sayyayincilik.com • e-posta: say@sayyayincilik.com
www.facebook.com/sayyayinlari • www.twitter.com/sayyayinlari

Genel Dağıtım: Say Dağıtım Ltd. Şti.
Ankara Cad. 22/4 • TR-34110 Sirkeci-İstanbul
Telefon: (0212) 528 17 54 • Faks: (0212) 512 50 80
internet satış: www.saykitap.com • e-posta: dagitim@saykitap.com

İÇİNDEKİLER

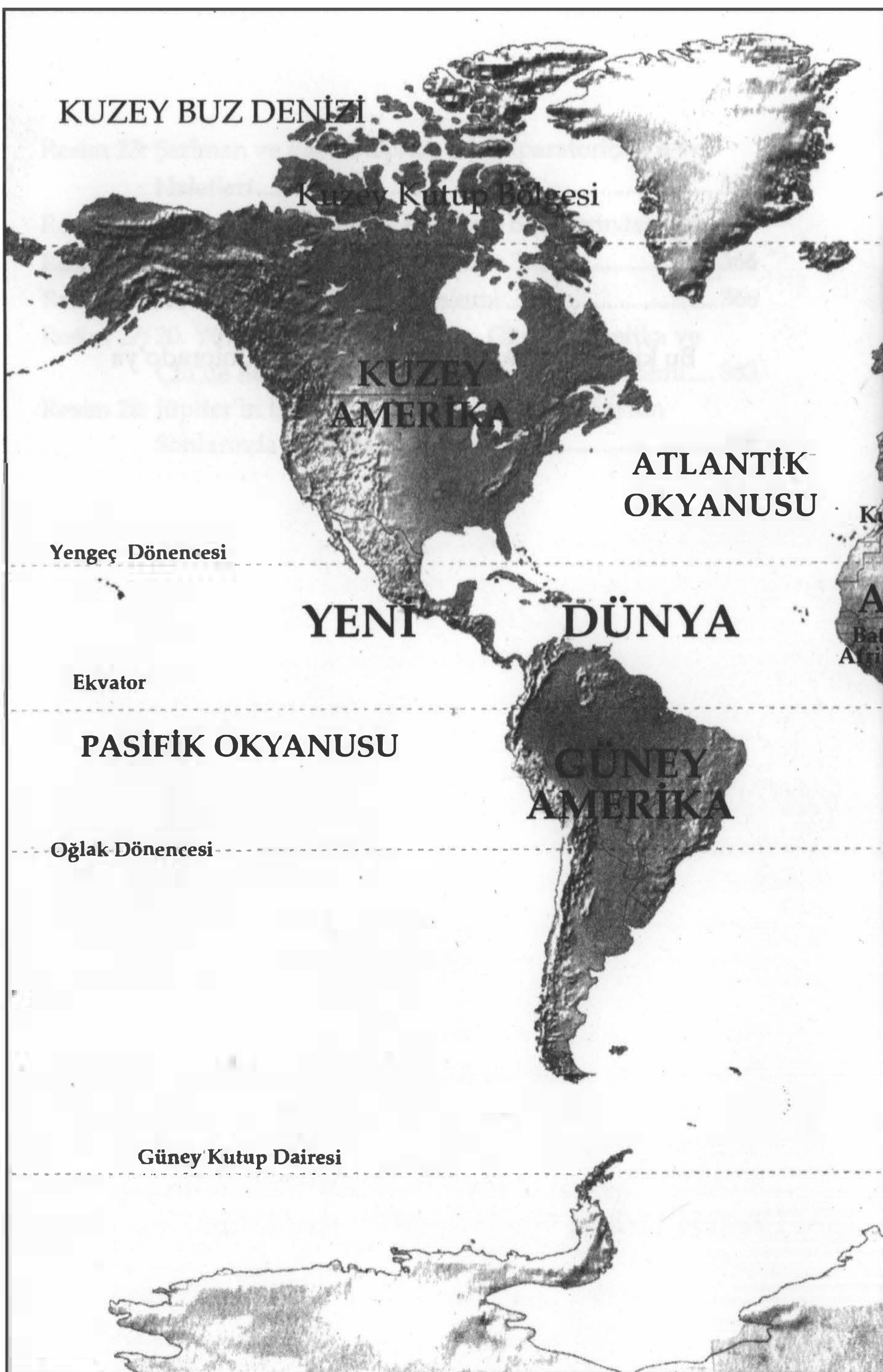
KISIM II
DAHA KÜÇÜK KITALAR

KISIM III
AVRASYA KARA PARÇASI

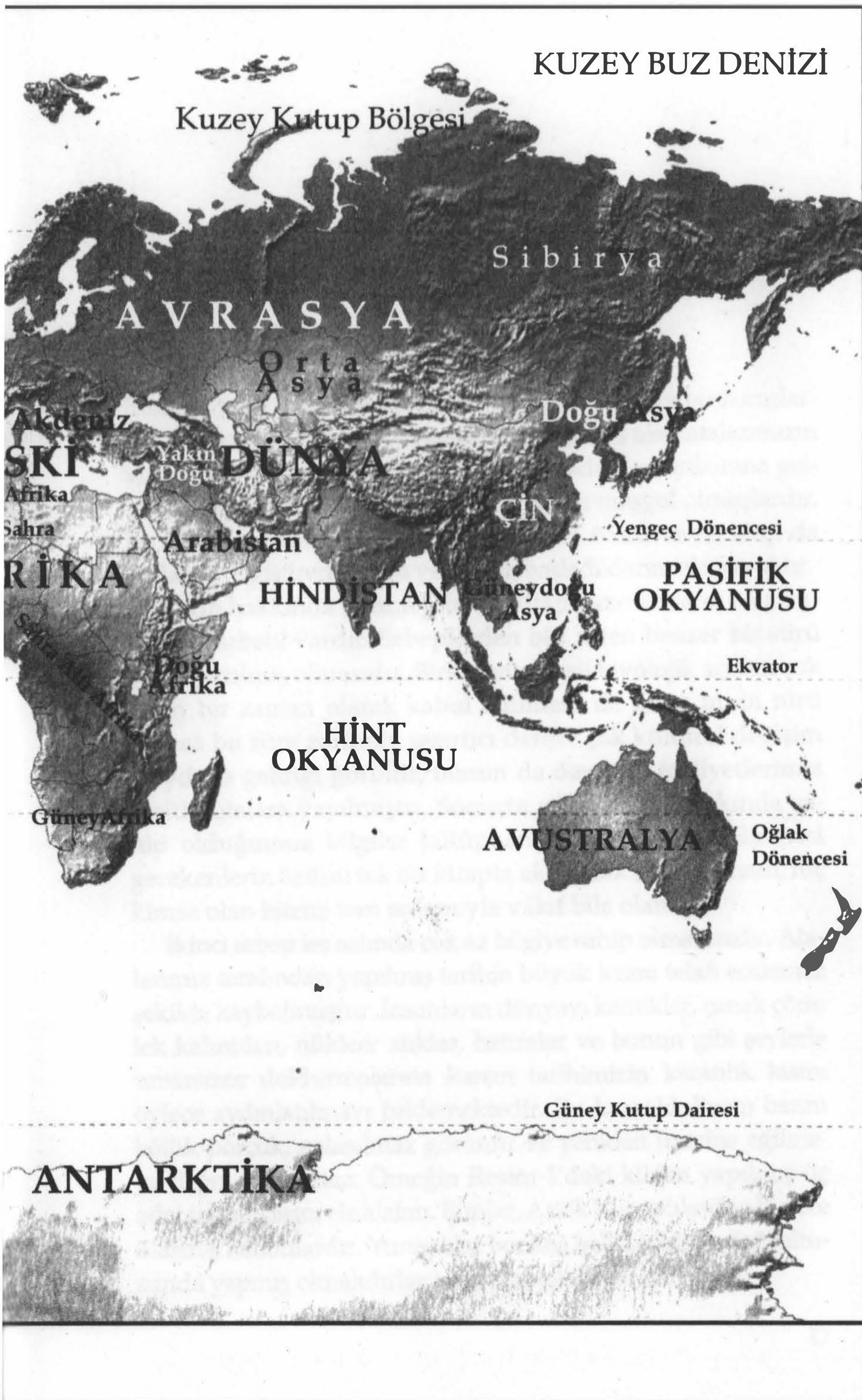
HARİTA LİSTESİ

RESİM LİSTESİ

Bu kitap yazılırken, Çin'de doğan ve Colorado'ya göç eden Margot'a



HARİTA 1: DÜNYANIN BAŞLICA BÖLGELERİ

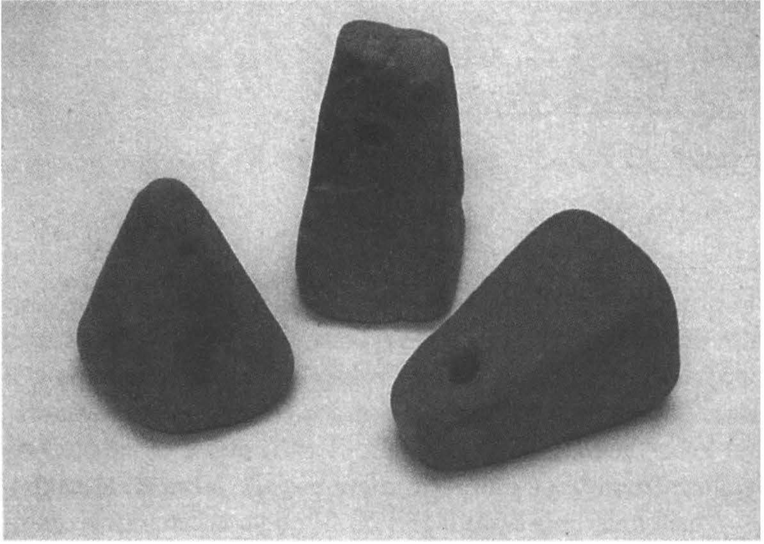

KUZEY BUZ DENİZİ
Kuzey Kutup Bölgesi
Sibirya
AVRASYA
Orta Asya
Akdeniz
ESKİ
Yakın Doğu
DÜNYA
Doğu Asya
Afrika
Sahra
ÇİN
Yengeç Dönencesi
Arabistan
AFRİKA
PASİFİK OKYANUSU
HİNDİSTAN
Güneydoğu Asya
Sahra Altı Afrika
Doğu Afrika
Ekvator
HİNT OKYANUSU
GüneyAfrika
AVUSTRALYA
Oğlak Dönencesi
Güney Kutup Dairesi
ANTARKTİKA

ÖNSÖZ

İnsanlar tarih yapmaya ancak birkaç yüz nesil önce başlamışlardır. Bu, iki bin ya da üç bin nesil önce yaşamış olan atalarımızın bizden daha az zeki ya da kalın kafalı oldukları anlamına gelmez. Sadece tarih yapmaktan başka işlerle meşgul olmuşlardır. Bu kitap, atalarımızın hangi sebeplerden ötürü ve ne olup da yollarını değiştirerek tarih yapmaya başladıklarını ele alacaktır.

Tarih hakkında bunun gibi bir kitap yazmamanın en azından iki sebebi vardır. Sebeplerden biri zaten benzer bir sürü şeyin yazılmış olmasıdır. Birkaç yüz nesil biyolojik açıdan çok uzun bir zaman olarak kabul edilmese de konu insan türü olunca bu süre zarfında şaşırtıcı derece çok kültürel değişim meydana geldiği görülür; bunun da ötesinde faaliyetlerimiz çeşitli kıtalara yayılmıştır. Sonuçta geçmişimiz hakkında sahip olduğumuz bilgiler kütüphaneleri doldurur. Bilinmesi gerekenlerin özünü tek bir kitapta aktarmak şöyle dursun, hiç kimse olan bitene tam anlamıyla vâkıf bile olamaz.

İkinci sebep ise aslında çok az bilgiye sahip olmamızdır. Atalarımız tarafından yapılmış tarihin büyük kısmı telafi edilemez şekilde kaybolmuştur. İnsanların dünyayı kemikler, çanak çömlek kalıntıları, nükleer atıklar, hatıralar ve bunun gibi şeylerle umarsızca doldurmalarına karşın tarihimizin karanlık kısmı öylece aydınlatılmayı beklemektedir. Bu karanlık kısım bazen bölük pörçük, anlaşılmaz görünür ve yeniden üzerine eğilmeye değer bulunmaz. Örneğin Resim 1'deki kilden yapılmış üç adet taş parçasını ele alalım. Bunlar, Antik Yunanlılardan bizlere ulaşmış kalıntılardır. Yunanlılar bunları belli bir amaç doğrultusunda yapmış olmalıdırlar; peki ne olabilir bu amaç?



Resim 1: Eski Yunan'dan üç nesne.

Sonuçta bu kitap insanlık tarihinin genel bir tablosunu çizecek, ama bu tablo zorunlu olarak yer yer eksik kısımlar içerecektir. Voltaire'in söylediği gibi "Sıkıcı olmanın altında yatan sebep her şeyi anlatmaktır" ve sonuç olarak ben özellikle bu tuzaktan kaçınmaya çalışacağım. Elbette bilgi verici olmaya çalışırken işleri çok basite indirgemek ve gerçekçi bir resim çizmeye çalışırken de konuyu çok karmaşık hale getirmek arasında çok ince bir çizgi vardır. Umarım bu kitabı hazırlarken yolumu yitirmemişimdir; fakat yine de buna okuyucular karar verecektir. Eğer bu kitap işinize yaramazsa, farklı yöntemlerle hazırlanmış diğer kitaplara yönelebilirsiniz.

Aslında kitabın sonunda nasıl bir mütevazı amaca hizmet etmek için bu kitabı yazdığımı ele almalıyım. Kitap, insanlık tarihi hakkında bütüncül bir kavrayış edinebilmeleri ve ilgi çekici yöntemler hakkında fikir sahibi olabilmeleri için okuyucuların zihninde bir ışık yakmayı amaçlamaktadır. Buradan hareketle şunu diyebilirim ki tarih için önerebileceğim

bir Büyük Teorim yok. Bu aslında büyük bir kayıp değil, böyle bir teorim olsaydı çok büyük ihtimalle yanlış olacaktı. Bunun yerine fikirlerim var. Bunlardan bazıları başkalarının yayımlanmış fikirleri, bazıları ise benim zaman içinde toparladığım yayımlanmamış fikirlerim. Diğer taraftan bu fikirler öyle hepsi birden çok dayanaklı ya da hepsi birden çürütülebilecek fikirler değil; her ne kadar bazılarının yanlış olduğu söylenebilirse de bazılarının doğru olduğu ileri sürülebilir.

Kitabın temel çerçevesi "İçindekiler" tablosuna bir göz atılınca çok açık şekilde görülecektir. Özellikle, bu kitabın kısa bir önsöze sahip modern tarihten ibaret olan bir dünya tarihi kitabı olmadığı çok net bir biçimde anlaşılacaktır. Kuşkusuz benim hareket noktamı "bugün bulunduğumuz noktaya nasıl geldiğimiz" oluşturmakta çünkü gelecekte tam olarak nereye varacağımız hakkında herhangi bir fikrim yok. Ne var ki içinde olduğumuz anın evrenin kronolojik bir merkezi olduğu yönündeki içi boş tasvirlerden de uzak durmaya çalıştım.

İçindekiler kısmında açık olmayan bir nokta olabilir; o da her bir bölümün kendi içindeki dizilişidir. Her bölüm geniş bir bakış açısı sağlayan gözlemleri içeren uzun bir alt bölümle başlar ve bu alt bölüm de birkaç alt başlığa ayrılır. Bunu daha dar bir noktaya odaklanan iki kısa alt bölüm takip eder. Burada seçilen konu daha yakından incelenir. Genellikle ana bölümün ikinci alt bölümü daha özel bir konuyu ele alırken üçüncü alt bölüm müzelerde rahatlıkla görülebilecek türden maddeleri inceler. Derinlemesine inceleme yoluna gittiğim konuları seçerken kendimce ilginç olan ve önemli bulduğum konuları toplama yoluna gittim; belki de aynı yöntemi izleyen başka bir yazar aynı konuları seçmeyecektir. Bu alt bölümlerden bazıları geçmiş hakkında bugüne kadar bildiklerimizi nasıl bildiğimiz hakkındadır. Diğerleri ise konumuz dâhilinde olan kültürlerin ayırt edici niteliklerini ve bazen de ileri çıkan özelliklerini ya da uzak geçmişlerine ulaşabildikleri sürece belirli bir düzeye ulaşabilmiş kültürlere ait maddi

kalıntıları ele alır. Aslında bu bölümleri, inceleme bölümlerinde biraz ihmal ettiğim bazı konuları telafi etmek amacıyla oluşturdum. Burada kadınların ve bilimin rol aldığını görüyoruz; bunların her ikisi de geçmiş toplumların faaliyetleri ve onlar hakkında bilgi edinmek üzere kullanıldı.

1970'lerin sonunda ve 80'lerin başında kendimi Londra'daki Doğu ve Afrika Araştırmaları Fakültelerinde (Schools of Oriental and African Studies) dünya tarihine yakın sayılabilecek bir ders verirken buldum. Ders, modern öncesi dönemde Asya ve Afrika hakkındaydı; meslektaşım Colin Heywood İÖ 3. yüzyıldan itibaren Asya tarihini ele alırken, geri kalan kısmını ben anlatıyordum. Princeton'a geçtikten sonra 1990'ların sonuna kadar bir daha bu konuya dönmedim ta ki Jared Diamond'un *Tüfek, Mikrop ve Çelik* adlı kitabını okuyup bu konudaki ilgim tekrar alevleninceye kadar. Sonra Princeton'da küçük bir grup üniversite öğrencisine dünya tarihi dersi vermeye başladım, beni tekrar dünya tarihi işi içine soktukları için onlara minnettarım; onların bakış açıları ve iddiaları konuya bakış açımı etkiledi.

Ancak bunlar elinizdeki kitabı neden yazmam gerektiğine dair tek bir açıklama olamaz. Anlattığı dersi geniş ölçüde dünya geneline yayarak anlatamayan bir profesör olarak anılmayı istemiyordum. Beni bu tarz bir çalışma yapmaya iten bazı çekici etmenlerden öte birkaç önemli nokta vardı. İlk olarak, 2000 yılında üzerinde on beş yıldır çalıştığım konuları içeren, yedi yüz sayfadan oluşan, dikkatli şekilde hazırlanmış dipnotları bulunan bir monografi yayımladım. Bu çalışma bana başka konular hakkında yazmak için zaman kazandırdı ve aynı zamanda da kendi alanıma karşı bir yükümlülükten beni kurtarmış oldu. İkincisi, Robert Wisnovsky aracılığıyla tanıştığım Steve Forman ile İslam tarihi hakkında uzun konuşmalar yapma fırsatım oldu ve belki bu konuda Norton yayınevi için bir şeyler yazabilirim diye düşündüm. Ona dünya tarihi hakkındaki dersimden bahsedince, bu konuda bir kitap yazmamı tavsiye etti. İşte bu kitap ortaya çıktı.

***

Kitapta kullanılan yazım biçimleri hakkında birkaç söz söyleyeyim.

Miladı baz alarak kullandığımız tarihlendirmelerde, milattan önceki ve sonraki tarihler için daha yakın zamanlarda kullanılmaya başlanan "MÖ" ve "MS" yerine "İÖ" ve "İS" kısaltmalarını kullanacağım. Bu tercihi Nasıralı İsa'nın mesihlik unvanını ya da kutsallığını beyan etmek amacıyla yapıyor değilim; nasıl ocak (*january*) derken Roma tanrısı Janus'u ya da çarşamba (*wednesday*) derken Alman tanrısı Woden'i yüceltmiyorsam bu kısaltmaların kullanımında da Hıristiyan temaları vurgulamak niyetinde değilim. Aslında bugün dünyada yaygın olarak kullanılan miladın Hıristiyanlığa vurgusu olması dünya tarihi bağlamında bir şey ifade eder, ancak bu herkes tarafından kutsal sayılması gerektiği anlamına gelmez. Fakat tarihin yanlışlıklarını bazı şeylerin üzerini örterek düzeltmek nafile bir çabadır.

Çince isimleri ve kavramları Latin harfleriyle yazarken Pinyin yöntemi yerine Wade-Giles yöntemini kullandım, fakat ilk kullanıldıkları yerlerde Pinyin yöntemindeki eşlerini parantez içinde gösterdim. Çin'in önde gelen tarihçileri her iki yöntemi de beğenmezler; ben Wade-Giles yöntemini seçtim, çünkü ortalama bir İngiliz okuru bu yöntemi kullanırken Pinyin yöntemine oranla daha az telaffuz hatası yapar.

"Tarım" kelimesini genel bir terim olarak evcil bitkilerin ve evcil hayvanların yetiştirilmesi için kullandım. Bu durumdan aslında İngiliz toprak sistemi ile biraz yakın bir ilişki kurması açısından memnun değilim; ancak daha kesin bir terim olan "yiyecek üretimi" henüz o kadar yaygınlık kazanmadı.

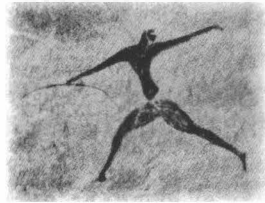
***

Bu çalışmada eleştirel yorumlarını ve tavsiyelerini eksik etmeyen ve müsveddelerimi okuyan Patricia Crone ve Norton Yayıncılık'tan William Everdell ve John E. Wills Jr.'a te-

şekkürü borç bilirim. Ayrıca oğullarım Simon ve Richard'ın yorumlarından da faydalandım. David Schulman Güney Hindistan konusunda ve Svat Soucek de çok eski bir Rus metnini yorumlamakta bana yardımcı oldular. Yıllar boyu bir sürü insan gerek benimle fikirlerini paylaştılar gerekse bu kitap için rastladıkları şeyleri bana verdiler. Bunlar arasında; John Brinkman, Michael Doran, Oleg Grabar, Kenneth Mills, Stephennie Mulder ve Frank Stewart bulunmakta. Şükrü Hanioğlu, Giovanna Cesarani, Zilan Shen and Leon Zhu bazı resimlerde bana bilfiil yardımcı ettiler. Sarah England tam bir enerji, hassasiyet ve sabırla resimler ve haritalarda çıkan teknik problemlerin üstesinden geldi. Ayrıca Princeton Üniversitesi Sanat Müzesi'nin kibar çalışanlarından, özellikle de Michael Padgett'tan çok istifade ettim; onların dostça tavırları sayesinde öğrencilerim ve ben üzerinde çalıştığımız kültürlerin sanat eserlerine dokunma şansını yakaladık. Şunu gönül rahatlığıyla söyleyebilirim ki, onların tarihi değerine herhangi bir tahribat vermeden çalışmamızı tamamladık.

KISIM I

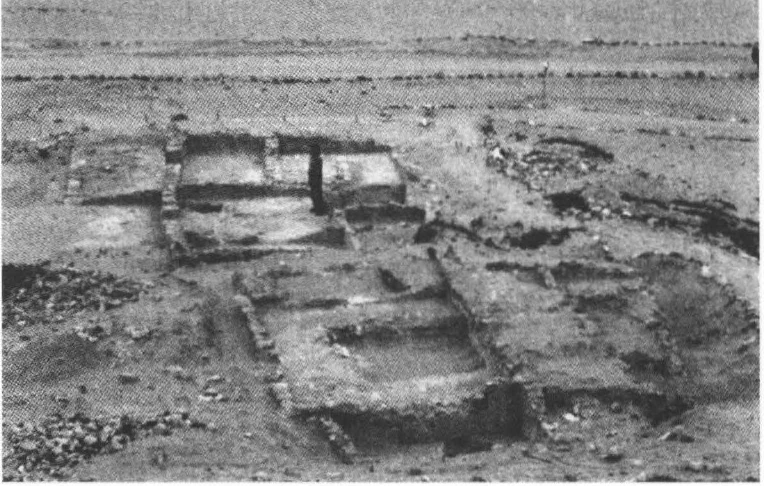
TARİH NEDEN BU ŞEKİLDE GERÇEKLEŞTİ?



BÖLÜM 1
PALEOLİTİK ARKA PLAN

I. TARİH NEDEN YAŞANDIĞI ZAMAN YAŞANMIŞTIR?

Resim 2'de görülen fotoğraf 2001 yılında *New York Times*'da yayımlanmıştır. Fotoğraf hakkında benim söylediklerimden daha fazla bilgiye sahip değilseniz bu görsel size çok ilgi çekici gelmeyecektir ancak insan faaliyetleri açısından bakarsanız daha farklı bir değere sahip olacaktır. Görüntünün nereye ait olduğunu tanımlamak o kadar da zor olmasa gerek. Bu alan, arkeolog olması muhtemel kişiler tarafından ortaya çıkarılmış ve bir zamanlar burada yaşayan arkeolog olma olasılığı düşük insanlarca inşa edilmiş binaların bulunduğu bir kazı alanıdır. Fakat arkeologların gün yüzüne çıkardıkları bu tarz kalıntılar hakkında yapılmış genel tanımlamaların ötesine geçmek zordur. Mesela, kendinize bu kazı alanının nerede olduğunu sorsanız alacağınız cevap, Antarktika'yı dışarıda bırakarak geride kalacak altı olasılıktan birisi olacaktır. Coğrafi olarak tanımlamada yaşanan bu belirsizlik kendi içinde ayrı bir sorun teşkil etmektedir ki, bu soruna bir sonraki bölümde değineceğiz. Ancak şimdi diğer sorumuza dönüp bu duvarların ne zaman inşa edilmiş olduğuna cevap aramaya çalışalım. Burada işiniz biraz daha kolay görünüyor. En iyimser yaklaşımla birkaç yüzyıl önceye tarih verebilir ya da muhtemelen o kadar da eskiye dayanmadığını söyleyebilirsiniz; ancak bu durumda arkeologların kazı yapma zahmetinde bulunmayacakları ve hatta binaların modern öğeler içermediği gerçeğini



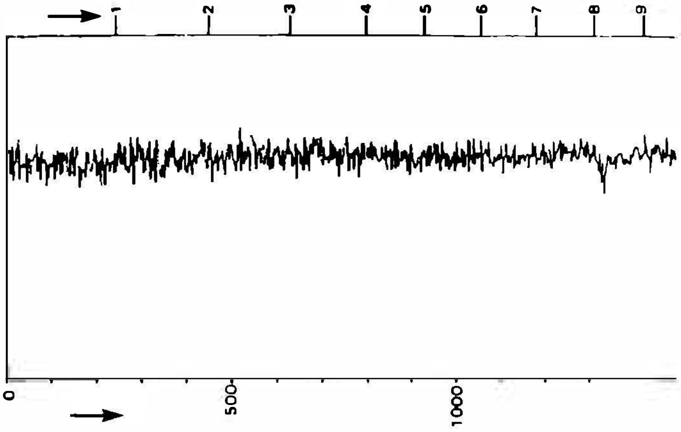
Resim 2: Yakın zaman içerisinde ortaya çıkarılan kalıntılar.

de göz önünde bulundurmanız gerekir. O zaman bu kalıntılar ne zamana tarihlendirilebilir? Eğer insanlık tarihi hakkında genel bir kronolojik tarihlendirme bilgisine sahipseniz 10.000 yıldan öncesine tarihlendirilemeyeceğinden emin olabilirsiniz. Bu zaman aralığında ise en erken örneklerine gitmektense son birkaç binyılı tercih etme durumunda kalırsınız. Tarihlendirme noktasında da belirsizlik durumu hâkim gibi görünüyor.

Bu belirsizlik olaya bakan kişiyle ilgilidir. Modern insanlar olarak tarif edebileceğimiz yani anatomik olarak günümüz insanına en yakın formuyla insanların geçmişi 130.000 yıl öncesine ve hatta biraz daha eskiye dayandırılabilir. Bu köklü geçmişe rağmen, ancak son 10.000 yıla ait kalıntılar dikkat çekici bir biçimde kesin olarak tarihlendirilebiliyor; ne de olsa 10.000 yıl en fazla birkaç yüz kuşak demek. O halde insanlar uzun zamandan beri yeryüzünde olmalarına rağmen neden taş duvarlardan oluşan binalar gibi basit şeyleri inşa etmeyi sonraları düşünür oldular?

Taş duvarların inşası elbette bu kitabın ana konusunu teşkil etmiyor. Ancak diğer taraftan bu inşa faaliyetini, tarihin yapım sürecinde insanlık faaliyetlerinin bir nevi özeti olarak kullanacağım. Tarih geleneksel tanımlamalarla, insanlık geçmişinin yazılı kaynaklar sayesinde ulaşılabilen kısmıdır şeklinde betimlenir ve bu kıstas çerçevesinde tarihin geçmişi 5000 yıldan öncesine taşınamaz. Bu hafife alınacak bir tanımlama değildir. İnsan kültürlerinde dilin ne kadar önemli bir rol oynadığı hesaba katılırsa, geçmişte yaşamış insanları kendileri hakkında söylemek zorunda oldukları şeyleri temel alarak araştırmamızla başka şeyleri temel alarak araştırmamız arasında büyük fark olacağı çok açıktır. Nitekim yazının insan toplumundaki potansiyel kullanımlarını göz önüne alacak olursanız, insanların bu temel enformasyon teknolojisini kullanıp kullanmamaları bu insanların kendileri açısından kayda değer bir fark yaratmıştır. Ancak tarihi 5000 yıl öncesinden başlatmak bir nevi ondan 5000 yıl önce başlayan hızlı kültürel değişim hikâyesini, yani tarımın ortaya çıkışı hikâyesini yarıda kesmek demek olacaktır. Bu açıdan bakıldığında insanlık tarihinin oldukça iyi tanımlanmış 10.000 yıllık geçmişi, bu dönemden önceki çok uzun bir süreyi kapsayan zaman aralığından, yani avcılık ve toplayıcılığın temel yaşam biçimi olduğu zamandan kesin bir şekilde ayrılır. İnsanlığın bu 10.000 yıllık geçmişini "tarih" olarak tanımlamak oldukça uygun düşecektir. Şimdi bu bölümün başında belirttiğimiz duvar kalıntıları hakkındaki sorumuzu yenileyebiliriz: Tarih neden olduğu zamanda oldu? Neden sadece son 10.000 yıla sığdırılmaya çalışılıyor?

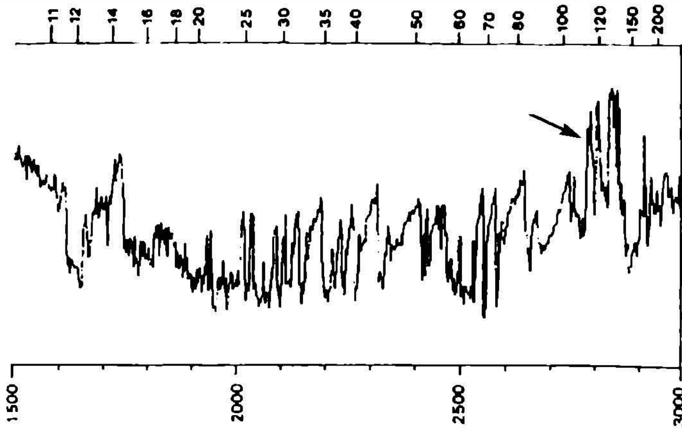
Basit sorunun elbette cevabı da basit olur ve gerçekten tek bir cevabı olması da nadir durumlardan biri olabilir. Resim 3'te, 1990'ların başında Grönland'dan çıkartılmış bir buzul parçasından elde edilen sonuçlar yer almaktadır. En eski buzul parçası bizi 250.000 yıl öncesine (grafiğin en sağına doğru) götürmekte, en yeni parça ise günümüze kadar (grafiğin en



Resim 3: Grönland'dan elde edilen veriler. (Sol) Holosen. (Sağ) Holosen öncesi; son buzul çağından öncesi ve Emiyen (*Eemian*) dâhil. Zaman dilimleri binyıl, derinlikler metre.

soluna doğru) getirmektedir. Çünkü geçmişe doğru gittikçe buz kütlesi incelir, böylece yakın zamanlara göre daha iyi sonuçlar elde ederiz; bu yüzden, kronolojik terimlere göre, ölçek sola doğru gittikçe daha sıklaşır. Veriler, iki farklı oksijen izotopunun oran bağlantılı hareketini göstermektedir. Bu oran sıcaklığı göstermesi açısından bizim için önemlidir; üst kısım daha sıcak, alt kısım daha soğuktur. Başka kaynaklardan elde edilen bilgiler de bize haklı bir güven verir ve bu sıcaklık hareketleri sadece Grönland'a özgü olmayıp dünyanın genelinde iklim değişiklikleri olmuştur. Peki, sonu gelmeyen kıpırdanmalarımızın haricinde burada ne göreceğiz?

Burada belirtmemiz gereken iki nokta var; bu iki nokta birlikte sorularımızın cevabı olacaktır. İlk nokta, jeologlar tarafından Holosen olarak adlandırılan ve alışılmadık şekilde sıcak olan evredir. Holosen evresini daha iyi anlayabilmek için ondan önce gerçekleşen buzul çağının (Pleistosen) son evresi ile karşılaştırmak üzere 120.000 yıl önceki Emiyen adı verilen buzullar arası döneme bakmamız gerekmektedir. Bu buzullar



arası evre aslında son bir milyon yılın genel yapısını vermesi açısından önemlidir: Yaklaşık olarak her 100.000 yılda bir görülen görece sıcak zamanlardır. İkinci nokta ise Holosen evresinin olağanüstü şekilde iklimsel dengeye sahip olmasından ötürü sahip olduğu ayrıcalıktır. Yukarıdaki çizelgelerde, soldaki dengeli değişimler ile sağdaki keskin iniş çıkışları karşılaştıralım. (Aslında, tekrar Emiyen evresine bakacak olursak, Holosen evresinde gözlemlediğimizden daha sıcak ve daha soğuk dönemlerin ani iniş ve çıkışlarını görmekteyiz; fakat elde edilen bu verilerin sorgulanması gerekmektedir). Holosen alışılmışın oldukça dışında bir dönemdir. Son 100.000 yılda görülenlerden çok daha farklı şeyler gözlemlenmiştir ve bu dönemin çoğu modern insanların içinde yaşadığı döneme benzemektedir.

Yukarıda tanımladığımız şekliyle tarih, Holosen evresinin sıcak ve durağan iklimsel ortamında kendini gösterir. Bu birlikte var olma durumu çok da gizemli değildir. Bir buzul çağında tarih yapımından bahsetmek –buzul çağı çoğunlukla Emiyen ve Holosen arasında ve Emiyen öncesinde geçer– çok da eğlenceli olmasa gerek. Daha kesin konuşabiliriz: İnsanlık tarihi tarımın üzerinde yükselir ve hem sıcak hem de durağan olmayan bir dünya ikliminde tarımın gelişimi ve devamının

imkânsız değilse bile zor olacağını söylemek hiç de yanlış olmaz. Bu yüzden Holosen evresi, tarihin yapımı noktasında insanlara bir "imkân penceresi" açmıştır. Bu doğru ise, insanların tarih yapmak için neden bu kadar zaman beklediklerı sorusunu sormaya gerek yoktur; buzullar arası devri (Emiyen) bir yana bırakırsak, insanlar kendileri için açılan bu imkân penceresinden içeri atlayıvermişlerdir.

Bu açıklama bizim sorumuzun büyük kısmına cevap olmaktadır. Fakat başka bir şeye daha ihtiyacımız var; Holosen penceresi, kimse oradan atlamadan açılıp kapanabilirdi. Bunların ötesinde insanın en yakın akrabaları olan şempanzeler, goriller, şebekler ve orangutanlar Holosen'in sunduğu imkânlara tarım yaparak cevap vermediler; biz insanlar cevap verdik ve olağandışı sonuçlarla karşılaştık. Biz insanların neden farklı olduğumuz sorusuna verilen cevap bizi daha ileriye taşıyacaktır. Fakat bunun yanında modern insanların genel yapısında onların Holosen'e cevap vermelerinin sebebini açıklamaya yardımcı olacak şeyler vardır.

Bizden anatomik olarak ayırt edilemeyen insanların 130.000 yıl öncesine ait olduklarını söylemek, fosillerden söz etmek demektir. Fosiller özellikle kemiklerle ilgili anatomik özellikleri meydana çıkarır. İlk insanlar hakkında başka bir kanıt da arkeolojik çalışmalar neticesinde ortaya çıkarılan ilk insanların arkalarında bıraktıkları insan yapımı nesnelerdir. Bu nesnelere bölümün ilerleyen kısımlarında yer vereceğiz. Burada önemli olan nokta bu nesnelerin kronolojik bir sıraya konmasıdır. Arkeolojik kayıtlardan yola çıkarsak, modern insanın –yani tabiatları gereği bize en yakın kabul edebileceğimiz, davranışsal olarak modern insanın– geçmişini 130.000 yıl öncesine götürmek için bir neden bulamayız; 50.000 yıl öncesi daha uygun bir tarihtir. Bu farklı tarihlendirmelerin uzlaştırılabilmesi insan evrimi çalışmalarının en önemli sorunudur. Ya anatomik bakımdan modern ilk insanlar bizimle aynı kapasiteye sahip olsalar bile 50.000 yıl öncesine kadar bu

kapasiteyi o kadar iyi kullanamamışlardır ya da son 50.000 yılın davranışsal bakımdan modern insanları biyolojik değişimler sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu değişim dildeki evrimin bazı aşamaları ile ilişkilendirilebilir ve bu yüzden de fosil kayıtlarında onlara dair bir ize rastlanmaz. (Dilin tarihöncesi kendi türümüz hakkındaki en moral bozucu boşluklardan birisidir.) Neyse ki, biz sadece sorunu tanımlamak peşindeyiz; onu çözmek zorunda değiliz.

Bunun yerine, davranışsal bakımdan modern insanların arkeolojik kayıtlarındaki ayırıcı özellikleri üzerine eğilelim. Onların kültürü sadece kendilerinden önce var olanlardan belirgin şekilde daha zengin olmakla kalmaz, Avrupa, Güney Afrika ve Avustralya'da bulunan 20.000 yıl öncesine ait duvar resimleri sayesinde şahit olduğumuz gelişmiş sanat eserlerini de içerir. Yeni kültürel bir çeşitlilik hakkında da kanıtlar elde edebiliyoruz: İnsan yapımı nesneler zaman ve mekân bağlamında örneklerine önceden rastlanmamış bir kültürel çeşitliliğe işaret eder ki bu noktaya bu bölümün ileriki aşamalarında yer vereceğiz. Burada sadece kültürel açıdan daha gelişmiş bir yapı değil, aynı zamanda kültürel değişim kapasitesine fazlasıyla sahip bir yapı görürüz. Bağışlanan bu imkânların neden keskin iklim hareketlerinin yaşandığı bir zamanda neden daha kolay adapte edilebilir olacağını anlamak zor değildir; kültürel esneklik çevresel değişikliklere karşılık verme yöntemidir. Aynı esneklik insanlığın Holosen evresine verdiği karşılık açısından merkezi bir öneme sahiptir.

O halde, burada tarihle ilgili önemli sorumuza, tarihin neden yaşandığı zaman yaşandığı sorusuna akla yakın bir yanıt buluruz. Holosen davranışsal bakımdan modern insanların yaşamında sıra dışı, belki de benzersiz bir fırsat penceresiydi ve bu insanlar bu fırsatı değerlendirmelerine olanak tanıyacak benzersiz bir kültürel esnekliğe sahiptiler.

II. İNSANIN GENETİĞİ VE KÖKENLERİ

Önde gelen İslam bilginlerinden Taberi (öl. İS 923) kendi bildiği kadarıyla geniş bir dünya tarihi bırakmıştır. Tüm yaptığı kendinden önceki kaynaklardan alıntılar yapmaktan ibarettir, ancak çalışmasının başlarında önemli bir metodolojik önermede bulunur: "Geçmişteki ve günümüzdeki insanın geçmişi ve yaşadığı olaylar hakkında onları gözlemleyememiş ve olayların geçtiği zamanda yaşamamış insanlar bir bilgi sahibi olamazlar; bu bilgiyi ancak olayları anlatanlar ve aktaranların verdikleri haberler ve aktardıkları sayesinde elde edebilirler." Bu bilgiyi elde edememişler içinse, şunu ekler: "Bu bilgi aklen edinilemez ya da içsel bir düşünce yolcuğuyla anlamlandırılamaz." Bütün insanlık tarihi için Taberi'nin bu önermesi çoğu zaman doğrudur. Fakat modern zamanlarda, yazılı olmayan çok çeşitli kanıtları, bazen metinleri desteklemek bazen de metinlerin yokluğunu telafi etmek için önemli şekilde kullandık. Bununla birlikte önceki bölümde, elimizde yazılı bir kanıt olmadığı halde, tartışmamız Taberi'nin bilmediği ya da göz ardı ettiği iki çok önemli kanıt üzerinde yoğunlaştı: fosiller ve insan yapımı nesneler. Yakın zamanlarda bunlara bir de Taberi'nin hayalini bile kuramayacağı bir kanıt eklendi: genetik. Genetik bize tarihi mercek altına almak açısından oldukça etkili ve olağanüstü bir imkân tanır. Fakat bu genetik çalışmaların sonuçlarına geçmeden önce, içerdiği bazı temel kavramlar üzerinde durmalıyız.

İnsan genomundaki temel öğe, insan vücudunun oluşumunda ve çalışmasında etkili olan bir dizi komuttan ibarettir. Bu komutlar on binlerce genden oluşur. Bu genler üzerinde genetik şifre olarak bildiğimiz şeyler yazılıdır; genetik şifre üçü bir sözcük meydana getiren dört harften oluşan bir biyokimyasal alfabedir: Bu mesajların yazıldığı ortam bize çok tanıdık bir biyokimyasal madde olan DNA'dır. Bu madde, yirmi üç kromozomun sıralı bir şekilde diziliminden oluşur ve bu iki dizi insan bedenindeki her hücrenin çekirdeğinde

bulunur. İnsan vücudundaki genomun eksiksiz bir şekilde harflere dökülmesi, ki herhangi bir hücrede bulunurlar, ufak bir kütüphaneyi doldurur. Fakat garip olan şudur ki, bu metinlerin %99'unun aslında işlevsel bir önemi olmadığı düşünülür; bu tür işlevi olmayan madde ise çöp DNA olarak bilinir. Geri kalan %1'lik kısım aslında tam olarak bir ansiklopedi oluşturabilir. Biz bu komutların yerine getirilip getirilmediğiyle ilgilenmiyoruz; burada amacımıza uygun olan nokta kalıtsal olmasıdır. Daha da önemlisi, genomunuz bir kısmı babanızdan ve diğer kısmı da annenizden alınan genomların daha ziyade gelişigüzel bir şekilde bir araya gelmesinden oluşur. Genel olarak böyle bir yapıdadır; ancak bu gelişigüzelliği bozan iki istisnai durumu ilerleyen bölümlerde ele alacağız. Bunlardan biri erkeği oluşturan Y kromozomudur; sadece erkekte bulunur, elbette babadan oğla intikal eder ve sonunda bizi Âdem'e kadar götürür. Diğeri ise mitokondriyal DNA olarak bilinen şeydir. Mitokondriler, hücre çekirdeğinin dışında oldukça çok miktarda bulunan organellerdir; özlerinde bağımsız organizmalar oldukları düşünülse de, geçtiğimiz bir milyar yıldır atalarımızdan bize miras kalan hücrelerde simbiyotik bir yaşam sürdükleri bilinmektedir. Bağımsız karakterlerine dair tek iz, kendilerine has DNA'larının bulunmasıdır. Burada önemli olan nokta [sperm hücreleri mitokondri içermediği için] mitokondriyal DNA'nızı annenizden, onun da kendi annesinden alması ve bu zincirin Havva'ya kadar uzanmasıdır.

DNA'nın kalıtsal olarak aktarılması onun kopyalanması demektir. Herhangi bir metni kopyalamayı çoğunuz tecrübe etmişsinizdir; hata yapma ihtimaliniz vardır, kopyaların kopyaları yapıldıkça daha fazla hatanın da birikmesi muhtemeldir. Bu hatalar çok feci sonuçlar doğurabileceği gibi sadece küçük farklar da yaratabilir ve belki bunların bazıları o kadar da önemli olmaz. DNA söz konusu olunca, ortaya çıkan bu kopyalama hataları mutasyon olarak adlandırılır. Mutasyon-

ların çok büyük kısmı çöp DNA'ya atıldığı için sorun teşkil etmezken, küçük kısmı kistik fibroz gibi istenmeyen hastalıklara yol açabilir. Diğer taraftan mutasyonlar bizim tarihi amaçlarımıza pek uygun sayılmazlar çünkü kalıtsal değildirler ve geçer giderler; onların lehinde ya da aleyhinde devam eden bir doğal ayıklanma yoktur.

Genellikle DNA yaşayan bir hücreden ayrı kalır kalmaz hızla bozulur. Bu, yaşayan ya da henüz ölmüş ancak DNA'sı uygun şartlarda saklanmış hücrelere ait DNA'lar üzerinde çalışabileceğimiz anlamına gelir. Bugün yaşayan insanların ya da insana az ya da çok benzeyen diğer canlı türlerinin DNA'sı çok kolay temin edilebilir, fakat birkaç binyıl öncesine ait kullanılabilir durumda DNA bulmak pek kolay değildir. Ne tuhaftır ki, yaklaşık günümüzden 130.000 ila 30.000 yıl öncesi arasında Avrupa'da yaşamış modern-öncesi insanlar olarak bilinen Neanderthallere ait sadece en az üç adet mitokondriyal DNA örneğine sahip olmamıza karşın, elimizde aynı dönemde yaşamış modern insanlar ve daha önce yaşamış ilk hominidlere ait aynı ölçüde kesin DNA örnekleri yok.

Bu mutasyonlar geçmişi yeniden inşa etmemize nasıl imkân tanıyacak? Bunu soyut bir şekilde ele almaktansa, onların aydınlığa kavuşturduğu bir soru üzerine gidelim: insanın kökenleri. Son yirmi otuz yıldır bu konu üzerinde önemli anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır. Bir tarafa göre, modern insanın kökenleri çok-bölgeli bir yapı arz ediyordu; yani, bizim içinde ortaya çıktığımız süreç dünyanın çeşitli yerlerindeki (Neanderthaller dâhil) modern öncesi hominidlerin aynı yönde evrilmesi sonucunda gerçekleşmiştir. Karşıt görüştekilere göre modern insanlar tek bir yerde, Afrika'da herhangi bir yerde evrilmiştir ve dünyanın diğer bölgelerine yayılırken kendilerinden önceki hominidlerin (örneğin Neanderthallerin) yerini almıştır. Tartışma fosil örnekleri üzerinden yürütülüyordu ve bir türlü nihayete erdirilemiyordu. 1980'de kayda değer genetik çalışmalar başladı ve o zamandan bu yana "Afrika'dan

yayılma" ekolünün haklılığı kanıtlandı. Bu çalışmaların sonuçlarını üç ana noktada toplayabiliriz.

Öncelikle, genetik olarak bakıldığında insanın dikkat çekecek biçimde homojen bir yapıya sahip olduğu görülür. Yani, insan bireyleri arasındaki genetik benzerlik en yakın akrabamız olan maymun türlerinin bireyleri arasındaki genetik benzerlikten daha fazladır. Bu günümüz dünyasında politik olarak kabul gören bir sonuçtur: Eğer bir ırkçıysanız yani kendi türünüz içinde derin genetik ayrımlar olmasından hoşlanan biriyseniz, şempanze olmak sizi daha çok hoşnut edecektir (çünkü zoologlar şempanze türü içinde en az üç ayrı alt tür tespit etmekte zorlanmazlar). Fakat bu bulgunun iki taraflı yapısı bizi asıl noktadan uzaklaştıramayacaktır. Olaylar bu şekilde olmak zorunda değildi ve aslında bu yolla bize geçmişimiz hakkında bir işaret vermelidirler: Açıkçası, insanın geçmişi şempanzelerin geçmişi kadar eskiye uzanmadığı için, insan türü, şempanze türünde görülen alt türlere ayrışmasına yetecek miktarda mutasyon birikimini henüz sağlayamamıştır.

İkincisi, genetik çalışmalar "yakın" kelimesinin niceliğini belirlemek için bazı şeyler yapmıştır. Burada temel düşünce gözlemlenmiş mutasyonların toplanması için geçen zamanın hesaplanmasıdır. Bu kalibrasyon ve istatistiksel metot gerektirir ki biz burada bunlara girmeyeceğiz. Tarihlendirme yapılırken cevap aralığı genişler, ancak genellikle 50.000 ile 200.000 yıl öncesi aralığındadır. Fosiller ve insan yapımı nesneler bağlamında ele aldığımız şekillerin doğru sırada olması içimizi rahatlatan bir şey olmuştur. Ancak bu beyhude bir çabadır, çünkü bugün var olan insanların genetik olarak 130.000 yıldan bu yana mı yoksa 50.000 yıldan bu yana mı farklılaşmakta olduğunu kestirmekte bize pek yardımcı olmaz. (130.000 yıl önce yaşamış insanlar tam anlamıyla modern olsaydı birinci şık, tam anlamıyla modern insanlar 50.000 önce ortaya çıksaydı ikinci şık doğru olurdu.)

Üçüncü olarak, genetik veriler git gide daha kesin bir şekilde insanın doğuş yeri olarak Afrika'yı göstermektedir. Burada, bir bölgede ortaya çıkan, diğer bölgelere yayılan ve zaman içinde mutasyona uğrayan herhangi bir şeye (bir tür, dil, kültürel uygulama) uygulanabilecek çok genel bir ilke vurgulanmaktadır. Diğer bütün şartlar eşit kalırsa, bir şey en büyük değişimi, çok uzun zamandan beri orada süregeldiğinden, ilk ortaya çıktığı yerde gösterecektir; buna karşın en az farklılaşmayı da en son yayıldığı yerde gösterecektir. Çünkü oraya özel bir şekilde ulaşmıştır ve henüz içerisinde farklılıklar oluşturacak kadar çeşitliliğe sahip olamamıştır. Son zamanlarda mitokondriyal DNA üzerinde yapılmış olan çalışmalar, Afrika halklarının hem birbirlerinden hem de Afrikalı olmayan halklardan en derin şekilde farklılaşan halklar olduğunu göstermiştir. Bu sonuçlar arasında en basit ve en açık olanı insanın Afrika'da ortaya çıktığı, orada farklılaştığı ve belirgin bir şekilde dünyanın diğer taraflarına oradan yayıldığı tezidir.

Bu sonuç bizi genetikten uzaklaştırarak çok açık bir soru sormaya yöneltir: Neden Afrika? Bu sorunun kapsamı göründüğünden geniştir. Afrika'yı sadece modern insanın ortaya çıktığı yer olarak değil onun da içinde bulunduğu bütün hominidlerin de ortaya çıktığı yer olarak görmek için iyi bir sebebimiz var; aslında son birkaç milyon yıldır hominid evrimini Afrika'nın dışında aramamıza neden olacak esaslı bir olay yoktur. Peki, Afrika'yı bu kadar özel kılan neydi? Amerika kıtası ve Avustralya'yı konu dışında tutmak oldukça kolaydır: Çünkü buralarda kuyruksuz maymunlara rastlamayız ve yine buralarda ilk görünen hominid türü modern insanlardır. Fakat kuyruksuz maymunlar Avrupa ve Asya'da da bulunmasına rağmen neden bu üçü arasından Afrika?

Bu soruya tam bir cevap vermek kitabımızın kapsamını aşar, fakat yine de genel noktayı belirtmekte fayda var. Afrika tropikal ormanlar açısından zengindir. Bu oldukça önemlidir, çünkü tropikal ormanlar Güneş'ten gelen enerjiyi içlerinde

mükemmel bir şekilde saklarlar. Yeryüzünde türlerin en çeşitli ve kalabalık olduğu yer ekvator kuşağıdır; tropikal kuşağın kuzeyine ya da güneyine doğru ilerlediğimizde bu sayı çarpıcı bir biçimde düşer. Buradan çıkan sonuç şudur: Diğer şartlar eşit olsa bile, yeni türlere dünyanın başka herhangi bir yerinde görülmediği şekilde dikkat çekici bir biçimde rastlamak mümkündür. Bu bizi ileride ele alacağımız başka bir soruya götürür: Tropikal kuşak insanın oluşumunda gösterdiği yüksek başarıyı neden tarihin ortaya çıkışında gösterememiştir? Bununla birlikte, DNA'dan farklı olarak, çıplak gözle görebileceğimiz insanlık tarihiyle ilgili diğer kanıtlarımızı incelemeye devam edelim.

III. TAŞ ARAÇ GEREÇLER

Eğer ilk insanlara olan ilginiz sizi bir müzeye götürüyorsa, göreceğiniz şeylerin çoğu taş araç gereçler olacaktır. Aslında, hominidler bu tür araç gereçleri iki buçuk milyon yıl boyunca kullanmışlardır; ancak son birkaç binyıldır metal araç gereçler kullanagelmişlerdir. Taş araç gereçlerin ortaya çıkmasından metal araç gereçlerin ortaya çıkmasına kadar geçen zamana Taş Çağı denmektedir. (Bu kavram ilk olarak 1830'larda, Danimarkalı bir müze müdürü tarafından Bronz Çağı ve Demir Çağı ile birlikte kullanılmıştır.) Ancak bu adlandırma çok da kullanışlı değildir ve alt bölümlemelere ihtiyacı vardır. Bu yüzden biz Eski Taş Çağı'nı (Paleolitik) Yeni Taş Çağı'ndan (Neolitik) ayıracağız (*lithos* Grekçede "taş" anlamına gelir); böylece yaklaşık 10.000 yıl önce Yakındoğu'da görülmüş olan "tarım"ın ortaya çıkışının sınırlarını belirlemiş olacağız. Sonra Paleolitik devri Erken, Orta ve Geç olarak üçe ayıracağız. Geç Paleolitik devir bu bölümümüzün konusunu oluşturmaktadır; modern insan davranışının artık kesinlikle ortaya çıktığı 15.000 yıl öncesinden tarımın ortaya çıktığı döneme kadar olan zaman aralığı.

Taş devirleri terminolojisi kullanışlıdır, fakat kavramları yerli yerine koymak gerekmektedir. Bu terminolojiye gelen en açık eleştiri son birkaç binyıldır ve hatta modern zamanlarda bile taş araç gereç kullanımını tamamen bırakmamış olmamız noktasındadır; örneğin, yirminci yüzyılda Yakındoğu'da bu tür araç gereçler tırnak ya da göbek bağı kesmek gibi çeşitli amaçlarla kullanılmaktadır. Bundan daha az önemli görünen sorun ise elimizde bulunan Taş Çağı aletlerinin aslında Taş Çağı toplumunun araç gereçlerinin genel özelliklerini tam olarak yansıtmaya yetmemesidir, çünkü elimizdekiler sadece günümüze kadar en iyi şekilde korunmuş olarak ulaşabilenlerdir. Araçların çoğu genellikle tahtadan yapılıyordu, bu yüzden İngiltere'nin Clacton yöresinde bulunan 300.000 yıl öncesine ait tahta mızrak dışında bir örneğe rastlamamız zordur. Buna rağmen, taş araç gereçlerin, onları kullanan toplumlardan bize kalan en belirgin araç çantasının en önemli kısmı olduğu söylenebilir; taş araç gereç yapımı gerçekten önemli mesai isteyen bir işti ve atalarımız her ne kadar kendilerine bir kazanç sağlamasa da bu aletleri güç bela bize kadar ulaştırdılar.

Taştan bir araç gereç yapmak istiyorsanız, ilk önce uygun türde bir taş bulmanız gerekir; olabildiğince pürüzsüz ve paralel yüzeyler verecek şekilde kırılan sert bir taş. Genellikle seçiminizi çakmaktaşı gibi amacınıza daha uygun olan volkanik taşlardan yaparsınız, fakat sadece bu olasılıklar size yetmez. Sonra bunları üzerinde çalışabileceğiniz parçalara ayırmanız gerekecektir. Resim 4'te Yeni Gine'de, Neolitik kültürün ifadesi olarak bu şekilde bir taş alet yapımının örneğini görmekteyiz. Fotoğraftaki adam, elindeki taş parçasını çekiç olarak kullanıp, bacaklarının arasına sıkıştırdığı büyük taş parçasını yongalara ayırırken görülüyor. Vücudunun duruşu, büyük taş parçasından kopacak yonga ve molozların kendi arkasına düşmesi için ona fayda sağlıyor; taş aletler yapmak gerçekten riskli iştir, zira büyük taştan kopan par-



Resim 4: Taş yontan Yeni Gineli. Tarih 1990.

çalar adamın gözüne gelebilir. Yongaları elde ettikten sonra sıra onlara şekil vermeye geliyor. Resim 5'te Yeni Gine'deki aynı köyden bir başka adamı taşlara şekil verirken görüyorsunuz: Buradaki temel teknik sol elle yongayı tutmak ve sağ elde tutulan diğer taş parçası ile ona vurarak şekil vermektir. Tahmin edileceği üzere, bu işi doğru şekilde yapabilmek tecrübe gerektirir.

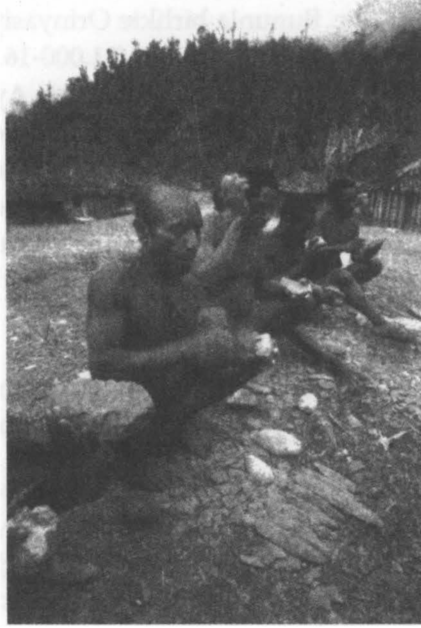
Taş aletlerin faydaları onları artık kullanmayan halklar tarafından hiç bilinmez. Arkeologlar bu tür aletlerin en eski örneklerine baktıklarında bu aletlerin kendileri ile üretimleri sırasında ortaya çıkan molozları birbirinden ayırmakta güçlük çekerler; belki de el baltası olarak adlandırılan birçok şey el baltası değildi. Yakın zamanlardaki avcı-toplayıcı insan toplulukları üzerinde yapılan gözlemler, bu insanların taş aletleri hangi amaçlar için kullandıklarını ortaya çıkarmıştır: ceviz kırmak, odun kesmek ya da şekil vermek, et kesmek, deri işlemek ve savaşmak. Bu çıkarım bize neyi aramamız gerektiği hakkında fikir vermektedir. Taş aletler mikroskop altına konup üzerlerinde "mikro-aşınma" izleri araştırılmış ve sonuçta 1,5 milyon yıl kadar önce bu aletlerin kasaplık ve

ağaç işlemekte kullanıldığı kanıtlanmıştır. Clacton'da bulunan mızrağa daha yakından bakıldığında, buna da taş benzeri bir şey ile şekil verildiği görülmektedir. Savaş konusuna gelince, Paleolitik devirden kalma insan kemiklerine saplı halde bulunan keskin taşın kavga sırasında kullanılan bir alete ait olduğu yorumunu yapmak için de adli tıptan destek almamız gerekmiyor.

Gözümüzü –eğer hâlâ sağlamlarsa– bu taş parçalarından kaldıralım, acaba ne öğrendik? Olayı bir bütün olarak ele alalım.

Üzerinde durulacak ilk nokta şudur: Burada görece daha gelişmiş hominidlere (uzmanlar bu terimi *Homo* familyasının üyeleri için kullanır) özgü bir alet kullanma modeli söz konusudur. Bu model bizi en erken hominid atalarımızdan ve kuyruksuz maymunlar arasındaki kuzenlerimizden ayırır. Vahşi doğadaki bazı şempanze toplulukları ceviz kırmak için taş aletler kullanır (birçoğumuz bir metal ceviz kıracağı bulamadığımız zaman irice bir taş parçası kullanırız), ama taşları bu ve bunun gibi diğer işlerde kullanmak üzere *işlemezler*. Deneyler tutsak bulunan pigme şempanzelerin ip kesmek için, en eski hominidlerin yaptıklarından oldukça kötü de olsa, taştan aletler yaptığını göstermiştir; fakat bu davranışlar onlara deney yapan insanlar tarafından kazandırılmıştır, vahşi doğada rastlanmaz. Aynı şekilde taş aletler yapmak geç hominidleri, erken hominidlerden ayırır; küçük beyinli *Australopithecine*lerin böyle bir teknolojiyi kullandıklarına dair iyi bir kanıt yoktur.

İkinci nokta, bu eşsiz hominid eyleminin (ceviz kıran şempanzeler örneğindeki gibi) kültürel olarak aktarılıyor olmasıdır. Ya da en azından modern insanların genetik olarak taş araç gereçler yapmaya programlanmadığını bilmekteyiz. İnsanlar bir işin nasıl yapıldığını başkalarından öğreniyorlarsa eğer, bu aletleri yapan ilk hominidlerin de bu durumun dışında tutulması beklenemez.



Resim 5: Yongalarına biçim veren Yeni Gineliler.

Üçüncü nokta ise, bu tekniğin büyük olasılıkla kültürel yolla geçmiş olmasına rağmen, kaya kayıtlarının Geç Paleolitik döneme kadar dikkat çekici bir biçimde durağan olmasıdır. Her ne kadar değişiklikler ve farklar gözlemlense de, çoğu zaman teknik binlerce kilometrelik mekân ve binlerce yıllık zaman aralığında pek fazla değişiklik göstermez. Avrupalı arkeologlar bu zamanları tanımlamak için çok bayağı bir sınıflandırmaya giderler: Yüz binlerce yılı kapsayan Aşölyen (*Acheulian*) ve on binlerce yılı kapsayan Musteriyen (*Mousterian*) dönemleri.

Buna karşın, yukarıda gördüğümüz gibi Geç Paleolitik kültürel çeşitlenmenin başlangıcını vurgular. Yine aynı arkeologlar Orinyasiyen (*Aurignacian*), Gravetiyen (*Gravettian*), Solutriyen (*Solutrean*) ve Magdalenyen (*Magdalenian*) kültürlerinin her birinin sürekliliğinin 4000-12.000 yıl öncesine

gitmeyeceğini söyler. Bununla birlikte Orinyasiyen (yaklaşık 40.000-28.000 yıl önce) ve Solutriyen (21.000-16.500 yıl önce) belirgin bir biçimde farklı görünmektedir. Aynı zamanda kültürlerin bir bölgeden diğerine çeşitlendiğini de görmekteyiz. Yani bu taş araç gereçler bize Geç Paleolitik dönemindeki yeni kültürel değişkenliğin oluşumunu da göstermektedir. Bu değişkenliğin Holosen evresinin iklim fırsatıyla birleşmesiyle ortaya neyin çıkacağı bu kitabın geri kalan kısmında ele alınacaktır.

BÖLÜM 2
NEOLİTİK DEVRİM

I. TARİHİN OLUŞUMU NEDEN KONTROLSÜZ BİR SÜREÇTİR?

20. yüzyılın sonlarında insanlar şempanze kültürüne yeni bir gözle bakmaya başlamıştır. 1999'da yayınlanan bir araştırmada, vahşi doğada kültür yoluyla aktarılan en az otuz dokuz adet şempanze davranışı gözlendiği belirtilmiştir. Örneğin, bir önceki bölümde gördüğümüz gibi, bazı şempanze toplulukları taşla ceviz kırmada özgün bir yöntem geliştirmiştir; cevizi bir taşın üzerine koyar ve bir başka taşla da ona vurup kırarlar. Şempanzeler genetik olarak bunu yapmaya kodlanmamışlardır; genlerinden gelen sadece herhangi bir yeteneği başka şempanzelerden öğrenme yoluyla kazanma yetisidir. Bu tarz örnekler insanın kültüre sahip tek hayvan olmadığını çok açık bir biçimde göstermektedir.

Yine de, insan ölçütleri ile bakıldığında şempanze kültürünün çok sınırlı olduğu görülür. İlk olarak, şempanzeler kültürlerini önemli bir bütün oluşturacak ölçüde biriktiremezler. Elbette, onların kültürü hakkında sahip olduğumuz bilgi şimdiki gözlemlerimizle örtüşmektedir (şempanzelerin taş kullanarak ceviz kırmaları ilk olarak 1844'te tespit edildi); 2000 yıl ya da 2 milyon yıl öncesindeki davranışları hakkında ise sadece tahminde bulunabiliriz. Bizim şimdi gözlemlediğimiz şeyler, şempanzelerin standartlarına göre çok fazla olmayan ancak insanlar için belirgin olarak uzun bir zaman

aralığında toplanmıştır. İkinci olarak, şempanzelerin kültürü bir şeyin diğerine sebep olduğu bir özelliğe sahip gibi görünmüyor. İnsanlar atı ehlileştirdiler ve tekerleği icat ettiler; at ile at arabasını bir araya getirdiler; sonunda atın yerine içten yanmalı motoru koyarak otomobili elde ettiler. Aynı şekilde şempanzelerin de ceviz yerine üçüncü bir taş koyarak taştan bir alet yaptığını düşünebiliriz; fakat bu davranış hominidler tarafından sergilenen ve bir önceki bölümde ele aldığımız hominidlere özgü alet yapım yönteminin biraz daha karmaşık bir versiyonudur. Fakat şempanzeler bunu yapamazlar ve genelde kültürlerinde herhangi bir gelişme diğerine temel teşkil ediyor gibi görünmemektedir. Özetle, şempanze kültürü birikerek gelişen bir yapıda değildir yani canlı bir özellik göstermez.

İnsan kültürü, hiç olmazsa potansiyel bakımdan, birikerek artan canlı bir yapıya sahiptir. Fakat insanların avcı-toplayıcı olarak basit yaşamlar sürmeleri halinde bu potansiyelin fazla ileri götürülmesi herhalde mümkün olmazdı. Bu durum ancak madde kültürünün görüldüğü seviyede mümkündür. Avcı-toplayıcılar temelde göçebedirler, çünkü çevrelerindeki doğal kaynaklardan küçük bir araziyi verimli şekilde kullanarak değil, büyük bir araziyi verimsiz şekilde kullanarak faydalanırlar. Günümüzün akıllı gezginleri gibi, göçebeler çok fazla yükle dolaşmazlardı: Eğer yeni bir araç gerece ihtiyaç duyarsanız, eskisini atmanız sizin için en iyisi olacaktır. Aynı zamanda, kültürel buluşlarınızın sayısının az olması, bir şeyin başka bir şeye yol açma şansını azaltır. Bu kanıtlar daha fazla uzatılmamalıdır. Bazı şanslı avcı-toplayıcı gruplar, çok verimli mevkilere yerleştikleri için göçebelikten vazgeçebilmişlerdir. Buna en uygun örnek, Geç Paleolitik dönemin son binyılında Avrupa'nın geyik avlayıcı grubu olan Magdalen kültürüdür. Bu kültür muhtemelen Neolitik kültür öncesi dönemin son safhasındaki zamana denk gelen ve kendilerinden önceki kültüre göre daha zengin olan kültürlerden biridir ve

arkeologlar sırf bu yüzden bu dönemi Mezolitik olarak adlandırmışlardır. Fakat genel olarak, Paleolitik avcı-toplayıcıların hayat biçimleri ve yaşadıkları çevre arasındaki ilişkinin oluşturduğu baskı tarafından tam bir insan kültürü potansiyelini fark etmekten mahrum bırakıldıklarını görebiliriz; bu potansiyeli fark etmenin gerçekten iyi bir fikir olduğunu da söyleyemeyiz.

Tarımın Ortaya Çıkışı

Tarımın ortaya çıkması ile bu baskılar ortadan kalktı ve tarihin oluşum süreci başladı. Bunun neden bu şekilde olduğunu bir çırpıda söylemek kolay olmamalı. Tarımın ortaya çıktığı, zamanla kötüye gittiği ve ortadan kalktığı ya da bir yerde çakılı kalıp herhangi bir gelişmeye kapı açmadığı bir dünya düşünebiliriz; bu dünyada bir de arkeologlar olursa, tarımın ortaya çıkışını Neolitik Devrim olarak değerlendirip yüceltmekten kaçınacaklardır. Fakat bizim dünyamızda bu olay gerçekten bir devrime dönüştü ve bunun neden olduğunu anlamamız gerek.

Hikâyemiz İÖ 9000 ve belki de 10.000 yılında Yakındoğu'da başlar. Neden bu tarihten itibaren ve neden orada? Arkeologların sürecin doğrudan geçmişi ve onu gerçekten harekete geçirenin ne olduğuna dair söyleyecekleri birçok şey vardır. Fakat bizim amacımız çerçevesinde daha geniş bir bakış açısı daha faydalı olacaktır. Bu noktada, neden bu tarihten sonra olduğu bizi pek ilgilendirmiyor, çünkü cevabı zaten biliyoruz: Biz zaten Holosen evresinin başlangıcını inceliyoruz. "Neden orada?" sorusu daha ilgi çekicidir. Burada konu daha net ancak çok da kelimelere dökülmemiş bir noktaya geliyor. Tarımın ve elbette tüm insan topluluklarının tarihsel gelişiminin temeli bir şeye dayanıyor; ot. Bu ilk bakışta mantıksız gelebilir, çünkü bizim gözümüzde ot, şehirlerde parklara ekilen çimleri, kırlarda kendi kendine biten çayırları oluşturan gereksiz bir bitkidir. Fakat işin aslı oldukça farklıdır, tarım

çok önemli iki şeyin birleşiminden oluşan bir paket gibidir: evcilleştirilmiş bitkilerin ve evcilleştirilmiş hayvanların yetiştirilmesi. Bu bitkiler arasında en eski ancak hâlâ en önemli olanı evcilleştirilmiş ve bizim hububat ekini olarak bildiğimiz buğday ve arpa gibi otlardır. Hayvanlar arasında da göçebe çobanların temel yaşam kaynağı olan koyun ve sığır gibi otçul hayvanlar aynı öneme sahiptirler. Bu da bize tropik kuşağın tarihin oluşumunda neden geri planda kaldığını doğrudan doğruya açıklar (bugün bile azgelişmişlik tropik kuşakta yaşayan toplumların özelliklerinden biridir). Otun olduğu yerlerde insan faaliyetlerini görmekteyiz; her ne kadar kökeni tropik kuşak ise de ot ılıman iklimlerde çok daha verimli bir bitki haline gelmiştir.

Ot, elbette yeryüzünde oldukça yaygındır ve otçul hayvan popülasyonu da bu yaygınlıkla doğru orantılı olarak görülür. Fakat bütün otlar ve otçul hayvanlar evcilleştirilip yetiştirilmeye elverişli değildir ve birbirine uygun türler de yeryüzünde çok eşitsiz biçimde dağılmıştır. Bu bakımdan Avrasya dünyadaki diğer kara parçalarına göre bu çeşitliliği barındırması açısından çok daha iyi bir yapıya sahiptir; örneğin vahşi inekler Avrupa'dan Çin'e kadar yayılır. Avrasya içinde de en ayrıcalıklı konuma Yakındoğu sahiptir; özellikle eşine az rastlanır biçimde zengin ve çeşitli hububat yelpazesine sahiptir. Bu yüzden Neolitik Devrim'in Yakındoğu'da, özellikle de Bereketli Hilal denen batıda Filistin'den başlayıp doğuda Mezopotamya'ya kadar uzanan tarıma elverişli bir bölgede başlaması şaşırtıcı değildir.

Şimdi tarıma geçişin nasıl gerçekleştiğini söylemek zor olmayacak. Bu bilgiler, Filistin ve çevresinde İÖ 10.000 civarında halkın büyük kısmının yerleşik olduğunu anlamamıza yardımcı oluyor, öyle ki bu insanların yaşadıkları kulübeler, farelerin yaşaması için elverişli bir çevre yaratmışlardı. Daha da ötesinde, bu insanlar vahşi otların tohumlarını hasat ederek hayatta kalıyorlardı. Bunlar hakkındaki bilgiyi geride

bıraktıkları orak, havan, kille çevrelenmiş saklama çukurları gibi araç gereçlerden öğrenmekteyiz. Bu toplayıcı insanların birçoğumuz gibi şeyleri çoğaltma, yayma eğiliminde olduğunu düşündüğümüzde, kendilerini kulübelerinin etrafına farkında olmayarak ot bahçeleri yapmış olarak bulacaklardır. Başlangıçta farkında olmayarak yaptıkları şey zamanla bilerek ve isteyerek yaptıkları bir şey olacaktı. Bununla birlikte, otu bilinçli bir seçimin konusu yapacaklardı ki yeteri kadar doğal değilse, amaca yönelik olmasına gerek yoktu; bir sonraki bölümde bu konu ile ilgili iyi bir örnek vereceğiz. Fakat şimdi evcilleştirme üzerinde durmamız gerekiyor. Konumuza aynı şekilde devam edebilirdik, ancak mesaj oldukça açık. Tarımın ortaya çıkması ile ilgili akla yatkın bir hikâyeyi kendimizden emin bir şekilde anlatabiliriz, ancak bu onun aslında nasıl gerçekleştiğini bilmemizle aynı şey olmaz.

En erken örneklerine Yakındoğu'da rastladığımız tarım, doğduğu yerde temelini sağlamlaştırarak diğer bölgelere yayılmıştır.

Tarımın Yakındoğu dışında nasıl ortaya çıktığına bir bakalım. Bu işin aslında nasıl gerçekleştiğini ele almadan önce, nasıl yapılabilirdi sorusu üzerinde duralım. İlk olarak, öyle bir dünya düşünelim ki tarımın ortaya çıkışı beklenmedik ve sadece bir kez görülen bir kaza gibi olsun. Bu dünyada tarımın bundan sonra başka bir bölgede ortaya çıkışı, orijinal kökünden yayılması şeklinde olsun. Bu yayılma iki şekilde olabilir: ya çiftçiler avcı-toplayıcıların yaşadığı bölgelere gider ve onları yok ederek yerlerini alır ya da avcı-toplayıcılar etkileşimde oldukları çiftçi toplumlardan tarımı öğrenerek benimser. İkinci olarak zıt kutuplu bir dünyada tarımın aniden ortaya çıktığı bir dünya hayal edelim. Böyle bir dünyada, Holosen penceresi açılır açılmaz tarım birbirinden bağımsız birçok bölgede, kolonileşme ya da kültürel değişim olmaksızın ortaya çıkmış olsun. Peki, bizim geçmişimizde olan hangisiydi?

Okuyucular ikisi arasında bir orta yol bulmaya şüpheci yaklaşsalar da, aslında ikisi de biraz olaya dâhildir. Tarımın kökeninin tek bir merkezden çevreye yayılmasının biricik en etkileyici ve en iyi şekilde kanıtlanmış örneği Yakındoğu'nun standart işlenmiş bitki ve hayvan paketini içermektedir. Örneğin, birkaç binyıl içinde paket olabildiğince doğuya yani Hindistan'ın güneybatı ucuna (İÖ 5000) kadar ve batıda Britanya'ya (İÖ 4000) kadar yayıldı. Bu noktada tarımın kolonileşme yoluyla mı yoksa yerel adaptasyonla mı edinildiğini sorgulamamız gerek. Gelin şimdi tarımın batıya, Avrupa'ya doğru yayılmasının hikâyesini ele alalım; çünkü bu, öykünün en iyi bilinen kısmıdır. Bir nesil boyunca, ikna edici arkeolojik ve genetik kanıtların ilişkisine dayanarak asıl sürecin kolonileşme yoluyla gerçekleştiği düşünülmüştür (Güneybatı Avrupa özellikle de Baskların ataları bu yargının dışında kalır). Fakat son zamanlarda Avrupalıların mitokondriyal DNA ve Y kromozomları üzerinde yapılan ileri araştırmalar bu halkların ağırlıklı olarak Avrupa'nın Paleolitik nüfusunun ataları olduğunu ve bu grubun ancak çok az bir kısmının Yakındoğu'nun Neolitik halklarını içerdiğini göstermiştir. Bu elbette şaşırtıcıdır: Dünya üzerindeki avcı-toplayıcı insan grubu, kendi bölgelerinde görülen çiftçilere karşı kendilerini koruyabilmişlerdir ki bu da ancak çiftçi grubun onlara nefes alma imkânı tanımalarıyla sınırlı kalmıştır. Fakat başka halkların kültürlerinden bir şeyler ödünç almak insanların genelde usta oldukları bir konudur (bu sürecin kanıtlanmış en erken örneği olarak Neanderthallerin hakkını vermek gerekir).

Yelpazenin başka bir kanadında, Eski Dünya olarak tabir edilen Avrasya ve Afrika'nın aksine Yeni Dünya'da tarımın bağımsız şekilde ortaya çıktığını görmekteyiz. Bu açıdan bakıldığında, Yakındoğu'nun binlerce yıl arkasından gelmesine rağmen –tarımın gelişmesi İÖ 9. binyılda değil de 4. binyılda olmuştur– Yeni Dünya'da Eski Dünya'dan etkilenmiş olabilecek herhangi bir şey saptamak zordur. Evcilleştirilmiş Ameri-

ka bitkilerinden (özellikle mısır) ya da hayvanlarından (özellikle lamalar) hiçbiri Eski Dünya'ya ait değildir, yani Eski Dünya'nın tarım paketinin burada hiçbir etkinliği yoktur. Bu bize, Eski Dünya tarımına aşina olan birinin bu yöntemleri Yeni Dünya'nın yerli türleri üzerinde uygulayıp tekrar üretme yoluna gidebileceği ihtimali üzerinde düşünmemize imkân tanır (uyarıcı yayılma denilen süreç). Ancak bu gerçekten olasılık dışıdır. Bahsettiğimiz dönemde Eski Dünya çiftçileriyle, özellikle mısır gibi yetiştirilmesi uzun süren ve bu yüzden de bir taklitle yapılabilmesi mümkün olmayan bir durumda, ilişki içinde olunduğunu gösteren bir kanıt yoktur. Öyle ki bu durum kendi içinde bir bölüm oluşturur; bağımsız tarımın oluşumunun kuvvetli olduğu vakaların gözlemlendiği yerlerle ilgili daha fazla örnek verebiliriz.

Peki, burada ortaya çıkan, özdenetimin zaferinden farklı bir şey midir? Öncelikle, aslında elimizde tarımın bağımsız olarak ortaya çıkışının yol gösterici olduğu en az iki ve daha fazla da olması muhtemel, örnek var. Bu durum, Holosen evresinde özel bir şeyler olduğunu kanıtlar ki bu şeyler Pleistosen evreden beri insan gruplarının birbirlerinden tamamen habersiz olarak yaşadığını gösteren birbiri ile paralel sonuçlar ortaya koyar. Fakat ikinci durum farklıdır: Britanya ahalisi kendileri yerel bitkileri evcilleştirerek çiftçilik aşamasına geçmek yerine, binlerce yıl Yakındoğu'dan çiftçiliğin kendilerine ulaşmasını beklemişlerdir. Yani Holosen evrede de, bağımsız çiftçiliğin ortaya çıkması eşsiz olacak derecede alışılmamış değil de alışılmamış herhangi bir olay gibi değerlendirilmelidir.

Neolitik Devrim'in Derinleşmesi

Şimdi Yakındoğu'ya geri dönelim ve Neolitik Devrim'in derinleşmesinden neyi kastettiğim üzerinde duralım. Bu kavramdan tarımın ortaya çıkmasının mutlak bir başarı olduğu anlaşılmasın. Aslında, İÖ 6000 yılından itibaren Filistin'deki

çiftçi topluluklar kendi elleriyle ekolojik bir felakete sebep oluyorlardı (evlerinin duvarlarını sıvamak üzere kireç üretmek için birçok ağacı yakmışlardı); hatta günümüze kadar Yakındoğu topraklarının erozyonunda tarım çok önemli rol oynamaya devam etmiştir. Fakat hikâyenin bizim amacımız için daha önemli olan başka bir noktası vardır. Filistin'de erken Neolitik dönemde kurulmuş Eriha şehrinde rastlanan ilk duvarlar İÖ 8000 yılına tarihlenir. Bu şehrin oldukça iyi inşa edilmiş yuvarlak yapılı evleri ve birkaç bin nüfuslu yoğun bir yerleşik ahalisi vardı. Çevresel kaynaklardan, büyük alanları verimsiz olarak kullanmak suretiyle değil, küçük alanları verimli olarak kullanmak suretiyle faydalanıyorlardı; daha yoğunlaşmış yaşama şekli daha fazla insan ve daha fazla kültür demektir. Bu bölgenin en belirgin özelliği, doğal yollarla değil insan marifetiyle oluşturulmuş tepe niteliğinde olmasıdır. Bu benzetme, her neslin kendinden önce gelen neslin arkada bıraktığı şeyler üzerine yaşamını kurduğu ve aslında kültürel aktarımı en iyi şekilde mümkün kılan bir yaşam şeklini betimler. Öyle ki asıl tarım paketi ile onu izleyen buluşlar bir arada bulunur. İÖ 4. binyılda ortaya çıkan pulluk buna çok güzel bir örnektir: Pulluk olması için, onu çekecek evcil hayvanlar ve hasat edilecek evcil bitkiler olması gerekir. Aynı bin yıllık süreç için başka örnekler vermemiz gerekirse çanak çömlek yapımı, zeytinin evcilleştirilmesi ve tekerleğin icadından bahsedebiliriz; bu bölümün son kısmında çanak çömlek yapımını ele alacağız. Fakat bu noktada bir icatlar serisine daha yakından bakmak istersek, bu da metal işlemeciliği olacaktır.

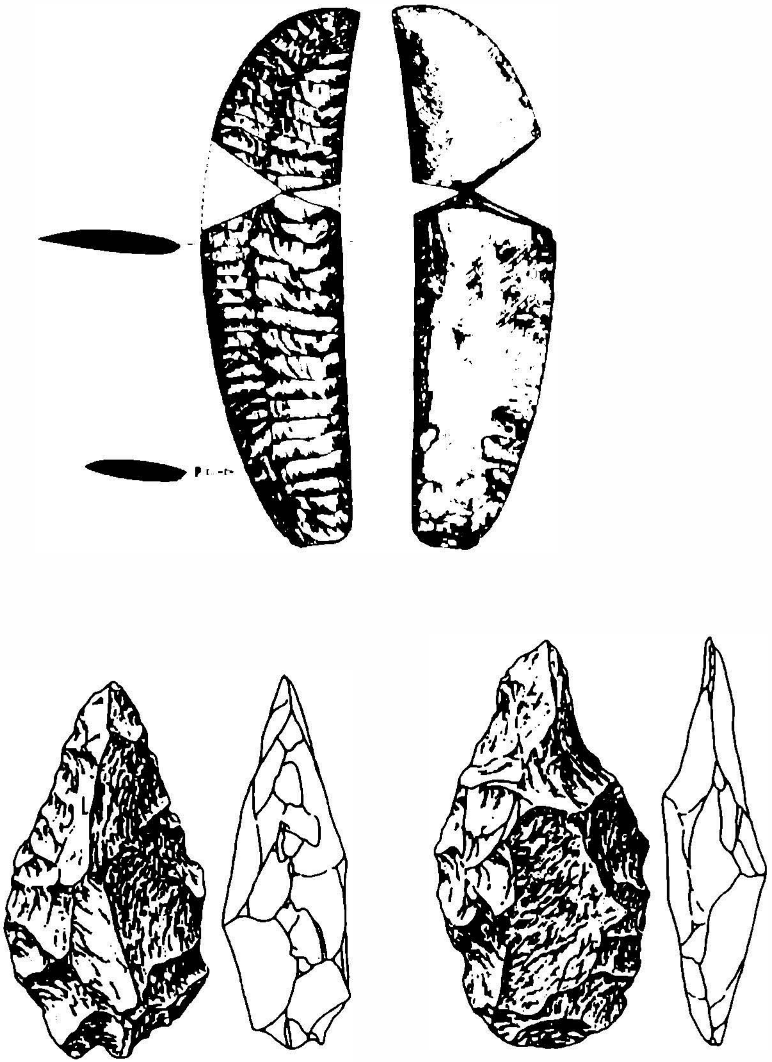
Taştan yapılmış araç gereçlerin bir sınırı vardır. Resim 6'da Hanedan Öncesi Mısır'a ait, yaklaşık İÖ 3250 yılına tarihlenen çakmaktaşı bıçağın iki yüzünü (üstte) ve altında da Paleolitik döneme ait, yaklaşık bir milyon yıl öncesine tarihlenen iki adet el baltasını görmektesiniz. Bıçağın solunda gösterilen yerlere bakarsanız, inceltilmek için ne kadar ince bir işçiliğin sergilendiğini fark edersiniz; bu eşsiz ve muntazam aletlerde,

Paleolitik döneme ait el baltalarındaki kabalık gözlenmiyor, tam aksine soldan sağa doğru görünüşleri incelendiğinde inceliği dikkat çekiyor. Ancak bu zerafetin de bir bedeli var; bıçak oldukça kırılgan; hatta zaten kırılmış da ve sonuç olarak iki parçası kaybolmuş. Bu tarz bir kaderin Paleolitik el baltalarını tehdit ettiği çok nadir görülür, bu yüzden çok daha eski zamanlardan bizlere kadar ulaşmışlardır. Aslında bu ve buna benzer bıçakların asla günlük kullanım amaçlı yapılmadığına inanabiliriz: çünkü bunlar yerleşim yerleri kalıntıları arasında değil de mezarlarda bulunmuşlardır.

Metal işçiliği bu soruna çözüm olmuştur. İyi bir metal hem ince işçiliği kaldırabilir hem de dayanıklı olabilir. Bakır tek başına oldukça yumuşaktır ancak bir miktar kalay ve arsenik ile karıştırılınca elde edilen bronz işe yarar. Demir daha iyidir ancak çelik çok daha iyidir. Bununla birlikte, yol boyunca üstesinden gelinmesi gereken bir dizi zorluk vardır.

Bunlardan ilki, ciddi bir metal işlemeciliğinin madenin eritilmesini ve maddeye yüksek ısılarda şekil verilmesini gerektirmesidir; ateşi öylece yakıp işinize devam edemezsiniz. Neyse ki bu gelişme için kültürel bir alt yapı vardı. Eğer çanak çömlek yapacaksanız onu ısıtmanız gerekiyordu ve (Neolitik kültürün elverdiği ölçüde) ateşi ne kadar harlarsanız sizin için o kadar iyiydi. Bunun yanında bir de inşaatçılık yeteneğiniz varsa, çanak çömleğinizi daha yüksek derecelerde ısıtacak tuğla ocağı da yapabilirdiniz. Eğer bunu yapabilirseniz, edindiğiniz kapasite sizi metal işçiliğine çok yaklaştıracaktır.

Karşılaşılacak ikinci zorluk özellikle bronzla ilgilidir. Bakır, bronzun içinde bulunan diğer maddeler gibi yeterli bir destekleyici değildir ve yeryüzündeki dağılımı da dengesizdir. Bu yüzden birçok toplum kullanımına kısıtlama koymuştur. Çin ve Eski Yunan gibi tipik Bronz Çağı toplumları İÖ 2. binyılın son yüzyıllarında silahları ve seremonileri için bronzu kullanan bir aristokrat zümre ve buna karşın hâlâ Taş Çağı'nda yaşayan ve toplumun tam merkezinde bulunan ka-



Resim 6: Hanedan Öncesi Mısır'a ait çakmaktaşı bıçak (*üstte*) ve Paleolitik el baltaları (*altta*).

labalık bir çiftçi sınıfından oluşuyordu. Bu sorunun çözümü demir idi. Süpernovalarda üretilen elementlerin görece bolluğu sayesinde demir yeryüzünde yeterli derecede bulunabiliyordu; eğer demiri eritmek ve üzerinde çalışmak için gereken ısıyı sağlayabiliyorsanız, daha ucuza metal araç gereç yapabilirdiniz. Demir Çağı ile birlikte ilk kez toprağın işlenmesinde yaygın bir biçimde metal araçların kullanıldığına rastlıyoruz. Ucuz demir silahların benimsenmesiyle birlikte Bronz Çağı'nın geleneksel aristokratik yapısı kırılmış ve bu da yeni sosyal ve politik örgütlerin ortaya çıkmasına kapı açmıştır; bunlardan bir kısmını sonraki bölümlerde ele alacağız. Yine burada da bir şeyin diğerine yol açtığını görmekteyiz.

Tıpkı tarımın ortaya çıkışındaki öncü rolü gibi metal işçiliğinin gelişim tarihinin en erken evrelerinde yine Yakındoğu karşımıza çıkar. İÖ 5000'den itibaren bakırın önemli bir biçimde kullanıldığını görmekteyiz. İÖ yaklaşık 3000 yılından itibaren ise bronz iyice yerleşmiş ve Bronz Çağı boyunca devam ederek yaklaşık İÖ 1200 yılına kadar devam etmiştir. Ardından demir işçiliği yaygınlaşmış ve birçok kullanım alanında bronzun yerini almıştır; bir anlamda o zamandan beri Demir Çağı süregelmiştir.

Metal işçiliği de tıpkı tarım gibi çeşitli bölgelerde Yakındoğu'dan sonra ortaya çıkmıştır. Öyle ki Britanya ve Çin'de bronz işçiliğinin İÖ 2. binyılda ve demir işçiliği de İÖ 5. ve 6. yüzyılda yapıldığı bilinmektedir. Bu tarihler kayda değer bir hızlanmaya işaret etmektedir: Bronz işçiliği tarımdan, demir işçiliği de bronz işçiliğinden daha hızlı yayılmıştır. Bunlar ayrıca bu tür gelişmelerin birbirinden bağımsız mı yoksa birbirine bağlı mı gerçekleştiği tartışmalarını da alevlendirmiştir. Fakat metal işçiliğinin farklı yerlerde bağımsız şekilde geliştiğine dair tarıma oranla daha az kanıt vardır; yukarıda verdiğimiz örnekler arasında bir tek Çin, bronz işçiliğinin bağımsız şekilde ortaya çıktığına dair sağlam bir delil teşkil eder. Bu bizi şaşırtmasın: Bir icat ne kadar hızlı yayı-

lırsa, insanların o icadı kendi başlarına yapmak için o kadar az zamanları kalır ya da bu icadı kendi başlarına yapmaya o kadar az gereksinim duyarlar. Amerika kıtasının hikâyesi daha farklıdır. And bölgesinde bakır İÖ 1. binyıldan, bronz ise İS 1. binyıldan itibaren kullanılmıştır; sonuçta metal işçiliği yöntemleri bu bölgeden Orta Amerika'ya yayılmıştır. Fakat bu kıtanın halkları demir işlemeyi bilmiyorlardı. Bunun da bizi şaşırtmaması gerekir: Çünkü tarım Yeni Dünya'da Eski Dünya'dan çok sonraları gelişim göstermiştir.

Şimdi bu bölümün başındaki sorumuzun cevabını toparlayabiliriz. Buzul Çağı'ndaki (Pleistosen) iklimsel değişiklikler kültürel esneklik için elverişli bir dönemken, Holosen evredeki iklimsel durağanlık da kültür birikimi için uygun bir dönem olmuştur. Aslında Neolitik kültürler uzun ömürlü sayılamazlar: Temelde yaşam aralıkları yüzyıllarla ölçülürken bunun aksine Geç Paleolitik kültürlerin yaşam süreleri binyıllarla ölçülür. Fakat bu bölümde üzerinde durduğumuz icatlar bir kültürden diğerine korunmuştur, tekerleğin tekrar icadı için birinin zamanını boşa harcamasına gerek kalmamıştır. İnsan için bunu mümkün kılan şey, kültüre olan doğal eğiliminden ayrı olarak Holosen'in tanıdığı imkânı kullanmak olmuştur. İnsan Holosen evresinin ilk zamanlarından itibaren türlerin varoluşundan bu yana görülen en mükemmel kültürel alt yapıyı oluşturmuştur. İşte tarımın oynadığı bu rol yüzünden, hiç tereddütsüz onun ortaya çıkışını Neolitik Devrim olarak adlandırıyoruz.

II. EVCİLLEŞTİRİLMİŞ BİTKİ VE HAYVANLARIN GENETİĞİ

Bir önceki bölümde genetiğin insan soyunun kökenlerini nasıl aydınlattığını görmüştük. Aynı şey evcilleştirilmiş bitki ve hayvanlar için de geçerlidir ve bu konuda genetik, arkeolojiye de değerli bir katkıda bulunmaktadır. Özellikle, belli bir bitki ya da hayvanın tek bir yerde ve tek bir kez mi yoksa fark-

lı yerlerde birden fazla kez mi evcilleştirildiğine dair önemli kanıtlar sunabilir.

Genetik, küçük kırmızı buğday (*einkorn* buğdayı) olarak bilinen bir buğday türünü eşsiz bir şekilde evcilleştirmiştir. Evcilleştirilmiş küçük kırmızı buğday İÖ 9. binyılda, günümüzde Güneydoğu Türkiye olarak bilinen yerde yetiştiriliyordu. Evcilleştirilmiş ve yabani küçük kırmızı buğday sülalelerine ait DNA'ların karşılaştırılması iki şeyi ortaya kor: İlki, evcilleştirilmiş küçük kırmızı buğdayın monofiletik yapıda olmasıdır; yani, evcilleştirilmiş türün bütün sülalelerinin kökeni onu yabani türden ayıran tek bir ortak ataya dayanır. Küçük kırmızı buğday üzerine yapılmış genetik çalışmaların ortaya koyduğu ikinci şey, evcilleştirilmiş türün Diyarbakır'ın batısı gibi belirli bir bölgede bulunan türün yabani sülalelerine oldukça çok benzemesidir. Bu da küçük kırmızı buğdayın nerede evcilleştirildiği hakkında bize bilgi verir. Arpa için de aynı durum geçerlidir. Evcilleştirilmiş arpa da monofiletik bir yapı arz eder (gerçi, analiz işlemi, işlenmiş arpayı yerel yabani türlerle melezleştirmek gibi bir eğilimden dolayı karışıktır). Burada da yabani arpanın en yakın türünü belirlemek, evcilleştirildiği bölgenin bulunmasına yardım eder: Karşımıza daha az değerli olmasına rağmen Filistin bölgesi çıkar.

Bu monofiletik hububatlar ile sığırların evcilleştirilmesi hakkında genetik çalışmaların söylediği şeyleri karşılaştırabiliriz. Sığırlar monofiletik değildir. Çoğumuzun aşina olduğu Yakındoğu sığırı ve Hint (hörgüçlü) sığırının mitokondriyal DNA'ları üzerinde yapılan çalışmalar, bu türlerin en azından 100.000 yıl önce yani sığırlar evcilleştirilmeden önce ayrıldıklarını gösterir. Başka bir deyişle her iki tür de birbirlerinden bağımsız olarak evcilleştirilmiştir. Bu, bu iki gelişmenin tarihsel olarak birbirinden bağımsız olduğu anlamına gelmez: Evcil Yakındoğu sığırına aşina olan birileri, uyaran yayılması sürecinde, Hindistan sığırını evcilleştirmiş olabilir. Fakat *einkorn* buğdayı ve arpa söz konusu olduğunda durum

biraz farklıdır. Genetik bilimi bize aynı zamanda Afrika sığırının geçmişi hakkında da bir şeyler söyler. Mitokondriyal DNA'sına –yani anne soygelimine– bakıldığında Afrika sığırının büyük ölçüde Yakındoğu sığırına benzediği görülür; birçoğu Hint sığırı gibi hörgüçlüdür ve Y kromozomları –yani baba soygelimi– açısından incelendiğinde Yakındoğu'dan ziyade Hint sığırına benzer. Başka bir deyişle, bunlar asimetrik melezlemeden ortaya çıkmışlardır ve hiç şüphesiz buna sahipleri yol açmıştır. Fakat Afrika sığırlarının anne tarafından ataları Yakındoğu'da evcilleştirilmiş sığırlar mıydı? Avrupa sığırları ele alındığında, genetik deliller Yakındoğu kökenleri hakkında oldukça net cevaplar verir ve bağımsız bir evcilleştirmeye işaret etmez; ama Afrika sığırları bağımsız bir evcilleştirmenin ürünü olabilecek denli farklı özelliklere sahiptir. Yeniden belirtmek gerekir ki, uyaran yayılmasını göz ardı etmek oldukça zordur.

Genetik bilimi tarımın oluşum sürecinde neler olup bittiğine dair zihnimizde çizdiğimiz resmi netleştirmemize bu şekilde yardımcı olabilir. Fakat burada genetiğin dikkat çekilmesi gereken bir başka noktası daha vardır.

Evcil bitki ve hayvanlar insanlarla ortak yaşar. Bizler insan olduğumuz için bu ilişkiye insan açısından bakma eğilimindeyizdir, ancak biyolojik terimlerle ifade edilirse, ilişki karşılıklıdır. Evcilleştirilmiş buğdayın evrimleşme sürecini ele alalım. Burada karşımıza çıkan ilişkide, bitkimiz gerçekten kayda değer bir verim sunabilmek için bir ortağa yani insana ihtiyaç duyar: İnsan onun için toprağı hazırlar, eker, onu hayvanlardan ve diğer bitkilerden korur, harmanını yapar ve kış süresince tohumlarını saklar. Elbette, çiftçilerin de bu işte çıkarı vardır; sonuçta buğday parazit değildir. Çiftçiler buğdaya yaptıkları bu iyilikler karşılığında avcı-toplayıcı atalarınınkinden daha büyük bir yiyecek kaynağı elde ederler. Ancak buna karşın, evcilleştirilmiş buğday tüm dünyaya yayılır ve ulaştığı kalite yabanıl atalarından beklenin çok daha ötesine

geçmiştir. Şundan emin olunmalıdır ki, eğer insanlık yok olmuş olsaydı, evcilleştirilmiş buğday da ciddi tehdit altında olacaktı; çünkü evcil buğday bütün yumurtalarını tek sepete, insanlık sepetine koymuştur. Bununla birlikte, şimdiye kadar kendisi için fevkalade şeyler yapıldı. Benzer hikâyeler evcil hayvanlar için de anlatılabilir: Yaşam kalitesi bakımından ne tür bir bedel ödemiş olurlarsa olsunlar, sayıları vahşi akrabalarından oldukça fazladır.

Eğer bu bakış açısını alaycı buluyorsak, bu onun şu ya da bu şekilde yanlış olmasından kaynaklanmaz. Geç Paleolitik zamanlardan beri insanlar her geçen gün çevrelerine daha fazla rahatsızlık vermiş ve diğer türler de insan fenomenini kabullenmek zorunda kalmıştır. Bu durumda izlenebilecek en belirgin strateji insanların yolundan çekilmektir; bundan dolayı dünyanın büyük bir kısmında vahşi hayvanlar insanlardan korkar hale gelmiştir (en azından insanlar kenar mahallelere yerleşene kadar). Bir diğer strateji de insanlara yaklaşmak ve bu sayede onlar tarafından korunmalarını sağlamaktır; bu sayede başarılı bir evcilleşme süreci gerçekleşmiştir. Hayvanlar ve insanlar arasındaki ilişkiye bu şekilde bakmak aynı zamanda ilişkideki asimetriyi de ortaya çıkarır. Bir açıdan bu durum insanın bütün bir karmaşa içindeki merkezi rolünü vurgular: Her evcilleştirme işinde temel ilişki, grup içindeki başka bir türle değil de insanla kurulur. Her iki tarafın ortakyaşama uyum sağlama tarzı da asitmetriktir: İnsan için bu uyum sağlama kültürel olmakla birlikte buğday ya da inekler için değildir. Neticede, işte bu yüzden insanların tarih yapış şeklinde ineğin rolünden bahsedebilirken, ineklerin tarih yapış şeklinde insanların rolünden bahsetmek oldukça zor olur.

Bitkiler ve hayvanlarda da benzer olarak, evcilleştirmenin benimsenmesinin en önemli şekli genetiktir. Burada çok karışık yapıya sahip olan hayvanları bir kenara bırakalım ve daha basit bir örnek olan hububatı ele alalım. Yabanıl buğday ve



Resim 7: Yabani ve evcil *einkorn* buğdayı.

arpada "saçılma" süreci olgunlaşan tohumların toprağa düşmesini sağlar ve bu da insanların etkin bir hasat kaldırmasına engel olur (Resim 7, *sol*). Oysa evcil hububat formlarında bir ya da iki genin mutasyon geçirmesi, sorunun her iki tarafı da tatmin edecek şekilde çözülmesi için yeterlidir (Resim 7, *sağ*).

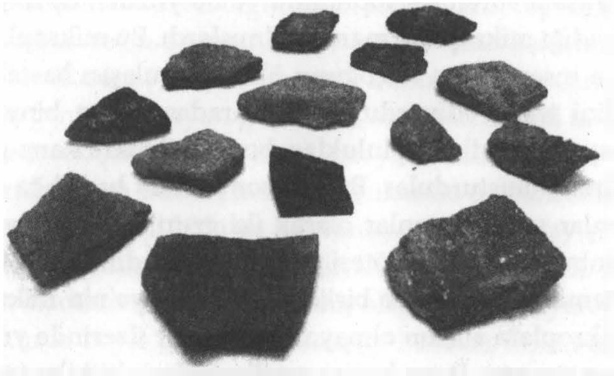
İnsanlar içinse durum farklıdır: Yukarıda da bahsettiğimiz gibi, insanların evcil bitki ve hayvanlara uyum sağlayışı çoğu zaman kültüreldir, genetik değildir. Diğer türlü olsaydı, iki çeşit insan olacaktı: tarımı benimsemiş olanlar ve olmayanlar. Ve çok açıktır ki böyle bir şey olmamıştır. İnsanlar ilişki kurdukları bu bitki ve hayvanlara zekice uyum sağladılar: Hububatı hasat etmek, saklama çukurları açmak, yılın uygun vaktinde tohumları ekmek gibi şeyler zekice davranışlardı. Bu açıdan

bakıldığında, insanların hiç şüphesiz bitkiler ve hayvanlar hakkında belli bir eşikte olduğu söylenebilir ve bu da insanların bir kerede birçok türe nasıl hızla uyum sağlayabildiğini ve tarımın nasıl birçok yeni buluşa yol açtığını açıklamaya yardımcı olur. Fakat bu zekânın etki alanı abartılmamalıdır. Gerçekten ortaya çıkana dek, tarımın oluşmakta olduğunu süreç içerisinde hiç kimse idrak edememiştir; bu aşamada insanlar bitki ve hayvanların kendilerine sunduğundan çok daha büyük bir strateji oluşturamamışlardır. Örneğin, insanların saçılmayan hububatları bilinçli olarak seçmesi ihtimal dâhilinde değildir; eğer sadece oraklarıyla hasat edebildikleri eder ve bunlar içinden ekebildiklerini ekerlerse, doğal olarak bu işten sadece etrafa saçılmayan mutant buğdaylar kazançlı çıkar. İnsanın tarımın oluşumuna katkısı şüphesiz bu yol boyunca oluşturduğu ufak tefek sayısız stratejinin ürünüdür.

Ancak insan adaptasyonu birkaç açıdan dikkat çekici biçimde genetiğe dayanır. Bunlardan ilki erişkin yaşlarda sütün sindirilmesidir; birçok toplumda evcil hayvanlardan süt elde etmek oldukça yaygınken, bir kısmında da daha az yaygındır. Diğeri ve en önemli olanı, hastalıkla ilgilidir. Eski Dünya toplumları, çok çeşitli sayıda evcil hayvanla oldukça yakın bir ortakyaşam süren tek toplumdu ve bu yüzden de hayvanların taşıdığı mikroplara maruz kalmışlardı. Bu mikroplar, Eski Dünya insanlarının birçoğunu öldüren bulaşıcı hastalıkların temelini teşkil ediyordu. Ancak aradan geçen binyıllarda, Avrasya ve Afrika toplulukları bu hastalıklara karşı genetik bir direnç oluşturdular. Bunun sonucunda hastalığa dirençli olanlar ve olmayanlar olarak iki grup insan ortaya çıktı. Columbus'un Atlantik ötesi yolcuğunun ardından bu iki grubun temasa geçmesiyle birlikte, Eski Dünya'nın mikropları, bu mikroplara alışkın olmayan toplumlar üzerinde yıkıcı bir etki yaratmıştır. Buna karşın evcilleştirilmiş bitkiler insan ortaklarından böyle bir intikam almamışlardır.

III. ÇANAK ÇÖMLEK YAPIMI

Taş araç gereçler Paleolitik döneme ait iken Neolitik dönemde topraktan yapılmış çanak çömlekler görmekteyiz. Resim 8'de görülen çanak çömlek parçaları, 2000 yılı yazında Yakındoğu'daki bir kazı alanından elde edilmiştir. Bu parçalar çeşitli zamanlara tarihlenir; bazıları el yapımıdır, bazıları da çömlekçi çarkında yapılmıştır. Bunların müzelik parçalar olduğunu söylemek zordur. Ancak bunlar eskiden çok sayıda insanı barındıran kalıcı yerleşimlerin bulunduğu her toprak parçasının modern yerleşimler ya da bitki tabakası tarafından örtülmeden kalan yüzeye yakın kısımlarında kolayca rastlanabilen tipik çanak çömlek parçalarıdır. Bunların hepsi, elbette bir bütünün parçalarıdır ve birçoğu da antiktir. Bundan şu anlam çıkar: Bir çanak çömlek eninde sonunda kırılana kadar kullanılır; pek az toplum kırılan çanak çömlekleri miktarı ne olursa olsun yeniden kullanıma sokma imkânı bulabildiğinden, kırık kaplar bir kenara atılır. Kırılmamış çanak çömleklere daha çok mezarlarda rastlamaktayız ve neredeyse sadece bu yöntemle kırılmadan önce yeniden kullanım döngüsünün dışında kalmaktadırlar. Bu parçaların hiçbirinin üzerlerinde



Resim 8: Yakındoğu'daki bir kazı alanında bulunmuş, ayrı tarihlere ait çanak çömlek parçaları.

oyma ya da boyama yoluyla işlenmiş bir süsleme öğesi içermemesi de dikkate değerdir. Bunun da bir anlamı vardır: Ortalama bir çanak çömlek daha çok pratik bir amaca hizmet eder ve üzerinde süsleme bulunması da kuraldan çok bir istisnadır. Bu parçaların aksine, bu kitapta görecek olduğunuz resimli çanak çömlekler müzelerden alınmış örneklerdir; bazen güzel, her zaman öğreticidirler ancak asla tipik değildirler.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, ele aldığımız çanak çömleklerin önceki bölümde incelediğimiz taş araç gereçlerle paralel olduğu bazı noktalar vardır. Çamur ısıtıldığı takdirde, taş kadar dayanıklı olmasa da, uzun ömürlü olabilir; Resim 1'de görülen pişmiş topraktan yapılmış tuhaf objeler buna örnektir. Çamurdan yapılmış çanak çömlekler de tıpkı taş araç gereçler gibi arkeolojik kayıtlarda ön plana çıkar ve böylece de onları yapan insanların hayatlarındaki rolleri de abartılır. Fakat bu rol, tıpkı taş araç gereçlerde olduğu gibi hâlâ önemini korur. Örneğin, çanak çömlek sayesinde suyu ısıtmak ve bu sayede çorba ve yahni yapmak mümkün olmuştur; bu dişsiz insanların hayatında yeni bir çığır açmıştı. Bunun yanında fareden korunaklı saklama yeri imkânını da sağlamıştır; şu unutulmamalıdır ki, fareler neredeyse hiç kesintisiz olarak binlerce yıldır bizlerle yaşayan hayvanlar olmuşlardır.

Ancak taş araç gereçlerin aksine toprak çanak çömlekler Holosen'e ve özellikle de çiftçi toplumlara özgüdür. Paleolitik avcı-toplayıcılarda göçebe olmalarından dolayı, çanak çömlek kullanımı çok az olmalıydı, çünkü bu çanak çömlekler ağır ve kırılgan olmalarından dolayı, tam anlamıyla bir kişinin yanında taşımak isteyeceği şeyler değildi. Yani, diğer şeyler arasında bu çanak çömlekler Paleolitik Asya ve Amerika'nın müşterek mirasından değildi. Tıpkı tarımda olduğu gibi, iki bölgede de birbirinden bağımsız olarak gelişmişti.

Ancak çanak çömlek yapımı ile tarım birbirlerinin ayrılmaz parçası değildi. Tüm çiftçi toplumlar çanak çömlek

kullanmıyorlardı. Yakındoğu'daki en erken Neolitik toplumlar gibi bazı halklar daha onu keşfetmemişti bile; bu teknolojinin söz konusu toplumlardaki eksikliği öylesine dikkat çekicidir ki, arkeologlar Çanak Çömlekçilik Öncesi Neolitik'ten bile söz etmişlerdir. Başka toplumlar bu tekniğe belli bir aşamada sahip olmuş, sonra onu kaybetmiştir; Yeni Zelandalı Maoriler bir zamanlar çanak çömlek teknolojisi kullanmış bir kültürden geliyorlardı ancak bu yetileri Pasifik'in bir adasından diğerine göç ederken kaybolup gitmişti.

Daha ilginç olanı, birkaç Holosen avcı-toplayıcı kültürünün çanak çömlek yapmış olmasıdır. Japonya buna iyi bir örnektir. Japonya'nın tarihöncesinde Jomon evresi olarak bilinen dönem İÖ 10. binyıldan 1. binyıla kadar uzanır; Kyuşu adasından çıkarılan ve bilinen en eski çanak çömlek İÖ 11. binyıla tarihlenebilir. (Elbette daha eski buluntular çıkabilir ve bizi Buzul Çağı'nın sonuna kadar götürebilir.) İÖ 7500'den itibaren çanak çömleklerin sayısı oldukça artar. Bununla birlikte, Jomon çanak çömlekleri kabadır, incedir ve düşük sıcaklıkta fırınlanmıştır; çanak çömlek işçileri (Neolitik Çinli meslektaşlarının tam aksine) büyük ihtimalle açıkta yaktıkları ateşten daha gelişmiş bir sistem kullanmamışlardı. İlkel de olsa böyle bir çömlekçilik teknolojisi yerleşik hale gelebilecek kadar zengin olan bir avcı-toplayıcı kültürde neler yapılabileceğini gösterir; Japonya örneğinde bu zenginliğin sebebi balık bolluğudur. Burada asıl bilmece daha ayrıcalıklı birçok avcı-toplayıcı grubun neden çanak çömlek yapımını geliştirmediğidir. Geç Paleolitik'te yaşamış ilk Avrupa toplumlarından biri, fırınlanmış çamurdan yapılmış bir sürü çanak çömlek yapmıştır; buna karşın bir tane bile Magdalenyen çanak çömleğimiz yoktur.

Bunlar ilgi çekici şeylerdir, ancak çok zamanımızı almasına izin vermemeliyiz. Çanak çömlek yapımı ile tarım arasındaki belirgin ilişki bize bazı önemli şeyler söyler: Tarım yanımızda

taşıyabileceğinizden daha fazla maddi kültür öğesi biriktirmenizi çok daha kolaylaştırır. Bu da bizim, oldukça somut terimlerle, neden tarımı bir devrim olarak tanımladığımızı anlamamıza yardımcı olur.

BÖLÜM 3
MEDENİYETİN DOĞUŞU

I. İNSANLAR YAPABİLDİKLERİ TEK TARİHİ Mİ YAPTILAR?

Kitabın buraya kadar olan kısmında basit sorular sorduk ve cevaplarını makul bir şekilde vermeyi başardık. Bu ihtiyatlı dersi bir yana bırakmak belki acelecilik olacak, ancak öyle ya da böyle karşılaşmak zorunda kalacağımız daha karmaşık sorular bizi beklemekte. Tarihi en genel hatlarıyla ele almak için son 10.000 yılda olup bitenler üzerinde durmak gerekir. Bu tarihin açık seçik görülebilen tek neticesi vardır ki bu da alışılmadık iklim şartları ile davranışsal bakımdan modern insanın kapasitesinin birleşiminden meydana gelmektedir. Peki, başka türlü olamaz mıydı? Ya da bir kaza veya kazalar silsilesi mi tarihin sadece gerçekleştiği şekilde gerçekleşmesine ve başka şekilde gerçekleşmemesine yol açmıştır?

Öncelikle şunu itiraf etmemiz gerek: Holosen'in hemen öncesindeki o azametli döneminden itibaren yeryüzünü araştırsak, tarihin akışını --en kaba hatlarıyla bile– doğru şekilde tahmin etme şansımız çok düşük olur. Bunun en temel sebebi *yeni ortaya çıkan* görüngülerle ilgileniyor olmamızdır. Bu görüngüler oldukça iyi anlayabildiğimiz varlıklar birbirleriyle *yeni* bir ölçek ve karmaşıklık düzeyinde etkileşime girdikleri zaman düzenli olarak ortaya çıkan olaylardır. Bir fizikçi "fazla, farklıdır" demiştir. Yani eğer Geç Paleolitik dönemde insanların nasıl yaşadığını şimdi bildiğimizden daha iyi anla-

muş olsaydık bile, bu, yeryüzünde çok daha fazla insan ve çok daha fazla kültür yaşamış olması durumunda ne tür toplumlar ortaya çıkacağını bilebileceğimiz anlamına gelmezdi.

Bununla birlikte amacımız, sorularımızı geçmişe bakarak sormaktan hoşlanmaya başlamamızla birlikte daha az hırslı bir karaktere bürünmüştür. Bilmek istediğimiz şey şudur: Tarih daha farklı şekilde gerçekleşebilir miydi? Ancak bu bir nevi bilim kurgu romanına davetiye çıkarmak gibi olurdu: Bildiklerimiz ile kıyaslanamayacak hayali tarihleri başka nasıl kurgulayabilir ve bunların insan tarihinin mümkün ya da muhtemel sonuçları olup olmadığı hakkında yorum yapabilirdik? Yapmak istediğimiz şey, elbette kontrollü bir deney olurdu. Geç Buzul Çağı'na kadar gider, insanları farklı iki topluluğa böler, birbirleriyle iletişim kurmalarını yasaklar ve 10.000 yıl sonra geri dönüp sonuçları kontrol ederdik. Bu sayede bu insanların birbirlerinden yalıtılmış halde yaptıkları tarihlerin birbirlerinden farklı mı yoksa yerel farklılıklar içermekle birlikte birbirlerinin aynısı mı olduğunu görebilirdik. İki farklı tarih mi olur, yoksa sadece bir tane mi olur?

Eski Dünya ve Yeni Dünya

Geçmişin öğrencileri olarak bize mahsus öyle bir şansa sahibiz ki, doğa bizim için bu deneyi yapmıştır ve üstelik bizi böyle bir deneyin sonuçlarının sorumluluğunu yüklenmekten de kurtarmıştır. Geç Buzul Çağı'nda –ne kadar geç olduğu tartışmalıdır– Eski Dünya'nın insanları, bugün Bering Boğazı olarak bildiğimiz ancak o zamanlar bir kara köprüsü olan yerden ilk kez geçerek Yeni Dünya'yı işgal etmişlerdir. Deneysel şartlar mükemmel değildi. Yeni Dünya'nın çevresi Eski Dünya'dan önemli bir biçimde farklıydı, bu farklılıkları beşinci bölümde ele alacağız. İki dünya arasındaki kapı, 1492'de güçlü bir darbeyle kırılana dek, sıkı sıkıya kapalı kalmıştı. Bu bizim yapmak istediğimiz ama yapamayacağımız deney kadar güzel bir deneydir ve sonuçları da üzerine eğilmeye değer.

Bu sonuçları ele almak için kullanılacak yollardan biri, Meksika toplumunu anlatan eski İspanyol gözlemcilerinden olan "İsimsiz Fatih"in gözüyle olaylara bakmak olacaktır. Bizlere bıraktıkları kayıtlarda, fatihler sıklıkla kendi görkemli hikâyelerini anlatmaya yoğunlaşırlar. "İsimsiz Fatih" bir istisnadır: Kendisi ve arkadaşları hakkında hiçbir şey söylemez, bize sade bir hikâye anlatmak yerine, 16. yüzyıl başlarındaki Meksika toplumunun gerçekçi bir tarifini verir. Peki, nasıl bir toplumdur bu?

Tıpkı fatihimizin kopup geldiği Eski Dünya'da olduğu gibi, anlattığı toplum da tarıma dayanıyordu. Örneğin, insanların ekmeklerini yaptığı tahıldan (daha açık olarak mısırdan) bahseder. Dolayısıyla burası da yerleşik ve aslında büyük şehirleri olan bir toplumdur. Burada da büyük caddeleri ve meydanları olan şehirler vardır ve anlatıcımız bunları kendi ülkesindekilerle karşılaştırmaktan çekinmez; Tenoçtitlan'ın ana meydanı Salamanca'nın neredeyse üç katı kadardı. Burada düzenli aralıklarla pazarlar kuruluyor, mallar güzelce istiflenip sergileniyordu; en sık kullandıkları değişim aracı kakao çekirdeğiydi (anlatıcımız bir değişim oranı da vermiştir). Toplum sınıflara ayrılmıştı, en tepede beyler bulunuyordu. Genel nüfusun aksine, beyler çok gösterişli sofralar donatırdı. Erkekler kadınlara ikinci sınıf insan muamelesi yapıyor ve bunu öylesine abartıyordu ki eski dünyada kadınları bu kadar çok aşağılayan bir halk yoktu. Müslümanlar gibi çok eşlilerdi. Siyasal iktidarın örgütlülük düzeyi bu toplumun en göze çarpan özelliğiydi: En tepede imparatoru andıran bir idareci ve onun altında krallar ve benzerleri vardı (bunun yanı sıra, monarşik olmayan bir yönetim aygıtıyla idare edilen kentler de vardı). Savaşlara askeri birliklerden oluşan ordular katılıyordu ve askeri birliklerin başında subaylar bulunuyordu. Aztek hükümdarının 10.000 savaşçıdan oluşan özel bir muhafız birliği vardı. Silahları ok ve yay, mızrak, kılıç ve sapandan oluşmaktaydı. Din, toplum yaşamında önemli bir

yere sahipti; anlatıcımız olan fatih de bunu çok içten bir şekilde aktarmıştır. Din, özel binalarla (anlatıcımız bunlardan tapınaklar ya da camiler olarak bahseder), özel bir personelle (piskopos ve azizlerle karşılaştırılır), putlar, tanrılar ve Hıristiyan ayinleriyle (kilisedeki sabah ayinleri) karşılaştırdığı ayinlerle ilişkilidir. Beylerin erkek çocukları tapınaklarda eğitim görür. Kısacası, fatihimizin Eski Dünya'dan yanında götürdüğü temel kategoriler (Hıristiyan ve Müslüman), Yeni Dünya'da karşı karşıya kaldığı medeniyet kendi medeniyetinden oldukça farklı şekilde evrilmesine rağmen onun işine oldukça yaramış gibi görünür.

Acaba Meksika toplumunda karşılaştığı ona çok yabancı gelen ve akıl erdiremediği herhangi bir şey var mıdır? Anlatıcımız çok dinliliği, yamyamlığı ve insanın kurban edilişini tanımlarken ve Eski Dünya'da herhangi bir yerde uygulanan ancak erken modern İspanya ile paralellik göstermeyen özellikleri aktarırken hiçbir zorluk çekmemiş gibi görünüyor. Elbette, kolayca yanlış anladığı şeyler de vardır. Ve yaptığı kültürler arası karşılaştırmalar, hedef kitlesi için faydalı olmasına rağmen modern akademisyenlerin midesini bulandırabilir. Fakat onun hikâyesinin ana hatlarını geniş bir biçimde ele almakla uğraşmak gereksiz olacaktır: Aslında Meksika toplumu yerleşik, sınıflı ve şehirler, pazarlar, krallar, ordular, din vb. ile donatılmış bir toplumdur.

İki toplumu birbirinden ayıran en önemli farklılıklar, Eski Dünya'da yaygın olarak yer etmiş ve fakat Yeni Dünya'da neredeyse tamamen eksik olan şeylerle ortaya konmalıdır. Bizim fatihimiz bu eksikleri vurgulamak niyetinde değildir, fakat biz bu boşluğu doldurabiliriz. Meksika çiftçiliğinde (And Dağlarındakinin aksine) kırsal hayvancılık yoktur. Meksika teknolojisi pek çok şeyden yoksundur. Örneğin, taşımacılık ve çanak çömlek işçiliğinde tekerleğe ihtiyaç duyulmamıştır ve metal işçiliği niteliksel ve niceliksel olarak sınırlıdır. Bu da burada taş teknolojisinin neden bu kadar gelişmiş olduğunu

açıklar. Fatihimiz bundan çok etkilenmiş olacak ki taştan yapılmış mızrak uçları ve taş bıçak kakmalı ahşap kılıçlar üzerinde durmuştur; Eski Dünya toplumları bu tarz şeylere çok az ihtiyaç duymuştur. Bütün bunlar, Yeni Dünya'nın daha az avantajlı çevresine atfedilebilir, yani bu şeylerin orada daha sonradan gerçekleştiği anlamına gelir; önceki bölümde gördüğümüz gibi, metal işçiliği And Dağlarında Orta Amerika'dan daha iyi yapılmıştır, fakat İspanyolların fethiyle birlikte burada demir devri başlamıştır.

Doğanın deneyiminden vardığımız sonuç çok açıktır. Eski Dünya ile Yeni Dünya'nın birbirinden ayrı olduğu binyıllar boyunca, her ikisinde de birbirini izleyen iki önemli süreç görülmüştür: Tarımın ortaya çıkmasını medeniyet takip etmiştir. Her iki dünyanın da yörüngeleri gerçekte benzerlikten uzaktır. Aslında, kendilerine has tarım biçimleri ortak bir evcilleştirilmiş türe sahip değildir ve bu iki medeniyet sayısız noktalarda birbirinden ayrılır. Bütün bu farklılıklar bize modern öncesi dünyanın önemli bölgelerini kitabın ikinci kısmında birer birer ele alma gerekliliğini göstermiştir. Ama bu bizi temel ahenkten uzaklaştırmamalıdır. Hem Eski Dünya'da hem de Yeni Dünya'da ilk olarak ortaya çıkan tarımdı ve bu iki yaşam şekli tamamıyla farklı değildi; her ikisinde de sonradan gelen medeniyetti ve bu ikisi, bizi yeni bir kavram araştırmaya itecek kadar birbirinden farklı değildi.

O halde, en başta sorduğumuz soruya vereceğimiz cevap "evet" olacak gibi görünüyor: Davranışsal bakımdan modern insan ile Holosen'in çakışması sonucunda ortaya çıkmayı bekleyen sadece bir çeşit tarih vardır. İleride göreceğimiz üzere, bu tarih önünde sonunda gerçekleşecek ya da çevresel etkenlere ve diğer toplumlarla ilişkilere bağlı olarak, hiç gerçekleşmeyecekti. Fakat nerede gerçekleşirse gerçekleşsin benzer şekilde gerçekleşmiştir ve yaşanan olayların hiçbiri bize beklenmedik şeylerle karşılaşabileceğimizi düşündürmemiştir. Resim 2'de görünen duvar kalıntılarının Eski Dünya'ya

mı yoksa Yeni Dünya'ya mı ait olduğunu işte bu yüzden bilemezsiniz.

En Eski Medeniyetler

Başlangıçta sorduğumuz soruyu yanıtlamak için daha fazla uğraşmamıza gerek yok. Bu bölümün geri kalanının daha sıradan bir amacı var. "Medeniyet" kavramını en az "tarım" kavramı kadar anlaşılır olduğunu varsayarak tartışmaya açtım. Aslında öyle değildir. Bunun sebebi, kısmen, medeniyetin bir onaylama terimi olması ve bu yüzden –tüm olumlu terimlerin başına geldiği gibi– sağa sola çekiştirilmeye müsait olmasıdır. Fakat aynı zamanda daha da önemlisi, belirsiz olmasıdır; doğal dillerdeki birçok kelime gibi, ima edilmesi gereken bir şeyi, önemli bir şeyi ima eder. Bunu düzeltmek için, en azından kısmen, iki şey yapacağım. Medeniyetlerin şöyle ya da böyle birbirinden bağımsız ortaya çıktığı temel durumları gözden geçireceğim (zaten var olan medeniyetlerin yayılışı ile ilgilenmeye gerek görmüyoruz). Bir de bu toplumların bir dizi özelliğini ele alıp, bu özelliklere dayanarak neden onları medeniyet olarak adlandırdığımız üzerinde duracağım.

Listemizin başında Yakındoğu'nun olmasına şaşırmamak gerekir. Burası yaklaşık İÖ 3000'de iki medeniyetin ortaya çıktığı bölgedir. Bunlardan ilki çok büyük ihtimalle Mezopotamya ya da daha kesin konuşmak gerekirse Sümerlerdir (kendilerine verdikleri isimle anabileceğimiz en eski halktır). İkincisi ise Afrika'nın kuzeydoğu köşesindeki bölge yani Mısır'dır. Yakındoğu'dan kuzeybatı Hindistan'a ilerlediğimizde İndus Vadisi'nde, İÖ 3. binyılın ortalarında ortaya çıkmış bir medeniyetle karşılaşırız. İÖ 2. binyıl bizi doğuda Çin'e, batıdaysa Girit'e götürür. Son olarak da İÖ 1. binyılda Orta Amerika'da Olmek adlı medeniyetin ilk nüvelerine ulaşırız. Bu liste bu medeniyetlerin belki de kendilerinden önceki medeniyetlerden etkilendikleri göz önünde bulundurularak kısaltılabilir ya da "medeniyet" kavramı daha cömertçe kullanılarak uzatı-

labilirdi. Fakat bizim amacımız için yaptığımız liste yeterlidir. Görülen coğrafi dağınıklığın da bir önemi yoktur. Medeniyet, kıtalar bazında bakılacak olursa, bir tane Afrika'da, bir tane Avrupa'da, bir tane Amerika'da ve üçten fazla da Asya'da karşımıza çıkar. Diğer taraftan aslında o kadar da dağınık değildir: Sadece Çin ve Orta Amerika, Yakındoğu'dan ve civar bölgelerden bizi uzaklaştırır.

Peki, bizi bu örnekleri listemize almaya iten şey nedir? En genel anlamıyla, oyunumuzun adı karmaşıklıktır. Meksika'ya "İsimsiz Fatih"in gözünden bakarsak, fatihimizin kendi toplumu kadar karmaşık yapılı bir toplumla karşılaşırız: Bu büyük bir toplumdu; uzmanlaşmış bireylerden oluşuyor, farklı özelliklere sahip insanlar farklı şeyleri sistematik ve örgütlü bir şekilde yapıyordu. Oldukça karmaşık yapılı toplumları "medeniyet" olarak ve basit yapılı olanları da "medeni olmayan" toplumlar olarak sınıflandırmakta herhangi bir zorluk çekmiyoruz. Burada karşımıza çıkan soru ikisinin arasındaki toplumların ne olacağı. Ayırmak için rastgele bir çizgi çizebiliriz ya da bir özellikler paketi oluşturup medeniyet olarak tanımlayacağımız toplumların bunların çoğuna sahip olması gerektiğini söyleriz. Fakat "medeniyet" kavramı bu karmaşık yapı içinde bir tür kuantum sıçraması olmasını öngörür ve bu değişim durumu öyle pürüzsüz ve kesintisiz bir geçiş değildir. Listemizdeki toplumları araştıran bilim insanlarının çoğu böyle bir geçişin varlığına inanır.

Onların haklı olduğunu düşünelim; o zaman bu gelişmenin dışa dönük ve görünen delilleri olarak neyi seçeceğiz? İlerleyen bölümlerde bunun için iki belirgin konuyu ele alacağız: Yazının gelişmesi ve oldukça iyi örgütlenmiş krallıkların ortaya çıkışı.

II. YAZI

Yazının sadece karmaşık yapılı toplumlarda ortaya çıkan çok gelişmiş bir kültürel uygulama olduğuna kesin gözüyle ba-

kabiliriz; tarihsel kayıtlar da bizi doğrulamaya eğilimlidir. Fakat niçin böyle olmalıdır? İlk tarım toplumlarını ve hatta avcı-toplayıcı halkları yazıyı geliştirmekten alıkoyan neydi?

İşlevsel yazı sistemi iki çok farklı bileşen üzerine kurulmuştur. Bunları donanım ve yazılım olarak adlandırabiliriz.

Bir yazı sisteminin birtakım donanım gereksinimleri olduğu açıktır: Üzerine yazı yazabileceğimiz bir *ortama* ve bu ortama yazıyı yazmamızı sağlayacak bir *araca* ihtiyaç duyarız. Günümüzde genellikle kâğıt üzerine mürekkeple işaretler koyarak yazı yazarız. Mürekkep çok önemli bir sorun değildir; Geç Paleolitik dönemde mağara duvarlarına resim yapan insanlar amaçlarına uygun boyaları kullanıyorlardı. Kağıt ise daha gelişmiş bir teknolojinin ürünüdür ve bizim çağımızda Çin'de geliştirilerek zaman içinde dünyanın geri kalan kısmına yayılmıştır. Kâğıt evrensel hale gelmeden önce, insanların yazı için kullandıkları şeyler bölgesel farklılıklar gösteriyordu; Mezopotamya'da kil tablet, Mısır'da papirüs, Çin'de bambu, Orta Amerika'da ağaç kabuğu vb. Papirüs ve ağaç kabuğu gibi malzemeler ayrıntılı bir hazırlık gerektiriyordu, fakat kil tablet ve bambu Geç Paleolitik dönemde kullanılması kolay şeylerdi. Ve fakat onlar olmasa da, dönemin sanatçılarını mağaraların duvarlarına resim çizmekten alıkoyacak bir şey yoktu. Yani sorun donanımda değildi.

Yazılım tarafına gelince, yazı, dili temsil edecek bir sisteme ihtiyaç duyar; başka deyişle, duyduğumuz şeyleri göreceğimiz şeylere dönüştürecek bir araca. Bunu söylemek yapmaktan daha kolaydır.

Günümüzde dünyanın büyük kısmında insanlar bunu birbirinden farklı alfabeler yardımıyla yapmaktadır. Fakat bununla birlikte, her ne kadar alfabelerin varlığını gayet doğal bir şeymiş gibi algılıyorsak da, onların gelişmesinin o kadar da kolay olmadığını düşünmek için iyi sebepler de vardır. Dünya alfabelerinin monofiletik (genetik biliminden alınmış bir terim) olduğunu gösteren sağlam bir nedenimiz vardır.

Birçok vakada iki yazının dikkatli bir şekilde karşılaştırılması sonucunda ortak kökenden geldikleri açık bir şekilde görülür. Öyle ki şu anda okumakta olduğunuz alfabetik yazı İngiliz icadı değildir, Romalılara dayanır; Romalılar da Etrüsklerden, onlar Yunanlılardan, Yunanlılar ise İÖ 2. binyılda dilin geliştiği bölgede yaşayan Finikelilerden almışlardır. Bazı alfabelerin formu birbirine pek benzemez, ama tarihi bağlam yine de uyaran yayılmasını en muhtemel açıklama olarak karşımıza çıkarır (yani bir insan yazma fikrini başkasından alır ama sonra kendi yazısını icat eder). Hint yazı ailesi büyük olasılıkla bu şekilde ortaya çıkmıştır (İÖ 4. yüzyıl ve daha öncesine tarihlenir) ve hiç şüphesiz Gürcü ve Ermeni yazılarının kökenleri de buraya dayanır (İS 4. ve 5. yüzyıla tarihlenir). Kısacası alfabe bir zamanlar Eski Dünya'da sadece bir kez ortaya çıkmış bir gelişmenin ürünüdür ve Yeni Dünya'da asla ortaya çıkmamıştır. Şunu da eklemek gerekir ki yazıya aşina olan bir bölgenin alfabeyi bulması bin yıldan fazla bir zaman almıştır. Alfabenin dayandığı konuşma dilinin fonetik analizinin çok karmaşık bir tarafı olduğu açıktır.

En eski yazı sistemleri elbette alfabetik değildir. Genellikle melez yapıdadırlar; bazı işaretler direkt olarak kelimeleri gösterirken diğerleri de sesleri gösterir. Her ne kadar bu konuda verebileceğimiz tek örnek İÖ 4. binyılın sonlarına doğru gelişmiş ve muhtemelen dünyanın ilk yazısı olan Mezopotamya çivi yazısı olsa da bu ikilik büyük ihtimalle yazıların oluşma şeklini yansıtır. Burada kayıtlar gerçek bir yazı sistemine giden iki büyük aşama olduğunu gösterir. İlkinde karşımıza üzerinde hayvanlar, eşyalar ve sayılar işlenmiş, bozuk paraları çağrıştıran küçük kil tabletler çıkar. Bu bir temsil sistemidir, ancak dilin kendisini değil de eşyaları temsil eder. İkinci aşamada, bu işaretlerin özel seslerle özel kelimelere bağlandığını görürüz; bununla birlikte aynı zamanda fonetik olarak kullanılabiliyor ya da salt fonetik işaretlerle destekleniyorlardı (gerçi bu ilk Çin yazısında görülen bir durum değildi).

Bu süreç sonuç olarak öyle bir noktaya vardı ki bu işaretleri hem doğru anlamak hem de doğru okumak mümkün oldu. Bu noktada genellikle birkaç yüz işareti içeren gerçek bir yazı sistemine ulaşmış oluruz.

Bu yazılımı geliştirmek çok miktarda zihinsel çaba gerektirir, fakat metal işçiliğinden farklı olarak, hiç bir teknik önkoşula ihtiyaç yoktur. O halde insanlar neden Sümerlerden çok önce aynı çabayı gösterememişlerdir? Cevap: Elbette çok iyi şekilde yapabilirlerdi ve belki de yapmışlardı; bu parlak zekâlı ve acayip insanların son 5000 yılı tekelleri altına aldıkları söylenemez. Burada sorulacak soru böyle bir gelişmenin tutunup tutunamadığıdır. İlk yazı sistemi ağır maliyeti olan bir teknolojiydi, kullanılabilmesi için yüzlerce işareti öğrenmiş bir grup insana ihtiyaç vardı. Özellikle iki nokta ilk Mezopotamya yazı sisteminin zorluklarını gösterir. İlk olarak, yazı yazmanın kendisi bir meslekti, yazmanlara özgü bir faaliyetti (bugün ise herhangi bir uzmanlığın önkoşuludur). İkincisi, yazarların kendileri yazmayı ikinci bir ilgi alanı olarak görmüyorlardı: tabletlerine koyun ve hububat hakkında gerekli bilgileri kaydetmelerinin yanı sıra işaretlerin referansları olarak kullanılacak çok sayıda tablet de üretiyorlardı.

Yazının gelişiminin neden bu kadar uzun vakit aldığı şimdi daha iyi anlaşılmış olmalıdır. Bu durum donanımın sağlanması ya da yazılımın geliştirilmesinden kaynaklanan bir zorluk değildi. Aksine, uygun sosyal yapıya duyulan ihtiyaçtı. Birilerinin bu bilgi teknolojisine güçlü bir ihtiyaç duyması ve maaşa bağlanmamaları halinde bu işi asla yapamayacak olan bir yazmanlar topluluğunu cömertçe finanse etmeyi istemesi gerekiyordu. Bu ihtiyaç ve istek karmaşık toplumun ayırt edici özelliğidir. Kabaca söyleyecek olursak, yazının ön koşulu, insanlık tarihinin birçok döneminde görülen bir çeşit krallıkla idare edilen güçlü bir devlettir.

Ancak krallık konusuna geçmeden önce kısa bir süreliğine alfabeye geri dönelim. Bu yazı sisteminin bile bir maliye-

ti vardır. Doğa uygun bir şekilde çocuklarımızı konuşmaya yönlendiriyor, fakat onlar yazmayı okulun baskıcı ortamında öğreniyorlar. Günümüzde dünyanın birçok yerinde okur-yazar olmamak önemli bir sorundur, konuşamamaktan çok daha önemlidir. Yine de, hiç şüphesiz alfabeyi öğrenmek çivi yazısını öğrenmekten çok daha kolaydır. Bunun tarihi açıdan önemli bir sonucu da alfabenin devreye girmesiyle birlikte, yazının yazmanlık mesleği ve karmaşık toplumlarla yakından ilişkili bir olgu olmaktan çıkmasıdır. İslamiyet öncesi dönemde Arabistan'ın kuzeyi karmaşık bir toplum olarak görülemeyecek denli yoksul ve kuraktı, fakat etraftaki kayalarda alfabetik harfleri içeren duvar resimleri bulmak mümkündü.

III. KRALLIK

Resim 9'da görülen Kuş Jaguar, tepeden tırnağa bir kralı temsil ediyor. Tutsağı talihsiz bir şekilde önünde diz çökmüş, bir kementle bağlanmış ve sol eliyle sağ omzuna dokunarak krala boyun eğdiğini gösteriyor. Şimdilik hayatı bağışlanmış gibi görünse de büyük olasılıkla zamanı gelince törenle kurban edilecek. Resmin sol tarafında da kralın astı olan bir bey ihtiyatlı bir şekilde durarak, kralı tartışmasız resmin odak noktası haline getiriyor.

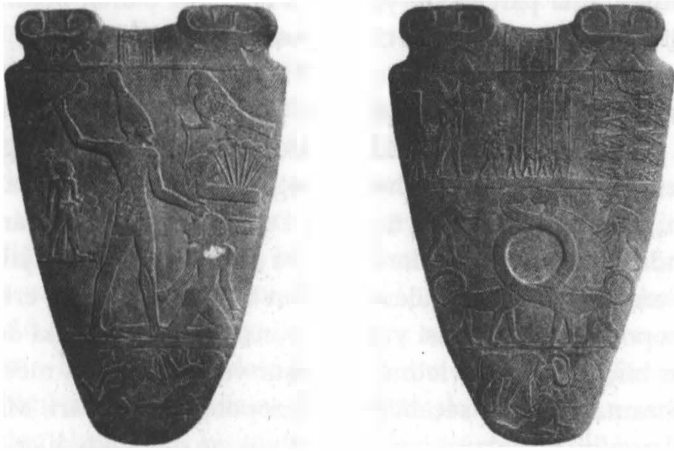
Tıpkı Yeni Dünya medeniyetinin kendisi gibi bu resim de aslında o kadar eski değildir. Kuş Jaguar, İÖ 8. yüzyılda Yakskilan adındaki Maya kentinin hükümdarıydı. Fakat aynı temayı içeren çok daha eski bir betimlemeyi dünyanın tam öbür ucunda gün ışığına çıkarılan Narmer Paleti adlı tablette görebiliriz (Resim 10). Narmer İÖ 3000 yılında Mısır'ın hükümdarıydı. Burada, soldaki tablette, tutsağını saçlarından tutmuş (Orta Amerikalı hükümdarların da bazen yaptığı gibi) gürzü ile onu öldürmeye hazırlanırken görüyoruz; tutsağının hayatını bağışlama ihtimalini aklımıza bile getirmemeliyiz, çünkü Mısırlılar tutsaklarını kurban etmiyorlardı. Kralın sol tarafında onun sandaletlerini taşıyan sıradan bir figürü ve alt-



Resim 9: Kuş Jaguar bir tutsak ile ilgileniyor.

ta da kralın iki düşmanının cesedini görmekteyiz. Her bir figür bir alt yazı ile tanımlanmıştır. Buna karşın, tabletin (sağda görülen) arka tarafında bulunan kafaları kesilmiş on askerin diğer taraftaki figürlerle aynı muameleyi gördüklerini söyleyemeyiz; nicelik niteliğe galip gelmiştir. Burada ölçek daha küçüktür, fakat kral yine hepsinin arasından sıyrılır; askerler, sandalet taşıyan görevliler ve çok küçük biçimde bayraktarlar görülür.

Kuş Jaguar önünde diz çöken adamı gerçekten tutsak mı almıştı, yoksa bir Orta Amerika uzmanının ileri sürdüğü gibi kral sadece kendisine sunulan övgüyü mü kabul ediyordu? Acaba çaresiz tutsak Narmer'in kendisini gürzüyle öldürmesini beklerken hayatının son dakikalarını mı yaşıyordu? Bir Mısır uzmanı, Narmer'in aslında büyük bir fatih olmadığını ve bu yüzden tablette gördüğümüz sahnenin gerçek bir tarihi olayı yansıtmadığını öne sürmüştür. O yıllarda halk arasında siyasetçiler hakkında anlatılan fıkraların ne kadarını biliyor-



Resim 10: Narmer Paleti.

sak, Narmer'in gerçekten büyük bir fatih olup olmadığını da ancak o kadar bilebiliriz. Ama gerçek ne kadar belirsiz olursa olsun, bu sahne aracılığıyla iletilen mesaj çok açıktır. Gerçek bir kral diğer herkesten daha büyük ve daha iyidir. Düşmanlarıyla eşit şartlar altında çarpışan bir kahramanın aksine, kral her savaşta kaçınılmaz olarak galip gelir. Düşmanlarının kalbine korku salar ve eninde sonunda onları kılıçtan geçirir.

Eğer kralın düşmanlarının hayatı tehlikede olursa, sadık takipçileri ve itaatkâr kullarının hayatı güvende olur. İÖ 1800 yılını anlatan bir şiirde, Mısır kralının baş hazinedarı çocuklarına bu şekilde nasihat vermiştir. Bir taraftan kralın gazabı ve bunun korkunç sonuçlarının üzerinde durur; bir asinin mezarı olmaz ve bedeni suya atılır. Diğer taraftan da kralın merhametinden bahseder; hizmeti altındaki insanların iaşesini sağlar, ülkeyi yeşillendirir, güçlü ve canlı kılar. Bunlar erken Mezopotamya'da son derece anlaşılır sözlerdi. Orada da demir yumruk eksik olmuyordu; "insanları kontrol eden gürzdür". Fakat aynı zamanda kadife eldiven ile ilgili şeyler de duyarız. Hükümdarlar çoban olarak tasvir edilir, halkını

sömüren ama parçalayıp yemeyen bir figür olarak betimlenirdi. Refah dağıtır, saadetin memesinden süt sağarlardı. İÖ 18. yüzyıl Babil hükümdarı olan Hammurabi ünlü kanunlarının giriş kısmında kendisinden "halkın yaşam standartlarını yükseltmesi" ve "ülkede adaleti sağlaması" istendiğini belirtir. Kralın bu sözleri halkın beğenisini kazanmaya çalıştığını da gösterir. İÖ 24. yüzyılda, Lugal-zagesi kendi idaresi altında ülkenin nasıl şenlendiğini ve şehir şehir nasıl yayıldığını anlatır. Halkla ilişkilere yapılan bu vurgulamalar erken Mezopotamya'nın siyasi yapısını yansıtabilir: Buradaki devletler birçok şehir devletinden oluşur ve şehrin yerel meclisi aynı zamanda kralı seçebilirdi. Mezopotamya kralları, Mısır kralları gibi, tebaalarından daha büyük ve daha iyiydiler, fakat aradaki farkı meşru hale getirmek için verdikleri hizmetlerin altını çizme ihtiyacı duymuşlardır.

Bir yönüyle krallar asla tamamen farklı olmayı başaramamışlardır, önünde sonunda onlar da diğer herkes gibi ölmüşlerdir. Bir Frank kralı, İS 561 yılında ölüm döşeğindeyken huysuz bir edayla "Olacak şey değil!" diye haykırmıştır. "Benim gibi büyük kralların hayatına bu şekilde son veren gökyüzü kralı nasıl bir kraldır?" Ama saygınlıklarını hedef alan bu aşağılama karşısında kralların yaptığı şey, mevcut yaşam tarzlarını ölseler bile sürdürmeyi garantilemek için çok büyük kaynaklar sarf etmek olmuştur. İÖ 26. yüzyıla ait olan ve günümüze kadar gelen Büyük Piramitler, bu arayışı ve onun büyük sosyal maliyetini yansıtan anıtlardır.

Fakat kralların ölüme yaklaşımının bir başka ve daha kötü bir yönü vardır ki geçmişi Mısırlı kralların piramitleri inşa etmesinden çok önceye gider. İÖ 30. yüzyılda hüküm sürmüş Kral Aha, çok geniş bir alana gömülen ilk kraldı ve öbür dünyaya yapacağı yolculuğa tek başına çıkmadı. Büyük ihtimalle yandaşları olan çok sayıda geç adamı da yanında götürdü. Ondan sonraki kral Djer beraberinde yaklaşık 600 kişiyle birlikte gömüldü. Bu durum Mısırlılara özgü bir tu-

haflık değildi. Birkaç yüzyıl sonra, Mezopotamya'nın Ur kentinde kraliyet ailesine mensup kişilerin mezarları sayısız kadın ve erkeği içeriyordu (hayvanları saymaya bile gerek yok). 2. binyılın sonlarında, aynı uygulama, Şang hanedanı idaresindeki Çin'de de iyi bir şekilde kanıtlanmıştır. Bu kültürlerin tümünde cenaze adetlerinin zamanla yumuşamış ve bu uygulamanın ortadan kalkmış olmasına rağmen Çin'in birliğini sağlayan zalim hükümdara, İÖ 210'da gömülürken sayısız cariyesi eşlik etmiştir. Yeni Dünya'da ise aynı alışkanlık 16. yüzyılda İspanyollar buraya varana kadar devam etmiştir. Batı Meksika'daki Mikoakan'ın hükümdarı Taraskan öldüğü zaman, kendisine hizmet etmek için kadın ve erkeklerden oluşan kırk kişiyi de yanında götürmüştür ki bunların arasında yedi bey, birkaç doktor, bir hikâye anlatıcısı ve bir de soytarı bulunuyordu. Bu kişiler sarhoş edildikten sonra sopalarla öldürülene kadar dövülmüşlerdir. Uygulama kraliyet dairesinin dışında olan herhangi birinin tüylerini diken diken etmeyi garanti edecek bir kraliyet anlayışına delalet eder: Hiçbir şey medeniyetin ortaya çıkmasının insan hakları açısından iyi bir şey olduğunu göstermez.

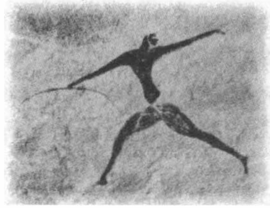
Bu büyük eşitsizliğin son birkaç bin yıla has bir buluş olduğunu düşünmemeliyiz. Rusya'da 22.000 yıldan daha eski bir zamana tarihlenen bir Paleolitik cenaze alanında, iki çocuğun üzerlerindeki on binlerce boncukla işlenmiş çok süslü elbiselerle gömüldükleri bilinmektedir; bunların her birinin yapımına binlerce saat harcanmış olmalıdır. Yine de, insan toplulukları arasındaki eşitsizlik tarımın ve onu izleyen gelişmelerin ortaya çıkmasıyla artmıştır ki bunlar belirgin bir biçimde en erken medeniyetlere bakılınca anlaşılmaktadır. Gösterişli kraliyetler, genel olarak artan sosyal karmaşıklığın bir ürünü olarak görülebilir ki bu gelişme incelemiş olduğumuz toplumların arkeolojik kayıtlarına bağımsız bir şekilde kaydedilmiştir. Bununla birlikte insanların bizim kendi dilimize "kral" olarak tercüme edebileceğimiz söz-

cükleri ilk olarak ne zaman ve nerede kullandıklarını söylemek zordur.

Kökeni ne kadar eski olursa olsun, krallık sistemi fazlasıyla uzun ömürlü olmuştur. Son birkaç bin yılda devletler arasındaki yarış kızışmış ve bir kral soyunun birkaç yüzyıldan fazla sürmesi nadir görülen bir şey olmuştur. Fakat Fransız Devrimi'ne kadar, krallık (nadir görülen kraliçelik dönemleriyle birlikte) karmaşık toplumlar için normal bir idare şekli olarak kalmıştır: Bir kralın ya da hanedanın düşmesini diğerinin tahta geçmesi takip etmiştir. Kurumun temelinde genellikle ve belki de her zaman doğasından kaynaklanan iki çelişkili anlayış vardır: Bir anlayış kralın tebaa için var olduğunu, diğeri de tebaanın kral için var olduğunu öne sürer. En eski kralların mezarlarında yandaşlarının kemiklerinin de bulunması ikinci anlayışın gerçekliğini gösteren açık bir delildir.

KISIM II

DAHA KÜÇÜK KITALAR



BÖLÜM 4
AVUSTRALYA

I. AVCI-TOPLAYICILARIN KITASI

Dünya'nın Ülkesinin Olduğu Yer

Holosen evrensel bir olaydı (ve neyse ki hâlâ öyledir). Yani insanlığın ona verdiği tepkiye evrensel terimlerle bakmak anlamlıdır ve biz de bu yüzden bu kadar üzerinde duruyoruz. Biz Geç Paleolitik dönemle, yani davranışsal bakımdan modern insanların Antarktika dışında dünyanın tüm kıtalarına yayıldığı dönemle başladık. Daha sonra Avustralya'yı dışarıda bırakarak insanların yerleşik oldukları kıtalarda tarımın ortaya çıkışıyla devam ettik. Son olarak da yine aynı kıtalarda medeniyetin ortaya çıkışına döndük. Aynı doğrultuda devam etmeyi deneyebilirdik, fakat bir sonraki benzer dönüm noktası için uzun zaman beklemek zorunda kalabilirdik: Bu dönüm noktası sayesinde dünya halkları kendilerini tek bir evrensel toplum olmaya yaklaştıran bir sürece girmişler ya da açıkçası sokulmuşlardı. Bu sürecin ne zaman başladığını söylemek zordur; ben bu kitapta başlangıç olarak İslam'ın yayılmasını seçtim, ardından Avrupa'nın yayılmasına ve son olarak da modern dünyanın oluşumuna yer verdim. Fakat bu ilk ve son evrensel hikâyelerin arasında bu tarz bir çerçeveye oturmayan bir sürü tarih vardır. İşte burada dünyanın temel kültürel bölgelerini teker teker ele alıp bilgi sahibi olmak, onlarla evrensel anlatıları süsleyen geçici örnekler olarak yüz yüze gelmekten çok daha anlamlı hale gelir. Bu yüzden biz

de yolumuza yavaşça bu küçük kıtalardan başlayacak, önce Avustralya'ya uğrayacak, oradan da Avrasya'ya doğru bölge bölge ilerleyeceğiz.

Fakat Avustralya üzerine yoğunlaşmak amacıyla evrensel perspektifi bir kenara bırakmadan önce, elimizdeki bu imkânı kıtaların genel yerleşimini irdelemek için kullanmalıyız (denizlere değil de kara parçalarına yoğunlaşacağız; zeki canlılar olmalarına karşın, deniz memelileri tarih yapmayı kara memelilerine bırakmıştır). İklimin aksine, karaların durumu (*bkz.* Harita 1) tarihin perde arkasında kesinlikle sabit bir yapı sergiler. Evet, kıtalar hareket eder, ancak bunu o kadar yavaş bir şekilde yaparlar ki günümüzdeki konumlarını milyonlarca yıldır korumuşlardır ve gelecek zamanda da bu yerlerini koruyacaklardır. Bu durumun en önemli istisnası –levha tektoniği açısından– yüzeydir. Deniz seviyesi kutupların üzerinde veya çevresinde yığılmış olan buzun miktarına bağlıdır; bunun sonucunda kıta sahanlıkları buz devirlerinde daha çok ve Holosen gibi daha sıcak dönemlerde daha az meydana çıkmıştır.

Bunların birçoğu tanıdık gelir, fakat kıtaların biçim ve yerlerinin bugünkünden ne kadar farklı olabileceğini anlamak için sadece çeyrek milyar yıl öncesine bir bakmamız gerekiyor. Bu da bizi dünyanın tüm kara parçalarının Pangea adlı tek bir süper kıta olduğu zamana götürür. Fakat bu birlik sonunda bozuldu. Birliği bozan olaylardan biri Pangea'nın dünyayı ortadan ikiye ayıran bir okyanusla ikiye bölünmesidir: Lavrasya kuzeye doğru, Gondvana da güneye doğru uzandı. Burada bizi ilgilendiren iki kara parçasının asimetrik kaderidir.

Her şey göz önünde bulundurulduğunda, Lavrasya'nın daha az parçalandığı görülür. Avrasya dünyadaki en büyük kara parçası olarak kaldı ve Godvana'dan ayrılan iki önemli parçanın eklenmesiyle de genişledi: Hindistan kuzeye hareket ederek Asya ile çarpıştı ve böylelikle Himalayalar olu-

şurken Arabistan, Bereketli Hilal ve Afrika'nın büyük bir kısmı da Asya'ya eklendi. Bununla birlikte Kuzey Amerika Avrupa'dan ayrıldı ve buzul çağlarında deniz seviyesinin üstünde bulunan ama şimdi sular altında kalmış olan bir kara köprüsü ile bağlı olduğu Asya'ya yaklaştı. Kuzeyde bu kara parçaları kutup bölgesini kuşatmış, fakat işgal etmemiştir.

Bunun aksine Godvana epey parçalanmıştı. Az önce bahsetmiş olduğumuz ayrılmadan farklı olarak, bir kıta Güney Kutbu'nu işgal etmiş, dünyayı buzul çağlarına hazırlamakta çok önemli bir rol üstlenmiş ve dünyanın daha sıcak olmasını engellemiştir; fakat konumu Antarktika'nın insanlık tarihinde herhangi bir rol oynamasını engellemiştir. Geriye büyüklük açısından Avrasya ile karşılaştırılamayacak üç kıta kalır: Afrika, Güney Amerika ve Avustralya. Levha tektoniği onları birbirinden tamamen ayrı konumlara yerleştirmiştir. Birleşik bir birim oluşturmak yerine, güney kıtaları Kuzey Yarımküre'nin karşı kısmında yer aldılar. Böylece Afrika, dünyayı ikiye bölen okyanusun kalıntıları (kuruduğu durumların dışında) ile Avrupa'dan ayrılmasına rağmen batıda adeta Avrupa'ya eklendi ve doğuda fiilen Asya'ya katıldı. Güney Amerika son birkaç milyon yıl içerisinde kara köprüsü ile Kuzey Amerika'ya bağlandı. En az nüfusun yaşadığı Avustralya da daha izole edilmiş bir durumdaydı. Buzul çağında Yeni Gine ve Tasmanya ile birlikte tek bir kara parçasıydı ve Güney Asya adalarının büyük kısmı Avrasya kara parçasının bir parçası haline geldi; fakat sonraları aralarında herhangi bir kara köprüsü kalmadı.

Bu tür değerlendirmelerden elde edilen sonuç bir dizi asimetridir. Kuzey ile güneyi karşılaştırdığımızda kuzeyde daha fazla ve daha birleşik kara parçaları görürüz. Doğu ile batıyı karşılaştırdığımızda da Eski Dünya'da Yeni Dünya'ya göre daha fazla kara parçası görürüz. Avrasya kıtasını diğer kıtalar ile karşılaştırdığımızda en büyük kara parçası olmasının yanı sıra alışılmamış şekilde ekseninin kuzey güney yönünde

değil de doğu batı yönünde uzandığını görürüz. Bu asimetrilerin hepsinin dünya tarihine şekil vermede rolü vardır. Şöyle ki kuzey güneyi, Eski Dünya Yeni Dünya'yı ve Avrasya da Eski Dünya'yı etkilemiştir. Neyse ki, bu etkiler sadece son birkaç yüzyıl içerisinde belirleyici olmuşlardır. İnsan kültürleri çok uzun bir zaman boyunca bugünkünden ya da insanın ilk ortaya çıktığı devirde olduğundan çok daha çeşitli olmuştur. Bu kültürel çeşitliliğin başlıca sebeplerinden biri, içinde bulunduğumuz jeolojik çağda kıtaların böyle görece dağınık halde olması ve bu kıtalar üzerinde az çok birbirinden ayrı çok sayıda yerleşim bulunmasıdır. Tarih Pangea üzerinde gerçekleşse, oldukça farklı bir tarih olurdu.

Avustralya'da Neden Tarım Yoktu?

Geçmişte, Neolitik Devrim diye bir şey gerçekleşmemiş olsaydı bugün yaşadığımız dünya acaba nasıl bir yer olurdu? Peki, ya gelecekte gerçekleşecek ya da hiçbir zaman gerçekleşmeyecek olsaydı? Bu sorular anlamsız görünse de, kıtaların ayrışması olgusu sayesinde, onları biraz olsun anlamlı hale getirmek mümkündür. Dünyanın çeşitli yerlerinde, özellikle de Amerikaların büyük kısmında, modern zamanlara kadar avcı-toplayıcı toplulukların hayatını devam ettirdikleri bölgeler vardı. Şansımız var ki, Avustralya 18. yüzyıla kadar birkaç yüz bin avcı-toplayıcıyı bünyesinde barındırması açısından bizlere uygun bir deney ortamı sunuyor.

İlk sormamız gereken soru 18. yüzyıla gelene kadar Avustralya'da neden tarım olmadığıdır. Sebeplerden ilki oldukça açıktır: Kıtanın izole olmuş yapısı dışarıdan tarımın kıtaya ulaşma şansını önemli derecede düşürmüştür. Bu izolasyon oldukça eskilere dayanır. Büyük Avustralya'nın –Avustralya, Yeni Gine ve Tasmanya'nın birleşmesiyle oluşur– diğer bir kıta kütlesi olan Antarktika'dan ayrılması 70 milyon yıl kadar sürmüştür. Kıta, Antarktika'dan ayrılmasından itibaren Güneydoğu Asya'ya yaklaşmıştır. Ancak yukarı-

da da söylediğimiz gibi bu iki kara parçası aralarına giren açık deniz yüzünden bir buzul çağında bile birleşmemiştir. Bunun sonucunda da pek az plasentalı kara memelileri modern zamanlardan önce kıtaya geçebilmiştir; yarasalar, kemirgenler, insanlar ve köpekler istisnadır. Bu durum ise Avustralya'da, insanların kıtaya ilk varışlarına kadar çok sayıda plasentasız hayvan türüne, özellikle de keseli hayvanlara yaşama imkânı sunmuştur. Buna karşın Güney Amerika, şimdilerde Kuzey Amerika ile bağlantısını sağlayan kara parçasının oluşumu ile birlikte, yani milyonlarca yıl önce, keseli hayvanlarının birçoğunu kaybetmiştir.

Yakın zamanlarda Avustralya'nın bazı kuzey kısımları ile daha kuzeyde bulunan adalar arasında temaslar oldu. Cape York Yarımadası kabileleri ile Torres Boğazı ada halkları arasında ilişkiler kuruldu; ancak bu temaslar maalesef birkaç bin seneliktir ve etkileri coğrafi olarak sınırlı olmuştur. Daha batıda ise, Macassar'dan (Sulawesi'de) Arnhem Bölgesi'ne Çin pazarı için deniz salyangozu toplamak için yapılan seferler de vardı; fakat bu faaliyet o kadar da eski değildi ve muhtemelen 18. yüzyıl öncesine uzanmıyordu. Avustralya'nın izolasyonuna son veren şey bu tropik kuzey bölgedeki az sayıdaki temaslar değildi: Avrupalıların ılıman kuşağa gelişleriydi. Bu süreç Hollandalı denizcilerin 17. yüzyıldaki seyahatleri ile birlikte başladı. Ardından 1788 yılında İngilizler Güneybatı Asya'da, Sidney'de ilk yerleşimlerini kurdular. İki yüzyıl süren kolonileşme faaliyeti sonucunda yerli nüfusun sayısı düştü ve izole olma durumunun koruduğu avcı-toplayıcı yaşam tarzı da etkileyici bir şekilde son buldu. Böylece doğanın bir başka etik olmayan deneyi son bulmuş oldu.

Avustralya'da tarımın modern zamanlardan önce görülmemesinin bir başka sebebi de kıtada tarımın bağımsız şekilde ortaya çıkmasını engelleyecek ölçüde düşmanca doğal koşulların egemen olmasıdır. Oldukça düz ve büyük ölçüde erozyona uğramış olmasının yanı sıra yakın zamanlarda

pek fazla jeolojik değişime sahne olmamıştır. Doğu kıyısında dağlık araziler olmakla birlikte büyük dağ silsileleri ancak Yeni Gine'de bulunur ki bunlar da İÖ 7000 civarında Avustralya'dan ayrılarak deniz seviyesinin üstüne çıkmışlardır. Bu jeolojik hareketsizliğin toprak oluşumunu engellemesi Avustralya topraklarının kısmen verimsiz olmasının altında yatan etmendir. Başka bir sebep de büyük bir kısmının, özellikle de orta ve batı bölgelerinin (*bkz.* Harita 2), çöl olmasa da kurak olmasıdır; en sulak bölgelerde bile yağış istikrarlı değildir. Bu şartlar Avustralya'nın bitki ve hayvan çeşitliliğini önemli ölçüde engellemiştir. Özellikle doğu kıyısında, yağmur alan yüksek yerlerde ormanlar vardı. Ama çayırlar pek fazla değildi. Bununla birlikte, birçoğu otçul keseliler olan büyük plasentasız hayvanlar büyük ihtimalle insanların gelişinden sonra yok olma tehlikesi yaşadılar. İnsanların evcilleştirebileceği pek bir şey yoktu.

Bu şartlar altında Avustralya'da tarım muhtemelen bağımsız olarak ortaya çıkamazdı demek yanlış olur; nitekim Yeni Gine'de şartlar biraz daha farklı olduğu halde, dağlık kısımlarda yaşayan, Avustralya halklarıyla yakın akraba halklar da böyle bir gelişme kaydetmemiştir. Bu şartlar böyle bir ortaya çıkışın tamamen alışılmadık bir olay olduğu anlamına gelir. Bununla birlikte, tarımın Avrupalıların kendi evcilleştirilmiş bitki ve hayvan paketlerini buradaki insanlara tanıtmalarından önce ortaya çıkmamış olması şaşırtıcı değildir.

Avustralya'nın Tarihöncesinin Ana Hatları

Avustralya yerlilerinin 18. yüzyıla kadar olan hikâyesi avcı-toplayıcıların hikâyelerine dayanıyordu ve bu bağlamda ne metal işçiliğinden, şehirlerden, krallıklardan ne de yazılı kayıtlarından bahseden hikâyeler vardı. Elbette Avustralya çanak çömlekçiliğinden de bahsedilmezdi. Bunun anlamı, izlediği seyrin büyük kısmını, yani Avustralya'nın tarih öncesi hakkındaki bilgimizi Avrupa'nın Geç Paleolitik dönemi hak-

ENDONEZYA
Timor Denizi
Arafura Denizi
Torres Boğazı
YENİ GİNE
Carpenteria Körfezi
ARNHEM
PASİFİK OKYANUSU
HİNT OKYANUSU
YORK YARIMADASI
Arandalar
Arabanalar
Murray ırmağı
AVUSTRALYA ALPLERİ
TASMANYA
Tasman Denizi
0 200 mil
0 200 kilometre

DOĞAL BİTKİ ÖRTÜSÜ

Çayır
Ağaçlık Arazi
Makilik
Orman
Günümüz Sınırları



İKLİM

Tropik
Nemli Ilıman
Akdeniz
Yarı Kurak
Kurak

HARİTA 2:
AVUSTRALYA
18. YÜZYIL CİVARI

kında topladığımız kaynakların benzerlerinden elde etmekteyiz: çok sayıdaki taş araç gereçlerden, iskelet kalıntılarından ve mağara ve kaya resimleri vb gibi şeylerden. Sonuçta ortaya çıkan tablonun ana hatlarını birkaç kelime ile özetleyebiliriz.

Avustralya'da 40.000 yıldan beri insanların yaşadığı kesinleşmiştir. Bu tarihi günümüzden sadece 20.000 yıl öncesine taşıyan savlar kabul görmemiş ve daha da eskiye götüren görüşler de saygınlığını kaybetmiştir. Böylece Avustralya'daki modern insanların geçmişinin Avrupa'dakiler kadar eskiye uzandığı anlaşılmıştır. Denizi geçerek Güneydoğu Asya'dan Büyük Avustralya'ya geçmek zorunda kaldıklarından, bir çeşit sal ya da bot kullanmış olmalıdırlar. Aynı erken dönemde Yeni Gine ve doğusundaki adaları kolonileştirilebilmiş olmaları bu görüşü doğrular. Bundan 30.000 yıl önce insanlar Avustralya'ya yayılmışlardı, bununla birlikte daha iç bölgelerdeki kurak alanlara geçmeleri ancak Holosen'de mümkün olmuştur. Avrupa'da Geç Paleolitik'te olduğu gibi burada da buluntular vardır ve bunlar bizi çevreye daha dikkatli gözlerle bakmaya iter. Dünyanın en eski boncuklarından bazılarına ve muhtemelen oldukça eski, saplı baltalara rastlarız (örneklerden biri yaklaşık olarak 30.000 yaşındadır ve 19. yüzyılda hâlâ kullanımda olan baltalara çok benzemektedir). 12.000 yıl öncesine tarihlenen ve ilk bumerangın da aralarında bulunduğu tahta araç gereçler bir bataklıkta korunarak bize ulaştığı için oldukça şanslıyız. Fakat bu erken Avustralyalılara ait geneli kapsayan bir resim çizmek haddimizi aşan bir şeydir.

Son birkaç bin yıldır arkeolojik kayıtlar daha zenginleşmiştir, ancak bunun ne anlama geldiğini söylemek kolay değildir. Daha çok kanıt ille de herhangi bir şeyin değiştiği anlamına gelmez: Yakın geçmişteki bir zamana tarihlenen eserler daha iyi tasvir edilebilirler çünkü hayatta kalmak için çok mücadele etmek zorunda kalmamışlardır. Fakat son bin yıl, her ne kadar temelleri 40.000 yıl önce atılmış Avustralya'nın avcı-toplayıcı yaşam tarzının bir devamı olarak görülse de,

önceki zamanlardan tamamıyla farklıdır. Konular biraz kafa karıştırıcıdır ve bunları değişimi yansıtan araç gereçleri inceleyene kadar bir kenara bırakabiliriz. Bunu kitabımızın bu bölümünün sonunda yapacağız. Şunu aklımızın bir köşesinde tutmamızda fayda var: Tarım Avustralya'ya gelirken beraberinde etnografyayı da getirmiştir. Arkeoloji, bununla birlikte, sönük bir bilim alanı olarak kalır. Arkeologların aksine, etnograflar araştırdıkları halkların hayatta olmayı nasıl bir şey olarak algıladıklarını bize tarif edebilirler.

II. ARANDALAR ARASINDA EVLİLİK

Arandalar 19. yüzyılda Orta Avustralya'nın en büyük kabilelerinden (ya da etnik gruplarından) biriydi. Nüfusları yaklaşık iki bindi ve Alice Springs kasabasını çevreleyen birkaç yüz kilometrelik kurak bir bölgede yaşıyorlardı. Çoğu zaman bir ya da iki aileden oluşan ayrı ayrı topluluklar halinde göçebe olarak yaşıyor, bazen de bir araya gelip kamp kurarak kısa süre bir arada yaşıyorlardı. Sıradan bir günde, kadınlar çim tohumları toplamak ya da kertenkele ve karınca yuvalarını kazmak için etrafta dolanır; erkekler de kanguru ve deve kuşu avlar ya da yaşadıkları yerlerde oturur ve uyurdu. Evleri ya da çadırları yoktu, sadece rüzgârı engellemek için bir korunak kullanıyorlardı. Neredeyse hiçbir şey giymiyorlardı. Kadınların kullandığı eşyaların başında kazma çubuğu, taşıma işlerinde kullanılan bir değnek ve bir çift bileytaşı gelirdi. Erkeklerin ise (bir ucuna sivri çakmaktaşı ya da kuvarsit takılan mızrakları, mızrak atıcıları, kalkanları, baltaları, bıçakları ve bumerangları olurdu. Bu temel malzemelerin dışında Arandalar yanlarında çok fazla şey taşımazlardı, totem gruplarıyla bağlantılı olan kutsal şeyler dışındaki şeyleri de depolamazlardı. Bu materyal kültür envanteri yol göstericidir. Olaylar doğal şekilde cereyan etse, kabile isimleri önünde sonunda kaybolacak, Aranda kültüründen geriye sadece yüzyılların yıpratıcı etkisine direnmesi ve arkeologlar tarafından tanın-

ması en muhtemel insan yapımı nesneler olan taş araç gereçler kalacaktı. Ama böyle olmadı çünkü Avrupalılar geldi. Avrupalıların gelişi Arandalar için felaketin başlangıcı oldu. Yine de, bu halk yıkıma uğramadan önce geleneksel kültürleri dikkatli bir şekilde araştırılıp kaydedildiği için şanslıyız.

Bu kayıtların da gösterdiği gibi, Aranda toplumu maddi anlamda basit bir yapıdaydı, bu yüzden de maddi olmayan kültürlerinde de aynı basitliği bulmayı ümit edebiliriz. Bizim önemli ölçüde yaptığımız da bu. Örneğin, siyasi otorite neredeyse yoktu. Bir adam avcılık ve dövüşteki yetenekleri ve kabile geleneklerine vakıf olmasından dolayı diğerlerinin saygısını kazanabilirdi. Böyle bir adam, özellikle de totem grubunun ritüelleri yürüten lideri ise, nüfuzunu kullanabilirdi. Fakat herhangi bir kabile şefi yoktu. Bunun gibi, değişik yerel grup liderleri sorunları çözmek ve kararlar almak için bir araya toplanabilirlerdi, ancak kabilenin genelinin üzerinde kontrol sahibi bir otorite yoktu. Kültürel basitliği gösteren bir diğer ve şaşırtıcı bir örnek, Arandaların sayı sistemidir (Avustralya'ya yabancı olan bir şey değildi). İsmi olan sadece iki sayı vardı: "bir" ve "iki". Arandalar daha büyük sayıları ifade etmek için ikili aritmetik sistemini kullanıyorlardı: Üçü ifade etmek için "iki ve bir", dördü ifade etmek için "iki ve iki", ve beş içinse "iki ve iki ve bir" diyorlardı. Bunların ötesindeki sayılar için "çok" kelimesini kullanıyorlardı.

Böyle bir toplumda, evliliği kontrol eden kuralların da basit olması umulur. Gerekli olan şey, çok fazla sayıda soyiçi-çiftleşme gerçekleşmesini engelleyecek türden kuralların konmasıydı. Bunu yapmanın basit yolu ise insanların kendi totem gruplarına dâhil olmayan bireylerle evlenmelerini sağlamaktı. Kabile mitolojisine göre, bu totem grupları her şeyin başlangıcında yani birçok hayvan ve bitkinin insana dönüşümü tamamlandığında ortaya çıkmıştır; her ortaya çıkan gruba başkalaşım geçirmiş bir bitki ya da hayvan ismi ile hitap ediliyordu: devekuşu insanları, böcek larvası insanları vb.

Örneğin kabile toprakları içinde farklı yerlere dağılmış birkaç deve kuşu insanları grubu vardı ve bu grupların her birinin ayrı bir ritüel lideri ve kutsal objeleri vardı ve yerel bölgesel grubun çekirdeğini oluşturuyorlardı. Fakat evliliği idare eden kurallar içerisinde Aranda totem gruplarının herhangi bir rolü yoktu. İnsanları farklı bölge ve ailelerden eş bulmaya zorlayan benzer kurallar vardı ancak bu durumun totem gruplarıyla hiçbir bağlantısı yoktu.

Evliliği idare eden temel kurallar biraz farklı nitelikteydi. İlk kural kabilenin ikiye, antropologların deyişiyle iki *yarım*a bölünmesiydi. Bu yarımlar sosyal yapının belirgin özelliğini teşkil ediyordu; örneğin, bir anlaşmazlık halinde kimin hangi tarafta olacağını ve büyük kamp ya da konaklama yerlerinin yerleşim planını etkiliyorlardı (bu planı belirleyen başka karmaşık kurallar da vardı). Yarımlar Avustralya kabilelerinde oldukça yaygın olduğundan bunlara isim vermiş olmaları da beklenir fakat Arandalar bu yarımlara isim vermemişti. Kullandıkları ikili aritmetikten yararlanarak, bu iki yarıma "0" ve "1" numaralarını verebiliriz. En basit şekliyle, evlilik kuralları bireyin kendi yarımı dışından biriyle bir çift oluşturmasını gerektirir ve evlilik sonucunda dünyaya gelen çocuk da babasının yarımından sayılır. Her ne kadar hem totem gruplarını hem de yarımları aynı sosyal grupta toplamak biraz karışık görünse de, anlattığımız evlilik kuralını kavramak basittir.

Fakat bu, her bir yarımı iki bölüme ayıran Arandalar için oldukça basitti. Bu bölümlerin isimleri vardı, fakat biz ikili aritmetik sistemimizle devam edersek onları şöyle ifade edebiliriz: "0" numaralı yarım "00" ve "01" numaralı bölümlere, "1" numaralı yarım da "10" ve "11" numaralı bölümlere ayrılıyordu. Bölümleri de hesaba katarak yeniden formüle edecek olursak, evlilik kuralı, bir yarımın belli bir bölümünün üyesi olan bir bireyin öteki yarımın karşılık gelen bölümünün üyesi olan bir başka bireyle eşleşmesini gerektiriyordu: "00" ile "10", "01" ile "11" ya da tam tersi şeklinde eşleşiyorlardı. Bir

çocuk babası ile aynı yarımdan ancak diğer bölümden sayılıyordu; örneğin, eğer babası "00" bölümünden ise çocuk "01" bölümünden sayılıyordu.

Kabile efsanesine göre, evlilik kuralları devekuşu halkının tarihinin erken zamanlarında oluşturulmuştu. Güneyde ve kuzeyde ikişer tane olmak üzere dört yerel grubu içermekteydi. Güney gruplarından birinin lideri tarafından ortaya konmuş kurallar güney grupları tarafından benimsendi. Fakat kuzey gruplarının liderleri alışılmadık şekilde bilge idiler ve planı kınayarak, daha "ahlaklı bir şekilde yaşamak" için hesapladıkları daha karmaşık bir plan önerdiler. Dört lider toplandılar ve bu planın uygulanmasına karar verdiler. Büyük bir kabile kabul töreni yapıldı ve bunun sonunda herkes ayağa kalktı ve gerekli olan yerde, kadınlar yeni kurallara göre yeniden dağıtıldı. Bu arada kadınların karar almadaki rolüne dair hiçbir şey yoktur.

Yeni sistemin yaptığı şey her bölümü iki altbölüme ayırmaktı; her ne kadar Arandalar bunu doğrulamasa da, böylece toplam sekiz altbölüm oldu. Kuzeyli Arandalar altbölümlere isimler verdi, buna karşın güneyli Arandalar vermedi. Şüphesiz bu durum kuzey ve güney devekuşu gruplarının efsanedeki rolleri ile bağlantılıydı. Fakat bu altbölümler nasıl işlev yapıyordu? Eğer tahammül edebilirseniz, bunu ikili aritmetik formülümüzle genişletelim: "001" numaralı altbölüm "0" numaralı yarımın "1" numaralı bölümüne aitti. Formüle göre, evlilik kuralı bir bireyin diğer yarımın karşılık gelen bölümünün karşılık gelen altbölümüne üye bir bireyle eşleşmesini gerektiriyordu: Eğer "000" iseniz "100" ile, eğer "001" iseniz "101" ile evleniyordunuz. Fakat ya çocuklarınız? Burada hangi yarıma bağlı olduğunuz belirleyici oluyordu. Önceden yaptığımız gibi, sizin baba olduğunuzu düşünelim. Eğer "1" numaralı yarımdan iseniz, çocuğunuz aynı yarımın öteki bölümünün *karşılık gelen* altbölümüne ait olacaktır (yani eğer siz "100" iseniz, çocuğunuz "110" olacaktır). Fakat eğer

"0" iseniz, çocuğunuz aynı yarımın diğer bölümünün *karşılık gelen* altbölümünden olacaktır (yani siz "000" iseniz, çocuğunuz "011" olacaktır). Eğer matematiğiniz iyiyse, bu kuralların kadınlar söz konusu olduğunda nasıl işlediğini kolaylıkla çözebilirsiniz; şunu unutmayın ki evlilik söz konusu olduğu zaman kuralların cinsiyeti yoktur. Cinsiyet sadece çocukların yerlerinin belirlenmesi söz konusu olunca devreye girer.

Bu kurallarla ilgili son bir ayrıntı daha var. Diğer kabilelerin farklı sistemleri vardı ve bu da sorunlara sebep oluyordu. Örneğin, başka kabileden bir erkek Arandalarla yaşamaya başlayabilirdi. Gelirken yanında karısını da getirebilir ya da Arandalar arasından birine bakabilirdi; bir kadın diğer bir kabileden kaçırılabilir ve bir Aranda tarafından eş kabul edilebilirdi. Elbette bu kabilelerin de evlilik kuralları vardı, ancak farklıydı. Eğer "ahlaklı bir şekilde yaşanacak" ise bir grup kuralı bir başka grup kuralla ilişkilendirmeyi sağlayacak birtakım üst-kurallar gerekliydi.

Örneğin, güneyde Arandalar Arabanalar ile komşuydu. Arabanalar arasında evlilik Arandalarda olduğundan daha basit görünüyordu. İsimleri olan iki yarımları vardı ve her bir yarımın üyeleri diğer yarımın üyeleriyle evlenebiliyordu. Aranda kurallarının aksine Arabana kurallarına göre çocuk annenin yarımına katılıyordu. Ne bölümler ve ne de altbölümler vardı. Peki, Aranda iki sistem arasında uyumlu bir ilişki kurmayı nasıl başardı? Şansımız var ki çözümde sadece yarımlar ve bölümler var. Bir erkek Arabana'nın eşli ya da eşsiz şekilde Arandaların arasına katıldığını düşünelim; kabilenin yaşlı erkeği yeni gelen kişinin hangi bölüme dâhil olacağına karar verir. Diyelim ki "01" numaralı bölüme dâhil olsun; (eski ya da yeni) eşi "11", çocukları da "00" numaralı bölüme dâhil olacaktır. Şimdi işin en zekice düşünülmüş kısmına gelelim. Arandalar için yarımların bölümlerle ilişkisi belirlenmiş olmasına rağmen ("0", "00" ve "01"den, "1" de "10" ve "11"den oluşur), Arabana erkeğinin katılacağı yarım

ve bölüm rastgele seçilmiştir; tabii yerleştirilme sırasına karısına gelince, artık bundan sonra keyfiyet değil kurallar devreye girmiştir. Biz bu keyfiyeti bir çaprazlama yapmak yani "00" numaralı Aranda bölümünü "1" numaralı Arabana yarımına (ve "10" numaralı Aranda bölümünü de "0" numaralı Arabana yarımına) tahsis etmek için kullanacağız. Şimdi geri dönelim ve "01"deki erkek, "11"deki eşi ve "00"daki çocuğu vakasını ele alalım. Eğer durumu Aranda kurallarına göre tanımlarsak, çocuklar babasının yarımına katılır; eğer Arabana kurallarına göre tanımlarsak, annesinin yarımına katılır. Böylece herkes tatmin olmuş olur.

Aranda sisteminin tarihi hakkında doğrudan bir bilgiye sahip değiliz. Altbölümler Avustralya'nın kuzeyindeki geniş bir alana egemendiler. Arandalar da bu alanın güney kıyısında yaşıyorlardı. Bu bölgede çok çeşitli diller konuşulmasına rağmen altbölüm adları şaşırtıcı derecede benzerdi. Bu da bize tek bir bölgeden çıkmış ve neredeyse yakın zamana kadar çeşitli bölgelere yayılmış bir sistemle karşı karşıya olduğumuzu düşündürüyor. Aslında burada altbölümlerin oluşumunun dörder bölümden oluşan iki kabilenin ilişki içinde olmalarından ortaya çıktığını düşünmek için sebeplerimiz var. Bu tür bölümlü sistemler Avustralya'da yaygındır. Fakat ne zaman ve nasıl ortaya çıkmışlardır? Daha eski iki yarım sisteminin birleşmesi ile mi? Ve eğer öyleyse niçin her vakada daha ayrıntılı bir sistem yaygın bir şekilde kabul görmüştür?

Eğer Aranda evlilik kurallarının anlatımı sizi şaşırttıysa, bu açıdan bakıldığında kuşkusuz çok daha basit yapılı toplumda yaşadığınıza şükretmelisiniz. Ayrıntıları anlamış olsanız da olmasanız da Arandaların fazlasıyla karmaşık bir sistem kullanmış olduğunu artık herhalde teslim edebilirsiniz. Bu durum sadece bu açıdan geçerli değildi; ayin hayatları da önemli bir biçimde ayrıntılıydı ve onun üzerinde çok fazla zaman ve enerji harcıyorlardı. Bu karmaşıklık açık bir şekilde hayatlarının maddi şartları ile uyumluydu ve şüphe-

siz bu karmaşıklığın bazı özellikleri onlara maddi anlamlarda da fayda sağlıyordu. Fakat onların evlilik kurallarını sadece bu şartlar ışığında layıkıyla anlatabilmemizin bir yolu yoktur (altbölümler Avustralya'nın hem tropikal kuzeyinde ve hem de kurak orta bölümünde yani birbirine tamamen zıt iki çevrede bulunuyordu). Diğer avcı-toplayıcılarla ilgili etnografya kayıtları incelendiğinde, Arandaların bu meseleleri diğerlerinden farklı olarak çok iyi bir şekilde düzenlemiş oldukları görülür. Örneğin Güney Afrika'daki Buşman kabilesinin ne yarımları, ne bölümleri ne de altbölümleri vardı. Ama yine de kur yapabileceğiniz kişilerle aranıza mesafe koyacağınız kişiler gibi bir ayrım yapılmıştı. Her iki sistemin de kendine özgü karmaşık kan bağı matematiği vardır, fakat dalları belirgin bir biçimde farklıdır.

Bütün bunlar avcı-toplayıcı halkların son derece büyük bir kültürel icat ve çeşitlilik potansiyeline sahip olduğunu gösteriyor, ama ne yazık ki bize ulaşan maddi kalıntıları inceleyerek bu potansiyeli keşfetmemiz oldukça zor. Avcı-toplayıcılar hakkında varılan sonuç önemsiz olmaktan uzaktır: Büyük bir kısmı tarih öncesi zamanlarda yaşamışlardır ve bu yüzden onlar hakkındaki bilgimizi sadece bu tür kalıntılardan edinmekteyiz. Anlaşılan, insanlar özenli ve keyfi şekilde tasarlanmış kurallar koyarak bireyleri birbirine bağlamak konusunda çok yeteneklidir. Tarım toplumunun en temel olanaklarından yoksun oldukları için Arandalar bu yeteneği oldukça abartılı şekilde kullanmıştır. Kültürel karmaşıklık ile maddi basitliğin bir arada var olması, insan toplumlarının en temel bileşenlerinden birini fazlasıyla belirgin biçimde ortaya koyar. Burada sormamız gereken soru şudur: İnsanlar ya da bazı insanlar, topluma Arandaların daha önce tecrübe etmediği ölçüde esneklik kazandıracak maddi kaynaklara sahip oldukları zaman, bu kadar abartılı kurallar koyabilme yeteneği ne tür sonuçlar doğuracaktır?

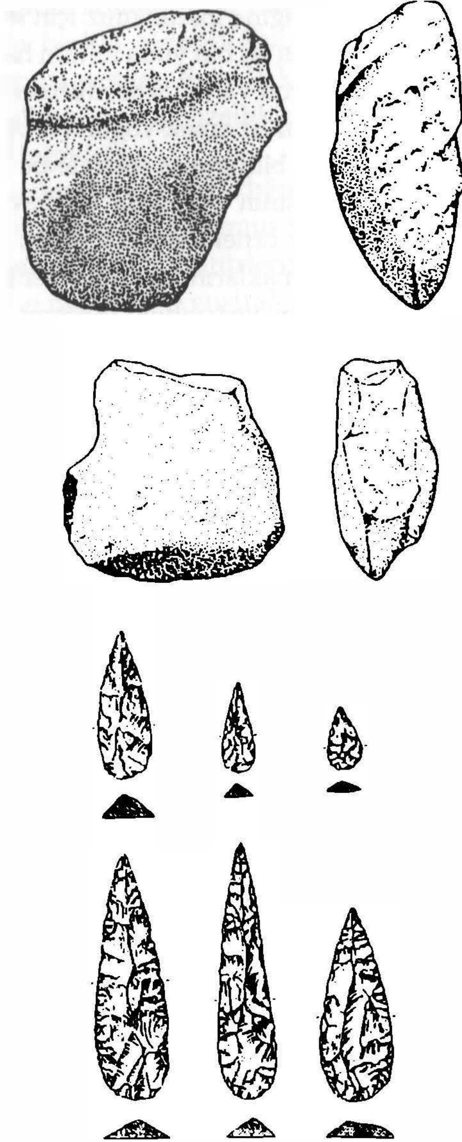
II. YAPRAKSI OK UÇLARI VE DİĞER YENİLİKLER

Arkeolojiye geri dönersek bu kez soracağımız soru son birkaç bin yıl boyunca Avustralya'da ne olup bittiğidir. Resim 11 iki farklı dönemde Avustralya'daki taş araç gereçleri göstermektedir. Soldakiler el baltasının uç kısmını gösterir: Pleistosen evresine tarihlenir ve yaklaşık 18-20.000 yaşındadır. Sağdakiler ise yapraksı ok uçlarıdır; Holosen evresine aittirler ve İÖ son binyıla tarihlenirler.

Bu iki şeyin her ne kadar işlevleri farklı olsa da ilk bakışta belirgin bir zıtlık görmek zordur. Birbirleriyle karşılaştırıldıklarında soldakiler ilkel görünürken sağdakiler gelişmiş görünmektedir. Sağdakilerin işçiliği daha iyidir, daha kırılgan ve genellikle daha küçüktürler; onlara benzeyen hiçbir şey Avustralya Pleistosen evresine delalet olmaz. Bu yapraksı ok başları saman alevi gibi şeyler değildirler. İÖ 4. binyılda ortaya çıktıkları tahmin edilir ve İÖ ilk binyılda ortadan kalkmışlardır; kuzey ve güneyde fazlasıyla görülmelerine rağmen doğuda ve batıda görülmezler. Bununla birlikte arkeologlara göre bunlar sadece yeni tarz taş aletler serpintisindeki bir parçadır ve son birkaç bin yıldır Avustralya'da farklı mekân ve zamanlarda ortaya çıkmış ve kaybolmuşlardır (aksine Tasmanya'da, deniz seviyesinin yükselmesi ile anakaradan ayrılmasıyla birlikte kaybolmuşlardır). Bizim amacımız için bu tek örnek yeterlidir. Peki, bundan sonra taş kayıtlarına bakarak bu tür yeniliklerdeki artışı nasıl açıklayacağız?

Buna kalkışmadan önce, taşlarda görülen bu değişimi daha geniş bir bağlamda Avustralya'nın tarih öncesine nasıl yerleştirebileceğimizi çözmeliyiz.

Burada arkeolojinin başka katkılarını görmekteyiz. İlk olarak, insanlar şimdi daha önce onlarla karşılaşmadığımız yerlerde ortaya çıkmışlardır: Örneğin güneydoğu dağlık arazisindeki "Avustralya Alpleri"nde ya da Avustralya kıyısı yakınlarındaki küçük adalarda (Tasmanya'da da insan varlığı daha büyük alana yayıldı). İkincisi, insanların doğayı kullanmalarının daha



Resim 11. Avustralya'da bulunmuş çeşitli taş araç gereçler. Pleistosen evreye ait olanlar (*üstte*). Holosen evreye ait olanlar (*altta*).

yoğun bir karakter kazandığına inanmamız için sebep vardır. Buna bir örnek, özellikle son iki bin yılda tohum hasadının artmasıdır. Bu, değirmen taşının varlığını sürdürmesinden ötürü var olduğuna emin olduğumuz emek-yoğun bir uygulamadır. Aranda toplumunun, onu bildiğimiz şekliyle bu gelişmeden mahrum olarak var olmasının mümkün olamayacağı savunulmuştur. Buna başka bir örnek de güneydoğu bölgesindeki Murray Nehri'nin kaynaklarından geçimlerini sağlayan alışılmadık şekilde bir nüfus yoğunluğu gösteren topluluğun büyük mezarlıklarıdır (bu yoğunluk zamanı geldiğinde bu insanları Eski Dünya mikroplarının kolay hedefi haline getirmiştir). Üçüncüsü, Güneydoğu Asya'dan gelen bir memelidir. Dingo* aslında Hindistan kökenli olmakla birlikte Güneydoğu Asyalı evcilleştirilmiş köpeğin soyundan gelir. Başlangıçta Avustralya'da vahşi bir halde yaşarken bazı insan grupları tarafından benimsenmiş ve avcılıkta kullanılmıştır. Dingo'nun Avustralya'da ilk görülüşü yaklaşık İÖ 1700'e tarihlenir; bu hayvanın kıtaya kuzeyden girmiş olması kuvvetle muhtemelken, ilk kez güneyde görülmüştür.

Avustralya dillerinin karşılıklı ilişkisinin bize tarih öncesi hakkında bir şeyler söylemesi de muhtemeldir; bu Müslüman tarihçimiz Taberi'nin kullanmayı düşünmediği başka bir tarihsel kanıt çeşididir. Avrupalılar kıtaya geldiği zaman Avustralya'da 250 çeşit farklı dil olmalıdır; bugün bu sayı büyüklük sırası gözetilerek düşürülmüştür, fakat dillerin birçoğunun da ortadan kaybolduğu bilinmektedir. Dilbilimciler bu dilleri herhangi bir dil ailesine indirgemekte şu ana kadar başarısız oldular (buna karşın İngilizce, Felemenkçe ve Almanca'nın tek bir ata dil ailesine, Batı Germen ailesine dayandığını başarıyla göstermişlerdir). Fakat Avustralya dilleri, "s" sesinin olmaması gibi ortak özelliklere sahiptirler ve birçoğunun da çok fazla ortak noktası vardır. İncelemeye gerek duymadığımız sebeplerden dolayı, bu çoğunluk Pama-

* Dingo: Avustralya'ya özgü bir yabani köpek (Çev. n.)

Nyungan olarak adlandırıldı. Pama-Nyungan kendi haricindeki dillerin baskın olduğu Kuzeybatı Avustralya dışında tüm ana karaya yayıldı. Burada karşımıza çıkan soru Pama-Nyungan dillerinin ortak özelliklerini oluşturan sürecin nasıl bir süreç olduğudur.

İhtimallerden biri, sorguladığımız özelliklerin özünde belirli yer ve zamanda konuşulmuş tek bir dile ait olduğu ve bu dili konuşanların ya da kültürlerinin, eski insanlar ve kültürleri yok etme pahasına Avustralya'nın büyük kısmına yayılmış olmasıdır. Zaman içinde asıl Pama-Nyungan dili, yerel lehçelere bölünmüş ve bunlar giderek birbirlerinden ayrılmışlardır. Burada kayda değer olan nokta şudur: Modern zamanlarda hâlâ fark edilebilir olan genel özelliklerin kalması için, Pama-Nyungan'ın yayılması ve ayrılmasının son birkaç bin yıldan beri gerçekleşiyor olması gerekir. Bu sav arkeolojik kayıtlarla uyuşuyor olabilir.

Başka bir ihtimal de, Pama-Nyungan dillerinin genel özelliklerinin ortak bir atayı işaret etmemesidir; fakat bir taraftan bir süreci yansıtmasına rağmen diğer taraftan da komşu diller birbirlerine benzemektedirler. Arkeoloji bize maddi objelerin tarihöncesi Avustralya'da uzak mesafeli yolculuklar yaptığını ve şüphesiz bir kabileden diğerine gerek hediye edilerek gerekse ticaret yoluyla geçtiğini gösterir. Etnografya bunu onaylar ve yanına kültürü ekler: Örneğin bir dans, sanki bir alt kola ayrılmış hissi verir gibi hayli uzak mesafelere aktarılmış olabilir. Aynı zamanda ilaç ticareti de vardı. Bu türlü etkileşimlerle, dilsel özellikler bir kabileden diğerine kolaylıkla geçmiş olabilir ve muhtemelen uzun bir zaman dilimi içinde Avustralya'nın birçok dilini betimleyecek noktaya ulaşmıştır. Bu da ilgi çekici olabilir, ancak bize zamanla değil de mekânla ilgili bir şey söyler.

Bunların hepsini nasıl bir araya toplayacağız? Bir dizi etmenin yardımıyla.

Bunlardan biri, değişik görüngüleri tek bir hikâyenin farklı açıları olarak görmeye ne kadar niyetli olduğumuzdur. Burada daha az riskli bir yol bu farklı açıları ilgisiz olduğu için dışarıda bırakacaktır: Dingoyu bir başına ithal edilmiş bir hayvan, taş teknolojilerini birbirlerinden bağımsız süreçler, çevresel kaynakların geniş kapsamlı ya da yoğun şekilde kullanımını birbirinden ayrı yerel gelişmelerin bir neticesi ve Pama-Nyungan dillerinin ortak özelliklerini de birbirlerine zamanla benzeme süreci olarak değerlendirecektir. En riskli yaklaşım da geçerli olan tek bir süreci görmek olacaktır. Hatta Arandalar arasında gördüğümüz daha ayrıntılı sosyal yapıların gelişmesi de bu resme sokulacaktır.

Diğer bir konu da, Güneydoğu Asya ile ilişkilendirmek için ne kadar çaba harcamak istediğimizdir. Böyle bir ilişki olmuş olmak zorundadır ki dingonun yabancı kökeni düşünüldüğünde bu şüphe götürmez, fakat bu açıkça tarımın başlangıcına sebep olmak için yeterli değildir. Burada kilit soru taş araç gereçlerdeki değişimin böyle bir ilişkiye dayandırılıp dayandırılamayacağıdır. Elbette dayandırılabilir: Söz konusu dönemde uygun taş teknolojisi Güneydoğu Asya'da da mevcuttu, fakat Avustralya'nın tarihöncesini görece olağanüstü derecede yalıtılmış olarak gelişen bir süreç olarak da görmeyi tercih edebiliriz.

Son soru sebeplerle ilgili zevkimize indirgenebilir. Burada anlaması en kolay olan şey taş araç gereçlerde açıkça görülen yeniliktir. Yani bu gelişmiş teknolojinin ardında doğal kaynakların kullanımına ilişkin yeni bir yaklaşım mı yatıyordu? Pama-Nyungan bu yeni yaklaşımla bağlantılı olarak yayılmış olabilir miydi? Bildiğimiz kadarıyla, bu çok önemli değişimin varlığı arkeoloji için görünmez olan toplum ve kültür bağlamında tespit edilebilir. Eğer riske girmek istemiyorsak, belki birçok etmenin etkileşim halinde olduğu görüşünü ele almalıyız; böyle bir iddia herhangi bir şeyi yeterince aydınlatmayabilir, fakat en azından onu reddetmesi de zordur.

İkna edici bir kanıtın yokluğunda, bu ve başka birçok soruya hangi yanıtın verileceğini seçmek size kalacaktır. Fakat Avustralya deneyiminde son birkaç bin yılda iki önemli şey oldukça net biçimde ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki şudur: Avcı-toplayıcıların içinde bulunduğu şartlar maddi ve kültürel bir değişimi engellememiştir (bu değişimin bir ilerleme gibi görünmesine karşın gerçekten bir ilerleme olup olmadığı konusunda birtakım kuşkuların dile getirildiğini de yerine gelmişken belirtmek gerekir). İkincisi de şudur: Tarım olmaksızın bu değişimlerin şehirlere, krallıklara vb. şeylere yol açması olası değildir.

BÖLÜM 5
AMERİKA KITASI

I. ALASKA'DAN TIERRA DEL FUEGO'YA

Geç Pleistosen evrede Amerika kıtasına gelen insanlar karşılarında Avustralya'nın doğasından çok daha farklı bir dünya bulmuştur. Avustralya bir ada iken, Güney Amerika şimdiki jeolojik evrede daimi olarak Kuzey Amerika'ya ve Kuzey Amerika da buzul çağlarında Asya'ya eklemlenmiştir. İklim değişikliklerindeki zıtlık da çok çarpıcıdır. Avustralya tek bir yarımküre içinde ılıman ve tropikal kuşaklar tarafından kuşatılmıştır. Kuzey Amerika Kuzey Kutbu'na kadar yayılırken, Güney Amerika da Antarktika'ya birkaç yüz kilometre yakındır. Fakat kıtalararası rekabette Amerika her noktada o kadar da avantajlı değildir. Her ne kadar Amerika kıtası içinde bulunduğu iklim kuşağı çeşitliliği açısından Avustralya'dan daha zengin ise de, bu kuşaklardan hiçbirinin enine uzanımı Avrasya'daki kadar geniş değildir. Bu bir sorun teşkil eder, çünkü yenilikler –en başta evcilleştirilmiş bitkiler ve elbette başka şeyler– iklim kuşakları içerisinde bu kuşaklar arasında olduğundan daha kolay yayılır. Bu kıta kuzeyde Alaska'dan güneyde Tierra del Fuego'ya kadar yaklaşık 14.000 kilometrelik bir alana yayılır, fakat Amerika kıtasının doğudan batıya yayılımı çok daha az çarpıcıdır, kıtanın en geniş kısmı yaklaşık 5000 kilometredir. Bu karakteristik doğa, insanlara Amerika kıtasına geldiklerinde nasıl bir yaşamsal ortam ile

karşılaşacakları hakkında çok fazla bilgi vermez, fakat tahmin yürütmelerini sağlar. İnsan topluluklarının böyle bir coğrafyada yaşamayı nasıl başardıklarını merak etmekle işe başlayabiliriz.

Fakat insan öğesine geçmeden önce, Amerika'nın coğrafyasını kabataslak çizme meselesini biraz daha açabiliriz (*bkz.* Harita 3). Asıl meselemiz Holosen evreyledir (bu şartların oldukça farklı olduğu zaman). Her ne kadar resim neredeyse simetrik ise de, biz ortadan başlayalım. Burada, tıpkı Eski Dünya'da olduğu gibi, geniş tropikal kuşak üzerinde yayılan büyük yağmur ormanlarıyla karşılaşıyoruz (son buzul çağının daha kurak şartlarında bu kuşak belki de daha dardı). İki kıta parçası arasındaki tropik kuşakların dağılımı çok orantısızdır. Güney Amerika aslan payı almıştır; ekvatorun iki tarafına yayılır ve en geniş tropik bölgeye sahiptir. Buna karşın Kuzey Amerika'nın sadece güney ucu ekvatorda bulunur ve kıtanın en dar kısmı bu enlemdedir.

Tropik kuşağın kuzey ve güneyinde, her iki kıta da ılıman kuşağa sahiptir; bunlar yağış miktarına bağlı olarak orman, otlak ya da çöl olabilir. Kuzey Amerika'da ılıman kuşak, kıtanın en geniş kısmına denk gelir ve önemli miktardaki şu üç arazi tipine rastlarız: doğuda orman, ortada otlaklar ve güneybatıda çöl. Güney Amerika'nın ılıman kuşak düzeni de benzerdir, fakat kıta bu enlemlerde daha dardır (fakat buzul çağında daha geniş olmuştur).

Ilıman kuşakların ötesinde her iki kıtada da Kuzey ve Güney Kutupları bulunur. Kuzey Amerika, Kuzey Kutbu Dairesi boyunca çok geniş topraklara sahiptir ve bu bölge Eski Dünya'nın Kuzey Kutbu bölgeleriyle karakter olarak benzerdir: Kuzeye gidildikçe, kutup ormanları –Eski Dünya dilinde tayga– çıplak, açık bir boş yabanıllığa, tundraya açılır. Güney Amerika, bunun aksine Güney Kutup Dairesi'nde kesiliverir ve burada çok az tayga ve tundraya sahiptir.


KUZEY BUZ DENİZİ
Bering Boğazı
Grönland
Bering Denizi
Eskimolar
Eskimolar
Hudson
Körfezi
KANADA
Ovalar
Çayırlar
BİRLEŞİK DEVLETLER
KUZEY
AMERİKA
ATLANTİK
OKYANUSU
MEKSİKA
Meksika Körfezi
Meksika
Vadisi
Teotihuakan
BÜYÜK ANTİLLER
Tenoçtitlan
Taraskolular
Aztekler
Olmekler
Zapotekler
Karayip Denizi
ORTA AMERİKA
PASİFİK
OKYANUSU
EKVATOR
AMAZON HAVZASI
EKVATOR
Çimu Krallığı
Huari
Karal
Çavim
Kuzko
Titikaka Gölü
Tiahuanako
BREZİLYA
ŞİLİ
ANDLAR
ARJANTİN
GÜNEY
AMERİKA
0
1000 mil
0
1000 kilometre
HARİTA 3:
AMERİKA
KITASI
Günümüz Sınırları
BİTKİ ÖRTÜSÜ
Buzul
Tundra
Tayga
Ilıman Orman
Çayır
Çöl
Akdeniz
Dağlık
Tropik orman ve
makilik

Bu taslakta eksik olan tek ve en önemli şey dağlardır. Avustralya'nın aksine, Amerika kıtası dağlık araziler bakımından zengindir. Kuzeyden güneye uzanan dağ silsilesi iklim kuşaklarını keser ve her iki kıtanın batı tarafınca uzanır (burası deniz tabanının Amerika kıtasal plakasının kenarlarının altına indiği yerlerdir). Kuzeyde dağlık bölgeler geniştir fakat çok büyük yükseltilere pek rastlanmaz; silsilenin en iyi bilinen parçası Rocky Dağlarıdır. Güneyde And Dağları hem dar hem de yüksek olma eğilimindedirler; aralarında bulunan plato ile iki ayrı silsile oluştururlar ve bu sayede güneyden kuzeye açılan bir geçit sağlarlar. Bu dağlık alanlar iklim kuşakları ile ilgili resmimizi karıştırırlar, fakat son derece önemlidirler.

Amerika Kıtasına İnsanların Yerleşmesi

Avustralya gibi Amerika'ya da geç Pleistosen evreye kadar insan (ya da herhangi bir maymun türü) ayak basmamıştı. Bir haritaya şöyle bir bakacak olursak insanların Amerika'ya en kuzeyden girdiğini söyleyebiliriz, çünkü kıtaya başka bir noktadan girmek isteyenlerin, birkaç adayı atlama taşı olarak kullanmak suretiyle okyanusu geçmek için hem çok istekli hem de çok yetenekli olması icap ediyordu. Kuzeydoğuda adalar arasındaki uzaklık daha aşağı enlemlerdekine göre daha azdı, fakat buna rağmen bu uzaklığı aşabilmek için ancak İS birinci binyılın sonlarında Vikinglerin gösterebileceği düzeyde bir denizcilik yeteneğine sahip olmak gerekiyordu ve onlar bile Kuzey Amerika'da tutunamamışlardı. Bu durum kuzeybatıyı Asya ile Amerika arasında tuhaf ama belirgin bir geçiş kapısı haline getirmişti. İki aşamada değerlendirilmesi gerekiyordu. İlk olarak, muhtemel göçerlerin bir buzul çağına kadar beklemeleri gerekiyordu ki Bering Boğazı bir kara köprüsü haline gelsin ve onların Alaska'ya ulaşmasına imkân versin. Ardından da buzul çağının sona ermesini ve güneye hareketlerini engelleyen buzulların erimesini beklemek zorundaydılar. Bu, Pleistosen evrenin biti-

mini insanların Amerika kıtasına yayılması açısından makul bir bağlam haline getirir.

Bunun böyle olduğuna dair doğrudan bir bulguya sahip değiliz, ancak elimizde bulunan ikinci dereceden kanıtlar bu resme uyar. Güzergâh göz önünde bulundurulursa, genetik delilller Asya, özellikle de Sibirya halkları ile Amerika halkları arasındaki akrabalıkların altını kalın çizgilerle çizer. Sorun yaratan daha çok tarihtir. İnsanların Kuzeydoğu Asya'ya İÖ 13.000'de yerleştiği açıktır. Alaska'da insanların yaşadığını gösteren en eski izler İÖ 11.000 ya da 12.000'e tarihlenir. Daha güneye gidildiğinde İÖ 11.000'den sonra burada insanların yaşadığına dair herhangi bir şüphe yoktur. Her ne kadar tartışmalı olsa da daha erken tarihler de belirtilmekte, bunlardan bazıları çok ciddiye alınmaktadır. Bir tahmine göre insanlar Güney Amerika'nın güney konisine İÖ 12.500'de ulaşmıştır ki bu da Kuzey Amerika'ya daha erken bir tarihte vardıklarına işaret eder. Fakat aradaki fark uzmanlara göre fazlasıyla açık olsa da geri kalanımız için oldukça kafa karıştırıcıdır. Hangi noktada uzlaşma sağlanmış olursa olsun, insanların Amerika'ya Avustralya'ya gelmelerinden çok daha sonra geldiklerine dair hiçbir şüphe yoktur.

Peki, bu görece yeni göçerler Amerika kıtasındaki Holosen evrenin imkânlar penceresini nasıl değerlendirmişlerdi?

Amerikalı Avcı-Toplayıcılar

Dikkat çeken ilk nokta avı-toplayıcıların Kolomb öncesi döneme kadar önemini korumasıdır. Avustralyalıların aksine tamamen kendilerine ait bir kıtaları yoktu, fakat kıyaslayacak olursak Eski Dünya'daki benzerlerine nazaran daha büyük bir bölgeye yayılmaya devam etmişlerdir.

Kuzey Amerika'nın kuzey yarısı açık bir örnek sunar. Kuzey Asya insanlarının ren geyiğini evcilleştirmeye çalıştığı bir enlemde, Kuzey Amerikalılar karibu adı verilen ren geyiğini avlıyorlardı. Her ne kadar karibular ve ren geyikleri aynı

türe ait oldukları iddia edilecek derecede yakın olsalar da, bu farkın açıklaması muhtemelen insan tarafında aranacaktır. Eski Dünya gelişimi belki de uyarıcı bir yayılma durumuydu: Avrasya'nın kuzey kutbu insanları güneylerinde bulunan otlaklarda otçul hayvanlarla ilgilenen göçebe çobanlar olurken, diğer taraftan ileride değineceğimiz bir sebepten dolayı Amerikalı kuzey kutbu insanlarında böyle bir durum görülmemiştir.

Daha güneye gidildiğinde, günümüz Birleşik Devletlerinin batı kısmının büyük kısmı avcı-toplayıcılar tarafından işgal edilmişti. Ova ve bozkırlarda yaşayan kabilelerin bazıları tarımla uğraşıyorlarsa da temelde avcı-toplayıcı olarak yaşıyorlardı. Ilıman Güney Amerika daha küçük ölçekte benzer bir resmi tasvir eder. Toprakların çoğu avcı-toplayıcılara bırakılmıştır; guanako denen, lamaların vahşi atalarını avlıyorlardı ancak onları evcilleştirmemişlerdi. Aynı şekilde, avcı-toplayıcılar her nerede olursa olsun tropik kuşaklarda bulunacaklardı.

Avustralya vakasında olduğu gibi, avcı-toplayıcı yaşam şeklindeki süreklilik, değişim olmadığı anlamına gelmez. Örneğin daha kuzeye çıkıldığında, son birkaç bin yıl içinde kuzeydoğu Asya'dan Eskimoların –ya da Paleo-Eskimo atalarının– gelişi özellikle Kuzey Kutup dairesi avcılığına adapte edilmiş bir kültürün ortaya çıkışının altını çizer. Alaska'dan doğuya Grönland'a ve batı yönünde geriye doğru Asya'nın kuzeydoğusuna yayıldılar, böylece Eski Dünya'da koloniler kuran tek Amerikalı topluluk oldular. Bunlar takım çantalarında demir bulunan tek Kolomb öncesi halktı; demiri göktaşlarından ve kuzeydoğu Asya'dan ya da Grönland'ın Vikingleri ile yaptıkları ticaretten elde etmiş olmalıdırlar. Eskimoların güneyine indiğimizde, geniş alanları kaplayan iki dil ailesine denk gelmekteyiz: batıda Atapask ve doğuda Algonkin. Bu dil ailelerinin varlığı, son iki ya da üç bin yıl içindeki bir yayılmaya işaret eder ve bu da açık bir şekilde

bunların Avustralya'daki Pama-Nyungan'dan daha eski olduğunu gösterir. Bu yayılmayı tetikleyen şeyin ne olduğunu bilmiyoruz. Güney Amerika'ya döndüğümüzde, tropik bölgenin doğu kısmında yaklaşık İÖ 6000'e tarihlenen çanak çömleğe rast gelmekteyiz. Bunlar su kaynaklarını kullanan fakat (Jomon dönemi Japonya halklarının aksine) tarımı bilmeyen insanlar tarafından yapılmıştır.

Elbette, Amerika kıtasının tüm avcı-toplayıcıları bu tür gelişmelere izin veren çevrelerde yaşamıyorlar ya da onun kendilerine sunduğu olanaklardan yararlanamıyorlardı. Örneğin Amerika Güney Kutup bölgesi, Kuzey Kutup bölgesinin kopyası değildi. Ne kaynakları Kuzey Kutbu kadar fakirdi ne de iklimi Kuzey Kutbu kadar sertti, Güney Amerika'da dünyadaki herhangi bir insan topluluğu kadar basit bir yaşam tarzına sahip insanlar yaşıyordu, örneğin kanoları Eskimolarınki kadar denize dayanıklı değildi. Bu farklılığın çok açık bir sebebi vardı: Kuzey Kutbu'nun aksine Antarktika dünyası çok küçüktü ve diğer kıtaların benzer bölgelerinden tamamen izole olmuştu. En genel anlamıyla, Amerikalı avcı-toplayıcıların genel görüntüsü Avustralya'nınki kadar değişkendir.

Avcı-toplayıcı gruplar, toplumları ne derece basit ya da karmaşık olursa olsun Amerika kıtasına yayılmaya neden devam etmişlerdir? Sorunun cevabı onların yaşam tarzlarındaki belirgin gücün değil de Amerika tarımının görece zayıflığının altında yatmaktadır.

Amerika Tarımı

Eski Dünya tarımının kendine has iki evcilleştirilmiş bileşeni vardır: bitkiler ve hayvanlar. Dikkat çekilecek ilk nokta Amerika'nın hayvanlarda çok daha az etkin bir rol oynadığıdır. Bu tür evcilleştirilmiş hayvanlar küçük olma eğilimindeydiler. Bunların ilk akla gelen örnekleri Orta Amerika'daki hindi ve And Dağlarındaki Gine domuzudur. Evcilleştirilmiş otoburlar And devesi, lama ve alpakadan ibarettir ve

Amerika'nın başka bölgelerine yayılmamıştır. Sonuçta, sorun otlak ya da başlangıçta otobur hayvan yokluğu değildir. Fakat aynı Avustralya'da olduğu gibi, davranışsal bakımdan modern insanların gelişini, her iki kıtada da geniş hayvan türlerinin yok oluşu takip etmiştir (insan varlığının kanıtı Amerika'da Avustralya'dakinden çok daha özellikli olmuştur). Sonuç olarak, tarım geliştiği zaman evcilleştirmeye uygun az sayıda hayvan kalmıştır; bu da Amerikan otlaklarının büyük kısmını avcı-toplayıcı gruplara bırakmıştır.

Evcilleştirilmiş bitkiler alanında tek büyük sınırlama toprağı işleme tekniklerinde olmuştur. Eski Dünya çiftçileri saban kullanıyorken, Yeni Dünya insanları kazma çubuklarına bağlıydılar bu durumla açıkça bağlantılı olan şey Amerika'da öküzün olmamasıydı. Bu da Yeni Dünya tarımını emek-yoğun bir iş haline getirmişti. Bu faaliyet genellikle "bahçecilik" olarak adlandırılmaktadır. Bu ayrıca potansiyel olarak çok verimli olan toprağın eldeki teknoloji ile işlenemeyeceği anlamına geliyordu ve bu topraklar da yine avcı-toplayıcı gruplara terk ediliyordu.

Amerika, Eski Dünya'ya göre evcilleştirmeye uygun olacak bitkiler açısından daha şanssızdı. Bu bitkilerin en önemlileri mısır, fasulye ve Meksika bal kabağıydı. Mısır özellikle en kuzeyde Kanada'dan en güneyde Arjantin'e kadar geniş bir alanda yetiştiriliyordu. Bu alanın iki farklı iklim kuşağını kapsadığı düşünülecek olursa bunun olağanüstü bir başarı olduğunu belirtmek gerekir. And Dağlarındaki patates ve Amazon havzasındaki manyok diğer evcilleştirilen bitkilerdi, ancak bunlar ilk uyum sağladıkları coğrafyanın dışına yayılmamışlardı. Amerika'nın bu görece elverişsizliği, Avrupalıların gelip Eski ve Yeni Dünya ekinlerini rekabete sokmasıyla belirginleşmiştir. Patates ve mısır gibi çeşitli Yeni Dünya ekinleri, Eski Dünya'da yaygın olarak özümsenmişti; fakat Eski Dünya'nın evcil bitki ve hayvanlarının Yeni Dünya'ya yayılması çok daha geniş kapsamlı bir süreçti.

Yeni Dünya tarımının göreli zayıflığı, onun ortaya çıkış hikâyesine de yansır. Bu alanda iki karşıt kronoloji vardır. Biri uzun, öteki kısadır. Uzun kronoloji, bitki evcilleştirmenin başlangıcını erken Holosen evreye götürür ve İÖ 10.000'e tarihler. Kısa kronoloji başlangıç tarihi olarak İÖ 4. binyıl öncesine gitmez, yani neredeyse 5.000 yıl sonradan başlar. Bizim amacımıza uygunluğu açısından bu iki kronolojiden birini seçmemiz gerekir. Kısa kronolojide Yeni Dünya'da evcilleştirme Eski'den 5000 yıl sonra başlamıştır; uzun olanda her iki dünyada da olabildiğince erken başlamıştır, ancak Yeni Dünya toplumlarının sonraki 5000 yılda gösterdikleri radikal değişimden bahsedilmemiştir. Hangisine bakılırsa bakılsın, sonuçta Neolitik Devrim Yeni Dünya'da daha geç tarih sahnesine çıkmıştır. Amerika kıtasında gerçek köyler kısa kronolojinin bize ima ettiği tarihten önce görünmez.

Yeni Dünya bünyesinde iki kıta meselesi başka bir şeydir. Kuzey Amerika'da tarımın bağımsız ve başarılı bir şekilde ortaya çıktığı tek yer Meksika dağlık bölgesidir ve kendine has mısır, fasulye ve balkabağından oluşan bir ürün paketi vardır. Mısır İÖ 4. binyılda ya da o tarihten itibaren evcilleştirilmiş olsa da köy hayatı ancak İÖ 2. binyılda görülmeye başlanmıştır.

Bu ürün paketi ve özellikle de mısır Meksika dağlık bölgesinden kuzeye doğru ve şimdi Birleşik Devletler olan hatırı sayılır derecede uzak iki bölgeye yayılmıştır. Biri, önceden evcilleştirmenin görülmediği bir bölge olan güneybatıdır. Tarım buraya İÖ 2. binyılda ulaşmış ancak daha birkaç bin yıl baskın bir hale gelmemiştir. Diğer bölge de mısırın İS 1. binyılda ulaştığı güneydoğu bölgesidir. Bu bölgede İÖ 3. binyıldan itibaren bazı marjinal yerel evcilleştirmeler gerçekleşmiştir, fakat tarımın topluma büyük değişiklikler getirmesi mısırın evcilleştirilmesinden sonra olmuştur. Zaman içinde mısır yetiştiriciliği Birleşik Devletlerin doğu yarısına geniş bir biçimde yayılmıştır.

Mısır'ın Güney Amerika'ya da yayıldığını gördük. Mısır Ekvator'da İÖ 2. binyılda yetiştirilmeye başlandı. Fakat bu zamanlarda tarım And Dağlarında çoktan iyi bir şekilde gelişmişti. Burada başlıca bitki ve hayvanların evcilleştirilmesi muhtemelen İÖ 4. binyılda gerçekleşti. And bölgesindeki en önemli evcil bitkiler kuina adı verilen bir hububat ve patatestir; en önemli evcil hayvan da lamadır. Tarımın toplum üzerindeki etkisi İÖ 3. binyılda açıkça görülüyor. Resim 2'de görülen duvarlar aslında Peru'nun sahil şeridindeki düzlük arazide bulunan Caral'da dikilmişti. Burada gün ışığına çıkarılan evcilleştirilmiş bitki ve anıtsal yapı kalıntıları İÖ 2600-2000 yılları arasına tarihlenir.

Amazon havzası paketteki jokerdir, tropik ormanların çok olmasından ötürü arkeolojik kanıt bulmak zordur. Evcilleştirilmiş manyokun geçmişi And Dağları ekinlerinden daha eski olabilir de olmayabilir de. Amazon düzlüklerinde yapılan bahçecilik bölgenin başlıca nehirlerinin taşkın yataklarında ya da bu yatakların yakınlarında uygulandığı dönemde en başarılı haline kavuştu ve bu durum yayılması için de mutlak bir yol açtı. Aslında, tarımla uğraşan kano sahibi halklar nehirler vasıtasıyla sadece Güney Amerika'nın kuzeyine değil, aynı zamanda açık denizlerdeki ada gruplarına da ulaştılar gibi görünüyor. Bunun yanı sıra İspanyollar geldiği zaman Büyük Antilleri işgal etmiş olan Tainoların dili kökenlerinin tropik Güney Amerika'nın derinliklerine dayandığına işaret eder.

Amerika Medeniyeti

Eğer Amerika tarımının zayıflığı avcı-toplayıcı hayat tarzının korunmasının yararına olmuşsa da, bu medeniyetin ortaya çıkması ve yayılmasının zararına olmuştur. Eski Dünya ile Yeni Dünya 1492'de nihai bir ilişkiye girdiği zaman, medeniyet Eski Dünya'nın büyük bir alanını kaplamışken Yeni Dünya'nın sadece çok az bir kısmında görülüyordu. Aslında,

medeniyet çok uzun zaman boyunca olsa da Amerika'nın sadece iki bölgesinde yaşamıştı. Bunlardan biri Meksika dağları ile yakınındaki düzlük arazilerden oluşan Orta Amerika'dır. Diğeri de, eğer yazının yokluğunu göz ardı edersek, kıyı düzlüklerini de içine alan merkez And bölgesidir. Bu bölge aşağı yukarı bugünkü Peru ile onun kuzeyi ve güneyindeki toprakları içine alır. Her ne kadar bu halklar yazıyı kullanmamışlarsa da onun yerine daha az tatmin edici şeyler yapmışlardır (neler yaptıklarını bölümün son kısmında göreceğiz). Bu iki bölge dışında ne bir yazı sistemi, ne şehirler ne de devletler vardır. Zengin tarım toplumları rahatlıkla şef olarak adlandırabileceğimiz kişiler tarafından yönetilmiş olabilirler. Örneğin kıtanın bu bölgesine gelen ilk Avrupalıların ifadelerinden öğrendiğimiz kadarıyla, Birleşik Devletlerin güneydoğusunda bulunan, kısmen bozulmadan günümüze kadar ulaşmış höyüklerden bazılarının tepesinde, içinde şeflerin yaşadığını akla getirecek türden yapılara rastlanıyordu. Alabama'daki Moundville'de İS 13. ve 14. yüzyıla tarihlenen yirmi adet büyük höyük bulunmaktadır. Bu yapay höyükler şeflerin, tebaalarının işgücünü seferber etme konusunda büyük güce sahip olduklarını kanıtlamaktadır. Benzer toplumlar Güney Amerika'da, özellikle de Kuzey And bölgesinde bulunuyordu. Fakat bunların hiçbiri Aztek ve İnkalarla yarışacak seviyede değildi.

Yeni Dünya'nın iki medeniyeti hakkındaki temel gerçek, bu iki medeniyetin ne karadan ne de denizden herhangi bir ilişki içinde olmamasıdır. Bu birkaç önemli yeniliğin bir bölgeden diğerine yayılmasını engellememiştir. Yukarıda bahsettiğimiz gibi, (yazı değil fakat) mısır And bölgesine Orta Amerika'dan gelmiştir ve (lama değil fakat) metal işçiliği de sonraki bir tarihte ters yönde yayılmıştır. İkisi arasında doğrudan bir ilişki olmadığı için, birbirlerinin varlığından neredeyse habersiz olacaklardı. Bunun sebeplerinden biri Yeni Dünya'da deniz teknolojisinin görece geri olmasıydı. Pasifikte kanolar, botlar

ve kamıştan yapılmış sallar vardı, ancak bunlar İspanya'nın iki bölgeyi on dört yıl bağlı tutmasını sağlayan gemileri ile karşılaştırılamazdı. İlişki kurulamasının bir diğer sebebi de iki Amerika medeniyetinin, Avrasya'da olduğu gibi boylamlarla değil de enlemlerle ayrılmasıdır. Burada iki bölge arasındaki bağlantılar iklim kuşakları ile kesilmiştir.

Bu şu anlama gelir: Yeni Dünya medeniyetlerinin niteliği sadece Eski Dünya'da kanıksanmış teknolojilerin eksikliğinden değil, önemli ölçüde izole olmuş yapısından da kaynaklanmıştır. Bu medeniyetlerin geçmişinden bahsetmektense birkaç özelliğini değerlendirmek faydalı olabilir.

Özel olarak açıklanması gerekmeyen bir şeyle başlayabiliriz: Çok-kültürlü bir yapıya sahip olan her iki medeniyet de uzun süreli siyasi birliği sağlayacak güçlü bir gelenekten yoksundu. İspanyollar Orta Amerika'ya geldiğinde istikrarsız derme çatma bir yapı ile karşılaştılar. Aztek İmparatorluğu dağlık bölgelere yayılmış geniş bir yapı oluştursa da ciddi bölgesel ayrılıklar içeriyordu. Mayaların düzlük alanları bunun dışında kalıyordu ve çok sayıda küçük devletten oluşuyordu. Her iki yapının da emsali vardır. Dağlık bölgelerde yaşayan Tolteklerin birkaç yüz yıl önce bir imparator tarafından yönetildiği hatırlanmaktadır (12. yüzyıla denk geliyor olabilir) ve arkeolojik bulgular bugün Teotihuakan olarak bildiğimiz şehrin, içinde yaşadığımız çağın ilk yüzyıllarında bir imparatorluğun merkezi olduğunu söyler. İS 1. binyıla ait Maya yazıtları, alçak bölgelerde İspanyolların da rast geldiğine benzer bir parçalanmadan bahseder. Kısacası, geniş ölçekli siyasi örgütlenme düzensiz görünmektedir ve bu durum alçak yerlerden ziyade dağlık bölgelere özgüdür. And bölgesi bize çok farklı görünür çünkü İspanyolların gelişi İnka İmparatorluğu'nun en parlak dönemine rastlar: Heybetli ve merkezi bir emperyal devlet o dönemde düzlük ve dağlık kısımlar dâhil tüm bölgeyi fethetmişti. Daha önce bu bölgede güçlü ve büyük devletler kurulmuş olsa da bu çapta

bir devletin önceden buralarda kurulduğunu düşünmemizi sağlayacak herhangi bir sebep yoktur.

Yeni Dünya medeniyetlerinin daha ilginç özelliği, ne Orta Amerika'da ne de And bölgesinde, bir bütün olarak medeniyetin fikir babası ya da sürdürücüsü olan çekirdek bir etnik grubun olmamasıdır. Orta Amerika medeniyetinin gelişmesindeki öncü rolü muhtemelen, batı düzlüklerinde yaşayan ve günümüz biliminsanlarının Olmekler olarak adlandırmayı tercih ettiği halk oynamıştır. Olmek kültürü İÖ 2. binyılın sonlarından itibaren şekil almaya başlıyordu ki bu durum Orta Amerika'nın diğer yerlerindeki gelişmelerle karşılaştırıldığında daha erken bir zamana denk geliyordu (her ne kadar yazıya dair kanıtlar Olmeklerden değil de dağlık bölgelerde yaşayan Zapoteklerden gelmiştir ki bu da İÖ 1. binyılın ortalarına denk gelir). Fakat Olmek kültürü sadece yaklaşık bin yıl sürmüştür ve Orta Amerika'nın bilinen eski halkları arasında onlara ait hiçbir anı korunmamıştır. İspanyollar geldiği zaman medeniyet, kendi etnik bağlamı içine hapsolmuş ve kimsenin merkezi bir rol oynamadığı zayıf kültür ailelerinden oluşuyordu. Örneğin ortak bir dil yoktu, ama hepsinin farklı olmasının sorun yarattığını düşünmemize yol açacak bir sebep de yoktur. And bölgesinde dağlık alanda filizlenmiş Çavin (Chavín) kültürü (her ne kadar anıtsal mimarisi İÖ 3. binyıla tarihlense de) İÖ 1. binyılda Olmeklerin Orta Amerika'da oynadığı rolün aynısını oynamış gibi görünebilir. Fakat yine, bu kültüre ait ne bir anı vardır ve ne de onu geliştiren etnik gruba dair bir delil.

Bu bizi Yeni Dünya medeniyetlerinin burada ele alınması faydalı olacak son özelliğine götürür: tarihsel anılarının görece yüzeysel oluşu.

Orta Amerika vakasında meselelerin anlaşılması güçtür, fakat biliminsanlarına göre İspanyolların fethi sırasında bölge halklarının belleklerinde yer alan tarihsel anılar muhtemelen ancak İS 10. yüzyıla kadar uzanıyordu. Dağlık bölgede, Aztek

kronikçileri bir yüz yıl kadar öncesine giden tarihleri hakkında etkileyici kayıtlar tutmuşlardır. Aztekler aynı zamanda bundan yaklaşık birkaç yüzyıl öncesine giden ve efsanevi değil ama tarihsel olan bilgilere de sahiptiler. Bunların büyük kısmı kendi tarihleriyle ilgilidir ama Toltekler hakkında da fikir vermektedir. Yalnız, imparatorluğun merkezi olan Teotihuakan kentini kuran insanlara ve atalarına dair hiçbir şey söylemezler, onlar hakkındaki tek bilgimiz arkeolojiye dayanır. Düzlüklerde, 16. yüzyılın başlarında Mayaların tuttuğu olay kayıtları dağlık bölgelerde tutulan kayıtlarla karşılaştırıldığında daha detaylı olmasına rağmen bölük pörçüktür. İS 1. yüzyıla ait Maya tarihine ilişkin bilgilerimizin büyük çoğunluğunu İspanyollar geldiği zaman yürürlükte olan kroniklerden değil dönemin devasa yazıtlarından elde ederiz.

And bölgesinde tarihsel bellek çarpıcı şekilde sığdır. İnkalar kendi öz tarihlerini hatırlamak için çok büyük çaba sarf etmişlerdir. Her İnka hükümdarının hayatını ve faaliyetlerini kaydetmek için kurumlar tesis etmişler ve bu yolda hem resmi hem kişisel olarak büyük miktarlarda paralar harcamışlardır. Bu tarafsız bir faaliyet değildi: Kronikçiler İnka tarihini sadece İnka devletinin bütününe değil, aynı zamanda her hükümdar ve onu yetiştiren İnka sülalesine saygınlık kazandırmak için yazıyordu. İnkaların bu tarih yazımını atalarına doğru genişletme merakı duymaması şaşırtıcı değildir. Bununla birlikte, Güney yükseltilerinde bulunan Tiahuanako'nun Teotihuakan ile karşılaştırıldığında imparatorluk merkezi olması daha akla yatkındır. Yaklaşık olarak her ikisinin geçmişi de aynı ölçüde eskiye dayanır, her ikisine ilişkin bilgilerimizi aynı şekilde kalıntılarından elde ederiz ve aynı şey daha kuzeydeki Huari için de geçerlidir. And bölgesi ile ilgili kural, elimizdeki tek devlet tarihinin İnka tarihi olmasıdır. Bu durumun tek istisnası sahil düzlüklerindeki Çimu (Chimú) devletidir. Bu devlet, yaklaşık 1470 yılında İnkalar tarafından fethedilmiş oldukça merkezi bir devlettir. İnkalar onların tarihini

korumak için doğrudan hiçbir şey yapmamışlar fakat kendi egemenlikleri altında olmak kaydıyla hanedanın iktidarda kalmasına izin vermişlerdir ve kraliyet ailesi İspanyol idaresi altında 17. yüzyılın sonlarına kadar bu rolü devam ettirmiştir. İspanyol kaynaklarından bize ulaşan kısa fakat değerli tarihini hiç şüphesiz hanedanın hayatta kalışına borçluyuz. Ancak And bölgesinde Kolomb öncesine ilişkin tarihsel belleğin silikleşmesini önleyecek yazı türünden bir araç mevcut değildir.

Az önce de ifade ettiğimiz gibi, Yeni Dünya medeniyetlerinin ortak özelliği onların birbirlerinden yalıtılmışlığıdır. Hiçbiri kendine model ya da düşman olabilecek diğer medeniyetlerle ilişki içine girememiş ve dolayısıyla siyasi birliği sağlayacak ve yüksek bir kimlik bilincini oluşturacak bir uyarıcı gibi davranamamıştır. Aslında her iki vakada da tek bir kapsayıcı medeniyet fikri, yerli kültürlerin kendi ürünleri değildi fakat bizim onlar hakkındaki modern anlayışımızın ürünüydü. Bununla birlikte, bu anlayış tamamen yanlış değildi. Aslında bir sonraki kısımda göreceğimiz gibi, Orta Amerika kültürlerinin hepsinde bulunan çok önemli bir kurum ele alındığında bu anlayışımız tartışmasız doğrudur.

II. ORTA AMERİKA TAKVİMLERİ

Kullandığımız takvimi gayet doğal bir şey olarak görürüz ve onun hakkında çok fazla düşünmeyiz. Bu yüzden onun tarihini ya da diğer bütün takvimlerin ortaya çıkışıyla olan ilişkisini öğrenmeye ve bir takvime sahip olmanın önemi anlamaya çalışmayız. Kullandığımız takvimin doğal bir şey olduğu düşüncesine son vermenin bir yolu, onu Eski Dünya'da uzun zaman yürürlükte olan bir takvim çeşidiyle karşılaştırmaktır. Bu takvim çeşidinin unsurları tanıdıktır: günler, aylar, yıllar. Bize tanıdık gelmeyen yönü ise ayın uzunluğunu Ay'ın evrelerine bağlı kılma konusunda ısrarcı olmasıdır. Bu bağlantının yarattığı asıl sorun ay ve yıl ilişkisinde yatar: 12 Ay ayı (yani

28 günlük ay) bir yıl oluşturmaya yetecek kadar gün içermezken on üç Ay ayı da gerekenden fazla sayıda gün içerir. Çözüm, yılın uzunluğunu değiştirmektir. Bu yüzden, yaklaşık olarak her üç yıldan biri 13 aydan oluşurken, diğer iki yıl 12 aydan oluşur. Eğer bu çeşitlilikten hoşlanmıyorsanız, Ay ayı ile yıl arasındaki ilişkiyi bozmak zorundasınız. Müslümanlar bu ilişkiyi 12 Ay ayını "yıl" olarak adlandırmayı seçerek bozmuştur. Eski Mısırlıları izleyen Avrupalılar başka bir yöntem izlemiştir: Yılı on iki parçaya bölmüş ve bu parçaların uzunluğu Ay'ın evrelerinin uzunluğuyla aynı olmamasına rağmen onları "ay" olarak adlandırmakta ısrar etmişlerdir. Burada bir tür eylemsizlik ilkesinin işbaşında olduğu görülebilir. Ay ile yıl arasındaki ilişkiyi koparır koparmaz, sizin sözde aylarınızın sayısının 12 olarak kalması ya da uzunluklarının Ay aylarına yakın olması için ortada bir neden kalmaz.

Doğal bir şey olarak gördüğümüz başka bir zaman ölçme sistemi de haftadır ve her birine isim verilmiş 7 günlük bir döngüden oluşur. Bu sistem de modern zamanlardan çok önce Eski Dünya'da yayılmıştı. Bizim aklımızın ucundan dahi geçmeyen şey bu iki döngüyü almak ikisini eş zamanlı işletmektir. Örneğin, bir 2 günlük döngü bir de 3 günlük döngü oluşturduğumuzu farz edelim. İlk döngünün günlerini "1" ve "2", ikinci döngünün günlerini "kırmızı", "yeşil" ve "amber"le isimlendirelim ve 6 gün için bu iki döngüyü birlikte işletelim.

1. Gün:	1	kırmızı
2. Gün:	2	yeşil
3. Gün:	1	amber
4. Gün:	2	kırmızı
5. Gün:	1	yeşil
6. Gün:	2	amber

Burada 2 ve 3 günlük döngüler karmaşık bir 6 günlük döngü oluşturur ve bu döngüde 6 günün her biri belli bir isim alır ("1 amber" vb). Bu tür bir düzenleme garip görünebilir, fakat Eski Dünya'nın doğu ucunda bu sistem çok iyi kurulmuştur. Özellikle Çinliler 60 günlük bir döngüyü elde etmek için 10 günlük bir döngü ile 12 günlük bir döngüyü karıştırmışlardır (60, 10 ve 12'ye ortak bölünebilen en küçük sayıdır). Bu daire kesin bir Çin tarihi kronolojisi için çok önemlidir: Aylar düşe kalka ilerler, fakat 60 günlük döngü ezelden beri bir saat gibi işlemektedir.

Şimdi Orta Amerika takvimlerini incelemek için gerekli donanımı elde etmiş olduk. Hayat Yeni Dünya'da da Eski Dünya'da olduğu gibi mevsimler tarafından idare edildiği için, Orta Amerika kültürlerinin de bize tanıdık gelecek bir "yıl" algısına sahip olduğunu düşünmek mantıklıdır. Nitekim onu bulmakta hiç zorlanmayız: Eski Mısırlılarda olduğu gibi 365 günden oluşan bir yıl. Elbette, Jül Sezar artık yıl sistemi ile sorunu bizim için neredeyse çözmüştür, fakat Orta Amerikalılar bu fark ile yaşamaya devam ettiler. Kafalarının bizim gibi çalıştığını düşünürsek 365 günlük bir yılı daha küçük birimlere ayırmalarını umabiliriz. Bunu tabii ki yaptılar. Eski Mısırlılar gibi, yılsonunda 5 günü göz ardı ettiler. İyi bir fikirdi çünkü 360 kalansız bölünüyordu. Mısırlılar 360 günü 12 adet 30 günlük aya böldü. Zekâ parıltısı saçmayan bir seçimdi fakat bizim bugün sahip olduğumuz sistemden açıkça daha düzenliydi. Orta Amerikalılar onların aksine 360 günü 20 günden oluşan 18 birime böldüler. Örneğin Yukatan Yarımadası'nda yaşayan Mayalar arasında 7 Pop, Pop adı verilen 20 günlük "ay"ın 7. günüdür. Orta Amerikalılar için 20 sayısı önemliydi çünkü kullandıkları sayı sistemi yirmi tabanlı sayı sistemiydi (başka bir deyişle, sayı sistemleri bizdeki gibi 10 sayısına değil de 20'ye dayanıyordu). Sonuçta ortaya çıkan yapı bize tuhaf gelse de, 365 günlük sistem o kadar da kafa karıştırıcı değildir.

Fakat Orta Amerikalılar bundan vazgeçmediler. 365 günlük yılın yanında, 260 günden oluşan bir döngüleri daha vardı. Bu döngü karışıktır: Yukarıda gördüğümüz 6 günlük döngü gibi eş zamanlı işleyen iki döngüden oluşuyordu. Bunlardan biri sayısaldı ve 1'den 13'e kadardı; diğeri de her birine birer ad verilmiş 20 günden oluşuyordu. Yani Azteklerin başkenti Tenoçtitlan'da kullanılan takvimde 7 Koatl dendiğinde bundan Koatl isimli ayın 7. günü kastedilmezdi. Koatl bizim bildiğimiz gibi bir ay ismi değildi, 20 günden oluşan döngünün 5. gününe denk gelen kısımdı. 7 Koatl'ı elde etmek için her iki döngüyü de 7 ve Koatl eşleşene kadar işletirsiniz. Bu eşleşme 260 günlük döngünün 85. gününde gerçekleşir.

Biraz farklı içyapılara sahip olmalarına rağmen, 365 günlük yıl ve 260 günlük yıl döngüleri bir arada kullanılabilir. Bunu yapmanın bir yolu, 260 günlük döngü ile 365 günlük yılın başlangıcı arasındaki ilişkide saklıdır. Burada kilit nokta tüm Orta Amerika takvimlerinde toplam 260 gün içerisinde bir yılın başlangıcının isabet edeceği sadece ve sadece 52 gün olmasıdır (eğer isterseniz, bunun neden böyle olduğu üzerinde çalışabilirsiniz). Sonuç olarak, 52 yılı 260 günlük döngü içinde hangi günden başladığına bakarak ayırt edebiliriz. 52 yıl sona erdiğinde, döngünün başladığı yere döneriz. Yani elimizde 52 yıldan oluşan koca bir döngü vardır (ya da 260 günlük 73 döngü ya da 18.980 gün). Bu dairenin tarihi kayıtlarda kullanılma sebebi, İspanyol fethinden sonra derlenmiş yakın Aztek tarihinin tutarlı kronolojisinde yatmaktadır. Aynı hassasiyet Azteklerinkine denk düşen yakın zaman İnka tarihinin anlatılarında görülmez. Elbette diğer birçok eski tarihte, aynı sistem çok iyi işlemez. Orta Amerika uzmanları, belli bir olayın hangi 52 yıllık döngüye yerleştirilmesi gerektiği konusunda her zaman endişe duyar (bu olay 1204'te mi, 1256'da mı yoksa 1308'de mi gerçekleşti gibi).

Bu analiz, Orta Amerika takvimlerini tamamen işlevselmiş gibi gösterdi. Aslında, bu takvimler kendilerini Orta Amerika dini ve kozmolojisiyle ilişkilendiren büyük miktarda kültü-

rel yükler içermektedir. Aztek bölgesinde 20 günlük döngüde yer alan her bir günün doğaüstü bir idarecisi vardı ve 260 günlük döngünün her bir günü şanslı, şansız ve tarafsız gün olarak kabul ediliyordu. Belirli bir gün farklı sebeplerden dolayı hem şanslı hem de şansız olabiliyordu. Bu tür karmaşaları çözecek uzman bir kâhin bulunurdu (hiç şüphesiz bu işi bir ücret karşılığında yapıyordu). Yılsonunda geriye kalan 5 gün tehlikeli sayılırdı: Bu günlerde yapılacak en iyi şey evde oturmaktı. Benzer algılar Mayalarda da vardı; 260 günlük döngüye ait günlerin zeki varlıklar olduğunu düşündüklerinden bahsedilebilir. Bu arada, 260 günlük döngü günümüzde çok sayıda etnik Maya grubu arasında kullanılmaya devam etmektedir, üstelik hangi günün şanslı hangisinin şansız olduğuna dair farklı düşünceler hâlâ mevcuttur.

Temel takvim şekli bir Orta Amerika toplumundan diğerine pek fazla değişmez. Batıdaki Taraskoluların (Purhepeçaların) İspanyol fethi sırasında 260-günlük döngüleri yoktu. Batıda İS 1. yüzyılda Mayalar "Uzun Hesap" adlı, (bilinmeyen bir sebeple) İÖ 3114 yılından ya da yaklaşık o zamanlardan başlayarak kesin tarihleri veren bir takvim kullanıyorlardı. Böylece 52 yıl döngüsünün uzun vadede yarattığı belirsizlikten kaçınmış oluyorlardı. Gerçi bu belirsizlikler alışmadık ölçüde büyük sapmalara yol açmıyorlardı. Sapmaların büyük kısmı, bu takvim tipinin hangi mekân ve zamanda geçerli olduğuna bakılarak tahmin edilebilecek cinstendi. Şaşırtıcı olan, temel yapısının fazlasıyla tekbiçimli olmasıdır. Görece tekbiçimlilik bize Orta Amerika modelinin dünyanın başka bir yerinde tam bir benzeri olmadığını düşündürmektedir. Bu da bizim yayılma meselesi üzerine eğilmemiz gerektiğini açıkça gösterir. Avustralya altbölümlerinde olduğu gibi, bu sistem belirli bir zamanda belirli bir bölgede ortaya çıkmıştır ve sonra diğer bölgelere yayılmıştır. Bu Orta Amerika kültürlerinin ortak özelliği olan bir şeydir, yani köklerinin ne zaman ve nerede ortaya çıktığına dair herhangi bir fikrimiz yoktur (gerçi ya-

zıtlardan İÖ 1. binyılın ortalarında Meksika'nın dağlık bölgelerinde Zapotek bölgesinde konuyla ilgili olan takvim türünün zaten kullanıyor olduğunu öğreniriz). Sistemin yayılma sürecini nasıl hayal edebileceğimizi bilmiyoruz. Burada söyleyebileceğimiz şey, her vakadan bildiğimiz takvimin kendi etnik çevresinde rahat incelenebilecek gibi görünmesidir. Her toplum "aylara" kendine özgü isimleri veriyordu. Çeşitli etnik grupların takvimleri birbirini tutmuyor, hatta Azteklerin zamanında Meksika Vadisi'nde bile farklı kentlerde zaman farklı şekilde ölçülüyordu.

Bu takvim ailesi insan kültürlerinde yaygın olan bir fenomeni göstermesi açısından iyi bir örnektir. Bazı toplumlar böyle bir takvime sahip olmadan yapabilirler ve karmaşık bir toplum makul derecede kesin bir takvime ihtiyaç duyar. Böyle bir takvime ilk sahip olduklarında, onu zaman zaman düzeltmek zorundadırlar fakat allayıp pullamalarına gerek yoktur. Bugün kullandığımız takvim bunun tipik bir örneğidir; iyi işler ve çoğunlukla bizim için yeterlidir. Fakat kültürlerin bazı yönleri ya da kendilerinin faydacı düzenlemelerinde kusurlar bulmak için bir yöntemleri vardır ve bunları ne kadar fayda sağlayacağı tartışma götürecek bir bakış açısı ile karmaşıklaştırırlar. Bu durum Avustralya'daki altbölümler meselesinde görülmektedir ve şüphesiz Orta Amerika takvimlerinde de aynı durum geçerlidir. Burada gördüğümüz şey, insanlığın keyfi bir şekilde kültürlerini abartılı hale getirme eğilimidir. Bunun iyi bir örnek teşkil etmesi, Batı kültüründen gelen herhangi biri için çarpıcı bir görüntü sunmasından ötürüdür; takvimler söz konusu olduğunda, bizim ölçülü tutumumuzla Orta Amerikalıların aşırılığı birbirlerine taban tabana zıttır.

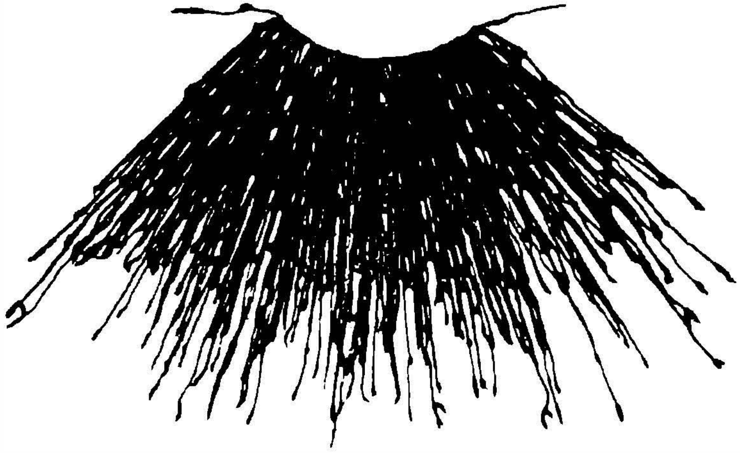
Bu takvimler aynı zamanda insanlar arasındaki kültürel çeşitliliğin sınırlarını örneklemesi için kullanılabilir. Bir Orta Amerika takviminin bir takvim olduğu, yani bizim kültürümüzde takvim olarak adlandırılan şeye sadece biraz benzeyen tuhaf bir uygulama olmadığı hemen anlaşılabilir. Bizim-

le aynı gezegende yaşayan insanların geliştirdiği bir takvim olduğu gayet açıktır. En temel takvim birimi olarak "gün"ü kullanır ve bir yılı 365 güne böler. Bu takvimlerin mantığını kavramakta sorun yaşamamızın sebebi karmakarışık ve bize yabancı olmalarıdır; öyle yabancılar ki onları anlamaya nereden başlayacağımızı bilemiyoruz.

Orta Amerika takvimlerinin Eski Dünya medeniyetlerinin kullandıklarından belirgin bir şekilde farklı olduğu gerçeği karşımızda durmaktadır. Eski Dünya takvimleri, Orta Amerika takvimlerinin birbirine benzemesinden çok daha fazla birbirine benzerler. Bu ilginç bir durumdur: Eski Dünya takvimleri birbirlerine bizim tekil vakalardan elde edeceğimiz özel delillerle kanıtlamayı umduğumuzdan çok daha fazla şey borçludurlar. Aynı şekilde, Orta Amerika takvimlerinin birbirlerinden göreli ölçüde farklı olması bizi bir medeniyetin başka medeniyetlerden yalıtılmış şekilde ortaya çıkışının ne tür sonuçlar doğurduğu konusu üzerinde düşünmeye iter.

III. KUİPU

Orta Amerika takvimlerinin aksine, Resim 12'de görülen And bölgesine ait nesne sadece faydalı olması için tasarlanmıştır. Kolay taşınabilmesi için sicimden yapılmıştır. Birkaç tanesi birden kumaş çantalara sığıyordu. Ana sicimin üzerine, örneğimizde görüldüğü gibi, doksandan fazla sallanan sicim bağlanır, bunlara da sırasıyla alt sicimler eklenir. Sonuçta ortaya çıkan, bir sanat eseri değilse de oldukça ayrıntılı bir çalışmadır. Normalde sahibi tarafından iyi kullanılmazsa böyle bir aracın uzun zaman korunması zordur. Fakat aldığımız bu örnek (ve diğer iyi örnekler) bu kadar iyi korunabiliyor olmasını Peru'nun sahil düzlüklerindeki kuraklığa borçludur ki bu çevre eski tekstil ürünlerinin aynı kalitede sağ kalmasını sağlamıştır. *Kuipu* adı verilen bu araç, şüphesiz geç Kolomb öncesi bir cenaze töreninden alınmıştır, öyle ki İnka hükümdarları kuipularıyla birlikte gömülmüşlerdir.



Resim 12: Bir *kuipu*.

Kuipunun vereceği mesaj düğümlerde gizlidir. Bunun ötesinde, kuipunun ne için kullanıldığı konusunda gayet net olan iki şey var gibi görünüyor: Sayıları kaydetmeye yarıyorlardı ve sözcükleri kaydetmeye yaramıyorlardı. Sayıların kaydedilmesi görece basitti. Farklı düğümler farklı sayıları şifrelemek için kullanılıyordu ve bizim kullandığımız on tabanlı sayı sistemini kullanıyorlardı. Bu dayanaksız bir ifade değildir. Bazen birbirinden bağımsız sicimleri bir araya toplayan ana sicim adı verilen şeylere rastlarız; böyle durumlarda, ana sicimin üzerinde bulunan sayı birbirinden bağımsız olarak dizilmiş sicimlerin sayısını doğrular, böylece bizim okumamızı kolaylaştırır. Bunun aksine, ne elimizde bulunan kuipular ne de İspanyol gözlemcilerden kalan kayıtlar, kuipuların üzerindeki düğümlerin bir yazı biçimi olduğu fikrini destekler; onların yaptığı, konuşma dilini görsel şifrelere indirgemektir.

Bu durum ne yazık ki bizi büyük bir belirsizlikle bırakır. Birisi bir kuipunun sayılardan başka bir şey içermediğini ve ona sahip olan kişinin her numaranın neye işaret ettiğini bilmek için hafızasına güvenmek zorunda kalacağını dü-

şünebilir. Fakat bu pek mümkün değildir. Sallanan sicimler kuipunun ana sicimine belirli bir sıra ile dizilmişlerdir; alt sicimler bütün sallanan sicimlere değil bazılarına bağlanır. Esas olarak kuipuların birçoğunun (burada görülenin de) sicimleri çeşitli renklerden oluşuyordu. Bütün bunlar uzmanlarına muhtemelen bir şeyler ifade ediyordur. Fakat bu, bu tür bir şifreleme, herhangi bir uzmanın daha önce hiç görmediği bir kuipuyu eline alınca okuyabileceği anlamına mı geliyor? Bunu hayal etmek zor ve bir İspanyol kaynağı meselenin aslında bu olmadığını bize açıkça söylüyor. Başka bir deyişle, bir kuipunun sayısal içeriğini anlamak için o kuipuya özgü bir hafızanın gerekli olduğu hissini uyandırıyor.

Bu durum, kuipuların hafızayı sayısal olmayan malzemeler için hızlı çalıştıracak bir alet olarak kullanılmış olabileceği fikrine engel olmaz, birinin mendiline ipler bağlaması yönteminin çok daha ayrıntılı bir biçimidir. Bu bağlamda birçok İspanyol kaynağı kuipuların tarihi anlatıların kaydedilmesine bağlantılı olarak kullanıldığından bahseder ki haklı da olabilirler. Kesin olarak söyleyemeyeceğimiz şey elbette anlatıların sözel göndermelerindeki bilgilerin ne kadarının gerçekten kuipular ile şifrelenebildiğidir. Hâlâ elimizde şifrenin ne olduğunu anlamamızı mümkün kılacak yeterli veri yok.

İnka devletinin işleyişinde kuipuların gerekli olduğu fazlasıyla açıktır. İdari amaçlar için kullanılan her türlü istatistiksel bilginin kaydedilmesinde kullanılıyorlardı: Nüfus sayımı verileri, iş kolları, cadde kenarlarındaki depolarda bulunan ürünlerin miktarları vb. İlk İspanyol gözlemcilerden biri bir şeften sistemi kendisine açıklamasını istedi. Şef ona, İspanyolların gelmesinden itibaren onlara verdiği ürünlerin kaydedildiği kuipuları gösterdi.

Kuipu fikrini icat edenler İnkalar değilmiş gibi görünmektedir ve kuşkusuz kuipu onlardan daha uzun yaşamıştır. Fethi takip eden yıllarda, kuipular yerli toplum arasında idari amaçlarla kullanılmaya devam etmiştir. Aslında, kuipular

geçtiğimiz yüzyıla dek uzak bölgelerde, örneğin, Titikaka gölündeki adalarda kullanılmıştır. Fakat İspanyolların And toplumunu yazıyla tanıştırmalarının ardından kuipu aradan çekilmek zorunda kalmıştır.

Kuipunun ilginç yönü, onun yazı ile tamamen ters bir ilişki içinde olmasıdır. Düğümlü ipler erken Çin'de idari amaçlarla kullanılmıştı, ancak sonrasında bilge kişiler bu uygulamayı yazı ile değiştirdiler. And bölgesinde toplum –ya da daha özel olarak İnka devleti– büyük miktardaki bilgiyi toplama ve kaydetmeye ihtiyaç duyacakları kadar karmaşık bir yapıya ulaşmışlardı ki artık bu bilgilerin hacmi insanların akılda tutabileceklerinin çok üstündeydi. Hiç şüphesiz en etkili çözüm yazıydı. Bu teknoloji sadece Çin'de değil benzer karmaşıklık seviyesine sahip tüm Eski Dünya ülkelerinde benimsendi. Fakat And medeniyeti Eski Dünya'da zaten var olan yazı sistemine ulaşamadı ve kendileri için de bir tane icat etmediler. Bunun yerine, sayıları kaydeden pratik bir sistem kullandılar ancak bu sistem diğer açılardan onu idare eden kişilerin hafızalarına ağır bir yük yüklüyordu. Kısacası İnkalar kendilerine lazım olan şeye sahip değildiler.

Bu yokluk sadece bürokrasi alanında değil, önceden değindiğimiz başka bir alanda, tarihsel bilgilerin kaydında da belirgin olarak hissediliyordu. 1600'lü yıllarda İnka devletinin kullandığı Keçuva dilinde yazan bir yazar, kendi halkının daha önce yazı kullanmamış olmasına şu cümlelerle hayıflanıyordu: "Eğer Kızılderili olarak isimlendirilen insanların ataları yazıyı bilselerdi, yaşamış oldukları hayatlar bugüne kadar sahneden kalkmış olmayacaktı. Vira Koças'ın [İspanyolların] şanlı tarihi nasıl bugüne kadar geldiyse, onlarınki de gelecekti." Bu yazar, odak noktasını doğal olarak İspanyollarla karşıtlık kurarak oluşturmuştur fakat aynı zamanda Orta Amerika'dan da söz edebilirdi. Mayalar yazıyı kullandıkları için İS 1. binyıla ait tarihleri belleklerden silinip gitmeyen tek Amerikalı toplum olmuştur.

Özetle, kuipu kültürlerarası imgelem üzerinde Orta Amerika takvimlerinin yaptığı kadar büyük bir uyarıcı etki yapmamıştır ama bize en az onun söyledikleri kadar önemi bir şey söyler: Yalıtımın etkisini kanıtlar. Yalıtım Orta Amerika takvimlerinde karşılaştığımız türden ilginç bir çeşitliliğe yol açar. Orta Amerika takvimleri Eski Dünya takvimlerinden oldukça farklıdır. Yalıtım aynı zamanda bir kültürü rekabet ve uyaranlardan da uzak tutar ve uzun vadede bu durum o kültürün yararına olmaz. Bu nedenle, erken Eski Dünya medeniyetleri yazıya sahipken iki Amerikan medeniyetinden sadece bir tanesi yazıyı kullanmıştır. Eski Dünya medeniyetleri eski zamanlarda bile birbirleriyle bağlantılı olmuş, ama Yeni Dünya medeniyetleri kendi bağımsız tarihleri boyunca coğrafi bakımdan birbirlerinden yalıtık kalmıştır. Güney Yarımküre'de gelişen bir medeniyetin yazıyı ne icat ne de temin etmiş olması Kolomb öncesi tarihi yazmanın ne kadar zor olduğunu göstermektedir. Son İnka imparatoru Atahualpa'nın İspanyolların okuma ve yazma yetenekleri karşısında büyülenmesi boşuna değildir. İdamından önceki esareti sırasında bu yeteneğin kalıtsal mı yoksa sonradan edinilen bir şey olup olmadığını anlamak için bir deney yaptığı söylenir; ölüme giderken bu yeteneğin kültürel olarak aktarıldığını biliyordu.

BÖLÜM 6
AFAİKA

I. AFRİKA'NIN KÜLTÜREL DEĞİŞİMİ

Afrika kıtası bizi modern insanların buraya geliş tarihiyle boğuşmak zorunda bırakmaz çünkü insanlar zaten burada evrilmişlerdir. İnsanların Sahra Çölü'nün güneyindeki topraklarda çok daha eskiden beri yaşıyor oluşu, dünyanın geri kalanındaki insan toplumları arasında görülen genetik çeşitlilikten çok daha fazla çeşitliliği beraberinde getirir. Bu çeşitlilik, her insan topluluğunun en etkili ya da hiç değilse en belirgin biçimde iklim şartlarına fiziksel uyumunu da içermektedir: Kısa boylu Pigmeler sıcak ve nemli yağmur ormanlarına, uzun ve zayıf vücutlu insanlar da sıcak ve kuru savanalara dağılmışlardır. Afrika'da diğer yerlerde olduğu gibi insan toplumlarının çeşitlilik yörüngesini açıklayan etmenler doğrudan çevreyle ilgilidir. Peki, Afrika insanlara ne tür bir çevre sağlar?

Afrika'yı güney yarımkürede yer alan bir kıta olarak düşünmek faydalı olacaktır. Dünyadaki yeri tam olarak Batı Avrasya'nın güneyindedir ve köken olarak, güneydeki eski süper kıta Gondvana'nın en büyük parçasıdır. Afrika bizim düşünmeye meyilli olduğumuz şekilde güney kıtası değildir. Aslında ekvatorun güneyine değil kuzeyine doğru hafifçe yayılır ve kuzey kısmının genişliği güney kısmının iki katı kadardır.

Bu konumu Afrika'ya, Amerika kıtası ile karşılaştırıldığında iklimsel bir simetri sağlar, fakat kapsamı bir hayli sınırlıdır

(*bkz.* Harita 4). Amerika'da olduğu gibi, ekvator ve çevresinde büyük kısmı yağmur ormanlarıyla kaplı önemli bir tropikal kuşak vardır, tabii bu ormanlar Amerika'dakiler kadar büyük değildir. Bu kuşaktan güneye ve kuzeye doğru gidildikçe düz araziler görülür ki bunlar yazın yeterli yağış alırsa çayıra, almazsa çöle dönüşür. Kuzeyde çayırlar yağmur ormanlarının hemen bitiminden başlayan bir kuşak oluşturur. Daha da kuzeyde dünyanın en büyük ve en sıcak çölü olan Sahra Çölü bulunur ve en geniş kısmında kıtayı boydan boya sarar (bu bölge binlerce yıl önce belirgin bir şekilde daha konuksever bir yerdi, Holosen evrede iklim şimdikinden daha sıcak olmasından dolayı daha nemliydi). Afrika kıtası kuzeyde uzun bir kıyı şeridi ile biter; bu kıyı şeridinin yarısı çöllerden oluşurken diğer yarısına kışın yağmurlu Akdeniz iklimi egemendir. Yağmur ormanlarının güneyine bakıldığında güney ve batıda çöller olduğu görülür. Güneydeki çölün ötesinde yer alan kıtanın uç kısmına yine kışları yağışlı Akdeniz iklimi egemendir.

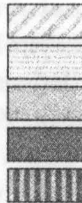
Amerika'da olduğu gibi, iklim kuşakları tablosu dağların varlığı ile karman çorman hale gelir. Fakat vakalar birbirine benzemektedir. Afrika karasal kabuğun görece bozulmamış parçasıdır, kuzeyi dışında yitim zonundan uzaklaşmıştır, yani genellikle düz bir yapı arz eder. Dağlar iki bölgede toplanmıştır. İlki, Alpler gibi yakın zamana ait olan Atlas Dağlarının bulunduğu kuzeybatıda yer alır ve burası Afrika'nın Avrupa ile çarpıştığı zamanda meydana gelmiştir. Diğeri de ilkinden daha geniş bir bölge olan Doğu Afrika'dır. Burada dağların oluşumu, dünya kabuğunun grabenlerin oluşmasına olanak sağlayacak şekilde kırılması ile bağlantılıdır. Çatlak kuzeyden güneye doğru uzanır ve yekpare fay hattının bir koludur; bu sistemin en belirgin kolları Aden Körfezi ve Kızıl Deniz'dir. Amerika'da dağları batıda görürken Afrika'da daha çok doğuda toplandıklarını görmekteyiz. Boyutları da Yeni Dünya'nın yekpare dağ silsilesi ile karşılaştırılabilecek kadar büyük değildir.

Portekiz
Cebelitarık Boğazı
Berberiler
Akdeniz
Romalılar
Yunanlılar
"Öngürüsel" İlenç
Fenikeliler
Kartaca
TUNUS
FAS
Kanarya Adaları
ATLAS DAĞI
CEZAYİR
Sirenayka
Sina Yarımadası
SAHRA ÇÖLÜ
MISIR
Tuaregler
Nile Irmağı
Nübye
Kızıl Deniz
Gana Krallığı
MALİ
YEMEN
Aden körfezi
Mali Krallığı
NİJERYA
ETİYOPYA
Somali Yarımadası
Yoruba İfe
Pigmeler
Jieler
Ekvator
0 500 mil
0 500 kilometre
Pigmeler
Pigmeler
Pigmeler
Victoria Gölü
Zenciler
Mombasa
ATLANTİK OKYANUSU
Kongo Krallığı
Buşunanlar
BOTSVANA
MADAGASKAR
MOZAMBİK
HİNT OKYANUSU
GÜNEY AFRİKA
Ümit Burnu

HARİTA 4: AFRİKA

.... Günümüzdeki sınırlar

BİTKİ ÖRTÜSÜ KUŞAKLARI



Akdeniz
Çöl
Savana ve çayır
Tropikal yağmur ormanı
Dağlık arazi

Bu kitapta yer alan haritaların birçoğunda olduğu gibi bu haritada da halklar ve yerler farklı dönemlere aittir. Örneğin Gana Krallığı ve Mali birbirleriyle çağdaş değildir, Berberiler de günümüzde haritada görüldüğü kadar geniş bir alana yayılmış halde yaşamamaktadır.

Afrika coğrafyasının son ana özelliği güneyden kuzeye uzanır: Nil. Amazon ve Mississippi nehirlerinin aksine Nil suyunu ona çaresizce muhtaç olan bir bölgeye taşır. Akdeniz, yağmur açısından Afrika'nın kuzey sahilinin batı yarısı için ciddi biçimde cimri davranır; Mısır, eğer Akdeniz'in insafına kalsaydı tam bir çöl olacaktı. Nil, Mısır'a Doğu Afrika'nın Hint Okyanusu'nun buharlaşması ile toplanan yağmurunu aktarır.

Bu tasarımın sahip olduğu çeşitli özellikler Afrika'nın tarihteki yeri için çok önemlidir. Bunlardan biri kıtanın kuzey kısmının Avrasya'nın batı yarısına olan yakınlığıdır. Afrika, Sina Yarımadası ile Avrasya'ya katılır ve Cebelitarık Boğazı ve Kızıl Deniz'in ağzında ona en yakın noktalara gelir. Bununla birlikte, Akdeniz Afrika'yı Batı Avrasya'dan ayırır ama diğer taraftan iki kıta arasında yoğun bir denizcilik etkileşimine sahne olur. Bunun anlamı Afrika'nın kuzey ucu yalıtım açısından Avustralya ve Amerika'ya tamamen zıt bir görüntü çizer. Ama güney ucunda durum pek aynı değildir. Kıtanın güney ucu kendi yarımküresinde bulunan Avustralya ve Amerika'nın aynı bölgeleri –merkez Şili ve batı Avustralya– ile aynı iklimi paylaşır fakat onlardan fazlasıyla uzaktır. Okyanus denizciliği gelişene kadar Afrika'nın güney ucu ile dünyanın diğer bölgeleri arasında ancak kıtaya egemen olan diğer iklim kuşaklarından geçilmek suretiyle ilişki kurulabiliyordu. Bu noktada düzlük çayırlar etkileşime uygun zemin teşkil ederken çöller ve yoğun yağmur ormanları hakkında aynı şeyi söylemek mümkün değildi. Buna, Andlarla karşılaştırıldığında iyi bir koridor sunmayan Doğu Afrika dağlarını da ekleyebiliriz. Kısacası, kuzeyin kendisine sağladığı avantajla elde ettiği aşırı kültürel değişimin kıtanın tarihine damgasını vurduğunu düşünebiliriz. Ve aslında önümüze çıkan şey de budur.

Afrika'daki Avcı-Toplayıcılar ve Çiftçiler

Güney Afrika'da hâlâ yaşayan ya da yakın zamanlara kadar yaşamış çok sayıda küçük avcı-toplayıcı grup vardır. Düzlüklerde Buşmanlar (*Bushmen*) bulunuyordu. Bu toplum Botswana'nın ci / vi (G / wi) insanları gibi siyah değil kahverengiydiler (isimlerinde bulunan " / " işareti, bizim bir şeyi onaylamadığımızı belirtmek için dilimizi üst damağımıza dokundurarak çıkardığımız şaklatma sesini anlatır). Bu gruplar her tarafa yayılmışlardır, fakat doğunun otlaklarından ziyade merkez ve batının çöllerinde yaşarlar. " / " ile ifade ettiğimiz sık sık kullandıkları bu şaklatma sesi bu dillerin ortak özelliğidir. Bu fenomene Güney Afrika dışında başka bir yerde rastlanmaz. Fenomen bize Avustralya dillerinin ortak özelliklerini çağrıştırır ve aynı şekilde Buşmanların dilleri de tek bir dil ailesinin çatısı altında toplanamaz. Bu, Buşmanların uzun zamanlardan beri bu bölgede yaşadıklarını akla getirir. Herhangi bir tarihi bağlamda onları Aborjinler gibi düşünebiliriz. Buşmanların kuzeyine gidince Pigmeler karşımıza çıkar. Pigmelerin tropik ormanlarda yaşayan avcı-toplayıcılardan bir farkları yoktur. Yirmi farklı grupları bulunmaktadır; muhtemelen bir zamanlar kendi dilleri vardı, fakat şimdi ilişki içinde oldukları tarım toplumlarının dillerini konuşmaktadırlar. Doğuya gidilince Doğu Afrika dağlık bölgesinde yaşayan sayısız küçük avcı-toplayıcı gruplarına rast gelinir. Bir bütün olarak ele alınacak olursa, Güney Afrika'nın dağınık haldeki bu avcı-toplayıcı grupları, tıpkı Avustralya avcı toplayıcılarının 18. yüzyıl öncesinde içinde bulundukları koşullarda yaşıyor gibi görünmektedirler. Yaşam biçimlerinin iki ila üç bin yıldır hiç değişmediğini söyleyebiliriz. Güney ile benzer ekolojik bölgelere sahip olmasına rağmen kuzeyde neredeyse hiçbir avcı-toplayıcı grup bulunmadığını da söyleyebiliriz. Bu modern zamanlar boyunca ve hatta binlerce yıldır böyle olmuştur.

Afrika tarımının köklerinin kıtanın kuzey yarısında yatması şaşırtıcı olmasa gerek. Gelişmelerden biri çok erken zaman-

larda Sahra Çölü'nde büyük baş hayvanların evcilleştirilmesi ile görülmüştür ki o zamanın doğası bugünün doğasından daha bereketliydi. Sahra Çölü'nün doğusunda bu durum İÖ 7000'e kadar geri gidebilir. İkinci bölümde gördüğümüz gibi, bunun bağımsız bir evcilleştirme olması muhtemeldi. Daha geç bir tarihte olmasına rağmen Yakındoğu tarım paketi Kuzey Sahra'nın Akdeniz sahiline yayılmıştı. Sahra'nın güneyindeki savana kuşağında, hayvan evcilleştirme kuzeyden öğrenilmişti, fakat yaz yağmurlarının görüldüğü bir bölgede bitkiler yerel olarak evcilleştirilmeliydi, burada tarımın başlangıcı İÖ 1000-4000 yılları arasında gerçekleşmişti. Daha kuzeydeki tropik ormanlarda, tarım tatlı patatesin evcilleştirilmesine dayalı bir şekilde ortaya çıkmıştı; fakat Amazon havzasında kronoloji hâlâ belirsizdir. Bunun yanı sıra Afrika'da tarımın ortaya çıkışının Yakındoğu kökenli olduğuna dair sağlam örnekler vardır, fakat tetikleyici yayılma ve bağımsız gelişme arasındaki olaylar düşünüldüğünde duruma karar vermek zordur. Buna karşın, maddi kültürün belli bir yönünde Afrika savanasının Yakındoğu'ya belirgin bir üstünlüğü vardır. Çanak çömlek yapımının gelişmesi İÖ 9000'e denk gelir (Yakındoğu'da ise İÖ 7000'de gelişmişti).

Tarımın Güney Afrika'ya yayılması ise daha yakın bir zamana denk gelir. Güney Afrika'da dışarıdan bir tetikleyiciye bağlı ya da bağlı olmaksızın gelişen bağımsız evcilleşmeye dair herhangi bir açık delil yoktur. Burada çok şaşırtıcı bir şey vardır: Afrika'nın doğu ve güney savanaları, dünyanın geç Pleistosen evreden bu zamana kadar hayatta kalmayı başarmış hatırı sayılır miktarda vahşi otçulların bulunduğu tek bölgesidir. Fakat sebep ne olursa olsun, bunların hiç biri evcilleştirmeye uygun değildi. Onun yerine, evcilleştirme bölgeye kuzeyden girmiştir. Evcilleştirme iki farklı süreç izlemiştir: Güneyin kuzeyden gelen çiftçiler tarafından kolonileştirilmesi ve güneyde bulunan avcı-toplayıcılar tarafından kuzey tarımının benimsenmesi.

İlk süreç daha iyi bilinmektedir. Bu süreç hakkındaki kanıtlar iki kaynaktan, arkeoloji ve dilbilimden gelmektedir. Arkeolojik kayıtlar, İS 2. yüzyıldan itibaren Victoria Gölü ve Doğu Afrika sahili arasında yaşayan çiftçi bir toplum olduğunu ve bunların aynı zamanda demiri de işlediğini göstermektedir. Bu toplum sonradan hızlı bir şekilde Afrika'nın doğu sahillerine yayılmış ve iki yüzyıldan az bir zamanda Natal'a ulaşmıştı. Buraya geldiklerinde durmuşlardı. Muhtemelen tropik bölgelerin yaz yağmurlarına alışkın olan bitkileri güney sahilinin kış yağmurlarına alışkın değildi. Bu ve buna benzer topluluklar aşama aşama güney Afrika'nın içine ve en sonunda da batıya yerleşmişlerdi; fakat sürecin son kısmı çok az bilinmektedir.

Dilbilimsel deliller iki noktaya dayanır. İlki, Güney Afrika'nın siyah toplulukları arasında konuşulan dillerin tümü görünürde yakın akrabalardır, Bantu dilleri olarak bilinen tek bir alt aileye mensupturlar. Durum daha kuzeydeki Sahra Altı Afrika'dakinden biraz farklıdır: Siyah Afrika'nın dil haritası türdeşlik göstermez ve dillerin geniş alanda gruplaşması onların güvenli bir şekilde tesis edilmesini daha da zorlaştırır. İkincisi, Bantu dillerinin anavatanını kuzey bölgesi, özellikle de Atlantik kıyısındaki kuzeybatı bölgesi olarak saptamak için iyi bir sebebimiz vardır. Bu bölge Bantu'nun kendisinin derin bir biçimde farklılaştığı ve onunla çok yakından bağlantılı olan Bantu olmayan dillerin bulunduğu bölgedir. Bu iki nokta birlikte ele alınırsa, Bantu dilleri Güney Afrika'ya kuzeyden ve görece daha yakın bir zamanda, belki de son iki bin yıl içerisinde girmiştir.

Yani demir kullanan çiftçilerin gelmesi ve Bantu dillerinin yayılması bir madalyonun iki yüzü gibidir. Ancak bu sonuca her ne kadar karşı konulamasa da, bir sorun vardır. Kuzeyden güneye görülen hareket konusunda, arkeolojik kanıtlar ile dilbilimsel kanıtlar örtüşür; fakat arkeoloji kuzeydoğudaki bir kökeni işaret ederken, dilbilim kuzeybatıyı işaret eder.

Peki, bunları nasıl bir araya getireceğiz? Aradaki uçurumu, demir kullanma kültürünün Victoria Gölü'nün batısında doğuya göre daha erken göründüğünü belirterek azaltabiliriz. Fakat uçurumun geri kalanını kapatmak için, Bantu konuşanların batıya ilk göçlerini Victorya Gölü tarafına çeviririz ki bu göç hakkında herhangi bir kanıt yoktur. Yine de, Pama-Nyungan'dan daha belirgin bir zeminde durduğumuzu söyleyebiliriz.

Tarımın Kuzey Afrika'ya yayılmasının başka bir yönü de, bölgede yaşamakta olan avcı-toplayıcılar tarafından benimsenmesi ile ilgilidir. Kırsal hayvancılık (fakat toprağı işleme değil), bazı bölgelerde Buşmanlarla aynı fiziksel yapıdaki insanlar tarafından benimsenmişti. Bu tür kahverengi tenli, kırsal hayvancılıkla uğraşan insanlar Koikoi (*Khoekhoe*) olarak isimlendirilir. Günümüzde varlıklarını Güney Afrika'nın orta ve batı bölgelerinde sürdüren bu grubun geçmişte daha geniş bir alanda yaşadıkları da bilinmektedir. Bir dizi Buşman dilinin dâhil olduğu dil ailesine mensup şaklamalı dilleri konuşmaktadırlar. Arkeolojik olarak çok iyi bilinmezler, fakat yaşam biçimlerine bakınca geçmişlerinin birkaç bin yıl eskiye uzandığı söylenebilir. Kırsal hayvancılıklarının kökeni, besi hayvanlarının da geldiği kuzey Afrika'ya dayanır. Ortaya konacak en kolay hipotez şu olacaktır ki bu çobanların ataları besi hayvanlarını demir kullanan siyahi çiftçilerden sağlamaktadırlar. Fakat uyguladıkları kırsal hayvancılık güneye başka bir yoldan ulaşmıştır.

Afrika'da Okuryazar Kültür

Eğer güneye doğru gerçekleşen başlıca faaliyet Güney Afrika'ya tarımın yayılması ise, diğeri de okuryazarlık kültürünün Kuzey Afrika'ya yayılmasıdır.

Afrika dünyanın muhtemelen en eski ikinci medeniyeti olan eski Mısır medeniyetinin beşiğiydi. Tarihöncesinin büyük kısmında Mısır durgun bir su gibiydi. İÖ 6. binyıla kadar

Nil vadisinde tarıma rastlanmamaktadır ve sadece İÖ 4. binyılda Mısır izlenecek bir yer haline gelmiştir. Fakat sonrasında gelişme oldukça hızlı olmuştur. Arkeolojik kanıtlar da binyılın sonlarına doğru Mısır devletinin ortaya çıktığı zamanda toplumsal katmanlaşmanın zirvesinde olduğunu gösterir. Bu noktadan itibaren, İÖ 4. yüzyılda hâlâ devam eden ve hatta kalıntıları Roma zamanlarında da görülen bir Mısır monarşisi geleneği görülmeye başlanmıştır.

Monarşi kurumu, Mısır medeniyetinde çarpıcı bir rol oynamıştır ya da en azından biz öyle biliyoruz. Narmer Paleti'nde olduğu gibi (*bkz.* Resim 10), eski Mısır'dan kalan parçalar bizlere kralların faaliyetleri hakkında birçok bilgi (ya da yanlış bilgi) vermekle birlikte diğer şeyler hakkında bu kadar cömert değildir. Mısırlıların ölüm şekli önemli bir istisna teşkil eder; ancak burada öğrendiklerimizin büyük kısmı, özellikle de erken döneme ait olanlar, kralların ölümü ile ilgilidir. Aynı zamanda, Mısır firavunları silsilesi Mısırlıların tarihi hafızasının tam ortasına yer etmiştir. Mısırlı bir din adamı olan Maneto, İÖ 3. yüzyılın başlarında Yunanlılar için ülkesinin tarihinin bir hikâyesini yazmıştır ki onun tasarrufunda İÖ 3000 yılı civarlarına kadar geri giden orijinal bir tarihi kayıt bulunmaktadır. Bu öyle bir zaman yoğunluğudur ki sadece Mezopotamya'da bu kadar geriye gidilebilirdi. Fakat Mısır monarşisi, uygulamada bozulmalar göstermişti. Birkaç yüzyılda bir ihtilaf dönemleriyle kesintiye uğramış ve daha önemlisi yabancı boyunduruğu altına git gide daha çok girmiştir. Bu vakalardan hiçbiri 3. binyılda ortaya çıkmamış, 2. binyılda görülmüştür. 1. binyılda ise bu durum o kadar sıklaşmıştır ki monarşinin yabancı boyunduruğu altına girmesi adeta olağan bir şey haline gelmiştir. Bu durum sonuçta Mısır devleti ile bağlantılı olan yüksek kültür kurumlarının altını oymuştur. Mısır medeniyeti Maneto zamanında gerileme dönemine girmiş ve birkaç yüzyıl içinde de çökmüştür.

Bin beş yüz yıl hüküm süren bir medeniyetin sınırlarının dışında taklitçilerinin olması beklenen bir şeydi. Ama asıl konu bu değildi. Sonraki bölümlerde göreceğimiz gibi, medeniyetler öyle bir noktaya gelirler ki o noktada kendilerini ihraç ederler ya da diğerleri tarafından ithal edilirler. Eski Mısır medeniyeti neredeyse kendi iç pazarına hapsolmuştu. Yakındoğu toplumlarına böyle bir durum Mezopotamyalı rakiplerine bakınca bazı açılardan daha az uygun gelir. Afrika toplumları içinse kolay ulaşılabilir değildir. Nil vadisinin iki tarafı çöllerle çevrilidir ve çöl sakinlerinin medeniyetle pek işleri yoktur. Daha ötede nehrin güneyinde bulunan Nübyeliler, çöl sakinlerinin aksine medeniyete ihtiyaç duyuyorlardı ve Yakındoğu toplumlarının aksine Mısırlılardan başka taklit edecekleri bir toplum yoktu. Yani Nübyelilerin kuzey komşularının kültürünü kabul etmelerinin, etnik bir uyarlama olsun ya da olmasın, uzun bir geçmişi vardır. Fakat Nübye bir çıkmaz sokaktı; Mısır medeniyetinin revaçta olduğu yani Sahra'nın güneyindeki otlaklar gibi bölgelerin yolu üzerinde bulunmuyordu. Sahra Altı Afrika'da Mısır medeniyetinin izlerine tek tük rastlamak mümkündür, fakat medeniyetin bütün olarak aktarıldığına dair bir iz yoktur.

İÖ 1. binyılda okuryazarlık kültürü Nil Vadisi dışında kalan Afrika'nın diğer bölümlerinde görülmeye başlandı. Bu kültürlerin tümünün kökeni Afrika'nın dışındaydı ve bu süreç onların kıtayı kolonileştirmesini sağladı. Bu sürecin başlangıcı Suriye sahilinin denizci toplumu Fenikelilerin, günümüzde Tunus olarak bildiğimiz Kartaca şehrini kurmaları ile başladı. Kartaca kurulduğu İÖ 9. yüzyıldan yıkıldığı İÖ 2. yüzyıla kadar (alfabetik yazı ile birlikte) Fenike kültürünü muhafaza etmiştir. Bu dönemin sonuna doğru krallıklar iç bölgenin yerli toplumu arasında ortaya çıkıyorlardı ve bunlardan biri Kartaca kültürünü benimsemişti. Bu etkileşimin neticesinde Kartaca yazısının bir türü eski Kuzey Afrika'nın yerel dillerinin yazısı olarak yaygın bir şekilde kullanılır olmuştu. Bu

yazı Sahra'da yaşayan Tuareg göçebeleri tarafından modern zamanlara kadar muhafaza edilmişti. Tuareg göçebeleri arasında eğitimin kadınlar tarafından verilmesi bir gelenekti. Fakat onlardan başka Fenikelilerin edebi kültürünü kalıcı bir şekilde benimseyen yerli grup olmamıştır.

Bu süreç için seçeceğimiz başka bir örnek bizi İÖ 1. binyıl ortalarında Etiyopya'nın dağlık bölgelerine götürür. Bu vakada koloniciler Yemen'den denizi geçmişler ve alfabetik yazıya sahip olan dillerini ve kültürlerini de beraberlerinde getirmişlerdir. Bu defa kolonici kültür bağımsız Afrikalı toplumlar tarafından benimsenmemiş ve bu yüzden Etiyopya'nın ötesine yayılmamıştır; fakat esnek monarşi geleneğiyle ilişkisi sayesinde, belirgin bir şekilde Afrikalılaşmış haliyle günümüze kadar hayatta kalabilmiştir. Etiyopya nüfusunun çekirdeği hâlâ Yemenli kolonicilerin dillerinden türeyen dilleri konuşurlar ve yine Yemenlilerin getirdiği ve binlerce yıl önce ortadan kalkan bir yazı türünü kullanırlar.

Bu arada Fenikeliler Akdeniz kıyısı boyunca Yunanlılar ve Romalılar tarafından takip ediliyordu. Yunanlılar İÖ 7. yüzyılda Mısır'ın doğusundaki Sirenayka'yı kolonileştirmeye başladılar ve Büyük İskender sayesinde İÖ 4. yüzyılda Mısır'ı işgal ettiler. Romalılar Kuzey Afrika'yı işgal ettiler ve milattan önce son yüzyıllarda imparatorluklarını inşa ederken Mısır'ı ele geçirdiler. Günümüzde Fas toprakları içerisinde yer alan Volibilis'teki kalıntılar ve yazıtlar İS ilk yüzyıllara tarihlenir ve bunlar Roma tarzında okuryazar şehirli bir hayat yaşayan yerli bir kabileden bahseder.

Bütün bu modern öncesi yabancılar, Araplar kadar şümullü kültürel etki bırakamamışlardır. Milattan sonra yedinci yüzyılda İslam'ın yükselişi, Mısır'dan Fas'a kadar uzanan Afrika'nın kuzey sahilinin Araplar tarafından fethine yol açmıştır; sonuçta bu yayılmaya bağlı olarak Arap yazılı kültürü bu bölgede günümüze kadar hüküm sürmüştür. Fakat Arap-

lar seleflerinin sahip olmadığı bir şeye sahiptiler; onlar Sahra bölgesinin benzer çeşitte gruplara sahip olduğu çöl insanları idi. Araplar çöl geneline ordular göndermeyi kendilerine iş edinmemişlerdi, ancak binlerce yıl boyunca örneğine rastlanamayacak bir Sahra-ötesi temas kurmuşlardı. Antikitenin Yunan ve Latin yazarlarının gözüyle baktığımızda, onların çöl ötesindeki dünyaya şöyle bir bakıp geçtiklerini görmekteyiz; fakat Arapların ortaya çıkması ile birlikte Sahra'nın yazılı tarihi de daha açık hale gelmiştir.

Bu durumun doğrudan etkisi, savanın siyah toplumları arasında Gana adı verilen krallığın varlığının ortaya çıkması olmuştur. 8. yüzyılda böyle bir krallık vardı fakat Batı Afrika'nın şehir hayatının arkeolojik kalıntıları İS 300 yılına kadar geri gitse de bu krallığın ne zaman kurulduğunu ya da atalarının kimler olduğunu bilmemizin bir yolu yoktur. 11. yüzyıla ait bir kaynağa göre Gana birçok yönüyle bir pagan krallığı görüntüsü arz ediyordu: Putları, büyücüleri ve kraliyet cenaze törenleri hakkında bilgi sahibiyiz. Bu cenaze törenlerinde krallar eşyaları ve hayattayken yemeklerinde ona hizmet eden kişilerle birlikte gömülürlerdi. Afrika'da olduğumuzu ve burada akrabalığın ve tahta çıkma sırasının anne tarafından geldiği sistemin yaygın olduğunu hatırlatmakta fayda var; soy ölen hükümdarın oğlundan değil de kızının oğlundan devam ederdi. Yerel dilde okuryazar kültür geleneğine dair herhangi bir işaret yoktur. Fakat okuryazar kültüre sahip olmayan toplumların hükümdarları gibi, Gana hükümdarları buna açıkça gereksinim duymuşlardır. Kralın hazinedarları ve idarecilerinin çoğu Müslüman'dı ve muhtemelen Arapça okuyup yazıyorlardı. Pagan başkentinin birkaç kilometre uzağında bir Müslüman kasabası bulunuyordu; bu kasabanın varlığı hiç şüphesiz Müslümanların kuzeyden Sahra-ötesine yaptıkları ticaretteki rollerini etkilemiştir.

Zaman içinde bu bölgenin pagan Afrikalıları İslam dinine geçmişlerdir. Bununla birlikte, 13. ve 14. yüzyılın önemli

Batı Afrika krallıklarından Mali zaten Müslüman'dı. Halkı muhtemelen çok iyi Müslümanlar değildi. 14. yüzyıl ortalarında Batı Afrika'yı ziyaret eden Faslı bir seyyah, kadınlara gösterilen saygıdan bahseder ve bir *kadının* kız arkadaşını çok sıradan bir şekilde tanıştırması karşısında hayrete düşer; *kadının* sevgilisi seyyahın şaşkınlığıyla alay eder. Bir buçuk yüz yıl sonra, İslamiyet'i gönülden benimsemiş bir Müslüman hükümdarın, Mali'nin Jenne şehrindeki güzel kızların ve hatta kadıların kızlarının da örtüsüz dolaştıkları gerçeğiyle yüz yüze gelince aklı karışmıştır. Ancak Batı Afrika savanasının toplumları bu dönemde İslam dünyasının bir parçası olmuşlardı ve onun geleneklerini benimsemek üzere baskı altına alınmışlardı.

İslam Batı Afrika'ya karadan ulaşırken Doğu Afrika'ya denizden ulaşmıştır. Burada da Müslüman Araplar atalarından çok daha ileri gitmişlerdi, bölgedeki hikâyeleri Güney Yarımküre'ye kadar uzanır. Batı Afrika'da olduğu gibi bunun erken sonuçları, toplumlar hakkında sadece arkeolojinin perdesi arkasından bilgi edinmeyi umacakken bize keskin görüntüler sunar. 10. yüzyıla ait bir kaynak bugün Mozambik olarak bildiğimiz Zenc'de bulunan bir Doğu Afrika krallığından bahseder; adil olmayan bir kralın öldürüleceğini ve haleflerinin de idareden men edileceğini bu kaynaktan öğreniyoruz. Bu kralın, sığırlar üzerinde savaşan 3000 kişiden oluşan bir süvari birliği vardı. Bu nakil tamamen doğrudur, çünkü sonraki dönemlerde Güney Afrika'da aynı tür uygulamalara şahit olunmuştur. Afrika Boynuzu'nun kuzeyindeki bu bölgede, yerli paganların Müslümanlarla etkileşimleri genel bir İslam'a dönüşle sonuçlanmamıştır, fakat Afrikalı Müslüman nüfusunun sahil boyunca var olmasına imkân tanımıştır.

Ortada Ne Var?

Afrika'nın geçmişini ele alırken kıtanın kuzey ve güney kısımları ve doğu sahili için bir şeyler söyledik. Peki, kıtanın

ortasının durumu nedir? Burada ne güneydeki gibi arkeolojinin dilbilimi ile inanılmaz birlikteliğine ne de kuzeyi ve batıyı tasvir eden edebi kaynaklar gibi kaynaklara rastlayabiliriz. İki fenomenin altını çizmekte fayda vardır.

Bunlardan biri Batı Afrika dağlık bölgesindeki kırsal hayvancılıktır. Kırsal hayvancılık İÖ 3. yüzyılın ortalarından itibaren Kuzey Kenya düzlüklerinde görülmeye başlanmıştır. Bir sonraki kısımda son yüzyıllardaki toplumsal örgütlenmelerini bir yönden ele alacağız; her ne kadar Afrika'nın tamamı için karakteristik bir özellik arz etmiyorsa da bize söyleyecek ilginç şeyler sunmaktadır. Bu noktada, bahsetmeye değecek olan şey Etiyopya'nın güneyindeki Doğu Afrika dağlık bölgesi ile aynı enlemdeki Yeni Dünya arasındaki zıtlıktır. And Dağlarının aksine bu bölge yoğun ziraatı, görece gelişmiş metal işçiliğini, şehirleşmeyi ve devlet oluşumunu desteklememiş ve kıyının uzun-mesafeli ticareti ile bütünleşememiştir. Bundaki en önemli etmen hiç şüphesiz bölgenin kuraklığıdır.

Göz atmamız gereken başka bir fenomen de aşağı Nijer bölgesindeki yağmur ormanlarının sınırlarında şehir hayatının gelişmesidir. İlk bakışta gördüğümüz sahne, umut vermeyen bir çevre ve özellikle doğu kıyısına nispetle deniz ticaretinin olmamasıdır. Buna rağmen bölge Portekizlilerin gelişinden yüz yıllar kadar önceye tarihlenen oldukça iyi bronz işçiliği ile ünlüdür. Aynı zamanlarda Benin bölgesinde kurulmuş olan sağlam bir krallık vardı; eğer sözlü gelenekler ve sonraki siyasi modeller açısından değerlendirecek olursak, daha küçük şehir devletleri karşımıza çıkar. Bu şehir devletleri arasında arkeolojik kayıtlar kanalıyla hakkında çok az bilgiye sahip olduğumuz İfe bulunur. Bu bölgenin, doğu ya da batı ile karşılaştırdığımızda neden onlardan daha karmaşık sosyal yapılara izin verdiğini söylemek zordur; bu durum bizi Batı Afrika şehir devletleri ile Orta Amerika düzlüklerindeki yağmur ormanlarının sınırlarında yaşamış Maya topluluklarını karşılaştırmaya iter.

Neticede, Afrika tablosunun en ayırt edici özelliği hâlâ kuzeyden güneye farklılaşan kültürel değişimdir. Sadece bir örnek verecek olursak: Güneyde, Ji/vi'ler son yüzyılda hâlâ Arandalarınkiyle kıyas götürmeyecek basitlikte bir sayı sistemi ile yetinirlerken; kuzeyde, bunun aksine, Mısırlılar ikinci bin yılın başlarında çoktan matematik hesapların yöntemlerini içeren el kitaplarını derliyorlardı. Her kültürün kendi ihtiyaçları yönündeki şeylere sahip oldukları söylenebilse de, ihtiyaçlarındaki farklılık etkileyicidir. Afrika, Amerika'nın aksine, sadece izolasyonun bedelini ödemez, bağlantılı olmanın bedelini de öder.

II. DOĞU AFRİKA YAŞ GRUBU SİSTEMLERİ

Bizler farklı yaş grubundan insanların farklı davranışlar sergilemelerini kanıksamışızdır ve zaten uygun olan da budur. Örneğin, otuz yaşındaki bir adamın, yaşıtları nasıl davranıyorsa öyle davranması gerektiğine inanır, ondan bir çocuk ya da bir yaşlı gibi davranmamasını bekleriz. Aynı şekilde, yaşları ilerledikçe insanların kendi yaş grubundaki insanlarla, farklı yaşlardaki insanların birbirleriyle anlaşabileceğinden daha iyi anlaşacağını umarız.

Bütün bunlar bizim sosyal hayatımızın bir ürünüdür, fakat çok sıkı hükümdarların yönettiği resmi kurumlara dâhil edilecek türden şeyler değildir. Eğer bizim toplumumuzu tanımlamak istiyorsak, çocukluk, ergenlik, yetişkinlik ve yaşlılık gibi "yaş-düzeyleri" düşünebiliriz ve herhangi bir kişinin hayatı boyunca bu safhalardan geçmesi beklenir. Fakat çok istiyorsak kolay bir şekilde başka bir seri bulabiliriz, özellikle de ortada; makul ölçüde istediğimiz yerde başarılı yaş-düzeylerinin sınırlarını değiştirebiliriz. Bizim toplumumuz böyle şeylere resmiyet kazandırmaz. Aynı şekilde aynı yaş düzeyindeki insanları (örneğin ergenler), bir grup olarak –bir yaş grubu olarak– ortak duyguları paylaşan insanlar olarak tanımlayabiliriz. Fakat bir futbol takımı ile karşılaştırınca biraz kuvvetsiz bir takım olacaktır.

Bu durumun bazı istisnaları vardır. Ders verdiğim üniversitede ve diğer birçoğunda, öğrenciler dört yaş-düzeyinden geçerler, birinci sınıf öğrencisi olarak başlarlar ve son sınıf öğrencisi olarak bitirirler ve sonunda da en son "yaş-düzeyi" olan mezuniyete ulaşırlar. Her yaş-düzeyinde farklı resmi (ya da gayrı resmi) kurallar uygulanır. Aynı zamanda, aynı "yaş-düzeyi"ndeki öğrenciler aynı zamanda aynı yaş grubundandırlar bu öğrenciler "yaş-düzeyleri"leri boyunca sınıflarını geçerler. Bu düzenlemede seçilen yaş grubu ile aynı "yaş-düzeyi"nden geçenler ve belirli açılardan, bu düzey için icap eden davranışlar arasında bir anlam kargaşası vardır. Ancak ne bizim toplumumuzun genelinde ne geniş görüngedeki tüm modern toplumlarda işler bu şekilde yürümez.

Modern öncesi dünyada ve bunların modern dünyadaki kalıntıları arasında, hatırı sayılır derece çok toplum bizim mahrum olduğumuz yaş-grubu sistemlerini kullanmışlardır. Bu sistemlerin örneklerine dünyanın en önemli bölgelerinde rastlanmaktadır. Ancak sayılarına ve sosyal örgütlenmedeki önemlerine bakıldığında, özellikle iki bölgede öne çıktıkları görülür: Afrika ve Tayvan (söz konusu olan halk buraya sonradan gelen Çinliler değil Tayvan'ın yerlileridir). Afrika'da kıtanın çeşitli bölgelerinde yaygındırlar, bu bölgelerden biri de Doğu Afrika'dır. Burada yaş-grubu sistemini kullanan kabilelerin çoğu büyük ölçüde doğal hayvancılık yapmakla ya da böyle bir geçmişe sahip olmakla birlikte yiyeceklerini bir tek bununla sağlamıyorlardı. Örnek olarak Samburuları ele alabiliriz. Samburular Kenya Dağı'nın kuzeyinde, 1950'lerin sonlarında kendilerinin geleneksel yaşam tarzı olarak tanımlanan kırsal hayvancılık kabilesi olarak yaşıyorlardı. Bu kabile üyeleri klanlara ayrılmışlardı; gerçek bir şefleri olmamakla birlikte her klanın itibarlı bir kişisi vardı. Dil ve kültürde kötü nam salmış Masai kabilesi ile yakın ilişki içinde olmalarına rağmen askerliğin vahşice uygulanması alanında büyük bir saygınlıkları olduğu söylenemez.

Samburu sisteminde üç ana "yaş-düzeyi" vardır: çocukluk, yetişkinlik (*moran*lık) ve ihtiyarlık. Bu sisteme kadınlar dâhil değildir. İkinci terim genç, evlenmemiş ve fiziksel gücünün zirvesinde olan bir erkeği ifade eder; bu ve bunun gibi genç adamlar modern öncesi dönemde kabilenin savaşçıları oluyordu. Bu evreye bir dizi olay damgasını vurmaktadır. Bu olaylardan ilki, genellikle on beş yaşındayken erkek çocukların sünnet edilmesiydi. Bu çok gergin bir durumdur; gerginlik aslında fiziksel acıdan kaynaklanmıyordu, onun ötesinde erkek çocuğun göstereceği herhangi bir korku belirtisi onun, ailesinin ve klanının itibardan düşmesine sebep olacaktır. Sünnetin arkasından klan arasında *Oklar İlmugit* adı verilen bir tören yapılır, bu törende erkek çocuk annesine evli bir kadın tarafından görülmüş yiyeceklere dokunmayacağına dair yemin eder. Bunun bir sebebi bundan sonra zamanının çoğunu çalılılıkta geçirecek olmasıdır. O, şimdi kıdemsiz bir *moran*dır, yüzüne ve vücuduna kırmızı toprak boyası sürebilir. Birkaç sene sonra, 20 yaşına geldiği zaman ikinci *İlmugit* töreni yapılır. Bu törenin ismi *Ad İlmugit*'tir ve kıdemli *moran*lığa geçişi ifade eder. Bu arada, bahsettiğimiz *moranın* ait olduğu yaş grubu, kendi üyeleri arasından bir ayin lideri seçer ve bu yaş grubuna bir isim verilir. Birkaç sene sonra, *moran*ımız yirmi altı yaşına geldiğinde *Boğa İlmugit* adı verilen tören yapılır. Hiçbir moran bu törende öküzünü öldürmeden evlenemez (eğer sosyal bakımdan başarılı ise, önceden bir kız arkadaşı olacaktır). Genellikle bir erkek ilk evliliği yaşı otuza geldiğinde yapacaktır çünkü bu yaşta durulmuş ve olgunlaşmıştır. Otuz dört yaşındayken klanın ileri gelenleri onu ve karısını kutsarlar; bu noktada *moranın* uyması gereken yiyecek yasakları kalkar ve artık kendisi artık tartışmasız kıdemli bir kimse olur. Bu yıllar arasında herhangi bir zamanda, *moranın* yaş grubundakileri çoğu evlenmiştir ve son *İlmugit* yapılır: *Süt ve Yaprak İlmugit*. Nasıl moranlar için alt-düzeyler varsa (kıdemsiz ve kıdemli) yaşlılar için de alt-düzeyler vardır (kı-

demsiz yaşlılar, bilge yaşlılar, kıdemli yaşlılar) fakat esas itibariyle onları bir kenara bırakabiliriz.

Erken yaş-düzeyinde bulunan bir erkeğin kariyerini ele almış olduk, ancak bu tariften çıkan sonuç bir *moran* olarak ancak klanı içinde devam eden yaş gruplarına dâhil olmasıdır. Akranlar *İlmugit*lere yalnız başlarına değil birlikte katılır, ama *moran*lıktan çıkmak sonuçta bireysel bir deneyimdir. Gruba dâhil olmanın sosyal ilişkiler üzerinde çok güçlü etkisi vardır: Akranlar birbirleriyle eşitler olarak etkileşime girer, bununla birlikte büyük yaş gruplarına hürmet göstermeleri beklenir. Bir kıdemli yaş grubunun özellikle antrenmanlarda *moran*lıktan geçen kıdemsiz yaş grubu üzerinde bir çeşit otoritesi vardır, yani grubun onun üzerinde iki alt-grubu vardır. Kıdemli grubun üyeleri, kıdemsiz grubun "deneyimli yaşlıları"dır ve çok etkili beddua yaptırımıyla donanmış manevi koruyucularıdır.

Burada kabaca Samburular arasında sistemin nasıl işlediğini anlattık. Şüphesiz iki sistem tamamen birbirine benzemiyor, Doğu Afrika'da da farklı şekillerde oluşturulup, farklı amaçlar için kullanılabiliyor. Aynı biçimde, muhtemelen her halk böyle bir sistem olmadan da hayatta kalabilirdi. Bildiğimiz kadarıyla, insanların bir yaş-grubu sistemi olmaksızın hayatta kalamadığı hiçbir doğal çevre yoktur. Bu elbette bu sistemlerin hiçbir amaca hizmet etmediklerini göstermez. Önemli sosyal işlevleri olması açısından yaş grupları bir anlam ifade eder; örneğin, genç erkeklerin saldırganlıklarını kanalize etmek ve kabile için bir askeri kuvveti seferber etmekte faydalıdırlar. Fakat dünyanın başka bir yerinde yaşayan kırsal çoban (ve diğer) toplumlar bu amaçlarına ulaşmak için başka yolları kullanmakta bir sakınca görmemişlerdir. Örneğin ortaçağ Moğollarında yaş-grupları yoktu, fakat askeri alanda Massaileri gölgede bırakmışlardır. Yani burada insanın kültürel çeşitliliğinin başka bir örneğini görüyoruz: Toplumlar insan hayatını adeta keyfi şekilde ayrıntılara boğmuşlardır.

Aynı zamanda bu tür kültürel akımları oluşturmada komşuluk ilişkilerinin gücünü bir kez daha görmüş oluyoruz. Oysa dünyanın birçok yerinde yaş-grubu sistemine sahip olmak alışılmamış bir şey olsa da kırsal Doğu Afrika'da bu tür bir sisteme sahip olmamak sıra dışı bir şey olurdu.

Fakat burada Samburular arasında bir kural haline gelmiş başka bir şey daha dikkat çekicidir: Erkek evladın bağlı olacağı yaş-grubunun babasınınki ile bağlantılı olması. Bu durum bizi bilge bir yaşlı manevi otoritesini onaylayan zorlu lanetlemelere geri götürür. Bu yaşlıların kendi öz oğullarına bu tür bir lanetlemede gönülsüz olmaları mantıklı görünse de, oğullarını söz konusu kıdemsiz yaş-grubunun dışında tutmaya çalışmaları da manidardır. Bu maksatla bir Samburu bir erkek çocuğun babasının bilge bir yaşlı olduğu kıdemsiz yaş grubuna dâhil olmasında diretir, bu çocuğun bir *moran* olması için yirmi yaşına kadar beklemesi gerektiği anlamına gelse bile.

Bu tür bir ilişki arayışı tipik olarak ve aslında alışılmadık bir şekilde Doğu Afrika'ya özgü bir durumdur. Kuralların babanın ve oğlunun üye olduğu yaş grubu ile bağlantılı olması başka yerlerdeki yaş grubu sistemlerine esas itibarıyla yabancı bir şeydir. Komşuluğun rolü burada özellikle çok belirgindir: Avustralya altgrupları ve Orta Amerika takvimlerinde olduğu gibi ve her ne kadar bölgenin ne etnik ne de siyasi birliktelik üzerinde etkisi yoksa da, kendine özgü bir başlangıç ve sonrasında da bir yayılma bulmamız gerekmektedir.

Bu yayılma dikkate şayan bir durumdur çünkü bu tür bir kuralı içeren yaş grubu sistemi nihayetinde temel olarak kullanışsız bir sistemdir ya da sadece karmakarışık düzeltmelerle ona işlerlik kazandırılabilir. Sorunun bir kısmı Samburu hikâyemizde gün ışığına çıkartıldı: Bazı gençlerin *moran*lığa geçmesi için senelerce beklemesi gerekiyordu ki bu durum kültürü biyolojinin tuhaflıklarıyla bir araya getiriyordu. Sorunun kökeni babalar ve oğulların çeşitli yaş-gruplarından olmasıydı. Aynı nesilden iki

erkeği ele alalım. Bunlardan birinin yirmi yaşında bir oğlu ve bu oğlun da aynı yaşta bir oğlu olsun. İkinci erkeğin kırk yaşında bir oğlu olsun. Bu iki erkek çocuk etkileyici bir biçimde farklı nesillerden olduğu halde ilk erkeğin torunu ve ikinci erkeğin oğlu yaşıt olurlar. Bir baba ile oğlun yaş grupları arasında doğrudan bir ilişki kurmak istiyorsak, aynı gruba sokmak istediğimiz kişiler sadece iki erkek evlattır. Peki, grubu ne zaman şekillendiriyoruz? Eğer bu şekillendirmeyi ikinci adamın oğlunun katılmaya hazır olduğu zamana kadar erteleyecek olursak, ilk adamın oğlu gençlik evresine gelmiş olacaktır. Eğer her şeyi ilk adamın oğluna göre düzenleyecek olursak, ikinci adamın oğlu katılmaya hazır olmadan eğlence bitecektir. Eğer aradaki farkı kaldırırsak sorun her iki taraf için de daha düşük seviyeye inmiş olacak: Bir oğul biraz daha büyük olacak, diğeri de biraz küçük. Hangisini seçersek seçelim, sorun nesiller ilerledikçe daha kötü bir hal alacaktır. Etiyopya kabilesinde kabul töreniyle, reşit olmayan çocuklarla seksen yaşındaki insanların aynı yaş grubuna dâhil olduklarını duymuştuk.

Etnografya kayıtları bu sorunların Doğu Afrika'da yaygın olduğunu gösterir, bazı nedenlerden ötürü Güney Etiyopya'da en ciddi karmaşalara sebep olmuşladır. Aynı zamanda bu problemlerin insanlar ve kabilelerin canını sıktığına ve bu sorunları çözmek ya da sınırlamak için çok çeşitli yollara başvurduklarına dair kanıtlarımız vardır. Bu şekillendirmeyi erkek evlenene kadar ertelemenin ya da belli bir yaşa gelene kadar çocuk sahibi olmayı men etmenin yollarını aramış olabilirler; hatta bazı kabileler bu kuralları uygulamak için bebekleri öldürme yoluna başvurmuşlardır. Ya da Samburuların yaptıkları gibi kuralları hafifletme yoluna gitmişlerdir. Samburular, erkek çocuklarının babasının bilge bir yaşlı olduğu herhangi bir kıdemsiz yaş grubuna dâhil olmalarına izin vermişlerdir; bu geç doğan erkek evlat sorununu ortadan kaldırmasına rağmen erken doğan erkek evlat sorunu hâlâ çözülmemişti; beklemek zorundaydı.

Bildiğimiz kadarıyla, Doğu Afrika toplumlarının hiçbirinin bu tarz sorunları çözmekle sorumlu uzmanları yoktu. Birinin sisteminde sorun varsa, çareyi tavsiye için diğerine başvurmakta buluyordu fakat sonuçta kabilelerin çoğu, hepsi değil, aynı gemide yol alıyorlardı. Arandalarda olduğu gibi, hepsinin yaşlıları vardı. Fakat yaşlılar tecrübeli ve bilge olsalar da uzman değillerdi. Bu bağlamda, Samburular ile Arandalar arasındaki fark sadece şuydu: Arandalar doğuştan aksaklıkları olan bir sistemi kullanmaya çalışmamışlardı. Anlaşılan, Orta Amerikalıların takvimlerinin matematiksel ve astronomik temellerini anlayan uzmanları vardı. Muhtemelen bu uzmanların görevi takvim yolunu şaşırdığı zamanlarda onlara tavsiyeler vermekti, tıpkı bize Jülyen ve miladi takvimi sunan idari kararların verilmesinde çok etkili olan uzmanların fikirleri gibi. Fakat Doğu Afrika söz konusu olunca, uzmanların zaten kabileler arasında geliştirilmiş olan çeşitli düzeltme yöntemlerinin daha akla yatkın şekilde uygulanmasını sağlamanın ötesinde yapabileceği bir şey olduğunu düşünmek zordur.

Bütün olarak değerlendirildiğinde, Doğu Afrika yaş-grubu sistemleri insanın kültürel seçimlerinin çeşitliliğinin çok daha ötesinde bir şeyleri su yüzüne çıkarır. Bunlar aynı zamanda bir toplumun kendisi için icat ettiği kullanışsız bir tasarıya bağlı kalmakta nasıl da direttiğinin can alıcı bir göstergesidir.

III. *ŞABTİ*LER VE MISIR TARZI ÖLÜM

Eğer ölümden sonra yaşam varsa, şöyle ya da böyle şimdi yaşadığımız hayata benzer ya da ondan tamamıyla farklı olabilir. Eğer ikincisi doğru ise, onun hakkında hayal edebileceğimiz şeyler vardır. Orada neye ihtiyacımız olabileceğini bir yana bırakalım. Fakat eğer ölümden sonraki yaşam karakter olarak şimdi yaşadığımız hayata çok yakınsa, oradaki muhtemel rahatımızı en yüksek seviyede tutmayı planlayabiliriz,

tıpkı ihtiyatlı insanların yaşlılıkları için planladıkları gibi. Taraskoluların kralı oda hizmetçisini, aşçısını, terzisini ve askerlerini ölümden sonra hayatın var olduğuna inandığı ya da en azından bahse girmeye değer olduğu için yanında götürmüştür. Mısır kralları da aynısını yapmıştır; Mısır'da bir kral vakitsiz ölürse bu ölüme bir katliam eşlik ediyordu. Aslında, bu dünyada zengin ve güçlü olan bir kimsenin öteki dünyada da hizmetçilere ihtiyacı olacakmış gibi gelir; medeniyet haddinden fazla çalışmayı gerektirir ve eğer birisi bu görevi hakkıyla yerine getiremiyorsa ölümden sonraki hayat onun için zulüm dolu olacaktır. İÖ 2000'lerde yaşamış bir Mısır soylusu olan Meketre, odundan yapılmış bir dizi maket hizmetçiyle birlikte gömülmüştür. Gerçek hizmetçileri onun arkasından öldürülmedikleri için çok şanslıydılar.

Bu sebeple, Resim 13'te görülen Mısır heykelinin aynı türden bir heykel olduğunu varsaymak doğaldır. Bu tür objeler *şabti*ler olarak bilinir ki kelimenin kökeninin nereden geldiği belli değildir. İÖ 2. binyılın ilk yüzyıllarında lahitlerde bulunmaya başlanmıştır fakat az önce bahsettiğimiz maketlerden birkaç yönüyle ayrılırlar. Yaşayan insanlar gibi değil de mumyalar şeklinde giyinmişlerdir ve birlikte gömüldükleri kişinin unvanı ve ismi üzerlerinde bulunabilir. Rolleri, ölen kişinin yanında durmakmış gibi görünür; fakat ne sıfatla? Ne şanslıyız ki, eski Mısırlılar tıpkı diğer hizmetlilere olduğu gibi *şabti*lere de tam olarak inanmamış ve bu nesneler işlevlerini yerine getirsin diye üzerlerine tılsımlar yazmıştır. İÖ 18. yüzyıl başlarına ait üzerine bir nöbet çizelgesi kazınmış bir *şabti*ye rast geldik. Sonraki yüzyıllarda da bu uygulama yaygınlaşmıştır. Burada nöbet çizelgesiyle vurgulanmak istenen şey bir beklentidir ve bu kendi hayatını idame ettirmek isteyen birinin didinmesinden daha endişe verici bir şeydir: Ölen kişinin belki ölümden sonra tanrının bahçesinde hizmet etmesi istenecektir; bahçeleri işlemek, tarlaları sulamak ya da "doğunun ya da batının kumunu" nakliye etmek. Bu olduğu



Resim 13: Üzerine tılsımlar yazılmış tipik bir *şabti*.

takdirde, *şabti* göreve çağrılmak için ölen kişinin yanında durur ve "Bunları yapacağım: Buradayım" der. 15. yüzyıldan itibaren *şabti*ler tarıma elverişli kıyafetlerle donatılır oldular. Bu *şabti* nöbet çizelgesi Mısır uzmanlarına, papirüsler üzerine yazılmış ve lahitlere yerleştirilmiş olan ölüm sonrası hayat için faydalı olacak nöbet çizelgelerinden oluşan ayrıntılı koleksiyonlarından tanıdık gelmektedir. Bu tür nöbet çizelgelerinin içeriği (eski Mısırlıların değil) bizim *Ölüler Kitabı* olarak adlandırdığımız metinden alınmıştır.

*Şabti*ler yüzyıllar boyunca iyi bir Mısır ölü gömme töreninin kilit unsuru olarak kalmışlardır. Sayılarının inanılmaz derecede artması sonucu eski Mısır antikalarının en yaygınları arasındaki yerini almıştır. Seri üretimlerinin yapılmaya

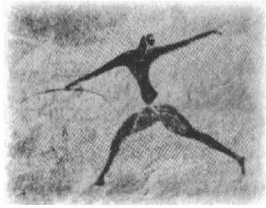
başlanması sanatsal kalitelerini düşürmüştür. Bir tane *şabti* ile gömülmek yerine, ölüler bir grup *şabti*yle donatılacaklardır. İÖ 1. binyıl başlarına tarihlenen bir belgede, bir erkek evladın babasının mezarı için tapınaktan 401 tane *şabti* talep ettiğinden bahsedilmektedir: Bunların 365'i sıradan *şabti*ler (her biri yılın bir günü için) ve diğer 36'sı da reisleriydi. Fakat İÖ 4. yüzyılda yerli Mısır idaresinin sona ermesiyle birlikte, *şabti*ler de yavaş yavaş ortadan kalkmaya başlamıştır.

Her insan toplumunun bir ölüm tarzı olmak zorundadır ve Samburuların da vardı. Fakat ona o kadar önem vermiyorlardı. Hatta nüfuzlu bir yaşlı öldüğü zaman, ayrıntılı bir tören yapılmazdı; cenazenin tertibi basit ve mütevazı idi. Bu yüzden Samburu uygulamalarının gelecek arkeologlar için fazla bir şey bırakması muhtemel görünmüyor. Neyse ki eski Mısırlılar bizim için aşırı miktarda farklı şeyler bırakmışlardır; aslında geride bıraktıkları şeyler hayatlarını kafalarını ölüme takarak yaşadıklarını gösterir. Burada elbette bir göz aldanması unsuru vardır. Eski Mısırlılar hayatlarını, kalıntıların günümüze çok yıpranmış halde ulaşmasına neden olan, Nil Vadisi'nin tarım alanlarında geçirmiştir fakat ölenler hemen yanlarındaki çöllere taşınmıştır. Bu bölgeler de arkeolojik cennetler olmuştur. Buna rağmen hiç tartışmasız ölüm sonrası hayatlarını çok ciddiye almışlardır.

Burada Mısırlılar ile Samburular arasındaki zıtlığın sadece iki halkın cenaze törenleri arasındaki farklılıktan ibaret olmadığını, aynı zamanda siyasi farklıklar olduğunu da gördük. Samburular 20. yüzyılda hâlâ şefleri olmadan yaşamalarına rağmen Mısırlıların bundan 5000 sene önce kralları vardı. Yetkililerin onları ölümden sonraki hayatlarında rahat bırakmayıp çalıştıracağı endişesi, bir devlet tarafından yönetilmiş olma deneyimleri hakkında bize önemli şeyler söyler.

KISIM III

AVRASYA KARA PARÇASI

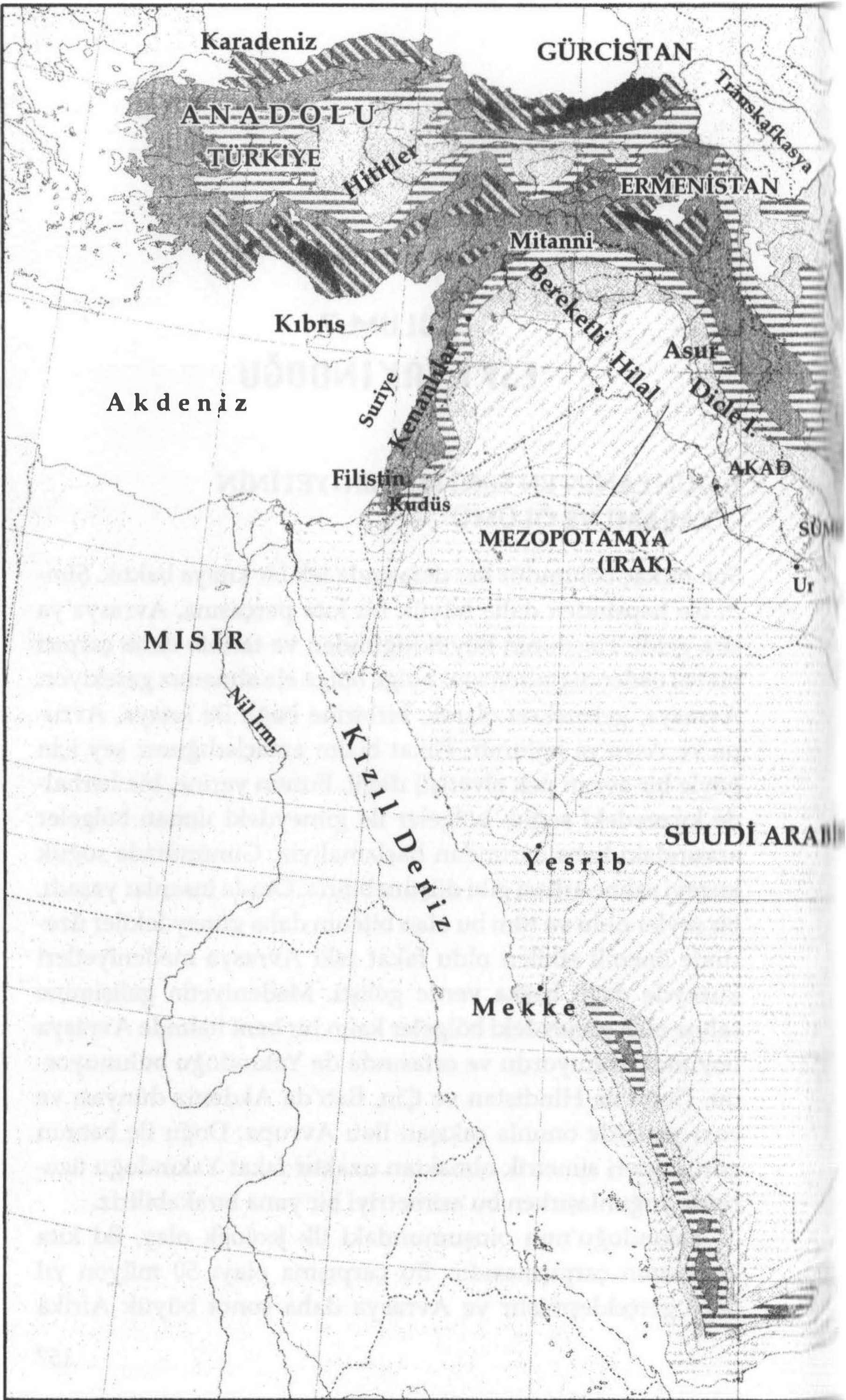


BÖLÜM 7
ESKİ YAKINDOĞU

I. DÜNYANIN EN ESKİ MEDENİYETİNİN YAŞAMI VE ÖLÜMÜ

Son birkaç bölümdür her defasında tek bir kıtaya baktık. Şimdi ise hepsinden daha büyük bir kıta parçasına, Avrasya'ya sıra geldi. Hacminin büyüklüğünden ve tarihte daha çarpıcı bir rol üstlendiğinden onu bölge bölge ele almamız gerekiyor. Avrasya, geleneksel olarak, birbirine bağlı iki kıtaya, Avrupa ve Asya'ya bölünür. Fakat bizim amaçladığımız şey için böyle bir ayrım pek elverişli değil. Bunun yerine, biz herhalde kuzeydeki soğuk bölgeler ile güneydeki ılıman bölgeler arasındaki kaba ayrımdan başlamalıyız. Günümüzde soğuk kuzeyi sahne arkası gibi düşünebiliriz. Orada insanlar yaşadı, bir şeyler oldu ve tüm bu olan bitenin daha güneydekiler üzerinde önemli etkileri oldu fakat eski Avrasya medeniyetleri kuzeyde değil başka yerde gelişti. Medeniyetin gelişimine sahne olan güneydeki bölgeler kalın bir bant halinde Avrasya boyunca uzanıyordu ve ortasında da Yakındoğu bulunuyordu. Doğu'da Hindistan ve Çin, Batı'da Akdeniz dünyası ve bazı yerlerde onunla çakışan Batı Avrupa. Doğu ile batının görünüşleri simetrik olmaktan uzaktır fakat Yakındoğu üzerinde yoğunlaşırken bu asimetriyi bir yana bırakabiliriz.

Yakındoğu'nun oluşumundaki ilk jeolojik olay, iki kıta levhasının çarpışmasıdır. Bu çarpışma olayı 50 milyon yıl önce gerçekleşmiştir ve Avrasya daha sonra büyük Afrika



Karadeniz
GÜRCİSTAN
Transkafkasya
ANADOLU
TÜRKİYE
Hititler
ERMENİSTAN
Mitanni
Bereketli Hilal
Kıbrıs
Asur
Dicle I.
Akdeniz
Suriye
Kenanlılar
AKAD
Filistin
Kudüs
MEZOPOTAMYA
(IRAK)
Ur
MISIR
Nil Irm.
Kızıl Deniz
SUUDİ ARA
Yesrib
Mekke

Hazar Denizi

FENİKE

İsrailoğulları

Samaritanlar

Eriha

Kudüs

YAHUDA

0 40 mil

0 40 kilometre

İRAN

Persler

İNDUS VADİSİ

Körfezi

Umman Körfezi

Umman

HİNT OKYANUSU

0 200 mil

0 200 kilometre

HARİTA 5: YAKINDOĞU

Günümüz Sınırları

YAĞIŞ MİKTARI (cm / yıl)



olacak kuzeydoğu kesitiyle birleşmiştir. Bu zamandan günümüzde bölgenin benzer bir iskeletinin oluşmasına kadar iki adım aşılmıştır. İlki, gerçek bir jeolojik olay olan ve 20 milyon yıl önce gerçekleşen Aden Körfezi ve Kızıl Deniz'in açılmasıdır; bu olay Yakındoğu'yu bugün bildiğimiz küçülmüş Afrika'dan kısmen ayırmıştır (amacımıza uygunluk açısından, Mısır'ı Yakındoğu'dan ayrı tutuyorum). İkinci adım ise, yüzeysel bir değişimdir ve Basra Körfezi'nin Holosen evrede suların yükselmesi ile oluşumunu ifade eder. Bu ikisi arasında en kayda değer olay elbette iki levhanın çarpışmasıdır. Katılım Akdeniz'in kuzeydoğu ucundaki Kıbrıs adası yakınından başlayıp Hint Okyanusu'nun kenarındaki Umman Körfezi'ne kadar uzanır. Bu hat sadece jeolojik açıdan önemli değildir: Yakındoğu'yu önemli derecede farklı özelliklere sahip iki parçaya böler.

Güney Yakındoğu, Arabistan ve Bereketli Hilal'den oluşur, Bereketli Hilal de Suriye (Akdeniz'in doğu sahil şeridi ve art bölgesi) ile Mezopotamya'dan meydana gelir (neredeyse bugünkü Irak). Aslen bir parçası olduğu Afrika levhası gibi, bu bölge de ağırlıklı olarak düzdür. Dağlık olan bölgeleri, Güney Yakındoğu'dan Doğu Afrika'ya yayılan çatlama sisteminin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Kızıl Deniz ve Aden Körfezi'nin bu sistemin kolları olmasından itibaren Arabistan'ın eklemlenmiş parçası olan Yemen'in, tıpkı Etiyopya dağlarının oluşması gibi aynı şekilde oluşması şaşırtıcı değildir. Daha kuzeye gidildiğinde Suriye'nin ortasında başka bir kol karşımıza çıkar ve burada iki paralel dağ silsilesi ile birleşir. Fakat genel olarak bakıldığında Güney Yakındoğu düzlüklerden oluşur.

Bunun aksine Kuzey Yakındoğu kıtaların çarpışması sonucunda oluşan yara izlerini üzerinde taşır. Sonuç her ne kadar Himalayalardan daha az etkileyici de olsa İran ve Anadolu'nun genelde dağlık karakterde olmasıdır. Dağların arasında bulunan görece düz platolar temel istisnaları teşkil eder.



Resim 14: Neolitik çağa ait Çatalhöyük yerleşimindeki evleri gösteren bir canlandırma.

Yakındoğu'nun iklimini anlamak için öncelikle bölgenin, iki büyük kara parçası Afrika ve Kuzey Avrasya arasına nasıl sıkıştığını belirtmemiz gerekmektedir. Afrika tarafında, bölgeler arası yakınlık Yakındoğu'yu Sahra'nın sıcak havasına maruz bırakır, Arap çölü de doğuya doğru bir yayılma alanıdır. Avrasya tarafına baktığımızda Afrika'nın eşdeğeri olarak Sibirya'dan gelen soğuk hava kendini gösterir. Bunlar dünyanın etkili ısıtma ve soğutma sistemleri arasında olsalar da, Yakındoğu'nun maruz kaldığı sıcaklıklar arası uçurumları açıklamak için önemlidirler. Fakat sıcak ve soğuk kıtasal hava kütlelerinin bir ortak noktası vardır: Kurudurlar.

Bu şu anlama gelir: Eğer Yakındoğu yeterli bir yağış miktarı rezervine sahip olmak istiyorsa, bunu yakınındaki denizlerden toplamak zorundadır. Burada bölgeyi Hint Okyanusu ile Akdeniz arasında sıkıştırılmış olarak düşünebiliriz. İkisi arasında ilk bakışta Hint Okyanusu daha ümit verici durur. Daha büyüktür, buharlaşma oranı daha yüksektir ve inanılmaz derecede çok yağış sağlayabilir. Gelgelelim hâkim

rüzgârların yönünden ötürü Yakındoğu bu okyanusa yakınlığının pek az faydasını görür, bu yüzdendir ki Arabistan tropik orman değil çöldür. Böylece Yakındoğu çok daha az cömert bir yağış kaynağı olan Akdeniz ile baş başa kalır, o da sadece kış aylarında yağış sağlar. Bir bölgenin bu kaynaktan yararlanmasına olanak sağlayan ana etmenler kaynağa yakın olması ve dağlara sahip olmasıdır. Bunların etkisi Yakındoğu boyunca bariz bir kuraklık ölçütü oluşturmasıdır: Genele bakıldığında en yağışlı yer kuzeybatı, en kurak yer güneydoğudur (*bkz.* Harita 5). Bununla birlikte Türkiye'nin yüzey alanının sadece %3'ü çöl iken Suudi Arabistan'ın %97'si çöl gibi görünmektedir (binlerce yıl önce her şey daha iyiydi). Bu şartlar Arabistan'ı çok kurak yaptığı için bu bölümde onu sahne arkasında tutacağız. Bununla birlikte daha sonraki bölümde kuraklığı ile beklenmedik bir şekilde karşımıza çıkacak.

Bu resmin başlıca özelliklerinden biri Yakındoğu'da medeniyetin tarihçesi açısından hayati önem taşır. Mısır konusunda gördüğümüz gibi bir bölgenin önemli miktarda suyu bir nehirden elde etmesi mümkündür. Yakındoğu'da Güney Mezopotamya çok şanslı bir bölgedir çünkü Fırat ve Dicle nehirleri sayesinde kuzeye kışın düşen görece çok miktardaki yağıştan faydalanmaktadır. Arabistan'da buna benzer bir durum yoktur.

Yakındoğu Medeniyeti

Yakındoğu'nun modern insanlar tarafından kolonileştirilecek Afrika dışındaki en eski bölge olması mantıklı görünüyor ve bunun 40.000 yıl önce yapılmış olduğu da oldukça açık. Bölgeye çok önemli tarihsel niteliğini kazandıran şey ise insanların buraya görece erken gelmesi değil, tarımı erkence geliştirmesidir. Bu gelişme çok erken kaydedilmiş olmalıdır çünkü son birkaç bin yıldan bu yana Yakındoğu'da avcı-toplayıcı toplumların var olduğuna dair herhangi bir kayda

rastlamamaktayız. Tarımın gelişimi Yakındoğu toplumlarını hızla dönüştürmüş olmalıdır. Resim 14 bu dönüşüm anlayışını yansıtmaktadır: İÖ 7. binyıla aitmiş gibi duran bu yerleşim birkaç bin kişilik nüfusuyla bir Neolitik Çağ Anadolu yerleşimidir. Burada hiç sokak yoktur, binalara çatılarında bulunan bir delikten girilir. Bu evler bırakın avcı-toplayıcıları bizim için bile alışılmamış ölçüde klostrofobik bir yaşam şeklini sergiler. Aslında o dönemlerde sakinleri için bu yerleşim bir yaşam biçimi gibi görünebilir, fakat açık bir faydası da vardır: Dış dünyaya olabildiğince kapalıdır. Bundan çok daha önce Neolitik Eriha'nın sakinleri kendilerini tahkimatlarla çevirme gereğini duydular, böylece en eski kapalı site toplumları oldular. İnsanları dışarıda tutmak gerçekten çok önemliydi. O zamanın avcı-toplayıcılarının yaşamları vahşi ve kısa olabilirdi, fakat bu Yakındoğu çiftçilerinin hayatının da çirkin bir yönü vardı.

Yakındoğu'nun erken olgunlaşması aynı zamanda bilinen en erken medeniyetlerin neden burada ortaya çıkmış olduklarını açıklayacaktır. Bu, bu gelişmenin neden güney Mezopotamya'da gerçekleşmesi gerektiğini açıklamaz. Bu bölge, Mısır gibi, Neolitik dünyaya sonradan adım atmıştır. Yine Mısır gibi çöl ve nehrin katıksız terkibinden oluşmuştur. Bu çevre, bu bölgelere fayda ve zararın alışılmadık bir birleşimini sunmuştur. Faydası, sulama sistemi yağmur tarımının sağlayamayacağı biçimde, azımsanmayacak ölçüde daha fazla ve daha ulaşılabilir bir tarımsal artı ürün meydana getirmesi; zararı, diğer kritik kaynaklara sahip olunmaması ve bunların sadece uzak-mesafe ticareti ile temin edilebilmesiydi. Güney Mezopotamya'nın sahip olduğu maddeler ise kereste, metaller ve taş kadar temel şeylerdi. Bu nedenle İÖ 5. yüzyılda bahtsız çiftçiler kil oraklar kullanıyorlardı; sonra bunlar ilk önce çakmak taşı ve sonra da bakır ile yer değiştirdi, her ikisinin de dışarıdan ithal edilmesi gerekiyordu. En erken medeniyetler, özellikle Mezopotamya şöyle ya da böy-

le bu tür dengesizliklere verilen sosyal ve kurumsal cevaplar olarak görülebilir. Bu bağlamda arkeolojik kaydın en dikkate şayan noktası, medeniyetin doğuşuna zemin hazırlayan yüzyıllarda güney Mezopotamya'nın ticari ufuklarının fazlasıyla genişlemiş olmasıydı.

Bu varoluşta kilit rolü Sümerler üstlenmişti. Eski Mısırlılara neredeyse hiç benzemeyen siyasi bir çerçevede yaşıyorlardı: Birleşik bir krallık kurmak yerine, otuz adet şehir devletine bölünmüşlerdi. Yaklaşık olarak bin yıl sonra Sümerler tarih sahnesinden çekildiler. Komşuları tarafından asimile edildiklerine şüphe yoktur. Olayın faili büyük olasılıkla kuzeydoğularında yaşayan Akadlardı. Tarihte bu tür olaylara yeterli sıklıkta rastlamaktayız. Bu tekil olaya neyin sebep olduğuna dair hiçbir fikrimiz yok. Sümerler asimile edilmiş olabilir ama Sümerlerin başlattığı gelenek İÖ 1. binyılın ikinci yarısına dek Mezopotamya kültürü olarak kaldı.

Mezopotamya'yı ele aldığımızda papirüsler bize kadar ulaşmayacaktı, bereket versin talih bizim tarafımızı tuttu: Çivi yazısı için kullanılan malzeme kildi. Kasten ya da kaza eseri, ateşe verildikten sonra, kil tabletler tıpkı çanak çömlekler gibi günümüze kadar gelmeyi başardılar. Ortaya çıkan sonuç bize eski Mezopotamya kaynaklarının bölük pörçük de olsa birtakım esaslarını verir. Bunların çoğu az çok özenli bir idarenin ürünüydü, fakat başka türde materyaller de vardı. Dikkate değer edebi cazibesi olan bir metin bunlardan biriydi: Gılgamış Destanı.

Bu medeniyet siyasi manada asla üniter bir Mezopotamya devlet geleneği geliştiremedi. Bununla birlikte, zaman içinde yükselme eğiliminde olan bir siyasi örgütlenme skalası vardı. İÖ 3. binyılda şehir devletleri, 24. ve 23. yüzyıllardaki krallık zamanlarında istisna olmalarına rağmen, normdular. İÖ 1. binyılda şehir devletleri ortadan kalktı ve Asur, Babil gibi imparatorluklar norm haline geldi.

Bir önceki bölümde belirtildiği gibi, Mezopotamya medeniyetinin Mısır medeniyetine kıyasla ihraç edilmeye daha yatkın bir yapısı vardı. Aslında, Mezopotamya etkisi, Mısır'ın ve Nil vadisi civarındaki medeniyetlerin oluşmasında rol oynamıştı. Fakat burada bizi ilgilendiren daha dolambaçsız bir süreç, Sümerler tarafından yaratılmış yazılı kültürün diğer insanlar tarafından açık bir biçimde uyarlanmasıdır. İÖ 3. binyılda komşu Akadlar ve kuzey Suriye'deki Ebla halkı bunu yapmıştır. Aynı fenomene 2. binyıldan örnek Anadolu'da Hititler tarafından verilmişti. Edebi kültür seviyesine ulaşmış halkların tipik olarak yaptıkları iki şey vardı. Sümer edebi geleneğini uyarladılar, sonuçta Sümerce dünyanın ilk klasik dili haline geldi ve kendi topraklarında günlük kullanım dili olarak ölmüş olmasına rağmen eğitimli kişiler tarafından hâlâ işlenen bir dil olma özelliğini korudu. Aynı zamanda çivi yazısını kendi dillerine uygulamakta adımlar attılar, bu sayede bizler de Sami ve Hint-Avrupa dil ailelerinin bilinen en eski örneklerine doğrudan ulaşabilme fırsatını elde ettik: Akadca Sami, Hititçe Hint-Avrupa dil ailesindendir.

Bu bölümün üçüncü kısmında göreceğimiz gibi, bu edebi kültürün göze çarpan özelliklerinden biri onun kendi devamı için benzeri görülmemiş bir bilince sahip olmasıdır. Fakat İÖ 1. binyıldan itibaren, Mezopotamya'da Mısır'da olduğu gibi, bu devamlılık ona eklemlenecek olan arkaik bir halkanın başlangıcı idi. Dünya değişmişti.

Bu değişim özellikle siyasi güç seviyesinde oldukça açık bir biçimde hissedilmişti. Mısır gibi Mezopotamya da yabancı istilası riski altındaydı ve daha az korunaklı konumu yüzünden tehlike daha büyüktü. İÖ 3. binyılda ciddi bir tecavüze maruz kalmıştı ve ikinci tecavüz daha kötü sonuçlar doğurdu. Bazen tecavüzcüler batı İran'ın dağlı kabileleriydi, 3. binyılın Gutileri ve 2. binyılın Kassitleri de bunlardandı. Bazen de tecavüzcüler Güney Yakındoğu'nun kırsal çobanlarıydı, bunlar İÖ 2000'li yılların Amoritleri ve bin yıl sonra-

sının Aramileriydiler. Fakat büyük ya da küçük olsun bütün bu istilaların ortak bir yönü vardı ki yeni gelenler Mezopotamya kültürünün devamı için bir tehlike teşkil etmiyorlardı. Mesela Amoritler çadırlarda yaşayan ve ev yaşamı ya da hububat hakkında hiçbir bilgisi olmayan insanlar olarak tasvir edilirlerdi. Bu halklar Mezopotamya'da iktidarlarını başarılı şekilde kurdularsa da, sonra medeniyetin aksesuvarlarına ihtiyaç duyduklarını fark ettiler ve kendileri böyle şeylere sahip olmadıkları için yeni tebaalarının aksesuvarlarını alıp kendi halklarına uyarladılar.

İÖ 1. binyılda model eski haliyle devam edecekmiş gibi görünmüş olabilir. İÖ 6. yüzyılda Mezopotamya yine İranlılar tarafından istila edildi. Bu sefer sahnede çivi yazısını kendi dillerine uyarlayan ve kraliyet yazıtlarında onu kullanan Persler vardı. Fakat bir farkla: Mezopotamya bu kez çok büyük bir imparatorluğun çok sayıdaki kültürel eyaletlerinden biri haline gelmişti. Daha da kötüsü gelecekti: İÖ 3. yüzyılda Yunanlılar Perslerin hâkimiyetine son verdiler. Üstelik kendi kentli medeniyetlerini de beraberlerinde getirmişlerdi.

Bunun yanında kökleri Suriye'ye dayanan daha sinsi ve yıkıcı bir süreç iş başındaydı. Mısır ve Mezopotamya'nın aksine Suriye, 3. binyıl kültürel geleneği tarafından ne yüceltilmiş ne de ezilmişti. Bunun yerine Suriye kültürel geçmişinin dayanağı değişkenlik ve yenilik olmuştu. 3. binyılda Ebla, Sümer edebi geleneğinin tipik bir yerel uygulaması olarak karşımıza çıkar. İÖ 2. binyılın ortalarına gelindiğinde Suriye kullanışsız Mezopotamya yazısı ile bağlarını kopararak alfabeyi benimsemiştir. Bu yeni teknoloji çok çekici geldi ve dört bir yana yayıldı. Yemen'de bile kabul edildi, oysa bu uzak bölge önceki yazı sistemlerine ilgi göstermemişti. Fakat burada bizi ilgilendiren şey, İÖ 1. binyılda konuşulan Aramiceyi yazmak için kullanılan alfabenin, Suriye ve Mezopotamya'nın eski Sami dilleriyle günlük yaşamda yer değiştirmesidir.

Bizim için üzücü olan şey, Mezopotamya'da alfabetik yazının kil üzerine değil de çabuk bozulabilen maddeler üzerine yazılmasından ötürü bunların çok azının günümüze ulaşmasıdır. Fakat Mezopotamya'da eski çivi yazısı geleneği yerini yeni alfabetik kültüre bırakmış gibi görünüyor. Ve Pers İmparatorluğu'nda idari yazışmaların birincil yazı dili Akadca değil de Aramice idi.

Perslerden Müslümanlara

Yakındoğu tarihinde İÖ 6. yüzyılda Pers İmparatorluğu'nun oluşumundan İS 7. yüzyılda İslam'ın yükselişine kadar geçen dönem arasında bin yıllık bir zaman aralığı vardır. Bu kitabın genelinde olduğu gibi, bu bin yıllık dönem de bazı noktalarıyla eksik kalacak fakat biz yine de ana temalar üzerinde durabileceğiz.

Bunlardan biri insanların kuzeyden yoğun bir biçimde geldikleri dönem boyunca görülen siyasi egemenliktir. Gelenler genellikle İran kökenlilerdi: İÖ 6. yüzyıl ile 4. yüzyıl arasında hüküm sürmüş Pers İmparatorluğu, İÖ 3. yüzyıldan İS 3. yüzyıla kadar yaşamış Part İmparatorluğu ve İS 4. yüzyıl ile 7. yüzyıl arasında varlık gösteren ikinci Pers İmparatorluğu gibi. Ya da Ortadoğu'ya hep birlikte dışarıdan gelmişlerdir: İÖ 4. yüzyılda gelen Yunanlılar ve İÖ 2. yüzyılda gelen Romalılar gibi. Bütün bu kuzey halkları arasında, Yakındoğu üzerinde zamanında en büyük kültürel etkiyi gösteren Yunanlılar olmuştur.

Üzerinde duracağımız ikinci tema da bölgedeki eski çok tanrılı inanışın nihayetinde tektanrılı inançla yani Hıristiyanlıkla yer değiştirmesidir. Bu din Yakındoğu'nun küçük ama yenilikçi toplumu olan İsrailliler tarafından tektanrılı inancın bir kolu olarak geliştirilmişti. Yahudi tektanrılı dininin ortaya çıkışı bu kısmın bir sonraki bölümünün konusu olacaktır. Fakat işin aslı bu fenomenin Yahudiler ve onların etnik varisleriyle, Museviler ve Samaritler, sınırlanmasıyla birlikte, büyük

bir tarihi önemi olmamıştır. Kendine özgü bir etnik geleneği dünya tarihinin en önemli bileşeni yapan şey onun iki dünya dinine, Hıristiyanlık ve İslamiyet'e dönüşmesiydi. Bu iki dinin mensupları birleştirildiğinde yaklaşık olarak dünya nüfusunun yarısını oluşturmaktadır. Kaçınılmaz olarak her ikisine sonraki bölümlerde dönmek zorunda olacağız.

Üzerinde durulması gereken son tema, eski Mezopotamya medeniyetinin ortadan kalkmasıdır. Mısır gibi o da, yerli idare biçimini birkaç yüzyıl muhafaza etti. Elimizde bulunan ve tarihlenebilen son çivi yazısı tableti, İS 74-75 yıllarına ait olan astronomi yıllığıdır. Mezopotamya medeniyetinin tam olarak ne zaman tarih sahnesinden çekildiğini tespit edemeyiz ancak İS 3. yüzyılda tamamen ortadan kalkmış olmalıdır. Bu yüzyılda Mezopotamya'nın dini reformcusu Mani, kendi dünyasının dini geleneklerinin büyük bir sentezini yapmıştır. İran'daki Zerdüşlük geleneği gibi Hıristiyanlık ve Budistlik tarunacaktı. Fakat Mezopotamya'nın eski dini inançları Mani'nin yeni dininde kendine yer bulamamıştı. Sanki bu inanışlar hiç olmamıştı.

II. PANTEONUN KÜÇÜLMESİ

Mekkeli pagan Araplar Hz. Muhammed'e, "Muhammed, bütün tanrıları tek bir tanrıya mı çevirmek istiyorsun? Ne kadar tuhaf bir ideal?" demişler, onun görevini ne kadar garipsediklerini dile getirmişlerdi. Garip olsun olmasın, bu fikir büyük bir yaygınlık kazandı ve tarihin akışını değiştirdi. Fikrin eski Yakındoğu'nun çoktanrılı dinlerinden doğduğunu bilsek de böyle bir doğumun neden gerçekleştiğini açıklamamız zordur.

Çok tanrılı dinler kaç yaşındadır? Arkeoloji tarihöncesi insanların dini eğilimleri hakkında sayısız belirtiyi gün yüzüne çıkartmıştır. Arkeolojik kazılar Geç Paleolitik dönemde mezarlara birtakım eşyaların konduğunu pek çok kez belgelemiştir. Neolitik dönemde ise kanıtlar daha zengindir. Örne-

ğin, dini faaliyetler için özellikle ayrılmış alanlar vardır; Resim 14'te görülen barınma birimlerinin bazıları, kapsamlarına bakılarak tapınak olarak tanımlanmıştır. Fakat arkeoloji yazıyı kullanmayan insanların aslında neye inandıklarını bize söyleyemez. Yazının icadı ile bu sessizlik bozulur: İlk defa tanrılarla karşı karşıya olduğumuzu söyleyebiliriz ve daha da iyisi, onlarla ilişkilendirilen mitler hakkında da bir şeyler öğrenebiliriz.

Başlangıçtan itibaren bu kayıtlar eski Yakındoğu halklarının birçok tanrıya inandıklarını gösterir. Bu o kadar da şaşırtıcı değildir. Dünyanın kutsal bir varlık tarafından yönetildiğini düşünen biri bu yönetimin sonuçlarının kaotik değil ama biraz düzensiz görüneceğini hesaba katması gerekmektedir; bu da birden fazla tanrının konuya dâhil olması demektir ve bazen bu tanrıların amaçları kesişmektedir. Bununla birlikte, tek tanrı fikri mantıksız görünse de tüm evrendeki hayatın tüm veçhelerini gözetmektedir. Örneğin savaş tanrısı ile aşk tanrıçasının rollerinin mutlu bir şekilde nasıl bir araya getirileceği çok açık değildir. Orta derecede karmaşık toplumlarda yaşayan insanlar elbette tanrıların kendi aralarında bir işbölümü yaptıklarını düşünmeyi tercih edecektir. Bunların hepsi, elbette bir dizi varsayımdan ibarettir: Tanrılar az çok bize benzerler. Başka kime benzeyeceklerdi?

Babil'in yaratılış destanı anlatısı elli adet büyük tanrının ve diğer birçok insanın katıldığı ilahi bir şölenle biter. Kutlama için toplanmışlardır ancak siyasi gündem de hazırdır: Tanrılar, Babil tanrısı Marduk'un tanrıların kralı görevini yürüteceğine dair ant içmişlerdir. Aslında bu zor anlaşmaya önceki şölende varılmıştır. Bu şölenin amacı bol miktarda içki sunularak, bu anlaşmaya dair kafalarda kalmış olabilecek soru işaretlerini ortadan kaldırmaktır. Fakat onların teslimiyetinde daha baskın olan bir sebep vardı: Hayati bir tehlike altındaydılar kurtulma ümitleri de Marduk'a bağlıydı. Buradaki sorun hoş olmayan ilahi iç savaştır ve tarihöncesindeki ata-

larına yabancılaşmış genç tanrıların süregelen külhanbeylikleridir. Çarpışma sırasında bu geç tanrıların hepsinin cesareti kırılmıştı. Marduk'un iç savaşı acımasız ve başarılı bir şekilde bastırması yeni rejimi güçlendirmişti, o derecede ki tanrılar Babil şehrini inşa ederken bir yıllarını temel kazmak ve duvar örmek için harcamışlardı (işte kutlama şöleninin yapıldığı yer burasıydı). En azından Babilliler hikâyeyi böyle anlatmışlardı. Asurlular destanı benimsedikleri zaman, başrolü kendi ulusal tanrıları olan Asur'a vererek uyarlamışlardı.

Ugarit şehrine ait 14. yüzyıl metinlerine bakıldığında meselelerin kuzey Suriye'de çok da farklı olmadığı görülür. Bu metinlerin dili alfabetik şekilde yazılmış Kenan dilindeydi fakat şansımız var ki kil tabletler üzerine yazılmışlardı. Burada da yemek yenilen ve içki içilen bir tanrılar meclisi karşımıza çıkar. Ugarit panteonunda tanrıların kralı El'dir, ancak idarede Marduk'la aynı otoriteye sahip değildir. Yağmur tanrısı Baal ile iki akranı arasında acımasız bir çatışma baş göstermişti: deniz tanrısı Yamm ve kurak mevsimlerin tanrısı Mot. Bu kavgalar sırasında El, hiçbir zaman layık olması düşünüldüğü şekilde saygı görmemiştir. Baal bir noktada kutsal meclisin karşısına çıkar ve tükürür; başka bir olayda da Baal'a âşık olan bir savaş tanrıçası El'e baskı yaparak onu saldırıyla tehdit etmiştir. (Bu arada kutsal âşıklar arasındaki cinsel ilişki canlı bir biçimde şiddet olarak tasvir edilir.) Bu çatışmaların her birinde Baal galip olarak karşımıza çıkar. Statü bakımından başarılı olmuştur, El şimdi Baal'ın uzun süren şikâyetlerinin muhatabı olmuştur: Ona uygun bir ev inşa edilir. Bununla birlikte, bu sefer zor iş zanaatkâr tanrılara bırakılmıştır.

Bundan birkaç yüzyıl sonra birkaç bin kilometre güneyde bu tektanrılı din ya da ona çok benzeyen bir inanış Yahudiler arasında ortaya çıktı. Bu başlangıcı izlerken bizler çoğunlukla Kutsal Kitaba bağlı kalıyoruz. Bu kitap tıpkı Ugaritçe gibi bir tür Kenan dili formu olan İbranice kaleme alınmış yazılar derlemesidir. Yazısı alfabetiktir fakat bozulabilen malzemeler

üzerine yazılmıştır. Bu yazılar, arkeolojinin şanslı olması yüzünden değil sürekliliği olan kültürel aktarım sayesinde günümüze kadar ulaşmıştır. Kutsal Kitap aslında eski Yakındoğu metinlerinden böyle bir yol izleyerek gelen tek metindir ve ona ne kadar müteşekkir olsak azdır. Ama bu tür aktarımların kendine özgü sorunları vardır. Bir arkeolojik alandaki kil tabletlerin tasnifinden farklı olarak, bu tür külliyatlar uzun bir ayıklama ve düzenleme sürecinin ürünleridir. Kutsal Kitap söz konusu olduğunda bu sürecin en önemli rollerini kendilerini bu işe adamış tektanrıya inanan kişiler üstlenmiş olmalıdır, sonuçta da Kutsal Kitap'ta bulunan kayıtların genel olarak Yahudi tarihini aktarması normal karşılanmalıdır. Bu yüzden tektanrılı dinlerin ortaya çıkışını araştırırken sondan başlamak ve geriye doğru gitmek daha iyi olacaktır.

İÖ 587 yılında Babil hükümdarı Nabukadnezar Kudüs'ü yakıp yıktı ve Yahudi ya da tam olarak Musevi nüfusunu Mezopotamya'ya sürdü. Yeşaya Kitabı, Musevilerin Babil'den sürülmelerinden birkaç on yıl sonra yazılmıştır ve onun bir bölümünde "Ben Yehova'yım ve benden başkası yoktur", "Ben Tanrı'yım benden başkası yoktur" gibi çeşitli kutsal teyitler bulunmaktadır. Bunlar –retoriğin biraz ötesine geçerek– diğer tanrıların olmadığını ileri sürerler. İlk bakışta mantığa aykırı görünmektedirler: Siyasi ve askeri çöküş diğer insanların tanrılarının canlı ve iyi olduklarının sağlam delilidir. Fakat bu ve diğer metinlere bakarak, İÖ 6. yüzyıldan itibaren tam bir tektanrılı inanç sisteminin var olduğundan emin olabiliriz.

Bu yetersiz tektanrılı dinin Kutsal Kitabın standart iletisi olmadığı açıktır. On Emir'de Tanrı Yahudilere "Benden başka tanrınız olmamalı" der (Çıkış, 20:3), başka tanrılar yoktur demez. Aslında, birçok bölümde açık bir biçimde diğer tanrıların varlığından söz edilir. Örneğin, Mısır'dan kaçış hikâyesinde, Tanrı "Mısır'ın tüm tanrılarına ant olsun ki, tüm hükümleri gerçekleştireceğim" der (Çıkış, 12:12). Ayrıca onu tanrılar meclisinde otururken görürüz: "Tanrıların ortasında karar

verme yetkisi onun elindeydi. Gerçi diğer tanrılara ölümlüler gibi ölecekleri söylendi" (Zebur 82:1,7). Bu düşünceye göre Yahudilerin Tanrı ile olan ilişkileri evliliği andırır: Eğer tek eşli bir evlilik yaşıyorsanız, diğer tüm muhtemel eşlerden vazgeçersiniz, fakat kimse sizden onların varlığını yok saymanızı beklemez. Burada karşımıza çıkan şey tam anlamıyla bir tektanrıcı inanç değil de diğer tanrıların varlığını yadsımaksızın tek bir tanrıya tapınmadır.

Yahudiler en erken ne zaman tek bir tanrıya tapınmaya başlamışlardır? Kutsal Kitaba bakılırsa, bu inanış İbrahim zamanına kadar geri gitmektedir ki bu da bizi Yahudilik öncesi zamanlara götürür. Fakat aynı zamanda Kutsal Kitabın bize söylediğine göre Yahudiler dinden dönmeye devam etmişlerdir. Süleyman 10. yüzyılda ulusal tanrıya "ebediyete kadar oturması"(1 Krallar 8:13) için bir tapınak inşa etmiştir ve bunun yanında yabancı eşleri için diğer tanrıların kültlerini oluşturmuş ve anlaşılan o ki kendisi de onlara eşlik etmiştir (1 Krallar 11:5-8). Peygamber Yeremya, 6. yüzyılın başlarında "cennetin kraliçesi"ne (Yeremya 44:15-19) tapınan Mısır'da yaşayan Museviler ile bir değiş tokuş yaptı. Museviler, ona "tıpkı atalarımızın, krallarımızın ve devlet görevlilerimizin Yahuda kasabalarında ve Kudüs sokaklarında tapındıkları gibi" tapınmaktan kesinlikle vazgeçmeyeceklerini söylediler. Kadınlar bilhassa direniyorlardı; tanrıçalar kültü tehlike altındayken bu durum normaldi. Bu direnişe katılanlardan hiçbiri atalarının hatalı bir şey yaptığını düşünmüyordu. Hatta prensip olarak, tek bir tanrıya tapınma fikri eski İsrail'de herkesçe desteklenmiş olmaktan oldukça uzaktı.

Hem eski hem de yaygın olabilecek şey –özel olmasa da– ulusal tanrıya sıkı sıkıya odaklanmaktı. Tanrılar arasından bir tanesini seçip ona tapınmak ile tektanrıcı inanç arasındaki fark, eski Yakındoğu'da saçma olmayacak türden özel bir ilişkiydi. 9. yüzyılda Musevilerin doğu komşusu olan Moab kralı tarafından dikilmiş yazıt ulusal tanrı Çemoş'tan bah-

seder ki Kutsal Kitabın eski parçalarını anımsatan bir tarz görülmektedir. Bununla birlikte, Kutsal Kitap Moablılardan "Çemoş'un halkı" diye bahsederken (Sayılar 21:29), Musevilerden de "Yehova'nın halkı" olarak bahseder (Hâkimler 5:11). Hatta Mezopotamya'da Babilliler Marduk'a merkezi bir rol verirken Asurlular da Asur'a aynı rolü vermişlerdir. İnsanların ulusal tanrılarla olan bu ilişkileri, diğer tanrıların varlığını kabul edip tek bir tanrıya tapınmanın ve sonunda da tektanrıcı inancın gelişimi için mantıklı bir başlangıç noktası sunar. Fakat görünen gerçek şudur ki, çok benzer yapıda olan eski Yakındoğu dininin neden Museviler söz konusu olduğunda bu kadar alışılmamış bir yönde geliştiğini bilmiyoruz.

Bununla birlikte gelişimin asıl niteliğini de abartmamalıyız. Eski İsrail'den yayılan tektanrıcı gelenek bir yönüyle çok ölçülüdür. Tanrı'nın tek bir tanrı olduğu kesindir, İslam inancında olduğu gibi: "Allah'tan başka ilah yoktur." Tektanrıcı inanç Yakındoğu'nun çoktanrılı dinleriyle tanrı diye bir şey olduğu konusunda hemfikirdir. Aralarındaki anlaşmazlık onların kaç tane olduğu sorusuyla sınırlıdır. İsrail'de değil fakat Mısır'da çoktanrılı inanç mirasının düşüncesiz devamlılığına karşı çıkılmıştır. İÖ 14. yüzyılda Kral Akenaton herkese açık olmayan güneş kültünü kurdu. Onun geleneksel Mısır tanrılarının varlığını inkâr edip etmediğini ya da onları reddedip etmediğini bilmiyoruz fakat bildiğimiz bir şey var ki saltanatının ilerleyen yıllarında kendi kültünün objesine çok tanrılı dinlerdeki "tanrı" kelimesini vermekten giderek kaçınmış olmasıdır. Onun tapındığı şey, dolaylı olarak, farklı bir şeydi. Daha sonra sadece kendi ülkesinin tanrılarının reddetmekle kalmamış bu kategoriyi de reddetmiş gibi görünür. Akenaton'dan on beş yüzyıl sonra Mısırlılar sonunda geleneksel tanrılarından vazgeçmişler ve ateşli Hıristiyan dinini benimsemişlerdir. Ne gariptir ki Hıristiyan tanrısına verdikleri isim Akenaton'un bir kenara attığı çoktanrıcı terimle aynıdır.

Akenaton'un kültü kendi saltanatından daha uzun ömürlü olmadı fakat (Musevilik, Hıristiyanlık, Müslümanlık vb. gibi) çeşitli formlara bürünmüş tektanrıcı inançlar bugün hâlâ bizimle. Tektanrıcılığın Neden bu kadar başarılı olduğu uzun bir hikâyedir, tatmin edici bir yanıt veremesek de sonraki bölümlerde ara ara değineceğiz. Ancak eğer bu bağlamda tektanrılı dinleri tek bir açıdan teşhis edeceksek, bu tektanrılı dinlerin neyi kucakladığından öte neyi reddettiği olacaktır: diğer tanrılar ve ona tapınan insanlar. Kavga çıkarmak tektanrıcı inancın doğasında var. Bu dışlayıcı ruh normal olarak çoktanrılı inanca yabancıdır ve çeşitli tarihi fenomenlerin arkasında bu ruh yatar: Tektanrıcılığın fikir babası olan halkın bugüne dek tek bir etnik grup olarak hayatta kalmış olması ve tektanrıcı terörizm hayaletinin 21. yüzyılın başlarından bu yana dünyaya dadanması gibi fenomenler.

III. ARKAİZM

İnsan toplulukları yoktan var olmamıştır. Var olan her toplum kendinden öncekilerin şu ya da bu biçimde devamıdır. Şüphesiz resim, toplumlar sadece değişmeyip aynı zamanda karıştığı, kaynaştığı ve ayrıldığı için karışıktır. Bu nedenle, var olan toplumların eksiksiz soyağacının başlangıcı tek bir silsileye kadar gitmeyecektir. Ancak insan toplumunun insan türü var olduğundan beri ona eşlik ettiğinden şüphe etmemizin gereği olmayacaktır.

Elbette var olan toplumların hiçbiri böyle bir zaman aralığında kendine ait az da olsa güvenilir bir kayıt sunamaz. Okuryazar olmayan insanların ortak hafızaları, ki insan geçmişinin büyük bir kısmı bu insanlardan oluşuyordu, birkaç yüzyıldan geriye gidebilir gibi görünmüyor. Bir şeyleri hatırlamak çaba ister ve harcanan bu çabaya söz konusu şeylerin geçerliliğini yitirmiş olmasından dolayı neredeyse değmeyecektir. İnkalar bunun tipik bir örneğini verir, kendi hanedan tarihlerinin ötesinde sadece köken efsaneleri vardır. Doğu

Afrika'daki Jie'ler arasında, art arda gelen yaş-gruplarının her birinin adı olması kabileye olayların koronoljik sıralamaya oturtulması için bir araç sunmuştur. Buna dayanarak bir modern tarihçi ortak hafızalarının kökenini 18. yüzyıl başlarına götürmüştür. Okuryazar olmayan toplumların geçmişini araştırırken birkaç yüzyıldan daha fazla geri giderseniz bulacağınız şey sadece efsaneler ve hafıza kaybı olacaktır.

Bu, şüphesiz yazının gelişiminden önce Mezopotamya'da işlerin nasıl yürüdüğünü ve sonra da o olmasa nasıl devam edeceğini gösterir. Bununla birlikte Mısır'da olduğu gibi, yazı er geç ortak hafıza ufkunun muhteşem bir şekilde yayılmasını mümkün kıldı. Önceki bölümlerde gördüğümüz gibi, Maneto İÖ 3. yüzyılın başlarında İÖ 3000'den itibaren Mısır'ı kimin yönettiğini söyleyecektir. Onun Babilli çağdaşı, benzer şekilde kendi anavatanı hakkında Yunanca yazan Berosus muhtemelen aynı şeyi Babil için yapmayı başarmışsa da onun yazdıkları hakkında sahip olduğumuz sınırlı bilgi bunu onaylamamızı imkânsız kılar.

Bu genişleyen ortak hafıza ufkundan elde edilen sonuçlardan biri insanların geçmişe –kendi geçmişlerine– gidip çok uzun zaman önce terk ettikleri özelliklerini geri kazanabilmeleridir.

İÖ 6. ve 7. yüzyıllardaki Mısır kültürüne, Mısır uzmanlarının "arkaizm" adını verdikleri fenomen damgasını vurmuştur. Mısır tarihinin hiçbir döneminde krallar ve elitler kendi kültürel geleneklerini mevcut haliyle sürdürmekle yetinmemiştir ama bu tutum söz konusu dönemde iyiden iyiye belirginleşmiştir. Mezar taşlarında görülen sanat ve mimari çok daha eski tarzların izlerini taşır, bunlardan bazıları İÖ 3. binyıla kadar gider. Yazıtlarda bulunan yazıların büyük kısmı normal hayatta konuşulan ve yazılan dilden çok farklı olan klasik Mısırcadır. Arkaiklerin bunları yaparken tam olarak ne düşündüklerini bilemiyoruz, çünkü bize bunlardan bahsetmiyorlar. Acaba şimdiki zamanda muhteşem geçmişi yeniden inşa etmeye mi



Resim 15: Kökeni Mari'ye dayanan bir heykel, İÖ 2000 civarı.

koyulmuşlardı? Ya da etraflarında bolca bulunan kalıntılardan beğendiklerini seçiyor ve topluyorlar mıydı? Her koşulda, uzak geçmiş şimdi onlar için bir kaynaktı.

Aynı dönemde Mezopotamya'da bulduğumuz şey daha ilginçtir, çünkü orada insanlar zaman zaman kendilerini anlatmaya ara verirler.

Geçmişi geri getirme tutumu İÖ 6. yüzyılda Babil'de açıkça ufukta görünmüştü. Son Babil hükümdarı Nabonidus, yaklaşık binyıl önce geçerliliğini yitirmiş bir kurumu tekrar hayata döndürüşü hakkında önemli bir kayıt bırakmıştır. İÖ 24. yüzyılda imparator Sargon, kızını (dünyanın ilk bilinen kadın yazarıdır) Ur'da bulunan tapınağında ay tanrısı Nanna'nın yüksek rahibe ve eş makamına atamıştır. Bunu ilk yapan Sargon olsa da olmasa da, bu uygulama Mezopotamya'da 18. yüzyıla kadar devam etmiştir; bundan sonra Nabonidus tekrar can-

landırıncaya kadar bu uygulama hakkında bir şey duymuyoruz. Onun iddiasına göre ay tanrısı yüksek rahibeye olan ihtiyacını ona iletmişti ve bu kehanet daha sonra bu rahibenin kralın kızı olması gerektiği şeklinde yerleşmişti. Fakat bu noktada Nabonidus bir sorunla karşı karşıya kaldı. Eski bir geleneği tekrar hayata geçirmek için onun neler içerdiğinden daha fazlasını bilmek gerekiyordu ve bu durumda Nabonidus bu makamın çok uzun zaman önce unutulduğuna dikkat çekmektedir. Neyse ki bize bir 12. yüzyıl kralının dönemine tarihlenen materyalleri gün yüzüne çıkarmayı başarabildiğini söyler. (Tabii, onları gerçekten bulmuş mudur yoksa bulmuş gibi mi davranmıştır bilinmez.) Bu sayede eski zamanlarda yapılmış şeyleri yapmaya muktedir oldu.

Nabonidus, bütün icraatlarının ardında büyük tanrıların tapınaklarına olan ilgisinin yattığını belirtmektedir. Dindar olmak genellikle toplumca hoş karşılanan bir özelliktir ve Nabonidus'un kendisine böyle bir ilgi alanı seçmek için geçerli bir sebebi vardı: Tahta herkesin onayını alarak çıkmamıştı ve meşruiyet için çabalıyordu. Burada ilginç olan şey, ilgisini ortaya koymak için arkaizm fantezisinin peşinden gitmeyi seçmesidir.

Nabonidus aynı zamanda bıkmaz usanmaz bir kazı meraklısıydı ve bu işte sonraki Babil kralları da dâhil olmak üzere yalnız değildi. Bu onun büyük tanrıların tapınaklarına gösterdiği dindar ilginin ardında yatan motivasyondu: Tahrip olmuş ya da toptan ortadan kalmış eski tapınakları tekrar inşa etmeye çalışıyordu. O zamanlar, yeni tapınaklar tam olarak eskilerinin bulunduğu alan üzerine inşa edilmedikçe bu tür bir geçmişi geri getirme çabasının geçerli olamayacağına inanıyorlardı. Bu yüzden eski temellerin bulunması gerekiyordu. Fakat hâlâ bir sorun olabilirdi: Ya eski değerli tapınağın konumu zaman içinde unutulduğu için yeni bir tapınak yanlış temeller üzerine inşa edilirse? Bu yüzden kazılar sırasında eski kralların bıraktıkları yazıtların bulunması için

yoğun çaba harcanırdı. Örneğin Nabukadnezar, 6. yüzyılın başlarında önceden bir restorasyon yaptırmış birinin bıraktığı yazıta bakarak bulduğu alana bir tapınak inşa ettirmiştir. Sonrasında Nabonidus farklı bir yerde daha eski bir yazı keşfederek tapınağı buna uygun olarak yeniden inşa etmiştir.

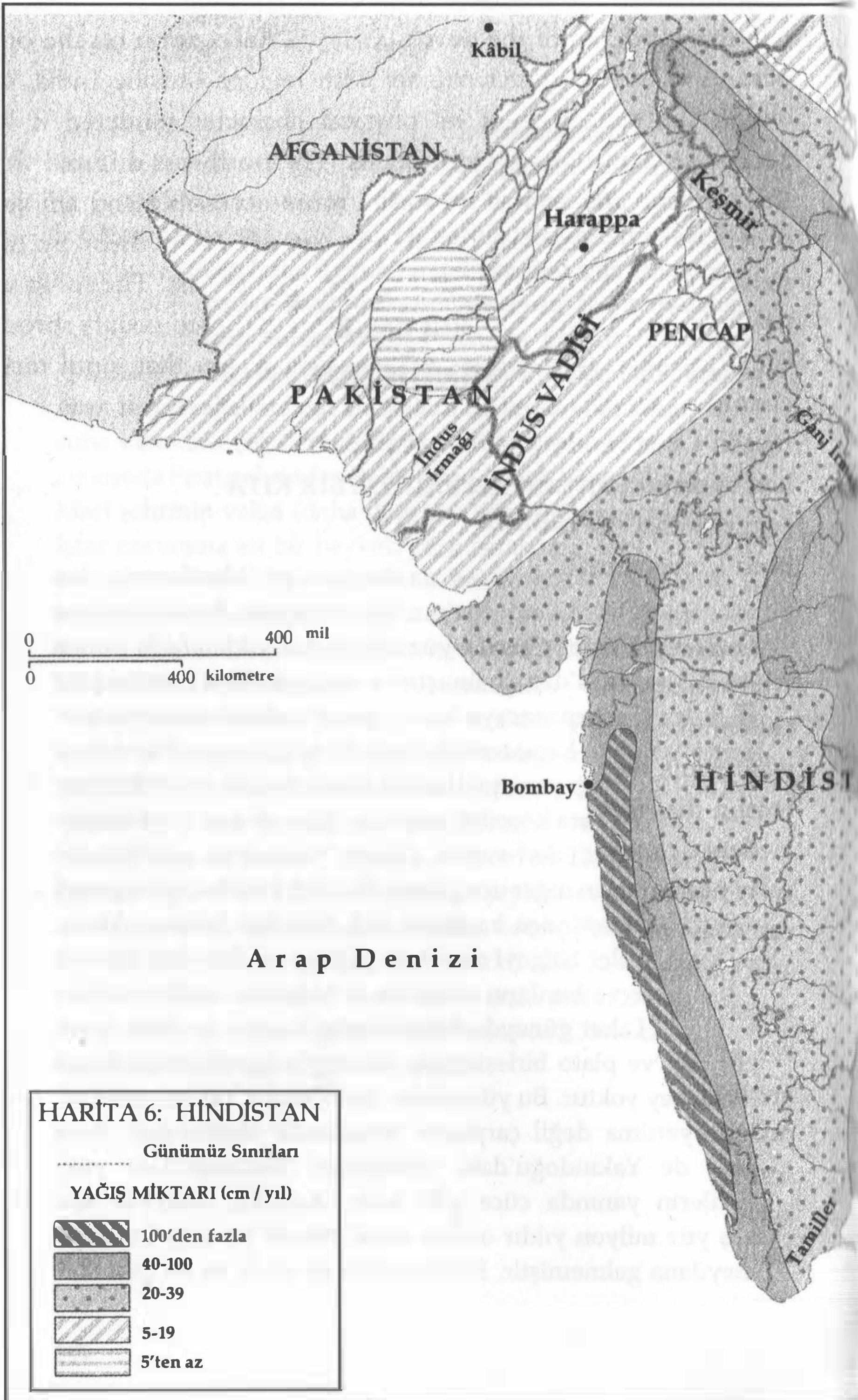
Bu Babil kazıları bizim anladığımız anlamda bir arkeolojik çalışma değildir; onlara ilham veren şey geçmişe gösterilen akademik bir ilgi değil, çağdaş dini ilgidir. Fakat Babil krallarının kendi şahısları için antikalara ilgilerinin olmadığı sonucuna varmakla çok ileri gidilmiş olunur. Resim 15'te, İÖ 2000 civarında Fırat nehrinden Babil'e kadar olan bölgeyi kapsayan Mari şehrinin valisi (daha doğrusu hükümdarı) olan Puzur-İştar zamanına ait bir heykeli görmektesiniz. Zarif bir müze parçasıdır. Belki İÖ 6. yüzyılda çoktan müzeye konmuş olan bu eser, Nabukadnezar'ın Babil'deki sarayında oluşturulmuş ve ardılları tarafından genişletilerek korunmuş gibi görünen bir antika koleksiyonu içinde bulunmuştur.

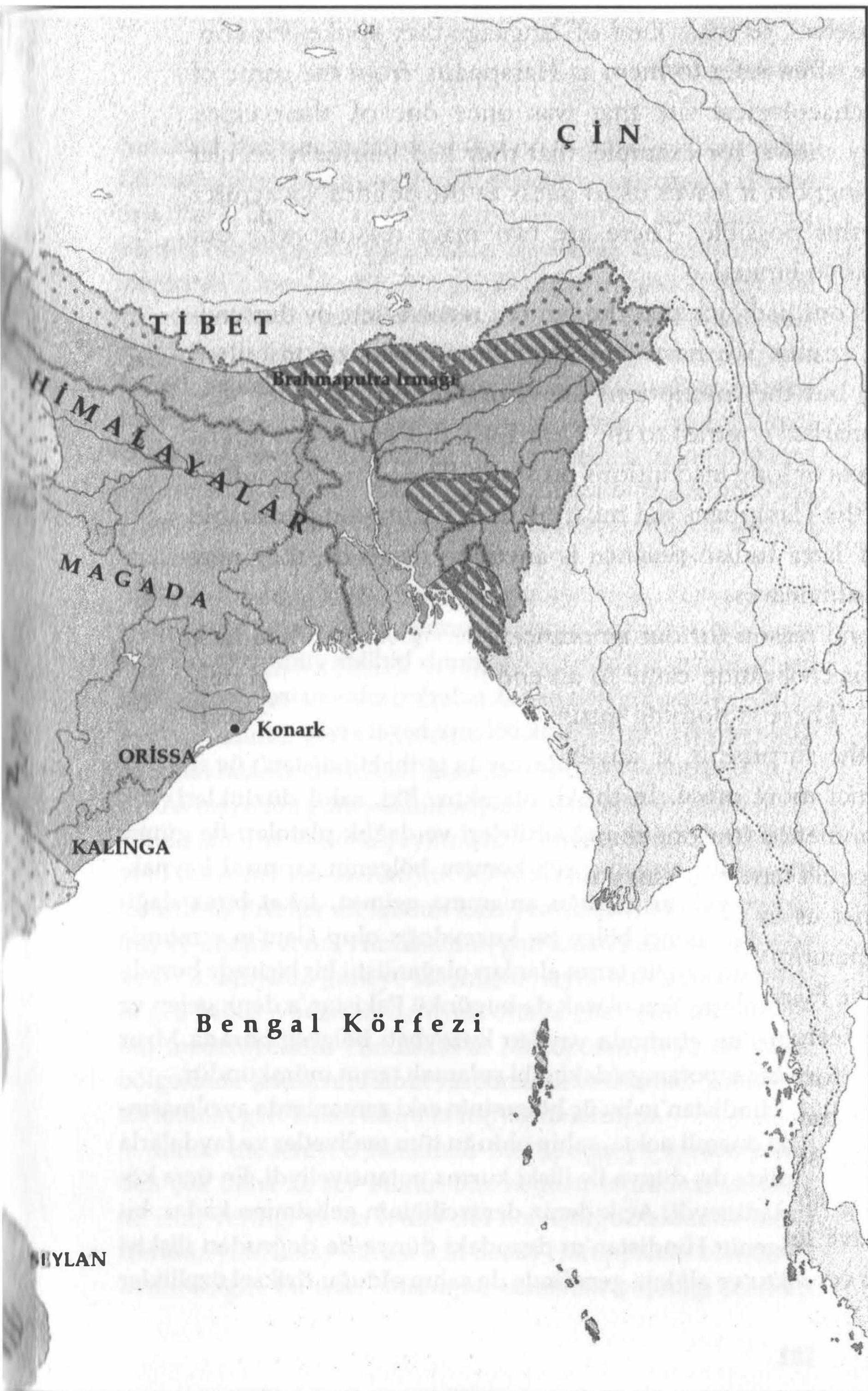
Bir yazınsal miras yaratma ve bırakma yetisiyle birlikte ortaya çıkan geçmişi geri getirme yeteneği insanın işlerinde bu ilk Mezopotamya örneklerinin düşündüreceğinden daha önemlidir. Uzak geçmişinize geri dönmek şimdi içinde bulunduğunuz zamandan kurtulmanın zekice bir yolu olabilir. Elbette, eğer o an sahip olduğunuz şeylerden farklı bir şey arıyorsanız, her zaman başkalarından ödünç alabilirsiniz. Fakat şimdiki zamanınızdan oldukça farklı olsa da uzak geçmişinizin faydası ne olursa olsun onun sizin malınız olmasıdır. Bu nedenle yeniden doğuşlar, reformlar ve köktencilikler insanlık tarihinde çok etkili olmuştur.

BÖLÜM 8
HİNDİSTAN

I. NEDEN HİNDİSTAN SADECE BİR KITA PARÇASI DEĞİLDİ?

Yakındoğu gibi Hindistan da Avrasya'ya eklemlenmiş olan eski süper kıta Gondvana'nın bir parçasıdır. Fakat olayların sırası farklıdır: Hindistan, yüz milyondan yıldan fazla zaman önce Gondvana'dan ayrılmıştır ve yaklaşık elli milyon yıl önce Avrasya ile çarpışıncaya kadar bir ada olarak varlığını sürdürmüştür. Bu karakteristik tarih iki bölge arasındaki tek ve en açık farklılığı yansıtmaktadır: Hindistan alt kıtası bir yarımadadır; bir kara köprüsü değildir. Ama yine de göze çarpan fiziksel benzerlikleri vardır. Güney Yakındoğu gibi Hindistan da bir uçtan diğer uca görece düzdür. Hindistan'da güney sahil düzlüklerinden başlayan dağ silsileleri bulunmaktadır ve bu silsileler bölgeyi meydana getiren yarıklardan itibaren yükselirler ve bunların arasında iç bölgenin dağlık alanları bulunur. Fakat güneyde Hindistan'ın kuzeye geçişini kapatan dağ ve plato birleşiminin rakımıyla karşılaştırılabilecek hiçbir şey yoktur. Bu yükseltiler, tıpkı kuzey Yakındoğu'daki gibi, yarılma değil çarpışma sonucunda oluşmuştur. Ama yine de Yakındoğu'daki yükseltiler Hindistan'daki yükseltilerin yanında cüce gibi kalır. Aslında, dünyada son beş yüz milyon yıldır ondan daha yüksek bir yeryüzü şekli meydana gelmemiştir. Hindistan'ın en alçak ve en düz top-


Kâbil
AFGANİSTAN
Harappa
Keşmir
PENCAP
PAKİSTAN
İNDUS VADİSİ
Indus Irmağı
Ganj Irm
0
400 mil
0
400 kilometre
Bombay
HİNDİST
Arap Denizi
Tamiller
HARİTA 6: HİNDİSTAN
Günümüz Sınırları
YAĞIŞ MİKTARI (cm / yıl)
100'den fazla
40-100
20-39
5-19
5'ten az



ÇİN
TİBET
Brahmaputra Irmağı
HİMALAYALAR
MAGADA
Konark
ORİSSA
KALİNGA
Bengal Körfezi
SEYLAN

rakları kuzey dağları ile güney yükseltileri arasında bulunur, burada Mezopotamya'dakilere benzeyen alüvyonlu düzlükler uzanır.

Hindistan ile Yakındoğu arasındaki en belirgin farklılık iklimseldir: Hindistan daha çok yağış alır (*bkz.* Harita 6). Kuzeyde yüksek araziler güneyde de açık deniz bulunmasından kaynaklanan muson yağmurları ve nemli yaz mevsimi Yakındoğu'ya çok yabancıdır. Fakat Hindistan'da yaz yağmurları çok düzensizdir. En çok yağış alan yerler güneybatıdaki sahil şeridi ve kuzeydoğudaki geniş bölgedir; buna karşın kuzeyin dağlık bölgeleri biraz kurudur ve kuzeybatı Yakındoğu'nun kuraklığını paylaşır ki iklimsel genişlemenin etkisi altındadır. Sonuç olarak, kuzeyden doğan iki büyük nehrin döküldüğü topraklar üzerinde biraz farklı etkileri vardır. Fakat kuzeydoğuda Ganj nehri sularını, doğa tarafından sık orman olmak üzere tasarlanmış bol yağışlı bir bölgeye taşır; bununla birlikte güneybatıda İndus nehri –Yakındoğu'nun büyük nehirleri gibi– su taşınmadığı takdirde neredeyse çöl olacak bölgeye hayat verir.

Amaçlarımız doğrultusunda tarihi Hindistan'ı üç ana bölgeye ayırmak mantıklı olacaktır. İlki, sahil düzlükleri, çok yüksek olmayan dağ silsileleri ve dağlık platoları ile güney bölgesidir; bu yapı, söz konusu bölgenin tarımsal kaynaklardan yoksun olduğu anlamına gelmez, fakat biraz dağınıktırlar. İkinci bölge ise kuzeydoğu olup Ganj'ın etrafında bulunur; zengin tarım alanları olağanüstü bir biçimde burada yoğunlaşır. Son olarak da bugünkü Pakistan'a denk gelen ve İndus'un etrafında yayılan kuzeybatı bölgesi; burada Mısır ve Mezopotamya'daki gibi sulamalı tarım mümkündür.

Hindistan'ın bu üç bölgesinin eski zamanlarda ayrılmasındaki önemli nokta, sahip olduğu tüm maliyetler ve faydalarla birlikte dış dünya ile ilişki kurma potansiyeliydi. En ücra köşesi güneydi. Açık deniz denizciliğinin gelişimine kadar, bu bölgenin Hindistan'ın dışındaki dünya ile doğrudan ilişkisi yoktu ve alt kıta genelinde de sahip olduğu fiziksel özellikler

onu kuzey düzlüklerinden daha az erişilebilir kılmaktadır. Kuzeydoğu ise daha erişilebilir ve Avrasya'nın bazı kısımlarına bitişik olmasından ötürü güneyden ayrılır; fakat kuzeyde yüksek dağlarıyla doğuda da zayıf ormanları ile onlarla ilişkisi kesilir. Sonuçta kuzeydoğu, dünyayla ilişkisini temelde kuzeybatı üzerinden kurmuştur. Her ne kadar kullanışlı bir giriş kapısı olmasa ve ondan istifade etmek isteyenler dağları ve çölü hesaba katmak zorunda kalsa da bu kuzeybatı bölgesi yakın yüzyıllara dek Hindistan'ın giriş kapısı olarak hizmet vermiştir. Fakat tarihöncesine göz atıldığında kuzeybatının Hindistan'ın oluşumunda birincil rolü oynadığı görülecektir.

İlk Hindistan Medeniyeti

Arkeolojik kayıtlar alt kıtada en azından 30.000 yıldır modern insanların var olduğunu göstermektedir. Kayıtlar insanların hangi yolu takip ederek geldiklerini söylemez, fakat eğer Afrika'dan geldilerse Hindistan'a kuzeybatıdan girmiş olmaları mantıklı görünmektedir. Genetik kanıtlar bu çıkarımı bazı noktalarda destekler: İnsanlar Afrika Boynuzu'ndan çıkıp Avrasya'nın güney sahili boyunca ilerleyerek Arabistan'a, Hindistan'a ve ötesine yayılmıştır. Tarımın Hindistan'a giriş yolu daha net kanıtlanmıştır. İÖ yaklaşık 6000 yılında evcilleştirilmiş ürünler alt kıtanın kuzeybatı uçlarında ortaya çıkmış ve ondan sonra Hindistan'ın geri kalan kısmına yayılmış ve İÖ 3. binyılda güneye ulaşmıştır. Aynı binyılın ortalarına doğru İndus Vadisi medeniyeti ortaya çıkmıştır. İlk Hindistan medeniyetinin Hindistan'ın Mezopotamya'ya en yakın bölgesinde şekillenmesinin rastlantı olma ihtimali yoktur ve alt kıtanın geri kalan kısmına hiç yayılmamıştır.

İndus medeniyeti hakkında Mezopotamya medeniyetinden çok daha az şey bilinir. Söz konusu toplumun kendine ne isim verdiği ya da hangi dili konuştuğu hakkında hiçbir fikrimiz yok; kolay olması için onları Harappalılar olarak adlandıracağız. Bu isim onların bir zamanlar yaşadığı şehirler-

den birini barındıran arkeolojik alanın adından türetilmiştir. Arkeolojik kayıtlara göre, kentlerinin planı alışılmadık ölçüde düzgündü, fakat hangi siyasi yapıların buna imkân tanıdığı bizim tahminimize kalmıştır. Onlar hakkındaki bilgimizin sınırlı olmasının iki sebebi vardır.

Bu sebeplerden ilki, bu medeniyetin geride bıraktığı yazılı kaynakların çok az olmasıdır. Hatırı sayılır miktarda yazılı taş mühre sahibiz; fakat yazılar kısa ve deşifre edilmez haldedir. Bu bölge Yakındoğu'nun aksine bize herhangi bir kil tablet ya da taşlara kazınmış uzun yazılar bırakmamıştır. Harappalıların yazılarının çoğunu bozulabilir maddeler üzerine yazmış olmaları çok muhtemeldir. Eğer sonraki Hindistan uygulamasına bakılarak karar verilecek olursa, palmiye yapraklarını kullanmış olabilecekleri söylenebilir.

Bu konudaki cehaletimizin ikinci sebebi bizim olduğu kadar onların da şanssız olmasıdır: Medeniyetleri İÖ 2. binyılın başlarında sona ermiştir. Bu tür bir olayın özünde gizemli bir tarafı yoktur. Aksine şaşırtıcı olan şey, ilk medeniyetlerin nadiren yok olmasıdır. Bu medeniyetin yok olmasına çevresel etmenler yol açmış olabilir (İndus değişken bir nehirdi); sebep bir istila da olabilir. Her koşulda, bu erken ölüm iki şekilde aleyhimize çalışır. Bunlardan ilki, sonraki Hint geleneğinin İndus Vadisi medeniyeti hakkında hiçbir hatıraya sahip olmamasıdır. Bu, Harappalıların gelecek zamanların Hindistan'ına bir şeyler bırakmadığı anlamına gelmez, fakat elimizde Çin geleneğinin Şang hanedanının kültürel özelliklerini koruyup sürdürdüğünü kanıtlayan tarihi kayıtlara benzer belgeler yoktur. Medeniyetin çok erken ortadan kalkmasının başka bir sonucu da hiçbir yabancının onlar hakkında bir kayıt bırakmamasıdır. Bunu yapmış birileri olmalıdır, çünkü İndus Vadisi medeniyetinin Mezopotamya ile ticari bağlantısı olduğuna dair açık bir kanıt vardır: Erken Mezopotamya kayıtlarında bir tercümanın varlığını bile görürüz. Etnografya anlayışının ortaya çıkması İÖ 1. binyılın ortalarını bulmuştu, ama tabii vakit artık çok geçti.

Ariler ve Etkileri

Bu noktada alt kıtanın bugünkü dil haritasına bakmak için anlatımızı yarıda kesmekte fayda var. Bu nokta biraz karışık çünkü kuzey uçlarına baktığımız zaman bitişik bölgelerdeki dillerin buraya yayıldığını, Doğu-Orta Hindistan'ın yüksek bölgelerinde muhtemelen eskiden Güneydoğu Asya'dan bölgeye akın eden işgalcilere ait Munda dillerini konuşan grupları görmekteyiz. Fakat bunun dışındaki alanlarda resim dikkat çekecek derecede basittir. Sadece iki dil ailesi alt kıtanın büyük bir kısmını işgal eder: kuzeyde Hint-Ari (örneğin Hindu dili) ve güneyde Dravid dil ailesi (örneğin Tamil). Güneybatıdan kuzeydoğuya uzanan çizgi onları kabaca ayırır; batıda iki dil bölgesi arasında daha kesin bir sınır çizgisi varken, kuzeydoğuda Hint-Ari dil grubu bölgesi içerisinde Dravid dil grubu adacıkları bulunur.

Burada ele alacağımız soru bu dilsel bölünmenin nasıl meydana geldiğidir. En belirgin varsayım Hint-Ari dillerini konuşanların bölgeye gelmesinden önce Dravid dillerinin orada var olduğudur ve birçok şey de bu varsayımı destekler. Dilbilimciler Dravid dillerinin alt kıta dışında herhangi bir yerle bağlantılı olduğu konusunda bir fikir birliğine varamamıştır. Diğer bir nokta da kuzeydoğudaki Dravid dil grubu adacıklarının dağınık yapısının eskiden bu bölgede bu dilleri konuşan çok daha kalabalık halkların yaşadığı yorumuna davetiye çıkarmasıdır (gerçi kuzeybatıdaki Dravid dillerini konuşan insanların bölgeye son birkaç bin yıl içinde göç etmiş olabileceklerini de hesaba katmak gerekir). Son fakat fazlasıyla önemli olan nokta, bildiğimiz en eski Hint-Ari dillerine zaten Dravid dillerinden girmiş kelimelerin olmasıdır; bu kuzeybatıda konuşulan bir dil olmakla birlikte, bu aktarılmış olan kelimeler bir zamanlar burada Dravid dili konuşulduğunun sağlam bir delilidir, bu yüzden Harappalıların Dravid dilini konuştuğunu tahmin etmek uygun olacaktır. Bütün bunlardan çıkan sonuç Hint-Ari dillerini konuşanların

görülmeye başlanmasından önce Hindistan'ın büyük bir bölümünde Dravid dillerinin konuşulmuş olduğudur.

Bu durumun aksine, Hint-Ari dillerinin Hindistan dışında oldukça iyi bağlantıları vardır. Bu diller Keltçe, Almanca, Slavca ve daha birçok dilin dâhil olduğu Hint-Avrupa dil ailesinin bir bölümünü teşkil eder. On ikinci bölümde göreceğimiz gibi, bu çeşitli gruplar Doğu Avrupa'da bir ata dilin ayrılması ile ortaya çıkmışlardır. Aslında Hint-Avrupa dil ailesinin Hindistan'da sadece bir kolu varken diğer kolları dışarıda bulunmaktadır. Bu durumun sebebi Hint-Ari dillerinin Hindistan'a bir işgal sonucu gelmiş olmasıdır.

Diller iki yolla yayılır: Bir dili konuşan insanların yeni yerlere gitmesiyle ya da insanların eski dillerini bırakıp yeni bir dili benimsemesiyle. Genellikle iki süreç birbirini kapsar; bu tür durumlarda görülen sorun her ikisinin görece ağırlığını tespit etmektir. Birincisi, Dravid dillerini konuşan insanlar, ilk aşamada Hint-Ari dilleri onu konuşan insanlar tarafından alt kıtaya getirilmedikçe bu dilleri benimseyemeyeceklerdi. İkincisi, bölgeye gelen Hint-Ari konuşan insanların egemenlik kurabilmeleri için sayıca fazla ya da güçlü olmaları veya her iki özelliği birlikte taşımaları gerekiyordu. Birtakım genetik deliller bu insanların sayıca çok olduğu fikrini desteklemekte ve üst kastlara üye Hintliler ile Avrupalılar arasında bariz bir akrabalık bulunduğuna işaret etmektedir. Bu Hintliler arasında Avrupalılarla akraba olanların çok büyük kesiminin üst kastlara üye Hintliler olması ve akrabalığın kadın tarafından çok erkek tarafında daha yakın olması da, Hint-Ari dilleri konuşan bu işgalci halkın büyük güce sahip olduğu fikrini desteklemektedir.

Her ne kadar Hint-Ari dillerini konuşan insanların Hindistan'a ne zaman geldiklerini kesin olarak söyleyemiyorsak da, onları bir bağlam içine yerleştirebiliriz. En sağlam delil Hint-Arilerin Hindistan içinden değil de Yakındoğu'dan gelmiş olmalarıdır. Yer: Günümüzde Türkiye'nin güneydoğusu olan

bölge, Mitanni krallığı. Zaman: İÖ 15. ve 14. yüzyıllar. Mitanni krallığının konuşma ve yazma dili, yerel bir Yakındoğu dili olan Hurrice'ydi, fakat Hint-Ari kelimeleri kraliyet ailesine üye kişilerin isimleri, tanrıların isimleri ve savaş arabalarıyla ilgili terminoloji gibi anlamlı bağlamlarda birden belirivermektedirler. Bunlar muhtemelen daha eski bir tarihe ait Hint-Ari askeri varlığının kalıntılarıdır. Tabii bu halk Hint-Ari dili konuşmasına rağmen Hindistan'a hiç gitmemiştir.

Hindistan'da bu döneme ve sonraki dönemlere ait yazılı kayıtlar aramak zaman kaybından başka bir şey değildir, çünkü Yakındoğu'da bol bol bulunan yazılı metinleri burada hiç bulamayız. Yazılı metin aramak yerine iki farklı nitelikte kaynak üzerinde çalışmamız gerekir. Bunlardan biri Harappa medeniyetinin ve Harappa sonrası kültürlerin sessiz arkeolojik kayıtları, yani mimari kalıntılardır. Diğeri ise Hint-Ari dillerini konuşanların sözlü gelenekleridir ki müziği vardır ancak güvenilirlik açısından arkeolojik kayıtla karşılaştırılması zordur.

Sözlü gelenek uzun zaman Hint dini hayatının göze çarpan bir öğesi olmuştur. Hindu geleneğinin temelinde Brahman rahipleri bulunurdu ve onların kilit rollerinden biri kültlerle ilgili olan çok hacimli metinsel malzemeleri hafızalarında tutmak ve onları gelecek nesillere aktarmaktı. Bu metinlerin en tanınmışı dört Veda'dır ve Hindistan'ın farklı bölgelerindeki çeşitli Brahmanlar tarafından birkaç düzeltme ile aktarılmıştır. Dört Veda'nın en eskisi olan Rigveda, tanrılara ithaf edilen önemli miktardaki ilahi koleksiyonudur. Burada, Hint tarihinin birçok kısmında kronoloji belirsizdir, fakat akademisyenler bu malzemenin kompozisyonun İÖ 2. binyılın ikinci yarısına ait olduğunda mutabıktırlar. Coğrafya fazla sorun teşkil etmez: Kuzeybatının bir parçası olan Doğu Pencap'ta İndus nehrinin tek bir nehir oluşturmak üzere henüz birleşmemiş olan kolları bulunmaktadır. İşte tam burada yakın zamanlarda Hindistan'a dağ geçitlerinden girmiş

insanları bulmayı umabiliriz. Bu ilahilerin günümüze ulaşmış halleri alışılmadık biçimde güvenilir görünüyor. Buna delil olacak bir şey Bronz Çağı'na ait bu kompozisyonların Demir Çağı tarafından bozulmamış olmasıdır ki onu aktaran insanların çoğu gerçekten yaşamışlardır (bunun aksine demire yapılan anakronistik atıflar, Homeros destanlarındaki Bronz Çağı toplumunun tasvirlerine sızmışlardır). İlahilerin dili, Hint medeniyetinin Hint-Ari ailesine mensup klasik dili olan Sanskritçe'nin arkaik biçimidir. Bu yüzden Rigveda, Hindistan'daki en erken Hint-Ari dilini konuşan topluma bakan penceremizi açar. Hatta bu insanlara kendileri için kullandıkları isimle hitap edebiliriz: Ariler.

Ari toplumunun Harappa'nın şehir medeniyetiyle çok az ortak noktası vardı. Daha çok kırsal çobanlardan oluşan bir toplumdu ve büyükbaş hayvanlarından, atlarından, at arabalarından ve çapulculuk faaliyetlerinden gurur duyarlardı; rahiplerin yanında kralları ve savaşçıları da vardı ancak bu onları bir devlet olarak nitelememiz için yeterli değildir. Ariler koyu tenli Harappalılarla karşılaştıklarında onları aşağılamışlardı. Bu saldırgan kırsal çoban nüfusun, İndus Vadisi medeniyetinin ortadan kalkmasında rol oynadıklarını düşünmek hiç de zor değildir. Bu rolün şaşırtıcı yönü Ari işgalinin Hindistan üzerindeki etkisinin çok büyük ve geniş kapsamlı oluşudur. Bu sadece alt kıtaya getirdikleri dilin bugün çeşitli biçimlerde Hintli nüfusun çoğu tarafından konuşuluyor olması meselesi değildir. Mesele, bu kaba kırsal çobanların, üç bin yıl sürecek olan Hint medeniyetinin temelini oluşturmalarıdır. Bu herhalde Yakındoğu'dan öğrendiğimiz dersin başka bir örneğidir: Çoban halkların tarihin akışı üzerindeki etkilerini küçümsememek.

İncelememizin bu noktasına kadar Hindistan'ın şekillenmesinde en önemli rolü kuzeybatı oynadı. İÖ 1. binyılın ilk yüzyıllarında bu tekel kırıldı. Hindistan Demir Çağı'na giriyordu ve demir araç gereçler ormanın temizlenmesini

ve kuzeydoğunun topraklarının işlenmesini mümkün kıldı. Bu, Doğu Asya'nın evcilleştirilmiş ürünü olan pirinç tarımının yoğun şekilde yapılmasını da sağlamıştı (pirinç belki de tarihöncesi Hindistan'a doğudan giren en önemli üründü). Bunun sonucu ise alt kıtanın insan coğrafyasında yaşanan kökten değişiklikti: Birkaç yüzyıl içinde ağırlık merkezi Ganj düzlüklerine taşınmıştı. İÖ 1. binyılın ortalarına doğru şehirlerin yükselmesi, devletin ortaya çıkması ile örtüşüyordu. Elimizdeki kaynaklar birçok rakip devletin varlığına göz atmamızı sağlıyor ve onların arasında Magada'nın bütün bölgeye egemen olduğunu görüyoruz. Bu devletlerden birkaç tanesi kabilesel cumhuriyetti (batıda bu tür yönetim şekilleri daha fazlaydı, bazıları para basacak kadar gelişmişti) fakat monarşi baskındı. Aynı zamanda kuzeydoğu klasik Hint medeniyetinin oluşumunda kilit rol oynadı. Bu dönemde Hindistan okuryazarlığa yeniden ihtiyaç duymuştu. İÖ 4. yüzyıldan hatta daha öncesinden itibaren Hintliler İndus Vadisi'nin unutulmuş yazısından hiçbir öğeyi taşımayan bir alfabe biçimi kullanır oldular. Bu yeni yazıya Brahmi deniyordu ve bu yazı bugün kullanımda olan Hint yazılarının kaynağıydı.

Kuzeydoğudaki en önemli gelişme İÖ 5. yüzyılda Budizm'in ortaya çıkışıdır. Tarihte çok az iz bırakan zamanın diğer akımları gibi Budizm özünde –Buda'nın kendisi gibi– çileciler için anlamı olan bir felsefeydi ve bu insanlar dünyayı ellerinin tersiyle itiyor, ondan kurtulmayı diliyorlardı. Şimdilik bu felsefenin öğretisel içeriğini bir tarafa bırakalım. Burada söylenmesi gereken şey Budizm'in tarihinin (sadece Budizm'in değil) dünyayı elinin tersiyle itmenin aslında onu geliştirmek için etkili bir yol olduğu noktasının altını çizdiğidir. Her şeyden önce Budist çileciler, çoğunlukla yalnızlığı seven insanlar değillerdi. Felsefenin kurucusu ardında keşişleri bırakmıştır (bu keşişler Buda'nın itirazlarına rağmen aralarına rahibeleri de almak konusunda onu ikna etmiştir). Onun ölümünü takip eden yüzyıllarda içlerinden

bir dizi lider çıkmasına rağmen topluluk bir arada kalmayı başaramadı fakat ondan kopan çeşitli cemaatler onun temel örgütsel yapısına sadık kaldılar. Hıristiyanlıkta olduğu gibi keşişlerin varlığı manastırı gerektiriyordu ve sonuçta manastırlar bazı bozulmalarla zenginlik ve gücün merkezi haline geldiler. Zenginlik ve gücü var eden şey keşişlerin ellerinin tersiyle ittikleri dünya ile bağlantılarıydı. Hükümdarların himayelerini sağlamakta maharetli idiler. Bin yıl boyunca hükümdarlar Budistleri kendi başlarına sağlamaları zor olan dini meşruiyeti sağlamaya en az Brahmanlar kadar uygun araçlar olarak gördüler. Aynı zamanda din adamları dışındaki zümrenin de dini ihtiyaç ve isteklerine hizmet ediyorlardı ki bu zümre de dünya nimetlerini bir kenara itmeye krallarından daha istekli değildi. Bu bakımdan Budistler rakiplerinden (örneğin Jainistler) çok da farklı değildiler ve hatta daha başarılıydılar; geleneğe göre, daha ikinci kurultaylarında ana konu keşişlerin altın ve gümüş bağışı alıp alamayacağıydı.

Budistler aynı zamanda rakiplerinin yapmadığı bir şey yaptı: Dinlerini Hindistan dışına ihraç ettiler. Dünya nimetlerini reddeden biri, el etek çektiği toplumun tapınaklarından da kendini kurtarmış olmaktadır. Böylece dünya nimetlerini reddeden kişilerin kast sistemi, etnik köken ve dil bağlamındaki mecburiyetleri de ortadan kalkıyordu. Budistler bu özgürlüğün sunduğu olanakları sonuna kadar kullandılar. Dinlerini yaymak için pek çok kaynağı önce birkaç Hint-Ari diline aktardılar sonra da zaman içinde bunları Çince, Tibetçe ve Moğolca gibi yabancı dillere çevirdiler. Buda –daha sonra bu isimle anılmıştır– istediği her şeyi herhangi bir dilde ifade edebiliyordu. Aynı zamanda Budist misyonerler gittikleri yerlerdeki toplumların yerel tanrılarıyla asla aralarını bozmadılar. Dolayısıyla ileride göreceğimiz gibi, Budizm Hint medeniyetinin ihraç edilmesinde çok önemli bir rol oynadı.

Bununla birlikte, kuzeydoğunun var olmasının çok tutucu bir havada gerçekleşmesi önemli bir noktadır. Hint-Ari dillerinin bölgede yaygın olmasından açıkça görüldüğü gibi kuzeybatının Ari geleneği sürdürülmüştü ve Ariler arasında kast sisteminin egemen olması da bir gerçeklikti. Tüm bunlar bu şekilde olmak zorunda mıydı? Bilemiyoruz. Bazı Ari olmayan yerli halkların kuzeydoğuyu geliştirmek için demir ve pirinci biraz farklı bir etnik ve kültürel tarzda birleştirdiğini hayal edebiliriz. Eğer böyle bir şey gerçekleşmiş olsaydı, gelecekte Bronz Çağı Ari kırsal çobanlarının ne yapacaklarını söylemek zordur. Büyük ihtimalle insanlık tarihindeki kültürlerin çoğu gibi geri dönüşü olmaksızın ortadan kalkacaklardı. Fakat Ari mirası Ganj düzlüklerindeki şehir medeniyetine doğru süzülürken, şimdi bütün alt kıtanın baskın kültürel geleneği haline gelmeye başlamıştı.

Güneyin her şeyiyle birlikte bariz olarak farklı bir hikâyesi vardı. Kuzeydoğu tarih sahnesine İÖ 1. binyılın ilk zamanlarında çıktıysa, güney bu sürece aynı bin yılın sonlarında yelken açmıştır. Burada da devletlerin ortaya çıkması önemli bir gelişmeydi ve devlet medeniyet için gerekli bir şeydi. Tahmin edilebileceği gibi bunu da kuzeyden edinmişlerdir; eski Mısır bölümünde söz edilen Nübyeliler gibi, güney halkları da başkaları tarafından pek tanınmıyorlardı. Bu kuzey Hindistan kültürünün aksesuvarlarının büyük ölçüde ithali anlamına geliyordu: Vedalar, Brahmanlar ve onların edebi yetenekleri. Aynı zamanda kuzeyden gelen askeri istila unsuru da olabilirdi. Fakat sonuçlara bakılıp karar verilince, Ari gücünün burada yayılması kuzeydoğudaki baskıcı yayılmanın yanından bile geçemeyecektir. En azından bizim şimdi üzerinde düşündüğümüz bölgelerde, yerli halklar Dravid dillerini muhafaza ettiler ve eninde sonunda kendi edebi kültürlerini geliştirmek için bu dilleri kullandılar. Onlar aynı biçimde Ari olmayan etnik kimliklerini korudular ve her ne kadar göçmen Brahmanlar belirgin bir rol oynasalar da siyasi seçkinleri büyük çoğun-

lukla Ari değildi. Sadece Seylan'da geniş bir bölge Hint-Ari dil ailesine mensup Singalaca konuşan bir halk tarafından kolonileştirildi. Burada yol gösterici olacak şey onların adaya Dravid dillerini konuşan halklardan önce gelmiş olmalarıdır.

Bu gözlem kuzeybatının Hindistan tarihinde ortadan kalktığı anlamında getirilmemelidir. Öyle ki bölge, İS 18. yüzyıla kadar alt kıtaya açılan bir geçit olarak kalmıştır. Bu geçit istilacıların çok işine yaramıştır. Bu istilalar İÖ 6. yüzyılda Perslerle başlar ve 4. yüzyılda Yunanlılara kadar gelir. Genel olarak bu istilacıların kuzeybatı üzerindeki siyasi hâkimiyetleri sınırlıydı ve bu model İS 8. başlarındaki İslam istilasına kadar da iyi bir şekilde işlemiştir. Kültürel olarak bu tür istilacıların etkisi genellikle emiliyor ya da ciddi değişimlere yol açmaksızın bertaraf ediliyordu. Bu sayede ünlü Sanskritçe uzmanı Panini muhtemelen Pers idaresi altında yaşamıştır. Müslüman varlığı kültürel olarak daha tehlikeliydi ve 11. yüzyıl başlarından itibaren İslam fethi geleneksel Hint kültürünü tehdit eden en büyük tehlike haline geldi.

Klasik Hindistan Medeniyeti

İS 1. binyıl sonlarına kadar Hindistan'ı tek bir medeniyetin alanı olarak düşünebiliriz. Alt kıtadaki herkes bu medeniyetin bir parçası değildi. Günümüze kadar, çok sayıda kabile toplumu Hindu toplumunun dışında yer almıştır ve muhtemelen geçmişte de bunlara rastlamak mümkündü. Bunlardan bazıları avcı-toplayıcı gruplardır. Hatta Hindistan'ın bir bölgesinden diğer bölgesine değişiklik gösteren medeniyetin çoğu veçhesi seçkinler seviyesindeydi. Örneğin, bölgeler ayların yeni ay (güneyin çoğu yerindeki gibi) ile mi yoksa dolunay (kuzeyin çoğu yerindeki gibi) ile mi başlayacağı konusunda aynı fikirde değildiler. Halk düzeyinde bölgesel farklılıklar daha büyük olmalıydı. Ancak hâlâ kapsayıcı bir kültürel bütünlük vardı. Mesela, Brahmanlar çoğu zaman hareket halindeydiler; en kuzeyde yaşarken en güneydeki Tamiller arasına

yerleşen Kaşmirli Brahmanlar hakkında bilgi sahibiyiz. İnsanlarla birlikte el yazmaları da hareket ediyordu. Güneyde Kerala yazısıyla yazılmış olan Sanskrit metinlerinde görülen okuma hatalarının asıl yazı dili olan Kaşmirceden kopyalanma sürecinde olmuş olması muhtemeldir.

Bununla birlikte, kültürel bütünlük siyasi bütünlükle örtüşmüyordu. Zaman zaman Hint tarihinde imparatorluk dönemlerine rastlanıyordu. İmparatorluklar kuzeydoğu temelli devletler tarafından kuruluyor ve sürdürülüyordu. İÖ 4. yüzyıldan 2. yüzyıla kadar yaşamış olan Mauryalar bu durumun en eski örneği iken, İS 4. yüzyıldan 6. yüzyıla kadar hüküm sürmüş Guptalar da diğer bir örneğidir. Fakat bu imparatorluklar çok güneye yayılamamışlardı. Bu açıdan İS 2. binyılın imparatorluk kurucularının daha başarılı oldukları söylenebilir, ancak onlar ya Müslüman ya da İngiliz idi. Bu şu anlama gelir ki Hindistan'ın bazı kısımları her zaman ve büyük kısmı çok defa bölgesel devletlerin çoğulluğu arasında bölünmüştür. Buna rağmen, devletler Brahmanlar üzerindeki himayelerini hesapsızca kullandıkça, Hindistan'ın kapsayıcı kültürel bütünlüğü tehlikede görünmüyordu.

Hint tarihinin hem moral bozucu hem de ilginç olan özelliği, büyük ya da küçük fark etmeksizin bu devletlerin zenginlikleri hakkındaki bilgimizin bir hayli zayıf olmasıdır. İslamiyet öncesi Hindistan, Çin ve İslam dünyasının zengin tarih yazımıyla eşdeğerde değildir. Genellikle bu delil en iyi ihtimalle bölük pörçüktür ancak dikkate değer bir istisna da vardır: İÖ 3. yüzyılın ortalarında yaşamış Maurya imparatoru Asoka belirgin bir tarihi şahsiyettir. Onun bilgisine çok sayıdaki taş yazıt kalıntısından ulaşıyoruz. Bu yazıtlarda Budistlerin büyük koruyucusu ve rakibi olarak kendisini vejetaryen evrenselciliğin sesi olarak anlatır. Buradan hareketle bize önceleri kraliyet mutfaklarında bir günde yüz binlerce hayvanın kesildiğini, ancak şimdi bunun günde bir tavus kuşu ve bazen geyiğe düşürüleceğini ve sonunda da aşama aşama uy-

gulamadan kaldırılacağını söylemektedir. Bağımsız Kalinga devletinin fethini takiben yapılan kitle kıyımları ve sürgünler sırasındaki vicdan azabını tasvir eder ve görevinin tüm dünyanın refahını arttırmak ve tüm varlıklara karşı borcunu ödemek olduğunu söyler. Asoka ve yazıtları eşsiz olmasına ve bütün önemine rağmen, iyi bir kroniğin yerini alamaz. Peki, neden Hindistan'da olayların akışı hakkında bizi aydınlatacak tarih yazımı bakımından bu kadar az şeye sahibiz? Buna getirilecek en bariz açıklama Hintlilerin böyle bir şey yazmadığıdır. Eski Mısırlılar da gerçekten kronik olarak adlandırılabilecek türde herhangi bir şey yazmamışlardı. Ancak İS 7. yüzyılda Çinli bir seyyah, tarih yazımından sorumlu bir Hint memurundan bahseder. Sorun Hint toplumundan ziyade Brahman kültürel seçkinlerinden ileri gelmektedir. Bu kişiler hizmet ettikleri hanedan tahtan inince bir zamanlar onlar için yazılmış şeyleri korumamışlardır. Bunlardan hareketle hanedanların Brahmanlara uyduklarını söylemek cidden pek uygun görünmüyor.

Bu toplumun muhafaza ettiği şey, daha çok dini nitelikte olan muazzam miktardaki literatürdü. Bu korumanın aktarma faaliyetine dönmesiyle birlikte, bize kadar ulaşan metinler genellikle düşünce okullarının kitapları olmuştur. Ancak sonuçlarda o kadar da yakınılacak bir şey yoktur. Hindu dininin ana damarı olan Brahman geleneği sadece dört Veda'yı değil muhtelif kapsamlı ve çok çeşitli yeni Sanskrit metinlerini de korumaktadır. Örneğin, eski Hint atomculuğu bu metinlerde oldukça iyi yansıtılmaktadır (maddenin atomlardan oluştuğu fikri çağımıza ait sayılmaz). Budizm nihayetinde Hindistan'da ortadan kaybolmuştur, ancak özgün bir biçimde oluşturulmuş Budist literatürü Seylan'daki Budistler ve çeşitli diller arasında hâlâ hayatını sürdürmektedir. Budizm'den daha eski ve onunla aynı karakterde olan bir dini hareket olan Jainizm günümüzde Hindistan'ın sağa sola ayrılmış iki topluluğu arasına hapsolmuştur. Bunlardan biri

İÖ 1. binyıla kadar uzanan bir edebi mirasın hamiliğini yapmıştır. Eski Hindistan'ın dini tarihinin belgelenmiş şekli bir o kadar zenginken bu durum siyasi tarihe gelince tam tersine döner. Siyasi tarih malzemelerinin bu mağduriyeti, tahmin edileceği üzere, kesin bir tarihi ayrılıktan kaynaklanmaktadır. Örneğin, Seylan'ın Budizm'e ait dini kitapları Pali olarak bilinen Hint-Ari dilindedir. Bu dilin, gerçek bir yerde yaşayan gerçek insanların bir zamanlar ana dili olması mantıklı görünmektedir. Ancak biz sadece kuzey Hindistan'da nerede olmuş olduğunu tahmin edebiliriz.

Hindistan Budist metinlerinin Hindistan dışında hayatta kalması bizi bu incelememizin son temasına götürür: Hint medeniyetinin alt kıtanın ötesine yayılması. Bu bir fethi kapsamaz. Aslında, kuzeybatı yabancıların Hindistan'ı istila etmesi için bir geçit olmuştur ve etraftaki başka bir yol ihtimal dâhiline sokulmamıştır. Aksine bu süreç güneye Hint kültürünün kuzeyden ithal edilmesi sürecine daha çok benzemektedir. Bu sürecin içinde bulunduğumuz çağda iki farklı alanda işlerliğini devam ettirdiğini görüyoruz: Asya'nın iç kısımları ve Kuzeydoğu Asya.

Asya içlerinde Hint etkisinin devam eden meşruiyeti Budizm'in önce Çin'de onu takiben de Doğu Asya'nın diğer bölümlerine yayılması ile kendini gösterdi. Bununla birlikte Çin'in zaten kendi medeniyeti vardı ve bu yüzden Hint medeniyetinden alıntı yapmasına gerek yoktu. Ancak bu ödünç alma süreci Budizm'i kuzeybatı Hindistan'daki Tibet tepeleri çevresinden Çin sınırlarına taşımıştı. Bu bölgede, daha önce edebi kültürleri olmayan ve kültürel olarak Hintlileşmiş insanlar arasında İS 2. yüzyıla ait delil bulmaktayız. Birkaç yüzyıl sonra Tibet benzer bir durumla karşı karşıya kalmıştı.

Aşağı yukarı aynı dönemde, yani yaşadığımız çağa girdikten bir ya da iki yüzyıl sonra, Hint medeniyeti Güneydoğu Asya'nın diğer kısımlarında etkisini hissettirmeye başlamıştı. Bunu sağlayan ön koşul, Hint Okyanusu'nda uzak mesafeli

ticaretin hızlı bir biçimde gelişmesiydi: Bu durum günümüzde Vietnam olarak bilinen Go Ok Eo'da Roma'ya ait sanat eserlerinin varlığıyla dikkat çekici bir şekilde örneklenmiş oldu (bunlar arasında İS 152'ye tarihlenen imparator Antoninus Pius'un altın madalyonu da bulunmaktaydı). Güney Hindistan'da olduğu gibi, bu süreç paralı Brahmanların istihdam imkânlarında benzeri görülmemiş bir artış anlamına geliyordu. 5. yüzyıla ait bir Çin kaynağı bir Güneybatı Asya krallığında sayıları bini aşan Hintli Brahmanların varlığından söz eder ve yerel halkın kızlarını bu kişilerle evlendirdiklerinden bahseder. Fakat toplum genelinde daha az bir Hintlileşme olmuş gibi görünmektedir. Bu yüzden, Güney Hindistan'daki toplumların aksine Güneydoğu Asya'da kast sistemi o kadar da iyi bir şekilde gelişmemişti. Bu yüzden Hint medeniyetinden sadece seçkinler ve idareciler faydalanmıştı. Bu kullanım yine de kayda değer seviyedeydi. Yazıtlar İS 3. yüzyıldan itibaren Hintleşmiş devletlerin varlığını onaylıyordu ve bin yılın sonlarına doğru bu tür devletlere ana karada ve bazı adalarda da rastlanmıştı.

Bu incelememize Hint kültürünün ihracı hakkındaki ilginç bir asimetriden bahsederek son verebiliriz: İhraç batıya doğru değil de doğuya doğru başarı sağlamıştır. Doğuda, coğrafi konumları insanları Hint ve Çin medeniyeti arasında bırakmıştı ancak onlar büyük bir çoğunlukla Hint medeniyetini seçtiler. Tibetliler bu tercih için başka bir örnek teşkil eder: Onların bir zamanlar her iki kültürle de ilgilendiklerini fakat daha sonra Çin seçeneğinden vazgeçtiklerini bilmekteyiz. Aksine, Hint kültürü batıya bu şekilde yayılmamıştı. Yakındoğu'nun da Çin gibi zaten bir edebi kültürü vardı fakat her ne kadar Mani kendi sentezinde Buda'ya saygılı bir şekilde yer vermiş olsa da Budizm'in Çin'de kitlesel bir şekilde yayılmasının Yakındoğu'da bir benzeri yoktu.

II. KERALA'NIN NAMBUDİRİ BRAHMANLARI

Kerala Güneybatı Hindistan'da bulunan yağışlı bir sahil şerididir. Doğuda, önceleri bir parçası olduğu Tamil ülkesi bulunur. Kerala'nın Dravid ailesinden bir dil olan Malayalam, hayatına bir Tamil lehçesi olarak başlamıştır. Kerala toplumu kast ve alt kastları içeren çok farklı yamaların bir araya gelmiş hali gibidir. Hatta o kadar ki "kastlar tımarhanesi" olarak tanımlanıyordu. Bu yamanın küçük, ilgi çekici ve önceleri oldukça saygın olan unsuru Nambudirilerdi. Son yüzyılın ortalarında sayıları altmış bin civarındaydı. Bu topluma daha yakından bakınca kast sistemi labirentinin içine de girmiş oluruz.

Nambudiriler Brahmandı ve Bronz Çağı Pencap'ının Ari dini geleneğinin uzaktan atalarıydılar. Nambudiriler Veda geleneklerinin devam ettirerek, onları modern zamanların Hint Brahman toplumlarından daha inançlı bir şekilde muhafaza etmişlerdir. Sanskritçe eğitimi alıyorlardı. Dört Veda'dan üçünü, geniş çaplı kültürel malzeme ile birleştirip aktarmışlardı ve karmaşık Veda ayinleri icra etmişlerdi. Bütün bunlar ciddi bir çalışmanın ürünüydü. Bir Nambudiri erkeği çok erken yaşlarında, ailesinin Veda'sını, ki bu hangisi olursa olsun fark etmezdi, ezberlemekle işe başlardı. Bu erkek çocuklar sonra metinlerini ileri ve geri giderek ayrıntılı bir şekilde ezberden okumayı öğrenirdi. Bunun etkisi değişmemiş bir metnin sözlü aktarımının devamından emin olmaktı. Bu sadakat boşuna değildi. Karşılaştırmalı dilbilimciler Hint-Avrupa ana dilinde, bütün hayatta kalan yavru dillerde kaybolmuş ayırıcı bir özelliğin var olduğu kanısına varmışlardır. Bu özellik yalnızca Nambudirilerin Vedaları ezberden okurken kullandıkları ağızda varlığını sürdürmüştür. Daha az etkileyici fakat Hint uzmanlarının dikkatini çekecek nokta Nambudirilerin Rigveda'nın başka hiçbir yerde korunmamış halini aktarmış olmalarıdır.

Buna rağmen son yüzyılın Nambudirileri sadece yaşayan fosiller değildi. Yalnızca muhafaza ettikleri şeyler açısından değil geldikleri nokta açısından da Hint Brahmanları arasında da farklıydılar. Hindistan'dan başka yerlerdeki Brahmanların geneli tarafından kabul edilmiş adetlerden sapmış adetleri vardı (bunlardan biri, ileride göreceğimiz gibi, Kerala'nın yerli toplumu ile ilişkilerinin esasını teşkil eder). Bu tür adetlerin klasik görüntüsü prensipteydi ve Brahmanların Hindistan genelinde bunları yapabilecekleri tek doğru yöntem vardı fakat uygulamaya gelince kabul edilmesi gereken bölgesel ayrılıklar vardı, örneğin Kaşmirli Brahmanların et yemesi gibi. Nambudirilerin buna benzer altmış dört adet uygulaması olduğu söyleniyordu (aklıma gelmişken not olarak söyleyeyim, on altının katı olarak). Bununla birlikte, Kerala ortamına çok fazla uymuşlardı. Malayalam ana dilleriydi ve Sankskritçe'nin telaffuzundan derinden etkilenmişlerdi (çok daha fazlasını Tamil daha kuzeydeki Brahmanlara yapmıştı). Buna benzer birçok şeyde Rigveda'nın Pencab kırsalından ziyade çağdaş Kerala'ya bağlı olmuşlardır.

Nambudiriler Ari köklerini kaybetmeksizin Kerala toplumunun organik bir parçası olabilmeyi nasıl başardılar? İki kültürü birleştirmek her zaman mümkündür; önemli olan bu birleşimin uzun-soluklu istikrarını sağlamaktır. Burada tarih bizi bazı şeylerden mahrum bırakır. Nambudirilerin İS 9. yüzyıldan beri Kerala'da olduklarını bilmemize rağmen oraya ne zaman geldiklerini ve doğrudan ya da dolaylı olarak kuzeyden geldiklerini bilmemize rağmen nereden geldiklerini bilmiyoruz. Nambudirilerin başarılarında büyük rol oynayan kraliyet himayesi ve tarımsal zenginliğin avuçlarının içinde olduğunu oldukça açık bir şekilde ortadayken onların Kerala'daki eski hayatları hakkında da yeterince bilgimiz yok. Ancak bizim modern zamanlarda tanıdığımız geleneksel Nambudiri toplumu kültürel denge sorununu ustaca çözmüştü ve çözüm şüphesiz çok eskiydi. Nambudiri gelenek-

lerinin alışılmamış olanlarından bir tanesi sadece en büyük erkek çocuğun yasal evlilik yapabilmesiydi. Bu sadece onun bir Nambudiri kadınıyla evlenebileceği anlamına geliyordu, yani sadece onun çocuğu babası gibi bir Nambudiri olabilecekti. Bu çok önemli bir noktadır, çünkü sadece Nambudiriler aile toprağının varisi olabiliyorlardı. Bu hükümle, Veda geleneğini aktaran kişilerin kültürel meselelerle ilgilenmelerini sağlayacak boş vakti yaratmak için gerekli olan zenginliği garanti altına alan akraba içi evlilik silsilesi teminat altına alınmıştı. Ya da en azından bu hüküm sistem modern zamanlarda çözülene kadar yürürlükte kalmıştır.

Bu çözüm, iki grubu belirgin bir şekilde zarara uğratmıştı. Bu gruplardan biri küçük erkek çocuklardı. Fakat neyse ki sistem onların ihtiyaçlarını biraz kuraldışı bir şekilde karşılıyordu. Nambudiriler, kendilerine kızlarını vermeye hazır olan saygın yerel askeri kast olan Nayarlarla iyi ilişkiler kurmuşlardı ve diğer Brahman grupların aksine Nambudiriler bu grubu desteklemeye hazırdı. Sonuçta oluşan eşleşmeler evlilik değil, nikâhsız birlikteliklerdi. Bu birlikteliklerden doğan çocuklar Nambudiri olarak tanınmaz, bunun yerine Nayar kabul edilirlerdi ve anneleri gibi aynı anne soyundan gelen gruba ait olurlardı. Elbette ne Nambudiri toprağının varisi olacaklar ne de Nambudiri ayinlerine katılabileceklerdi. Nayarlar, Vedaları aktarmaz hatta öğrenmezlerdi bile. Küçük erkek çocuk açısından bu anlaşmanın sakıncaları vardı: Aslını söylemek gerekirse, temizlik âdetine göre eşlerinin pişirdiği şeyleri yemek ya da Nayar soyundan olan erkek çocukları ile yemek yemek ve banyo yapmak yasaklanmıştı. Fakat böyle bir anlaşma hiçbir şey olmamasından biraz daha iyiydi. Aslında, geleneksel Kerala'da bu anlaşma, hatırı sayılır Nayar aileleri ile değerli bağlar kurmanın bir yoluydu ve Nambudirilerin bu tür anlaşmalar yoluyla Kerala toplumundaki bağlarını kuvvetlendirdiklerine dair örneklerin sayısı azımsanmayacak kadar çoktur. 1960'larda bir Nambudiri, kendi ailesinin

bir Nayar ailesi ile olan ilişkisini şu şekilde özetlemektedir: "Kadınlar sevimliydi, kocalarını iyi besliyorlardı [!] ve yakın ilişkiler kurulabilecek insanlardı."

Olumsuz etkilenen diğer grup ise müstakbel eş sıkıntısı çeken Nambudiri kızlarından meydana geliyordu. Elbette burada benzer bir antlaşma yapılamazdı, Nambudirilerin kızlarını daha alt seviyedeki biriyle evlendirmeleri akla bile getirilemezdi. Bununla birlikte, bu durum geri kalan kızların evde kalmaya mahkûm edildikleri anlamına gelmezdi: Nambudirilerin en büyük erkek çocukları üç kadınla evlenebilirlerdi ve bir kız eşlerinden biri ölen bir erkekle evlendirilebilirdi. Fakat diğer taraftan nikâhsız evlilik yaşayan Nayar kadınları bu Nambudiri gelininden daha mutlu olabilirdi. Nikâhsız olarak yaşayan Nayar kadını kendi ailesi ile yaşamaya devam eder ve onun büyük bir parçası olurdu. Oysa bir Nambudiri kadını ile ailesi arasındaki bağlar çok sıkıydı ve kayın ailesi arasında izole olmuş bir şekilde yaşarlardı. Bununla birlikte Nambudiri zevcesinin aksine nikâhsız yaşayan Nayar kadınının çeşitli eşleri vardı ve belirli sınırlar çerçevesinde bunların arasından birini seçme özgürlüğüne sahipti, fakat bu uygulama, tahmin edileceği üzere Viktorya zamanlarında demode oldu.

Bu noktada kast toplumunun işleyişiyle ilgili bir örnek verebiliriz. Bu konulardan biri Nambudiriler ve Nayarlar arasındaki ilişkiye özgüdür, diğerleri ise Hindistan'daki kast sistemine dair herhangi bir kayıtta hep birlikte görünme eğiliminde olan bir dizi özelliğin parçasıdır. Toplum adlandırılmış kastlara bölünür ve dağ ya da orman kabilelerinin hepsi bu sistemin dışında tutulur. Sistem bir taraftan toplumsal çeşitliliği dikkat çekecek seviyede teşvik ederken diğer taraftan da son derece hiyerarşik olmaya eğilimlidir: Yukarıda da gördüğümüz gibi, Nambudiriler Nayarlardan daha yüksek kasttalardı ki Nayarlar Kerala'daki diğer kastlar arasında daha yüksek konumdalardı. Bir kasta üyelik doğum ile belirlenmektedir: Bir kasta üye olmayı seçemezsiniz ve seçilmeyi

de bekleyemezsiniz (buna karşın birinden çıkartılabilirsiniz). Evliliğe kastlar tarafından sınırlama getirilir ve birçok kastta kast içi evlilikler görülür. Meslekler kastla bağlantılıysa da biraz gevşektir: Nambudiriler rahip, Nayarlar savaşçıdır (hatta Hindistan'da suç tanrıları gibi suç kastları da vardır). Temizlik ve kirlilik algıları kastları birbirinden uzak tutmakta önemli rol oynar: Yukarıda da gördüğümüz gibi, bir Nambudiri'nin bir Nayar'ın pişirdiği yemeği yemesi yasaktır ve böyle bir kural çoğunlukla alt ve üst kastlar arasında varlığını sürdürmektedir. Aslında, bu özelliklerden her birinin Hindistan bağlamında çok defa benzeri görülebilirdi.

Bunun yanı sıra bu tekrarlayan özellikler farklı bir düzenin gerçekliğini ortaya koyar: Din tarafından desteklenen bir sistem. Vedalara kadar uzanan eski bir geleneğe göre, toplum dört sınıfa bölünürdü (gerçek anlamıyla "renkler"e). En üstte rahipler sınıfı (Brahmanlar) bulunuyor, ondan sonra savaşçı sınıf (Kşatriyalar) ve ondan sonra da ekonomik anlamda üretici sınıf (Vaisyalar) geliyordu; bunların hepsi Ari idi. En altta Ari olmayan köle sınıfı (Sudralar) bulunurdu. Bu düzen eski bir toplumun işleyişini açıklamaya yardımcı olabilir, fakat bu düzenin neden Hint tarihin büyük kısmına damgasını vurduğu bir başka tartışma konusudur. Bu düzen daha ziyade bir arketip sunar. Farklı zaman ve mekânlarda yaşayan Hintliler içinde bulundukları kast sistemini bu model sayesinde anlayabilir, eleştirebilir ya da haklı gösterebilir. Örneğin, şu anki kastların çeşitliliği, dört orijinal kast arasında kural dışı olarak gerçekleşen geçişlerin bir sonucu olabilir. Bu düzenden sadece Veda geleneğinden yetişmiş Brahmanlar faydalanmıyordu. Vedalardan faydalanmaksızın sıradan bir din eğitimi almış olan geç ortaçağ şairlerinden Kabir Das, verdiği mesajda Brahmanların, Kşatriyaların, Vaisyaların ve Sudraların olmadığı bir dünyayı açık açık belirtmiştir.

Hindistan kast sistemi ne kadar eşsizdir? 11. yüzyıl İslam bilgini Biruni, Hindistan kast sistemini insanlar arası eşitsizliği

sadece takvada gören İslam dininin eşitlikçiliğiyle karşılaştırdı. Bu farkın Hintliler ile Müslümanlar arasında koyulmuş en büyük barikat olduğuna dikkat çekti. Modern Batı'nın benzer seküler eşitlikçiliği içinde yetişmiş biri için aynı şekilde davranmak kolaydır. Fakat sistem ile genel anlamda bağlantılı olan özellikler yığınına geri dönersek, altında yatan fikirlerin hiçbirinin Hindistan'a özgü olmadığı açık bir şekilde görülür. Bizler saygınlık açısından katmanlaşmış bir sürü grubu içeren toplumlara alışığız. İnsan bu tür gruplara doğuştan (eğer Çingene değilsen, Çingene olmayı seçmen çok zordur) ya da mesleğinden ötürü (Bostonlu Brahman geçimini tuvaletleri temizleyerek sağlamaz) katılabilir. Evlenerek sınıflar arası bir değişiklik yapabilirsiniz (kızınızı düşük seviyeden biriyle evlenmeye değil de yüksek seviyeden biriyle evlenmeye teşvik edebilirsiniz). Her ne kadar büyük kabalık olsa da, kirli oldukları gerekçesiyle diğer gruplarla konuşmama tavrı birçok topluma yabancı değildir. Yani bu noktada Hindistan kast sisteminin bizim algılamamızın çok ötesinde olduğunu iddia etmek oldukça zordur.

Buna ek olarak bu sistemin işleyişinin diğer toplumlardaki sistemlerin işleyişiyle az ama önemli paralellikleri vardır. Bunlar, en üstte bulunan kan bağı ile elde edilen aristokrasi ve en alttaki kast dışı gruplar gibi iki ayrı uçtaki sınıflarda daha belirgindir. Hint kast sistemine ait iki kelimenin standart İngilizceye "Brahman" ve "Parya" olarak girmesi tesadüf değildir (kast dışı bir Tamil grubu olan Paryalar ölü gömme törenlerinde kötü ruhları uzak tutmak için davul çalardı). Burada kast dışı gruplara odaklanmak yerinde olacaktır. Geleneksel düzene göre paryalar sudraların altında bulunurdu. Eski Hindistan'da bu tabakanın üyelerinin Arilerle aynı yerlerde yaşamalarına izin verilmezdi ve onların artıklarını yemek zorundaydılar. Kirli olarak kabul edildiklerinden yanlarına yaklaşırken Arileri uyarmak için tahta bir çan kullanılırdı. Daha yakın zamanlarda kast dışı insanlar Hindistan

toplumunun %15'ini teşkil ediyorlardı, diğerleri gibi onlar da kendi içlerinde alt kastlara ayrılıyorlardı. Şöyle ki Kerala'da yaşayan ve geleneksel olarak alınıp satılan Pulayalar, insanları kendi kirli varlıklarına karşı uyarmak için bir yolda yürürken birkaç adımda bir bağırmak zorundaydılar. Eğer karşılık olarak daha yüksek tabakadan birinin sesini duyarlarsa bir hendeğe saklanmak zorundaydılar. Fakat en azından Nayadilerden daha iyi durumdaydılar. Bir Nayadi görmek üstün kastların üyelerinin kirletilmesi demekti. Şimdi bu tür ayrıntıları bir kenara bırakırsak, diğer toplumlarda aynı manayı içeren ve bir dışlama ve aşağılama öğesi olarak "parya" terimini kolaylıkla uygulayabileceğimiz grupları bulmak zor olmayacaktır. Bu duruma Doğu Asya'dan verilecek meşhur bir örnek, Japonya'da geleneksel olarak Eta diye bilinen bir gruptur; Kore'de ona benzeyen başka bir grup daha az ilgi çekmişti. Avrupa'da ise Çingeneler oldukça iyi bir örnekti.

Peki, Hindistan'ı farklı kılan neydi? Bu sorunun iki cevabı var gibi görünüyor. Toplumu yukarıdan aşağıya şekillendiren benzer unsurlar resmi bir biçimde bir araya getirilmişti. Bunun aksine Japonya'da Etaları "paryalar" olarak adlandırmak alışılmışın dışına çıkmak demekti çünkü onları tamamen dışarıda bırakacak şekilde düzenlenmiş geniş bir kast sistemi yoktu ve genel olarak Hint olmayan benzerleri, onları ancak bölük pörçük ve eksik olarak algılamamıza imkân tanır. Hindistan'ı diğerlerinden ayıran bir diğer nokta da kast sisteminin temelinde derin bir geleneksel din anlayışının olmasıdır. Öyle ise, bu iki şey arasındaki ilişki nedir? İki adanın çelişen durumlarında gösterildiği gibi, ikisinin de birbirinden ayrı var olması kesinlikle mümkündü. Bunlardan biri Seylan'ın komşu adası, ya da daha açık biçimde söylersek iç bölgedeki Sinhalese dağlık bölgesi: İki bin yıldan fazla zaman Budist öğreti buraya ilgisiz kalsa da kast sistemi Hint kökenli nüfus içinde bir sosyal kurum olarak canlı ve iyi bir şekilde işliyordu. Diğer ada da Güneydoğu Asya'da bulunan Bali'dir

ve nüfusu köken olarak biraz farklıdır: Burada Hinduizm kök salmış olmasına rağmen, sadece kast sistemi benzerliği vardı. Fakat Hindistan alt kıtasının genelinde bir sosyal sistem olarak kastın Hint dini geleneği ile birlikteliği eski ve samimidir; ikisi birbirinden ayrı yaşayabilirlerse de birlikte geliştikleri izlenimini bırakırlar.

Geriye kalan bariz sorulardan biri Hindistan'ın sosyal yapısının neden böyle diğerlerinden ayrı bir şekilde geliştiğidir. Diğer birçok soruya olduğu gibi buna da tatmin edici bir yanıt bulamıyoruz. Söyleyebileceğimiz bir şey şudur: Alt kıtanın izole olmuş coğrafyası kültürel özel durumların gelişmesine, yayılmasına ve korunmasına uygundu ve Avrasya'nın geri kalanı ile paylaşılmamıştı. Bu yüzden Hint toplumunun kendi yolunda gitmiş olması karşısında hayrete düşmemek gerekir. Ancak bu toplum neden başka bir yönde değil de bu yönde gelişmişti?

III. TANRILAR VE FAHİŞELER

Orissa Konark'da, İS 13. yüzyılda güneş tanrısına ait büyük ve gösterişli bir tapınak inşa edildi ve o zamandan bu yana Kara Pagoda adıyla anıldı. Bu tapınak, cephesini süsleyen açık saçık heykeller yüzünden ün ya da kötü ün salmıştı. Hindistan tapınaklarının süslenmesinde erotik heykellerin kullanılmasında alışılmadık bir taraf yoktur; çiftler oldukça samimi bir şekilde birbirlerine sarılmış halde özgürce tasvir edilirler. Fakat Kara Pagoda oy birliği ile ön sıradaki yerini alır. Bununla birlikte tapınağın en şaşalı günlerinde heykeller erkeklerin ilgisini çekmekte başarısız olmuş olabilir. Ortaçağ Hint tanrılarının tıpkı ortaçağ Hint kralları gibi sarayları vardı, bu da güzel ve becerikli fahişelerin bu tanrılara hizmet etmek zorunda olduğu anlamına gelmekteydi. Bu fahişeler tanrının önünde şarkı söyleyip dans eder ve tanrının ona tapınanlara iyilik yapmasını dilerlerdi. Öyle ki kuzeyli generallerden biri İS 1100 yılında annesi adına bir tapınak yaptırdığı zaman, bu

tapınağının köşelerini enfes fahişelerle donattı. Nambudiri zenginlik ve gücünün kaleleri olan ortaçağ Kerala'sının tapınakları, bu tapınak gibi yapılmıştı. Belki Kara Pagoda'nın heykelleri, tapınak fahişeleri için bir örnek teşkil etmişlerdir. Ya da belki de bunlar gizemli ile kutsalın birlikteliğini ahlaken yükselten semboller olmuşlardır. Ya da her iki durumu birlikte içlerinde barındırmışlardır. İşin aslı nedir söyleyemiyoruz, çünkü bu heykelleri yaptıranlar, bunları yaptırma niyetlerini bizlere söyleyen herhangi bir kayıt bırakmamışlardır. Burada tekrar fon müziğimiz eksik kalıyor.

Hint dinlerinden biri üzerinde yoğunlaşmadan, Hint dininin uzun ve dallı budaklı tarihine birkaç dakikalığına dönmemiz gerekecek. İlk tahminimizde bu tarih, ikisine yabancı olmadığımız üç gelişme hakkında düşünmemizde yardımcı olacaktır.

Bunlardan ilki Brahmanlar tarafından aktarılan Veda geleneğidir. Bu geleneğin kökeni, yukarıda gördüğümüz gibi, İÖ 2. binyıla kadar geri gider ve bugün hâlâ varlığını sürdürmektedir. Esas olarak ritüele dayanır. Bu tür şeyleri sevenler, bu antik kültün tüm ayrıntılarını ve hatta bu uzun zaman önce unutulanları, içtenlikle tekrar hayata geçirmekten çok büyük zevk alacaktır. Diğerleri içinse bu tür gelenekler aklen anlamsız ve manen de değersizdir.

İkinci gelişme ise İÖ 1. binyılda Ganj düzlüklerinde varlık gösteren dinin felsefi bir şekil kazanmasıdır. Bu yeni düşünce tarzı, Brahmanlar tarafından aktarılan esas ana kolda meydana çıkmış, fakat Veda geleneğinden kopuşu simgeleyen yeni dini hareketler olan Jainizm ve Budizm halini almıştır. Başlangıçta en azından bu tür dinler takipçilerine, tanrıların etkilerinin cüzi olduğu dünyanın maddi yararlarını teklif etme eğilimindeydiler. Takipçilerine anlattıklarında olumsuz bir nokta vardır ki hayat yeniden doğuşlardan oluşan bir dairedir; olumlu olan nokta ise eğer dünya nimetlerinden vazgeçerler ve doğru bir şekilde çilelerini doldururlarsa, eninde

sonunda bu can sıkıcı dairedeki katılımlarına son verebilecek ve yok olmaya erişebileceklerdi. Bu düşünce şekli, asıl Veda geleneğinin yoksun olduğu geniş kapsamlı bir sistematik evrensel bakış açısı ve yok olmayı arzulayanlar için de amaç edinme düşüncesi sağlayacaktır. Fakat yine de herkes aynı şekilde düşünmez. Hayat birçoğumuz için ölümden sonraki hayatta daha iyi bir şey yaşama fırsatıdır, ünlü bir film oyuncusu ya da Olimpiyat sporcusu olmak gibi.

Bu tür dinsellikte genellikle pek rastlanmayan taraf duygusal sıcaklıktı. İS 1. binyılda ibadet kültlerinin ortaya çıkması, Hint dini tarihindeki üçüncü önemli gelişmeye yapılan en önemli katkıydı. Bu sürecin kökleri her ne kadar bir önceki yüzyılda kuzeydeki gelişmelere dayansa da, öncü rolü güney yüklenmişti (kuzeylilerin modern zamanlarda Hindistan dışında ün kazanan *Bagavad Gita* isimli dini bir şiirleri vardır). Bu tür kültlerin takipçileri bir tanrıya muhabbet besler ve diğer tanrılara tapınmayı bırakırdı; karşılığında tanrıları da onları sever, günahlarını affeder ve hatta onların hatırı için insan şekline bürünürdü. Burada yine tüm tanrıların varlığını yadsımaksızın bunlar içinden sadece birine tapınmaya yani monolatri dediğimiz şeye rastlamaktayız ve bu beraberinde hoş görüsüzlüğün kin dolu yapısının gelişmesini getirmiş olabilirdi. 13. yüzyılda Siva'ya ibadet eden biri kendi cemaatinden olmayan biriyle konuşmak ve ona dokunmak bir yana ona bakmayı bile reddetmişti; ona göre Siva'yı aşağılayan kitaplar hiç çekinilmeden yakılmalı ve hatta yazarları öldürülmeliydi. Dindarlık ve hoşgörüsüzlük Hıristiyanlıkta rastladığımız şeylerdir; belki de aradaki tek ayrım şuydu: Hint tanrısı kendi takipçilerinin muhabbeti için tekrar tekrar cisimleşmeye dayanabilirken Hıristiyanların tanrısı için bir kere bunu yapmış olmak yeterliydi.

Dünyevi aşkın ilahi aşka model oluşturması şaşırtıcı değildir. Ancak dünyevi aşkın çeşitli şekilleri ve boyutları vardır; peki bunlardan hangisi uygun bir model olacaktır? Örneğin

sadık Hıristiyanlar İsa'ya taparlar ancak onunla birlikte olmayı arzulamak bir yana flört bile etmezler. İbadetle ilgili bazı erken Tamil şiirleri Hıristiyan (feminist olmasa da) hassasiyeti ile oldukça iyi örtüşecektir: İbadet eden kişiler kadın olarak tasvir edilir ve bu kadınlar unutulmuş bir şekilde yaşar, ümitsiz bir şekilde sever, gaip olan sevgililerinin hasretini çekerlerdi. Şairin istediği dünyada "kadın olarak doğanlar daha çok acı çekerler" ve yapacakları çok az şey vardır, ancak ah edip acıya dayanırlar.

Bununla birlikte daha sonraki döneme ait bir metinde biraz daha farklı bir hassasiyete rastlarız. Söz konusu şiirler güneye ait başka bir Dravid dili olan Teluguca'da yazılmış ve 15. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar yazılmaya devam etmiştir. Daha uçtaki iki örnek konuyu daha iyi açıklayacaktır. Kadın, bir şiirin nakaratında geçen "Yakışıklısın, değil mi?" sözleri ile tanrıya çapkınların hükümdarı olabileceğini fakat yine de onu beğenmeyeceğini söyler: "Başkaları gibi âşık olabilirsin, fakat asla yapamayacağın sözler verme. Borcunu öde, senin emrine uymamak yanlış." Başka bir şiirde ise kadın ona ancak parası varsa onun evine girebileceğini söyler. Sonra tarifesini belirler: "Tam birleşme" en pahalı olanıdır ve bunun için kadının altınla dolu bir küvette yıkanması gerekir. Burada dünyevi gönderme saygın kadınlığın bıktırıcı ve kısıtlayıcı yönüne değil fakat fahişeliğin cinsel özgürlüğüne yapılır. Fahişelerin ilk aşamada tapınaklarda Telugu şiirlerini okumaları şaşırtıcı olmamalıdır. Sonra fahişeler tarafından bu üslup kraliyet sarayında devam ettirildi çünkü krallar o zaman kutsal kabul ediliyordu. Belki Konarak'ta da benzer bir şey bulunabilirdi.

Bütün bunlar Avrupa ölçütlerine ne kadar yabancıdır? Yukarıda da belirttiğimiz gibi, dindışı ve ilahi aşk arasındaki benzerliği Hıristiyanlık dışında aramamıza gerek yoktur. Telugu şiirlerindeki fark ise onların fazla cinsel olmasıdır, Hıristiyan toplumunda da dine aykırı şiirlere rastlamak mümkündür. Bu durum kurumsal düzenleme ile ilgilidir ve elbette bu tür

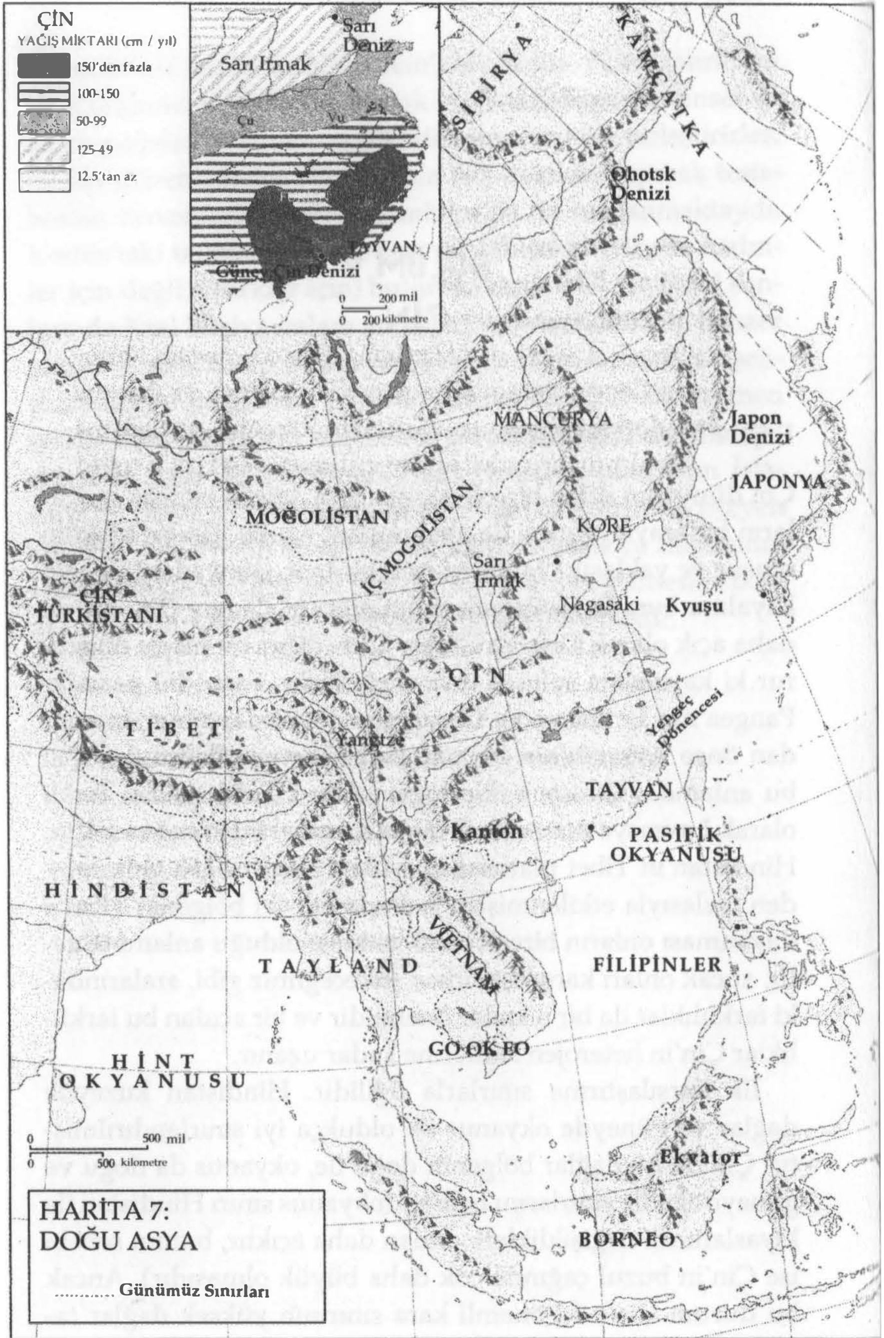
fahişeler hiç şüphesiz Hindistan'a özgüdür. Fakat tanrıların ve erkeklerin refakatçileri olarak tapınak fahişeleri, dinsel ve dindışı öğeleri alışılmamış şekilde bünyelerinde birleştirirler. Bu tür düzenlemeler Hindistan'a has değildi: Tapınak tesislerinin benzerlerine eski Yakındoğu'da da rastlanmaktaydı. Kudüs'teki tapınakta erkek tapınak fahişeleri (elbette kadınlar için değil, erkekler için) bulunmaktaydı. İÖ 7. yüzyıl sonlarında Kral Yoşiya onlara ait evleri ortadan kaldırdı. Benzer şekilde Kutsal Kitap, kadın ya da erkek olsun tapınak fahişeliği mesleğini yasakladı (Yasa'nın Tekrarı 23:17). Buna rağmen bu tür fahişelikler için kullanılan gerçek kavramlar bir kutsal durumu ifade eder oldular. Hem Hıristiyanlıkta hem İslamiyette hacca gitmek eşinden ayrı zaman geçirmek isteyen erkekler için iyi bir fırsat olarak kaldı. Kutsal ve dindışının Hindistan'da olduğu gibi tam olarak bir araya gelmesine benzer bir durum tektanrılı dünyada hiç görülmemiştir.

BÖLÜM 9
ÇİN

I. ÇİN'İN OLUŞUMU

Çin dünyanın diğer birçok parçası gibi, küçük jeolojik parçaların bir araya gelmesi ile oluşmuştur. Kuzey Çin bir bloktan oluşur ve yaklaşık olarak en eski bloktur, dünyadaki en eski kayalara burada rastlamak mümkündür. Güney Çin –ya da daha açık olarak Orta ve Güney Çin– diğer bir bloğu oluşturur ki kaynaşma sonucu ortaya çıkmıştır. Fakat bu parçalar Pangea'nın Lavrasya ve Gondvana olarak ikiye ayrılmasından önce Avrasya'nın bir parçası haline geldiklerinden Çin bu anlamda, Güney Yakındoğu ya da Hindistan'dan farklı olarak Lavrasya'nın orijinal bir parçasıdır. Buna rağmen Çin, Hindistan'ın Tibet platosunun yükseltisine doğru gelmesinden fazlasıyla etkilenmiştir. Aslında her iki bölgenin Tibet'e dayanması onların birçok ortak noktası olduğu anlamına gelir, ancak onları karşılaştırırken göreceğimiz gibi, aralarındaki farklılıklar da bir o kadar önemlidir ve bir açıdan bu farklılıklar Çin'in heterojen köklerine kadar uzanır.

İlk karşılaştırma sınırlarla ilgilidir. Hindistan kuzeyde dağlar ve güneyde okyanus ile oldukça iyi sınırlandırılmıştır. Çin'de ise dağlar bölgenin doğu ile, okyanus da doğu ve güneydoğu ile sınırlarını belirler (okyanus sınırı Hindistan ile kıyaslanınca değişikliklere ondan daha açıktır, bunun sebebi ise Çin'in buzul çağında çok daha büyük olmasıdır). Ancak bu durum Çin'i iki önemli kara sınırının yüksek dağlar ta-

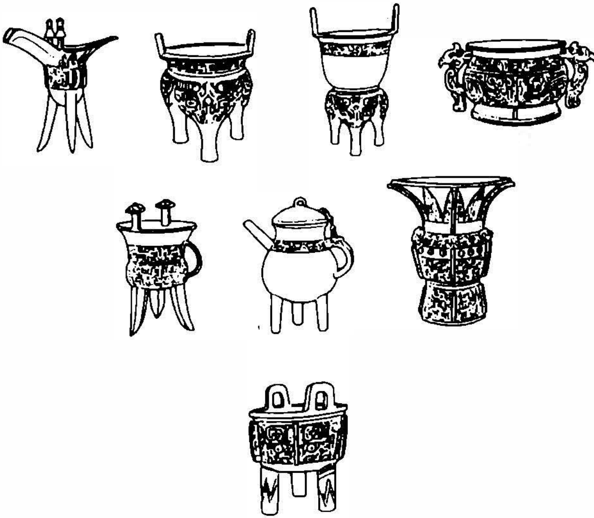

ÇİN
YAĞIŞ MİKTARI (cm / yıl)
150'den fazla
100-150
50-99
125-49
12.5'tan az
Sarı Deniz
Sarı Irmak
Çu
Vu
TAYVAN
Güney Çin Denizi
0 200 mil
0 200 kilometre
SİBİRYA
KAMÇATKA
Ohotsk Denizi
MANÇURYA
Japon Denizi
JAPONYA
MOĞOLİSTAN
İÇ MOĞOLİSTAN
KORE
Sarı Irmak
Nagasaki
Kyuşu
ÇİN TÜRKİSTANI
ÇİN
TİBET
Yangtze
Yengeç Dönencesi
TAYVAN
Kanton
PASİFİK OKYANUSU
HİNDİSTAN
VİETNAM
TAYLAND
FİLİPİNLER
HİNT OKYANUSU
0 500 mil
0 500 kilometre
Ekvator
BORNEO
HARİTA 7: DOĞU ASYA
Günümüz Sınırları

rafından çevrilmesinden mahrum bırakır. Bu sınırlardan biri Çin'in Güneydoğu Asya ile birleştiği güneybatıdadır; dağlarla çevrili olmayan sınırlardan daha kısa olanı bu sınır üzerindeki hareket orman tarafından engellenmiştir. Diğeri ise uzun kuzey sınırıdır ve çöl ile olan sınırı teşkil eder. Bu sınır Çin tarihi için hem tehdit hem de sunduğu imkânlar açısından büyük önem taşıyordu: Kuzey steplerinden gelecek göçebeler tarafından fethedilme korkusu ve batıdaki diğer medeniyetlerle ilişki kurma imkânı.

Karşılaştırma yapılacak bir diğer nokta da dağların ve düzlüklerin yayılımıdır. Hindistan gibi Çin'in de dağlık bölgeleri vardır, fakat bunlar Tibet'inkiler ile karşılaştırınca etkili değildir. Fakat Hindistan'ın güneyinde tek bir bloktan oluşan dağ silsilesi ve kuzeyinde de alüvyonlu düzlüklerin bir araya gelmesinden oluşan tek bir alan bulunurken Çin'in karakteri daha karmaşıktır: Kuzeyden güneye doğru gidildikçe nehir vadilerini izleyen dağ şeritleri görülür. Her ne kadar Hindistan'da her iki nehir Tibet'ten doğup tüm ülkeye hâkim oluyorsa da Çin'de ikisi de doğudan batıya akar. Kuzey Çin Sarı Irmak ülkesidir. Sarı Irmak kuzeybatıda kuvvetli rüzgârların taşıdığı sarımsı, lös adı verilen toprak birikintilerinin arasından akar (adını buradan almaktadır). Daha doğuda ırmak bu lös birikintilerinden alıp getirdiği alüvyonlu topraklar arasında düzensiz bir şekilde akar. Orta Çin'e etrafında alüvyonlu bir düzlük oluşturan Yangtze egemendir. Her iki nehir de tehlikelidir, fakat vadilerinin –özellikle de Yangtze vadilerinin– dikkate değer bir tarım potansiyeli vardır. Bu ikisini ayıran dağlar Çin'i şekillendiren iki ana bloğun birleşmesinin kalıntısıdır. Yangtze'nin güneyinde, Çin tarıma elverişli vadileri olan ırmaklardan yoksun değildir ancak hepsi aynı oranda kullanılabilir değildir.

Son karşılaştırmamız iklim üzerine olacaktır. Hindistan gibi Çin de neredeyse tamamen Asya muson kuşağının bir parçasıdır. Çin'in kurak kışları ve yağmurlu yazları





Resim 16: Erken Şang dönemine ait bir *çia* (*üstte*) ve yine Şang döneminde yapılmış çeşitli bronz kap tasarımları (*altta*; en alttakine *ting* adı veriliyordu).

Hindistan'daki iklime çok benzer, yaz yağmurları güneydoğudaki okyanus rüzgârları ile taşınır. Bununla birlikte yağışların coğrafi dağılımı farklılık gösterir (*bkz.* Harita 7). Çin kuzeybatısının kurak olması ile Hindistan'a benzer, ancak Çin'in kuzeydoğusu görece daha kurudur, bu yüzden genel olarak bakıldığında kurak kuzey ile yağmurlu güney arasında tam bir zıtlık vardır (fakat kuzey erken Holosen evrede bugünkünden daha az kuraktı). Çin ile Hindistan arasındaki en büyük fark kışların sertliği ile ilgilidir. Tibet Hindistan'ı Sibirya'nın kavurucu rüzgârlarından korurken, Çin bu rüzgârlara tamamen açıktır. İç bölgelerde, kış kuzeyde çok sert ve Orta Çin'de soğuk geçer.

Arkeolojik bulgular modern insanların Çin'e ilk önce kuzeyden girdiğini ortaya koyar. Geç Paleolitik kültürüne sahip insanların yaklaşık 40.000 yıl önce Sibirya'da oldukları ve Kuzey Çin, Kore ve Çin'e doğru yayıldıkları kanıtlanmıştır. Güney Çin tıpkı Güneydoğu Asya gibi Holosen'in başlangıcına kadar neredeyse boştu. Fakat 19. yüzyıla kadar Tayvan'da mağaralarda hayatını sürdüren Negrito isimli bir grup insan vardı ve bunlar muhtemelen eski zamanlarda Güneydoğu Asya'dan sahil yoluyla gelen modern insanların kalıntılarıydı. Birkaç Negrito grubu orada yaşamlarını sürdürmüştür ve bu insanlar günümüz Güney Asyalılarından daha çok Yeni Gineli yerli insanlara daha fazla benzemektedir.

Neolitik ile birlikte Çin daha belirgin bir hale gelmiştir. Onun tarih sahnesine çıkışına iki önemli gelişme damgasını vurmuştur. Sarı Irmak vadisinde evcilleştirilmiş darıya dayanan yerleşik tarım İÖ 6000'de ortaya çıkmıştı. Yangtze Vadisi'nde, evcilleştirilmiş pirinç İÖ 5500'de ve belki de İÖ 7500'de ekilip biçilmeye başlanmıştı (bu faaliyet daha sonra güney Çin, Güneydoğu Asya ve Hindistan'daki pirinç yetiştiriciliğinin kaynağı gibi görünmektedir ancak pirincin ilk olarak burada yetiştirildiğine dair kesin bir veri yoktur). Tahmin edileceği üzere tüm bu ürünlerin yetiştirilmesine

tavuk, domuz ve manda gibi hayvanların evcilleştirilmesi eşlik etmiştir; fakat bunların ne zaman evcilleştirildiği henüz net değildir. İki ürün belirgin bir şekilde ayrılır; kurak şartlara alışkın olan darı kuzeyde yetişirken pirinç Yangtze vadisinin sığ sularında serpilir. Fakat genel yapı, tarımın tarih sahnesine çıktığı diğer yerlerinkine yeterince benzerdir. Buna rağmen Neolitik devirdeki Çin olağan dışı bir özelliği ile diğerlerinden ayrılır: Başlangıçlarından itibaren tüm büyük gelişmeler nehir vadilerinde gerçekleşmiştir. Mısır'da, Mezopotamya'da ya da –biraz zorlarsak– İndus vadisinde durum böyle değildi. Neolitik Çin'de yerleşik köy hayatının bu denli yaygın olmasının bir sebebi belki de buydu. Üzerinde medeniyetin yükselebileceği sağlam tarımsal temeller 3. binyılın sonlarında atılmıştı.

Çin Medeniyetinin Ortaya Çıkışı

Çin medeniyeti İÖ 2. binyılın ilk yarısında şekillenmiş olmalıdır. Bu medeniyet Yangtze vadisinin değil de Sarı Irmak vadisinin ürünüydü. Hindistan'ın aksine, medeniyetin ilk görüldüğü yer büyük olasılıkla Çin'in Yakındoğu ile uzak temasta olacağı ve ona en çok benzeyen kısmındadır. Her ne kadar bu kültürün erken yüzyılları hakkında yeterince bilgimiz olmasa da, 2. binyılın sonlarına doğru yani İÖ 1600 yılında yönetime gelen Şang hanedanının son safhalarında nasıl göründüğüne dair neredeyse güzel bir resme sahibiz.

Şang kültürü tarihlerinin bu son safhasında (İÖ 1200-1050) kökenleri birbirine neredeyse tamamen zıt olan unsurları bir araya getirdi. Tahmin edileceği üzere bu kültür kuzeydeki Neolitik Çin kültürünün önemli bir devamıydı. Binaların temelinin sıkıştırılmış topraktan yapılmış olması bunun en açık örneğidir, çünkü bu inşa tekniği aynı bölgede yaşamış daha önceki kültürler tarafından da yaygın biçimde kullanılıyordu. Diğeri ise üç ayaklı bronz Şang kabıdır (*bkz.* Resim 16). Bu kaplara Neolitik çağa ait çanak çömlekler arasında rastlanır.

Son olarak Çin kültürünün kökleri daha batıya dayanan bir özelliğinden bahsedelim. Bu, İÖ 2. binyılın ilk yüzyıllarında tehlikeli biçimde yaygınlaşmaya başlayan bir araçtı: savaş arabası. Şang savaş arabalarının dizaynı aslında detaylarına bakılınca Transkafkasya'da kullanılanlara benziyordu. Savaş arabalarının hangi yolu izleyerek Çin'e geldiğini bilmiyoruz, fakat askeri teknolojinin transferi tam olarak Hint-Avrupa dillerini konuşan göçebelerin işi olmalıdır. Antik Hint-Avrupa dilini konuşan halklar kuzeybatı Çin'deki varlıklarını İS 1. binyılın sonlarına kadar sürdürdüler ve bu bölgede yapılan mezarlık kazıları atalarının İÖ 2. binyılda da burada olduğunu göstermektedir.

Geç Şang dönemine ait ve kökenleri tespit edilmesi zor diğer bazı önemli unsurlar da vardır. Bunlardan biri bronzdur. Çin'de bronz işçiliğinin onlara özgü bir gelişme olduğunu söylemek oldukça mantıklıdır çünkü Neolitik Çin yüksek ateşte çanak çömlek yapımı teknolojisine önceden de sahipti. Ancak bu teknoloji aynı zamanda batıdan da ithal edilmiş olabilirdi. Bronz işçiliğinin Çin'e kuzeybatıdan geldiğini söylemek anlamlı olacaktır. Kuzeybatıda bronz İÖ 2000 yıllarına tarihlenir ki Yakındoğu'da bu gelişme bin yıl önce olmuşken Sarı Irmak vadisinde bin beş yüz yıl sonra ortaya çıkmıştır. Diğer unsurlardan biri de yazıdır. Onlardan kalan yazı örneklerinin büyük kısmına kâhin kemiklerine kazınmış halde ve az bir kısmına da bronz tabletler üzerine kazınmış halde rastlanır. Çin yazısı Orta Amerika örneğinde açık bir şekilde görüldüğü gibi bağımsız bir biçimde mi ortaya çıkmıştır? Ya da Mısır ve İndus vadisi örneklerinde gördüğümüz gibi başka bir yerde var olan yazılardan mı etkilenmiştir? Her koşulda, yeni teknoloji köklü Neolitik geleneklerle birleştirilmişti; örneğin, kâhin kemikleri Şang hanedanı tarafından yazı için kullanılmaya başlanmalarından uzun zaman önce kehanette bulunmak için kullanıyordu.

Eğer Şang döneminden geriye doğru bakacak olursak, Şang kültürünün bu ve diğer özelliklerinin ne zaman ve nasıl ortaya çıktığını ne yazık ki bulamayız. Şang hanedanın her zaman savaş arabaları ya da yazıları var mıydı, yoksa onlara sadece tarihlerinin ikinci döneminde mi ihtiyaç duymuşlardı?

Fakat geriye bakmaktansa ileriye bakacak olursak, manzaramızı engelleyecek bir şey olmayacaktır. Yakındoğu ve Hindistan'ın aksine, Çin hiçbir zaman kendinden önceki medeniyetleri silip atmak ve yola tekrar koyulmak zorunda kalmamıştır. Bunun yerine, dikkate şayan bir kültürel devamlılık durumu ile karşılaşırız: Bu medeniyet, dünyada İÖ 2. binyıldan itibaren aralıksız varlığını sürdüren tek medeniyettir. Bu daha sonraki binyılda Şang hanedanı döneminde yaşayan Çinlilerin kendini evinde hissedeceği anlamına gelmez. Kültürel devamlılık aynı bellek gibi seçicidir. Fakat İS 3. binyılın başlarında Çin'de kullanılan yazı İÖ 2. binyılda Şang başkentinde kullanılan yazıdan miras kalmıştır ve dil söz konusu olunca aynı ilişki devam etmektedir. Bu devamlılık geç Şang kültürünün yazılı kalıntılarının anlamını kavramak zorunda olduğumuz için çok önemlidir. Yani resmettikleri karakterler ve kelimeler daha sonraki ve daha iyi bilinen dönemlere ait karakter ve kelimeler bakılarak genellikle teşhis edilebilir. Başka bir deyişle en azından Şang tarihinin iskeletini koruyan sonraki edebi metinler, Şang metinlerinin yorumlanmasında işe yarayabilir. Eski Mısır ve Mezopotamya'da olduğu gibi, edebi devamlılığın kullanım alanlarından biri de ülkeyi yöneten hanedanlara ilişkin tarihi hatıralardır; işte bu alanda Çin'nin Mısır ve Mezopotamya'nınkinden çok daha fazla hatırası bulunmaktadır.

Sonraki Çin tarihinin hanedan kronolojilerinden oluşan omurgası, kaba hatlarıyla, birlik ve istikrarsızlık durumları arasında değişen bir dizi dönemden ibarettir. İlk birlik dönemi erken Çu (ya da Zu) hanedanı dönemiydi (yaklaşık İÖ

1050-771 arası). Onu uzun bir istikrarsızlık dönemi takip etmiş (İÖ 771-221) ve bu dönem boyunca Çu idaresi hükmen devam etmiştir. İkinci birlik dönemi Çin (ya da Kin) hanedanı tarafından başlatılmış (İÖ 221-206) ve Han hanedanı tarafından devam ettirilmiştir (İÖ 206-İS 220). Sonra birkaç yüz yıl süren bir istikrarsızlık dönemi başlamıştır (220-581). Üçüncü birlik dönemi Sui hanedanı tarafından başlatıldı (518-618) ve Tang hanedanı tarafından sürdürüldü (618-907), onu yaklaşık 50 yıl sürecek bir başka istikrarsızlık dönemi izledi (907-960). Dördüncü birlik dönemi Sung (Song) hanedanı zamanında yaşandı (960-1127) ve onların egemenliğinin son zamanlarında tekrar istikrarsızlık dönemine girildi (1127-1279). Son birlik dönemi geleneksel Çin tarihinin sonuna kadar Yuan (1260-1368), Ming (1368-1644) ve Çing (ya da King 1644-1912) hanedanlarının idaresi altında devam etmiştir.

Bu şema, ilkel olmasının yanında, bizim dikkatimizi Çin tarihinin iki özelliğine çeker. Bunlardan ilki Çin'de birliğin, Hindistan'dakinin aksine, bir düstur olmasıdır. Çin geçmişinin büyük bir bölümünü "imparatorluk Çin'i" başlığı altında toplayabiliriz, ancak aynı şeyi Hindistan için yapamayız. Üzerinde duracağımız ikinci özellik ise bu birkaç bin yıllık süreç içerisinde istikrarsızlık dönemlerinin kısalma eğiliminde oluşudur. Çin böylece daha emperyal bir hal almıştır. Fakat şema, ilk yaklaşım olarak faydalı olmasıyla birlikte siyasi tarihi bir yandan ortaya çıkartırken bir yandan da gizlemektedir. Diğer taraftan da bu şemanın kaydedemediği en önemli şey İÖ 3. yüzyılda Çin hanedanının Çin'i birleştirmesinin Çin tarihinde bir dönüm noktası oluşturmasıdır.

Bir Dönüm Noktası Olarak Çin Hanedanı Dönemi

Bir dönüm noktası olarak görülen bu dönemin önemi belki de en belirgin şekilde Çin'in siyasi coğrafyasında görülür. Şang hanedanı döneminde Çin sadece Sarı Irmak vadisinin bir parçasıydı; komşuları ise büyük ihtimalle Çinli olmayan halklardı.

Çu hanedanının siyasi düzeni ise kuzeyde daha geniş bir alanı kaplamıştı ancak güneydeki Yangtze vadisine kadar yayılmamıştı. Bu yüzden İÖ 3. yüzyıla kadar Çin'i sadece kuzeyden ibaret düşünebiliriz. Bununla birlikte, bu dönemden itibaren orta Çin'in Yangtze Vadisi toplulukları Çin medeniyetinden fazlasıyla etkilenmişlerdi. Bu etkilenmenin sebebi hem onların istilacılar tarafından kuzeye doğru hareket etmeye zorlanmaları hem de kendi seçkinlerinin bu kültürü süratle benimsemiş olmalarıdır. İÖ 1. binyılın ortalarında Çu'nun Yangtze vadisinin orta kısmındaki durumu ilk sürece örnek olacak gibi görünürken aşağı Yangtze bölgesindeki Vu'nun durumu da ikinci sürece örnek olacak gibi görünür. Fakat bu süreçler bahsedilen bölgelerin tamamen Çinlileşmiş olduğu söylemek için yeterli değildi. Hatta İÖ 3. yüzyılın sonlarında Çu hanedanından birinin bölgeye bakış açısına göre bölgede "başlarında şapka olan maymunlardan başka kimse" yoktu. Yangtze'nin ötesinde, güneyde Çinli olmayan birçok bölge vardı. Çin hanedanı tarafından oluşturulmuş emperyal paradigmanın önemi, Çin kültürünün güneye doğru genişlemesinin farklı bir temele oturtulmasında etkili olmasından ileri gelmektedir. Çin hanedanı kuzeyin doğrudan tahakkümünü geniş çaplı göçlerle birleştirmiştir. Bu vakit alacak bir süreçti. İS 9. yüzyıla gelindiğinde kuzeyli bir bürokrat için daha güneye sürülmek ölümden daha kötü bir kaderdi. Ancak son binyılda Kanton en az Sarı Irmak vadisi kadar Çin'in bir parçası olmuştur.

Çin'in çağdaş dil haritası bu birleşmenin derecesini ortaya çıkarır. Orta ve Güney Çin'in büyük bir bölümünde, Çince olmayan diller Çin denizindeki küçük adalara hapsedildi; sadece güneybatı uçlarında yerel diller geniş ölçüde hayatlarını devam ettirdiler. Aynı zamanda Çin lehçelerinin yayılımının –bu lehçelere diller diyebiliriz– bize söyleyeceği şeyler vardır. Güneydoğuda geniş bir alana yayılan Çince değişik lehçelere ayrılsa da kuzey ve batının büyük bölümünde Mandarin konuşulmaktadır. Bir bakıma bu durum çelişkili görünmek-

tedir: Çinlilerin kuzeyden gelmelerinden itibaren kuzeyde başka her şey aynı görünse de diller ayrışmış olmalıdır. Aslında başka şeylerin de aynı olmadığı açıktır. Bu eşitsizlik bir açıdan çevresel sebeplere dayanır: Kuzeyin açık düzlükleri güneyin ayrıştırıcı doğal yapısının aksine türdeşleştirici bir çevreye sahipti. Diğer bir önemli nokta ise güneyden ziyade kuzeyin Çin devletinin çekirdeğini oluşturmuş olmasıdır; Mandarin* adından da anlaşılacağı üzere yüksek rütbeli memurlar tarafından kullanılan lehçeydi. Bu gerçeklikler güneydoğunun genelinin Çince konuşur hale gelmesi gerektiğine daha çok dikkat çekmektedir. Hatta bu bölgede konuşulan lehçeler üzerine yapılacak çalışma bize bu sürecin ne zaman başladığına dair fikir verebilir: Fukien (Tayvan'ın karşısındaki sahil bölgesi) lehçeleri dışındaki lehçeler Tang hanedanının kullandığı standart Çinceden miras kalmıştır.

Bütün bunlar Hindistan'da bulduklarımızla büyük bir tezat teşkil eder. Hint kültürel kuşağının oluşumundaki temel nokta kuzey medeniyetinin güneyin siyasi olarak bağımsız, etnik olarak uzak devletleri tarafından benimsenmesiydi. Sonuçta bu süreç Çin'in oluşumunda çok sınırlı bir rol oynamıştır: Eğer mesele Vu hanedanının yerel elitlerinin Çin medeniyetini ithal etmesi ise bu durum sadece istisnadır genel geçer bir şey olarak değerlendirilmemelidir. Devam eden imparatorluk idaresinin ulaşmadığı ya da hiçbir imparatorluk idaresinin ulaşmadığı birkaç bölge vardı ki buralarda böyle bir sürecin kalıcı sonuçları görülmektedir. Kuzey egemenliği geri kalan her yeri etnik olarak Çinlileştirmişti. Aradaki fark Hindistan ve Çin'in dil haritalarında daha belirgin bir şekilde görülür. Çincenin güneyde bölgesel dillere ayrılması benzerini kuzeyin Hint-Ari dillerinin ayrışmasında bulur. Aynı şekilde geleneksel Hindistan'da Çin'deki Mandarin lehçesinin yayılmasına benzer özellik sergileyen bir dil yoktu.

* Mandarin Çincenin resmi ve edebi kullanım şekline verilen isim olmakla birlikte Çin'de yüksek memurlar da bu isimle çağrılırdı (Çev. n.)

Çin hanedanı dönemi Çin'in siyasi coğrafyasında hayati bir öneme sahip olmanın yanı sıra onun kültürel tarihi için de önemlidir. Bu önem kısmen Çin hanedanının geçmişe yaklaşımından kaynaklanmaktadır. Bütün antik kültürler zaman içerisinde mirasları yitip gittikçe yavaş yavaş yıpranır. Kültürlerinden geriye şurada bir ayin burada bir kitap kalır. (Çin'de, Han hanedanı zamanında kâğıdın bulunmasından önce yazı bambu şeritler üzerine yazılır ve sırayla dizilerek bir telle bağlanırdı. Bu tel kırıldığında ne olacağını bir düşünün.) Ancak Çin hanedanının deneyimi daha çok bir darboğazdan geçmeye benziyordu. Buna sebep olan şey sadece askeri ve siyasi kargaşa değildi. Bu karışıklık bir devletler grubundan imparatorluğa geçiş süreci içinde olmakla da ilgiliydi. Aynı zamanda bir kültürel devrim de yaşanıyordu. Çin hanedanı döneminde devlet adamlarına yol gösteren tek bir şiar vardı: Devletin etkinliği ve gücünü en üst düzeye çıkartmak. Bu uğurda önlerine ne gelirse onun üzerine gitmek zorundaydılar. Bu yüzden önceleri Çin kültüründe farklılık gösteren birçok şeyi tek tipleştirme yoluna gittiler: ağırlık ölçüleri, uzunluk ölçüleri, hukuk kuralları, yazı sistemi. Ancak Çin hanedanına üye hükümdarlar eski sistemden kendilerine miras kalan kültürün yeni devletlerine tehdit olarak gördükleri bütün yönlerini ortadan kaldırmayı kendilerine bir görev bildiler. Teorisyenlerinden biri durumu şöyle açıklar: "Zeki bir hükümdar tarafından yönetilen bir devlette kitaplar ya da bambu şeritler yoktur, fakat hukuk tek düsturlarıdır; önceki kralların özlü sözlerine rastlanmaz, tek modelleri resmi görevlilerdir." Çin hanedanı döneminin önde gelen devlet adamlarından biri de şöyle bir pratik tavsiyede bulunur: "Şimdiki zamanı geçmişe bakarak eleştiren kişiler yakınlarıyla birlikte öldürülmelidir." Başka bir deyişle geçmişin özünde ne bir otoritesi ne de bir değeri vardır, aksini iddia eden kişilerse yok olmaya mahkûmdur. Bu sebeple devlet kitapları yakmaya, hatta bir iddiaya göre, bilginlere zulmetmeye baş-

lamıştır. Bütün bunların sonucunda imparatorluk öncesi Çin mirasının sadece sınırlı bir kısmı hayatta kalmıştır.

Geçmişe karşı bu acımasız ve olumsuz yaklaşım devam etmedi. Han ve onu takip eden hanedanlar zamanında Çin hanedanının kültürel radikalizmi terk edildi ve antik dönemden kalan her şey dikkatlice toplandı ve korundu. Terk edilmeyen tek şey Çin'in birleştirici imparatorluk idaresi altında yönetilmesi tasarısıydı. Yüzyıllar boyunca ardıl hanedanlarda cisimleştiği gibi imparatorluk idaresi ne totaliterdi ne de tamamen hoşgörüsüzdü. Fakat seçkinler silsilesi ile kuşatılmaya eğilimliydi.

Bütün bu sebeplerden dolayı Çin hanedanı döneminde sağlanan birlik Çin'in kültürel tarihinde önemli bir kırılma noktası olmuştur. Bu kırılmadan önceki yüzyıllar önemli kültürel mayalanmanın yaşandığı bir dönemdi. Bu durumu canlandırmaya yardımcı olan iki şey vardı. Bunlardan biri, büyük bir devlet yerine birçok küçük devletin varlık göstermesiydi. Bu durum Hint medeniyetinin gelişme döneminde Ganj düzlüklerinde de aynıydı. Bu canlanmaya yardımcı olan ikinci şey ise İÖ 5. yüzyılda Çin'in Demir Çağı'na girmesidir. Yaşanan bu gelişmenin yarattığı etki Bronz Çağı'nda Çin toplumuna damgasını vuran aristokratik egemenliğin yıkılması olmuştur. Bundan böyle aristokratlar savaş arabalarını ve pahalı bronz teçhizatlarını kullanarak savaşlarını kazanamayacaklardı. Sonunda Çin hanedanı demir silahlarla kuşanmış olan askerleri sayesinde üstün geldi. Ara dönemlerde Çinliler düşünmek için fevkalade özgürdüler.

Bu dönem "Yüz Düşünce Okulu" olarak adlandırılmıştı. Bu okullardan biri de Konfüçyüs'ün takipçilerinin oluşturduğu okuldu. Kültürel olarak tutuculardı, geç Bronz Çağı'nın seçkinci siyasi geleneğini korumak değişime uğramış bir çevrede yapabilecekleri en iyi şeydi, ancak kendi zamanlarının insanları oldukları için kendi geleneklerini tedavülde tutmak amacıyla onları ahlaki değerler açısından yeniden yorumla-

mak zorundaydılar (bunu bir sonraki bölümde ata kültünü ele alırken daha iyi anlayacağız). Siyasi seçkinler arasında Konfüçyüsçü düşüncenin zıddını Çin devlet adamlarından ilham alan Legalistler teşkil ediyordu. Siyasi elitler dışında, kökleri genişleyen şehirlerdeki zanaatkârlara dayanan Mohistler vardı, seçkinlik karşıtı, ahlakçı ve bağnazdılar (ilkeleri arasında "cenazelerde tutumlu olmak" ve "müziğin ayıplanması" vardı). Sahip oldukları bilimsel düşüncenin imparatorluk Çin'inde yeri yoktu. Bütün bunların hepsinin karşısında ise Taoistler vardı; içlerinden geldiği gibi yaşadıkları alaycı, gizemli ve akılcılık karşıtı felsefeye sahiptiler ve kendilerini sosyal hayattan uzak tutuyorlardı.

Erken Çin'in bu kültürel çeşitliliği, Çin hanedanı döneminde sağlanan birliğin ardından asla tamamen düzene kavuşturulamadı. Bunun yerine, bu düşünce okullarından hangisinin imparatorluk idaresinin ideolojik ortağı olarak teşekkül edileceği sorusu ile uğraşılıyordu. Çin hanedanı zamanında Legalistler üstünlüğünü korusa da, onu takip eden Han hanedanı zamanında, İÖ 2. yüzyılın başlarında bu sorunun cevabının Konfüçyüsçülerde olduğu açık bir şekilde ortaya çıkmıştı. Konfüçyüsçü bir eğitimden geçmek imparatorluk bürokrasisine girmenin ön koşulu olmuştu, hatta Tang hanedanı zamanın bu bağlantı resmi bir sınav sistemi ile kurumsallaştırılmıştı. Dönem dönem Konfüçyüsçülerin hükümranlıkları tehditlere maruz kalmıştır. Bu tehdit İS 1. binyılda Budizm'in halk kitlelerini kendine çekme ile hükümdarlara hizmet etmeyi özünde birleştiren bir din olarak ortaya çıkmasıyla büyüdü, fakat Konfüçyüsçüler durumu Budistlerin aleyhine çevirdiler, 845 yılında manastırlarına ve imparator sayesinde sahip oldukları zenginliklere şiddetli saldırılar düzenlediler. Yüzyıllar sonra, Moğol Yuan hanedanı idaresi zamanında Konfüçyüsçüler toptan ortadan kaldırılmışlar gibi görünebilir, fakat 14. yüzyıl başlarında Moğol hükümdarı geleneksel sınav sistemini geri getirdi, yani memurlar bir kez daha

Konfüçyüsçü gelenekteki liyakatlerine göre seçilir oldular. Bu arbede içinde meydana gelen en önemli değişiklik Yeni-Konfüçyüsçülük olarak bilinen sistemin oluşması ve üstünlüğünün artmasıdır. Yeni-Konfüçyüsçülük, eski Konfüçyüsçü gelenek ile Budizm'in manevi ve felsefi meydan okumasını birleştirmeyi amaçlıyordu.

Kuzey Sınırı ve Geç Emperyal Çin

Moğolların bu entelektüel dramdaki geçici rolü bizi Çin tarihinde ilk kez Çin hanedanı döneminde öne çıkan başka bir konuya götürür ancak bu durumda zamanlama biraz rastlantısal olabilir. Bu konu kuzey sınırından gelen barbar tehdididir. Çin'in kuzeyindeki bölgenin önemi onun kırsal çobanlığa elverişli bir yapıda olmasıdır. Bu, Çinlilerin bu yönde yayılmak için çok sınırlı bir sahaya sahip oldukları anlamına geliyordu. Göçebe bir toplumu yenmek yerleşik bir devlet için beyhude bir çabaydı ve göçebelerin yaşadıkları topraklar çiftçiler için o kadar da çekici değildi. Mançurya ve İç Moğolistan imparatorluk sınırı olarak değil de ancak yakın yüzyıllarda Çin'in gerçek bir parçası olmuştur. Yani eski zamanlarda güneye doğru yayılan Çin'in kuzeyde yayılacağı benzer bir alan yoktu. Bunun aksine Çin İÖ 3. yüzyılın sonlarından itibaren kuzey bölgesinden gelen ve sürekli tekrar eden askeri tehditlere maruz kaldı. Han hanedanının yıkılışını izleyen istikrarsızlık döneminde Çin'in kuzey sınırında barbar kökenli hanedanlar kuruldu. Hatta 10. ve 11. yüzyılda bunların sayısı arttı. 13. yüzyılda gerçekleşen Moğol istilası ile Çin'in geneli kuzeyli göçebeler tarafından ilk kez –fakat son kez değil– ele geçirilmişti. Ming hanedanı büyük bir gururla yerel Çin idaresini tekrar kurdu, ancak 17. yüzyılda Ming hanedanı yine kuzeyden gelen göçebe bir grup olan Mançular tarafından yıkılmıştır; onlar Çin'in son emperyal hanedanı olan Çing hanedanını kurmuşlardı.

Bu ses sanki bozuk bir plaktan geliyordu ve etnik Çin bakış açısından da durum aynıydı. Ancak Çin'in kısmen ya da tamamen göçebeler tarafından ele geçirilmesinin en önemli özelliği yeni hükümdarların Çin kültürü ile uzlaşmalarıydı ve bunu geciktirmeden olabildiğince çabuk yapıyorlardı. Bu durumun en büyük istisnası Moğollardı çünkü sadece sahip oldukları coğrafi perspektif onları diğer seçenekler hususunda uyanık tutuyordu. Çinli seçkinleri bir süre pasifleştirmeyi tercih eden Moğollar Tibetli Budist rahipler, Müslüman vergi toplayıcılar ve diğer yabancılardan oluşan karışık bir grubu himaye ediyorlardı. Çinliler Budist rahiplerden kibirliliklerinden, Müslüman vergi toplayıcılarından aç gözlülüklerinden ötürü iğreniyorlardı ve zaman içinde Moğolların da kendileri gibi olmasından memnun olmuşlardı; fakat bir taraftan da, yukarıda gördüğümüz gibi Moğollar Çin seçkinleriyle uzlaşmışlardı. Askeri açıdan bakılacak olursa Çin'in kuzey sınırı Hindistan'ın kuzeybatı geçiş kapısından daha tehlikeli idi; fakat Çin kültürel olarak bu noktadan hiçbir zaman Müslüman istilasına maruz kalmamıştı.

Bu arka planın aksine Çing hanedanı idaresindeki Çin'e bir göz atalım. Bu dönem 17. yüzyıl ortalarında Mançu istilası sonucu hanedanın kurulması ile 19. yüzyıl ortalarında onun gücünü kıran afetler arasındaki zaman dilimini kapsar. Çin'i ele geçiren Mançuların barbar kökenleri her zaman bir dereceye kadar sorun olmuştur, ancak özellikle de hükümranlıklarının başında ve sonunda: Ming hanedanına sadık olan kişiler bu hanedanın yükselişine direnmişlerdi ve onlardan iğreniyorlardı, aynı şeyler onları tahttan indiren milliyetçiler tarafından da sergilenecekti. Böyle bir düşmanlığı göz önünde bulunduran Mançular bütün yetişkin Çinli erkekleri, yeni hanedana bağlılıklarını göstermek için Mançulara özgü bir şekilde saçlarını kestirmeye zorlamışlardır (kafanın üst kısmı kazınıyor ve sadece bir kuyruk bırakılıyordu). Çinliler bu durumu şöyle ifade etmişlerdi: "Saçların gitmezse kafan gi-

der ya da saçların gider kafan kalır." Başka bir açıdan bakıldığında Mançu sorunu daha farklı görünmekteydi: Mançular o kadar da yabancı değillerdi, kısa süre içinde Çinli olacaklardı. 18. yüzyıl Çing imparatorlarından biri Mançuları Mançu dilinde sınav yapma ihtiyacı duyacaktı ki bu, çürümenin çoktan beri yayılmakta olduğunun açık bir göstergesiydi, gerçek barbarlar sınava tabi tutulmazlar, ama onları illa sınava sokmak gerekiyorsa, yapılacak en akıllıca hareket bilgilerini kendi dillerinde ölçmektir. Çin'de kendilerini Mançuların varlığı nedeniyle tamamen güvende hisseden birileri varsa o da muhtemelen Korelilerdi; Çinliler barbar idaresi altında gittikçe güçsüzleşiyorlardı, kendileriyle gerçek Çin kültürünün son koruyucuları oldukları için gururlanabilirlerdi. Bu onların Çing üstünlüğünü tanımayı reddedecek kadar mantıksız oldukları anlamına gelmiyordu. Pekin'e karşı vergi yükümlülüklerini hakkıyla yerine getiriyorlardı, fakat bu Çin tarih kitaplarında Korelileri küçük düşürücü ithaflardan yakınmak için bir fırsat olabilirdi.

Koreliler ne düşünürse düşünsün Çin toplumu Çing hanedanı zamanında birçok açıdan başarılıydı. Nüfus büyük oranda artmış, ekonomi de buna bağlı olarak büyümüş, bütün temel alanlarda –tarım, sanayi ve ticarette– beklenmedik bir boyut ve karmaşıklığa ulaşmıştı. Bu eğilimler yeni değildi, ancak Çing idaresi altında mükemmelliğe ulaşmışlardı. Bunun yanında 18. yüzyıl sonlarında Çin toplumu büyük miktarda insan ve para birikimi sağlamıştı ki antik zamanlarda bunun benzerine rastlanmamıştı. Bu durum tüm ülke için geçerliyken Yangtze deltası bölgesi bunun da ötesine geçmişti; ülkenin bu kesimi ekonomik ve sosyal anlamda tartışmasız cazibe merkezi haline gelmişti, ancak buna rağmen ülkenin başkenti Pekin idi. Ama bu büyümeye rağmen Çin toplumu esas karakterini değiştirmedi. Hâlâ toprak sahibi seçkinlerin egemenliği altındaydı, bir tarafta eşraf ve çiftçiler diğer tarafta eşraf ve devlet ilişkileri vardı. Ekonomik büyüme berabe-

rinde zengin ticaret burjuvazisini getirse de bunların güçleri zenginlikleriyle orantılı değildi.

Kültür konusunda da manzara aynıydı: Özellikle Yangtze deltasında nicelik olarak daha fazla, nitelik olarak da daha ileri düzeydeydi. Örneğin eskiye nazaran yerel tarihle ilgili daha fazla şey yazılıyor ve basılıyordu; halk dilinde daha fazla roman yazılıyor tiyatrolar umuma açık yerlerde oynanıyordu. Mevcut entelektüel akımlar, filozof Çu Hsi (ya da Zu ksi, öl. 1200) geleneğinin izinde, geniş ölçüde Yeni Konfüçyüsçülüğe dayanmaya devam etti, fakat bu herhangi bir önemli yenilik ve ihtilal olmadığı anlamına gelmiyordu. 16. yüzyıl Sung döneminin sıkıcı tarzını reddeden ve antik modellere dönmeye çalışan bir yeni klasisizmin doğuşuna tanık oldu. Bu hareket daha sonraki yüzyıllarda unutulmuş olsa da 18. yüzyıl Japonya'sında kayda değer bir etki yaratmıştı. Bunlar arasında etkisi daha fazla devam eden gelişme daha önceden Çin'de benzerine rastlanmayan gerçek metinsel bilimin yapıldığı okulun ortaya çıkmasıdır. Bir 17. yüzyıl dilbilimcisi, saygın Çin klasiklerinin neredeyse yarısını *Belgeler Kitabı* adlı eserinde toplamıştır. Bunlar sonradan tahrif edilmiştir. Aynı geleneğe ait olan bir 18. yüzyıl bilim insanı felsefe alanına kaymış ve Yeni Konfüçyüsçülük sentezini tümden reddetmiştir; fakat kendisi uç bir örnekti. Hatta geç Ming döneminde Cizvitlerin gelişi ile gelişen Avrupa düşüncesine açık olma hali bu sıralarda pek aşikâr değildi. Buna rağmen Çinli Müslümanlar üzerinde alışılmamış bir etki yapmıştı: Müslümanlar, Konfüçyüsçülük ile rekabet edebilmek için tek tanrılı dinlerini nasıl savunacaklarını Cizvitlerden öğrenmişlerdi. 17. yüzyılda Çin'in güneybatısındaki Yunnan şehrinde yaşayan bir İslam bilgini bu doğrultuda bir kitap yazdı; hatta bu bilgin, geleneksel olarak Konfüçyüsçülerle bağdaşan, İslam peygamberi ile aynı saygın statüye sahip kişilerin torunlarını bulmak amacıyla Pekin'e gitti. Fakat amacına ulaşamadı çünkü her ne kadar emperyal Çin çeşitliliği hoşgörüyle karşılasa

da bu çeşitliliğin gereğinden fazla gündeme getirilmesine hiç de sıcak bakmıyordu.

Genel olarak değerlendirildiğinde, Çing hanedanı idaresindeki Çin, Avrasya tarihinde yol gösterici bir paya sahip olmuştur. Bu da bizlere geleneksel bir tarım medeniyetinin başka bir karaktere bürünmeden nereye kadar gidebileceğini göstermektedir.

İmparatorluk Sınırlarının Ötesinde Çin Kültürü

Geç emperyal Çin üzerine yaptığımız incelemenin birçok noktasında, Çin kültürünün kendi sınırlarının dışında da Çinli olmayan insanlar tarafından benimsendiğini gördük. Çin etkisi, elbette Doğu Asya'da oldukça yaygındı, fakat Çin kültürünün bir bütün olarak bağımsız devletlerin Çinli olmayan seçkinleri tarafından kalıcı bir şekilde ithal edilmesi çok sık rastlanan bir durum değildi. Her ne kadar ilginç gelişmelere sahne olsa da kuzey bölgesi, bu tür süreçlere uygun bir bölge değildi. Bir önceki bölümde gördüğümüz gibi batı ve güney bölgelerinin bir alternatif olarak Hint kültürünü seçme şansları vardı ve bu şansı kullandılar. Belki de Çin kültürü tüm seçkinlerin eğitimli olmasını gerektiriyordu ki bunun yanında Hint kültürü için rahiplerin ya da Brahmanların öğretilerini ithal etmek ve bu kişileri himaye etmek yeterliydi. Yani bizi ilgilendiren her üç vakadan ikisi kuzeydoğunun uzak bölgelerindeki yerleşik ve tarım yapılan topraklarda gerçekleşmişti. Bunlardan biri Kore Yarımadası diğeri de onun komşusu Japonya'dır. Burada coğrafya hiçbir ülkeyi Hint kültürüne maruz bırakmamıştır. Ancak bu kültür sadece Çin aracılığıyla onlara ulaşmıştır ki onlar Budizm'i bu yolla benimsemişlerdir. Her iki vakada da Çin kültürünün geniş ölçüde benimsendiği kilit dönem İS 1. binyılın ortalarına denk gelmektedir. Japonya vakasında Koreliler ara bulucular olarak önemli bir görev üstlenmişlerdir (bu görev bazen rahatlıkla göz ardı edilse de 9. yüzyıl Şinto rahibi İmbe no Hironari bu konunun üzerinde

durmuştur). Üçüncü vaka ise Vietnam'dır. Vietnam Güneydoğu Asya'nın Hindistan'a en uzak Çin'e en yakın köşesidir. Vietnam'ın güneye doğru yayılması yakın yüzyıllara rast gelir ve zaman içinde Vietnamlılar önceleri Hint kültürünü benimsemiş bölgeleri istila etmiştir. Vietnam en önemli dönemini kuzeydoğuluların yaşadıklarından beş yüz yıl sonra yaşadı. Bu üç ülke arasında Çin kültürünü en geç benimseyen ülke Kore olmuştu. Kore 15. yüzyılda devletin Korelilerin akrabalık yapılarını Konfüçyüsçüleştirmeye tabi tutması gibi radikal bir teşebbüse sahne olmuştu. Hatta 16. yüzyılda bir Mançu hükümdarı Çinliler ve Korelilerin sadece dil noktasında ayrıldıkları değerlendirmesinde bulunabilmişti.

Çin kültürünün yerel halkla etkileşiminin en kendine özgü ve tarihi açıdan en önemli sonuçları sadece Japonya'da görülmüştür. Çin etkisinin çok derinlere kadar nüfuz ettiğini kimse inkâr edemez. Bu etki o kadar derindir ki bugün kullanılan Japon sayı sistemi Çinceden alınmış kelimelerden oluşmuştur. 7. yüzyıldan 9. yüzyıla kadar Japonya'nın imparatorluk kurumları birçok alanda Tang hanedanının kaba bir kopyasıydı. Bu dönemde kullanılan Japon hukuk metinleri, tarihçiler tarafından Çin'de çoktan kaybolmuş olan Tang kanunlarının yeniden düzenlenmesi için kullanılmıştır. Fakat Japonya'yı Çin konusunda Kore'den ayıran iki şey vardı.

Bunlardan biri siyasi idi. Hanedanların Çin tarzında birbirini izlemesi yerine, Japonlar eşi görülmemiş bir ikili yapı geliştirdiler: Asıl imparatorluk hanedanı sonsuza dek devam ediyor, hanedan iktidarını gerçekte yitirse de görünüşte koruyor ve gerçek iktidar *şogan* olarak adlandırılan askeri idarecilerin eline geçiyordu. Japonya'nın bir ada olması bu durumu açıklar: İstilalara karşı korunaklı olmalarından ötürü adalar üniter devletlerin oluşumunu ve eski kurumların ortadan kaldırılmasını dayatan katı kıta disiplinine daha az maruz kalırlar. 19. yüzyıldan önce buna misal olabilecek tek bir dönem olmuştur. Kemmu Restorasyonu adı verilen bu kısa ve başarı-

sız dönemde (1333-36) imparator eski yetkilerini yeniden elde etmeye çalışmıştır. Japon geçmişindeki en duygusal kişilik, restorasyon taraftarı talihsiz lider Kusunoki Masaşige'dir. Aslında geçmişe bakış olaylarından kendisinden daha önemli kabul ediliyordu.

Japonlarla Koreliler arasındaki diğer bir görüş ayrılığı da kültüreldi. Edebiyat dili olarak Çincenin Kore üzerindeki tartışmasız egemenliği modern zamanlara kadar devam etmişti. Çince Japonya'da da saygın edebi dildi fakat Japonlar Korelilerden daha ileri giderek Çinceyi kendi yerel dillerine mekanik biçimde çevirerek "okuma" yolunu tuttular. Şüphesiz Japonlar, Kore örneklerini takip ederek, erken dönemlerden itibaren Çin yazısını Japonca yazmak için kullanmışlardır; ancak kendi dillerinde kaleme aldıkları edebiyat eserleri Korelilerin benzer eserlerinden daha fazlaydı. Bu eserlerin en ünlüsü *Genji'nin Öyküsü*'dür, 11. yüzyılda dönemin farklı kadın yazarları tarafından kaleme alınmış bir aşk hikâyesidir. Özetle yoğun Çin etkisine rağmen Japonya Kore'nin Koreli olmasından daha fazla Japon'du. Japonlar entelektüel olarak da daha çoğulcu bir toplumdu: "Çu Hsi'ye inanmayan bir adam barbardır" diyen 11. yüzyılın ileri gelen bilgini Japon değil Koreliydi.

II. ATALARLA TEMAS HALİNDE OLMAK

9. yüzyılın ikinci yarısında bir İslam bilgininin oğlu halife tarafından İsfahan kadısı olarak atandı. Bu göreve gelmek demek geçiminin halifeye bağlı olması demekti. Saltanatta olan hanedanın rengi ile bağlantılı olarak siyah giyinirlerdi. Dindar bir geçmişe sahip olan biri için hanedanın ücretli elemanı olmak ve onlara özgü olan bir rengi giymek pek iyi bir şey değildi. Borçları ve bakacak büyük bir ailesi olması onu bu işte çalışmaya zorluyordu. Aslında İsfahan'a vardığında kendini çok kötü hissediyordu, hatta babasının kendini bu durumda gördüğünü düşününce ağlıyordu. Gerçek hayatta

babasının onu görmesi gibi bir durum olamazdı çünkü babası zaten ölmüştü, sadece öyle olduğunu var sayıyordu. Bu tür bir düşünce sadece Müslümanlara özgü değildir, daha iyi ya da kötü bir şekilde bizlerin de başına gelebilir. "Eğer babam (ya da dedem) beni şimdi görebilse ne der?" Ancak birçoğumuz, Müslüman olalım olmayalım, bu basit düşünceyi resmi bir ritüele dönüştürmeyi düşünmeyiz. Hatta Çin'de bu durum bizi Hint kültürünün tipik bir özelliği olan kast sistemi gibi bir uygulamaya götürür: ata kültü.

Yeni Konfüçyüsçü filozof Çu Hsi, klasik Çin aile ritüellerinin sergilenmesi ve kısmen de Budist ayinlerine yönelimi engellemek için kısa bir rehber kaleme aldı. Kitabı Çin'de çok etkili oldu (Kore'de de aynı etkiyi yaratmıştı ancak Japonya'daki etkisi o kadar fazla değildi). Üzerinde durduğu konulardan biri olan biteni atalara haber vermekti. Örneğin, bizim mutsuz Müslüman kadımız gibi bir göreve atandığımızı farz edelim. Atalarınızı anlatan tabletlerin durduğu sunak salonuna saygıyla girersiniz ve klasik ritüeli uygularsınız. Atalarınızın ruhlarına çay ve şarap sunduktan sonra dua meclisi tarafından yüksek sesle okunan raporu alırsınız. Bu raporda atalara "oğlunuz" şu tarihte şöyle bir göreve atanmıştır gibi bilgiler aktarılır. "Atalarının öğretileri sayesinde şimdi bir mevkiye ve maaşa sahip oldu. Elde ettiği yararlar sayesinde takdir ve minnete kavuştu. Şimdi ciddiyetle, bu şarap ve meyvelerle bu dini raporu veriyor." Elbette, haberler her zaman iyi olmuyordu ve yükselme yerine kendinizi rütbeniz indirilmiş ya da azledilmiş bir halde bulabiliyordunuz. Burada biraz değişik bir tonlama işin içine giriyor: "Atalarımızın öğretilerini görmezden geldiği için bu aciz kul endişe ve kaygı içindedir" vs.

Burada ortaya çıkan şey hükümet kademesinde elde edilen bir göreve olan yaklaşımdaki belirgin ayrılıktır. Böyle bir görevi kabul etmek, bırakmak değil, bizim Müslüman kadımız için endişe ve kaygı kaynağı olmuştur. Geleneksel Çin

yaklaşımları oldukça farklıdır ve bu elbette ata kültü ritüellerinin diğer yönlerinde de ortaya çıkar. Doğal olarak uygun giyinmediğiniz sürece raporunuzu sunmak için sunak salonuna giremezdiniz. Eğer bir makamda görevliyseniz bu resmi kaftanınızı giymeniz ve resmi plaketinizi takmanız gerektiği anlamına gelir (aksine bizim Müslüman kadımız davası bittiğinde resmi elbisesini üzerinden çıkarırdı). Hatta atalarınızın resmi hayattaki çıkarları devam ediyor olabilirdi. Onlara ölümlerinden sonra verilmiş unvanları ve memuriyetleri haber verme şerefine erişirseniz kendinizi yeterince şanslı hissedebilirdiniz ve her durumda tabletlerin de değişimlere uygun olarak tekrar yazılması gerekiyordu. Örneğin Tang hanedanı zamanında Konfüçyüs ölümünün ardından önemli rütbeler almıştı. Hiç şüphesiz bu durum kendi zamanlarının önde gelen insanları olan torunlarını sevindirmişti. Kısacası devlet manevi bir birim olarak oldukça ciddiye alınıyordu. Aslında, Çu Hsi kitabının giriş kısmında bu rehberi hazırlamaktaki amaçlarından birinin ne olduğunu alçak gönüllükle anlatır: "Devletin insanları dönüştürme ve yönetme çabasına küçük bir katkı sağlamak."

Bu girişte ilginç olan başka bir nokta daha vardır: Yazarın Çu döneminden beri kuşaktan kuşağa devredilen Konfüçyüşçü klasiklere olan tutumu. Çu Hsi antik zamanlarda ritüellerle ilgili olan klasik metinlerin tamamıyla yeterli olduğunu söyler. Ama geri kalan eserlerin düzenlemeleri ve açıklamaları "artık bizim çağımıza uymamaktadır". Onların söylediklerini benimseyecek bir kişinin "uygun denge"yi yakalamış olması gerektiğini belirtir; aksi takdirde bu kişi ikincil unsurlara yoğunlaşmış ve meselenin aslından uzaklaşmış olurdu. O, bu yüzden bir mesele üzerine giderken işe değiştirilemeyecek temel yapıları tanımlayarak başladığını ve sonra "küçük düzeltmeler" yaptığını söyler. Başka bir deyişle, onun klasik metinlerin ayrıntılarına yaklaşımı esnektir, zamanın değiştiği gerçeğinin farkındadır. Konfüçyüsçülüğe gönülden bağlı biri

olarak Konfüçyüs'ün "devam eden şeyler atalarımızdan gelen şeylerdir" düşüncesini takip ediyordu fakat köktenci olmaktan uzaktı. Belirli noktalarda klasik metinlerden ayrıldığı için daha sonraki yüzyıllarda eleştirilmişti ancak bu eleştiriler bir kişinin kesinlikle ayrılmaması gereken prensipleri belirtmiyordu. Tang hanedanı döneminin Konfüçyüsçülerinden Tu Yu (ya da Du Yu, öl. 812) benzer bir bakış açısını ortaya koymuştur: "Eğer birisi eski insanların kitaplarına başvuruyorsa, amacı içinde bulundukları zamana uygun şekilde yeni anlamlar çıkarmak ve kurumlar oluşturmaktır. Çıktıkları yol çok uzundu. On binlerce değişikliğe uğrayacak birçok buluş yapmak ve çare bulmak zorundaydılar. Birinin çıkıp onların yaptıklarını harfiyen taklit etmesi, deniz üzerindeki belli bir noktayı işaretlemek için küpeşteye çentik atmaya benzer."

Çu Hsi'nin girişiyle ilgili son nokta belirgin metafizik suskunluktur. Hıristiyanlar İsa'nın Tanrı olup olmadığını kesin bir şekilde ortaya koymak için uzun incelemelerde bulunmuşlardır. (Tanrı'nın bir annesi olduğunu ve çarmıha gerilerek öldürüldüğünü söylemek kabul edilebilir mi?) Müslümanların ve Budistlerin de benzer öğretisel kaygıları vardır. Ama Çu Hsi her ne kadar bir filozof olsa da bu anlamda ata kültünü sorgulamamıştır. O kendisine "sevgi ve saygı için yüksek bir konum" bahşedildiğini söyler. Bu özelliklerin "asli unsurlar" arasında olduğunu düşünüyordu. Atalarının ruhlarının sunak odasında hazır bulunduklarının ve onlara söylenenleri anladıklarının söylenmesinin tam olarak ne anlama geldiğini sorgulamıyordu. Bu tutumu bunu sorgulamanın çok da önemli olmadığı kuşkusunu uyandırmaktadır. Bu Çu Hsi'nin şüpheci olduğu anlamına gelmez. Onun başka bir yerde işaret ettiklerinden, onun atalarının ruhlarının ritüelleri sırasında onlarla gerçekten ilişkiye geçtiği ve bir çeşit varlık gösterdiğine inandığını görmekteyiz. Fakat onun yanıt aramak istediği soru bu değildi. Öğrencilerini susturmak için "Bu üzerinde konuşulması zor bir konudur, bu yüzden ben

sizden sadece bunu kendi kendinize düşünmenizi istiyorum" demiştir. Her koşulda, erken Çin ata kültü altında yatan basit alışverişi –kutsanma için– ritüellerde saptamak oldukça zordur. Antik bir şiirin kelimelerinde gördüğümüz şeyleri karşılaştırabileceğimiz bir şeye bu ritüellerde rast gelmiyoruz: "Ruhlar yiyecek ve içeceklerin tadını çıkarır ve efendimize uzun bir hayat bahşederler." Çu Hsi'nin bu bağlamda düzenlediği ayinler Veda ayinlerinden dikkati çekecek derece farklıdır. Veda ayinleri tanrıların davranışlarından etkilenerek bunlardan netice almak üzere tasarlanmıştı; aksine Çu Hsi'nin düzenlediği ayinlerin asıl amacı atalardan bir şeyler istemek değildir. Bu hareket bir Konfüçyüsçü için uygundu. Konfüçyüs ruhlara ve tanrılara karşı saygılı olunmasını fakat onların belli bir mesafede tutulmasını tavsiye etmiştir. Bu tür duygusal zıtlıklar, alışılagelmiş şeyleri seven Mohistleri rahatsız etmişti: Bu durum kendi içinde çelişkiliydi. Mohistliğin kurucusu, Konfüsyüsçülerin bir yandan "bir erkek kurban törenlerini öğrenmeli" derken diğer yandan "tanrılar ve ruhlar yoktur" demelerinden yakınmaktadır; bu ortada balık yokken balık ağı yapmak gibidir. Ancak eğer burada bir çelişki varsa, bu çelişkinin Konfüçyüsçüleri pek de rahatsız etmediği görülmektedir.

Ata kültünde tehlikede olan şey eski ayinlerdeki ufak tefek şeyler ya da ruhsallık metafiziği değil aile değerleridir (ve daha geniş biçimde, insan ilişkileri). Konfüçyüs "Bir kişinin ebeveynleri hayatta ise, o kişi onlara ritüellere uygun şekilde hizmet etmelidir; onlar öldüğü zamansa, onları ritüellere uygun olarak gömmeli ve yine onlara ritüellere uygun şekilde adak sunmalıdır" der. Burada manevi mihenk taşı evladın gösterdiği saygıdır: "Bir kişinin babası hayattaysa onun niyetlerini gözlemle. Babası öldükten sonra hareketlerini gözlemle. Eğer üç yıl sonra babasının yolundan ayrılmıyorsa ancak o zaman evlat olarak adlandırılabilir." Konfüçyüsçülüğün aile değerleri için gerçek ahlak sistemi olduğu söylenebilir. Bunun

aksine İsa karşısındaki kitleden kendisi ile yolculuk etmesini istemiştir: "Her kim benimle gelir ve anasından ve babasından, eşinden ve çocuğundan ve kız kardeşinden ve erkek kardeşinden ve hatta hayatın kendisinden nefret etmezse, benim havarim olamaz" (Luka, 14:25-26). İsa'yı takip etmek için eğitilmişlerden biri karşılık olarak "Efendim, ilk önce izin verin de gidip babamı gömeyim" demiştir. Ama İsa ona şöyle der: "Bırak ölüyü kendi ölülerini gömsün; fakat sana gelince, git ve Tanrı'nın saltanatını beyan et" (Luka, 9:59-60). Tanrı'nın saltanatı, evladın gösterdiği saygısızlığı tembih için kilit noktadır: İsa kendi gösterdiği yolun aile değerlerinden daha önemli olduğunu göstermek için bir şey söylemek zorundaydı. Bu durum Buda'da da aynıydı. Budizm hakkında klasik Çin eleştirisinin, rahip olmak isteyen erkeklerin ailelerinden vazgeçmek üzere ayartıldıkları üzerinde durmaları boşuna değildi. Hem İsa hem Buda, insanları içine doğdukları sosyal bağdan çekip almak gerektiği yönünde mesajlar vermişlerdir. Aksine Konfüçyüsçülük bu bağa sadık kalmayı konu almıştır. Konfüçyüs nereden bakılırsa bakılsın mesaj adı altında abartılan bir şey ortaya koymamıştır. Bir keresinde "Konuşmadan yapmak isterdim" demiştir. Öğrencilerinden biri "Eğer konuşmazsanız, talebeleriniz sizden nasıl faydalanacaklar?" diyerek karşı çıkmıştır. Buna cevap olarak Konfüçyüs "Tanrı konuşur mu? Dört mevsimi birbiri ardına sıralayan odur, binlerce şeyi o var etmiştir. Tanrı konuşur mu?" demiştir.

Elbette, Çin'in ata kültü için Konfüçyüs'ün deyişlerinden ve Çu Hsi'nin emirlerinden öğrenilebileceklerden çok daha fazlası vardı. Bu kült, kehanet kemiklerinde belgelenen geç Şang hanedanının ritüel hayatının ayrıntılı geleneğinde zaten bulunuyordu ve bu tür hanedan gelenekleri emperyal Çin'de devam etmişti. İÖ 1. yüzyıl istatistikleri imparatorluk atalarına verilen önemin gerçek ödeneklerle nasıl ortaya konduğunu göstermektedir: Bu ödenek 45.129 muhafız, 12.147 rahip, aşçı ve müzisyenin hizmet verdiği 343 tapınağı içermektedir:

Hanedan atalarına yıllık 24.455 öğün yemekle hizmet sunulmuştur. Bütçeyi dengede tutmak için atalardan kalma zenginlikten faydalanılması anlaşılabilir bir şeydir. Fakat kült aynı zamanda Çin toplumuna nüfuz etmişti ki bu nüfuzun tezahürleri, Çu Hsi tarafından her şekilde menedilen şeylere yaklaşma ya da uzaklaşma biçimde görülmüştü. Sonuç olarak bu toplum yaşlılara büyük saygı gösteren bir toplumdu; zaten ataları da yaşlılardı. 16. ve 17. yüzyıllarda Cizvitler kendilerini Çinlileri Hıristiyan yapmaya adadıkları zaman karşı karşıya kaldıkları konu ata kültüne ne anlam verecekleri meselesiydi.

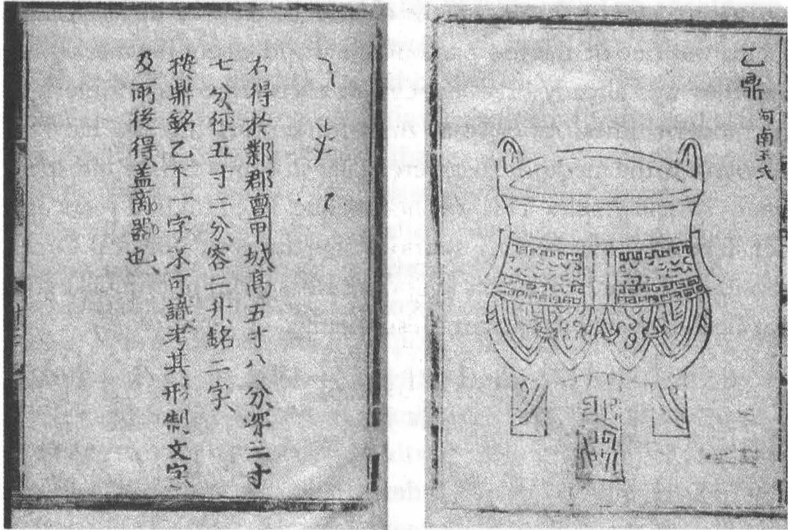
Şu ana kadar Çinlilerin ata kültünde olan yerel kültürel tuhaflıklara alışkın hale geldik. Bu tuhaflıkların neden var olduğunu sorguladık ama onlar sürekli karanlıkta kaldılar. Hindistan meselesinde olduğu gibi, açıklamanın küçük bir kısmı için coğrafyaya bakabiliriz. Çin'in, kuzeyi dışında bütün yönleriyle diğer toplumlardan çok uzak kaldığını ve kuzeyde doğrudan ilişkide oldukları toplumların da diğer medeniyetler yerine kırsal göçebeler olduğunu göz önünde bulundurursak, Çin tarihinin başka bir yol izlemesinin pek olası gözükmediğini söyleyebiliriz. Fakat kuşkusuz bu da ata kültünün neden toplumun özellikleri arasında bu kadar öne çıktığını ve neden bu kadar yaygın olduğunu açıklamaya yetmez.

III. ŞANG BRONZLARI: NASIL ADLANDIRILDIKLARI O KADAR DA ÖNEMLİ Mİ?

Resim 16'da İÖ 14. ya da 15. yüzyıla tarihlenen bir bronz kap –özel olarak *çia* ya da *jia*– görmektesiniz. Yanında bulunan taslaklar onun bir aileye ait özel bir tür olduğunu gösterir. Aslında burada gördüğünüzden çok daha çeşitli bronz kaplar üretilmiştir, büyük müzeler bu örneklerle dolup taşmaktadır. Bununla birlikte *çia*ları, ağız kısımlarında bulunan bir çift çıkıntıya bakarak ayırt etmek görece kolaydır. Peki, bu ona özgü bir şey midir?

Bu soruya cevap vermek bir dereceye kadar kolaydır. *Çialar*, Çinlilerin yaklaşık bin yıl boyunca büyük paralar harcadıkları aristokratik yaşam tarzını yansıtan objelerdi. Yukarıda da bahsettiğimiz üzere, bronz eserler Çin'in uzak kuzeybatısında İÖ 2000 yılında ortaya çıkmıştır, ancak bu zamanda ve mekânda varoluşlarının aristokrasiye bağlı olduğunu gösteren herhangi bir şey yoktur. Fakat birkaç yüzyıl içinde daha doğuda yani bir anlamda Sarı Irmak vadisinin bir kısmında Şang hanedanına bağlı olarak bronz eşyaların yapılmakta olduğunu görmekteyiz. Burada bronz eşya yapma girişiminin karakteri tümüyle farklıydı. Toplum, Çin'in olağanüstü zengin kaynaklara sahip olması avantajını kullanarak o zamanlar dünyanın hiçbir yerinde görülmemiş derecede fazla miktarda bronz eşya üretiyorlardı. Bunların bir çoğu Resim 16'da da görülen bronz kaplardı (*bkz.* sayfa 180-181). Aynı zamanda türüne az rastlanır bir teknoloji geliştirmişlerdi; ince tabakalar üzerinde bronza çekiçle şekil vermek yerine –bu Bronz Çağı'nın maliyet bilincine erişmiş toplumlarında normal bir uygulamaydı– kil kalıplar içerisinde yaptıkları şeylere şekil veriyorlardı. Bu bakımdan ne kadar eli açık oldukları ölüleri ile birlikte gömmek üzere hazırladıkları çok sayıda metal eşyalardan da anlaşılmaktaydı. Bir Şang kraliçesi 195 adet bronz kap ile gömülmüştür ve Şang dönemine ait mezarlardan çıkarılan kapların sayısı bini bulmaktadır. Bu faaliyetin ulaştığı seviye toplumda çok katmanlı yapının oldukça güçlü olduğunu gösterir. Sıradan insanların işgücü acımasızca seçkin zümrenin aristokratik yaşam tarzını idame ettirmeye kanalize edilmiştir.

Peki *çia*nın bu yaşam biçimindeki rolü neydi? Mezarlarda bulunan bronz kaplar, bir arada bulunuş biçimlerine bakılarak, hepsinin özel bir amaca hizmet ettiklerini göstermektedir. Ayrıca bazı kapların üzerinde bulunan yazılara bakıldığında ata kültünde oynadıkları rol de anlaşılmaktadır. *Çia*ların da içinde bulunduğu bir grup kap şarap sunumunda kullanılır-



Resim 17: Bir Sung dönemi bronz katalogunda yer alan, bir *ting*e ilişkin kayıt.

ken *ting*lerin içinde bulunduğu diğer bir grup kapsa yemek sunumunda kullanılıyor gibi görünmektedir. Hayvan kemiklerini ihtiva eden bir *ting*e daha geç bir döneme ait mezarda rastlansa da *çia* ile arasında doğrudan bir uyum görünmemektedir. Eğer gerçekten şarap için kullanıldılarsa –ısıtmak ya da dağıtmak için– daha sonraları nasıl olmuş da aynı grup içindeki diğer kaplardan ayrılmışlardı? Burada bize yardımcı olacak herhangi bir çağdaş kaynağa sahip değiliz ve güvenilir bir bilgi temin etmek için de sonraki döneme ait uygulamalara bakamayız çünkü *çia* (*ting*in) aksine Çu döneminde kullanımdan kalkmıştır.

Eğer bu kabın özel ritüel işlevi hakkında çok az bilgiye sahipsek, onun *çia* olarak isimlendirildiğini nasıl bilebiliriz? Cevabımız doğal olarak bilemeyiz olacaktır. *Çia* kelimesi zaten oldukça otantiktir (ancak Şang hanedanı zamanında nasıl telaffuz edildiğine dair çok az bilgimiz vardır). Fakat bugün bizlerin bu tarz kaplara izafe ettiğimiz *çia* kelimesinin o za-

manlarda da kullanıldığını düşünmek pek mantıklı değildir. Bu yüzden modern bir insanın onu yanlış adlandırmış olmasından şüphelenebiliriz ki bu işin günahı genellikle suçlu olarak görülen arkeologlara yüklenir. Teknik olarak bir isim atanmamış bir nesneye rastladıklarında genellikle konuyla ilgili olan kültüre ait bir kelime seçme eğilimleri olan arkeologların bu kelimeleri yanlış kullandıkları görülür. Hatta antik Yunan çanak çömlekleri üzerine çalışan modern öğrenciler, antik Yunanca konuşanların çok garip karşıladığı bir dizi yerel terimi kullanmaktadırlar. *Çia* da benzer bir durum teşkil etmektedir. Ancak burada suçlu bir modern arkeolog değildir: *Çia*ya ismini 11. yüzyılda yaşamış Çinli bir antikacı vermiştir.

Sung hanedanı döneminden uzun zaman önce, Çinliler antikalara yoğun ilgi göstermeye başladılar. Bunlar arasında öne çıkanlar bronz kaplar, özellikle de *ting*lerdi. İÖ 113 yılında antik ve değerli bir *ting*in ortaya çıkarılması, Han sarayında büyük heyecana yol açtı. İlerleyen yüzyıllarda hükümdarlar ve diğer insanlar, çoğunluğu eski Mezopotamya krallığının son on yıllarında yapılmış olan bronz kapları toplamaya başladılar. Fakat bu ilgi genel anlamda bilimsel bir ilgi değildi, öyle ki İÖ 113 yılında saray görevlileri tarafından yapılan yorumlar mitolojik palavralar olmanın ötesine geçemedi. Bu yüzden bu nesneler antika olmaktan ziyade tılsımlı olmalarından dolayı değer kazandılar. Madalyonun diğer tarafında ise İS 491'de vuku bulmuş bir olayı görmekteyiz. Bu tarihte yeni Sui hanedanının yenilgiye uğrattığı ve yok ettiği düşmandan elde ettiği antik kazanlar ülkeye getirilmişti. Bu olayı önemli kılan şey kazanların kötücül sihirli güçlere sahip olduklarının "anlaşılmasıydı". Bu yaklaşımlar önemli biçimde kalıcı olmuştur. 1388 yılında koleksiyoncular için önemli bir el kitabı yazmış olan kişi, bronz kapların kötü ruhları defettiğini bu yüzden evlerde bulundurulması gerektiğini söylemiştir.

Fakat Sung hanedanı zamanında önde gelen bilginler biraz

farklı bir yol izlemişlerdi. Onlar hâlâ geçmişe ait nesnelerin günümüz için model oluşturacağı söylemini kullanıyorlardı ancak onları en çok heyecanlandıran şey bazen kapların üzerinde bulanan antik yazıların yarattığı dilsel güçlüktü. Burada, bir bilimadamının belirttiği gibi çağdaş kaynaklar tarih kitaplarındaki yanlışlıkların düzeltilmesinde kullanılabilirdi. Antik bronz kaplar üzerinde araştırma yapan bir antikacı, yer altından çıkarılmış parçaların kâğıt kopyalarını çıkarmış ve bilgin arkadaşlarına dağıtmıştır (o zamanlar bu tür kâğıt kopyalar geniş bir pazara sahipti, tüccarlar kuzeyden aldıkları zımparalanmış parçaları güneyde satıyorlardı). Başka bir bilgin 1092 yılında bronzları anlatan on ciltlik bir katalog yayımlamıştı ve bu katalogda altmış beşe yakın koleksiyonun çizimleri bulunmaktaydı. Resim 17'de geç Şang hanedanı başkentindeki bir kazı alanında bulunmuş bir *ting* görülmektedir. Bu şekil yazarın kitabının 1299 yılı baskısından alınmıştır. Bu, günümüze kadar gelebilmeyi başarmış olan en eski baskıdır (Çin'de matbaacılığın geçmişi yedinci yüzyıla kadar uzanır). Çu Hsi de "Ailemizin Eski Yazıtlar Katalogu" isimli kısa bir makale yazmıştır.

Sung hanedanı zamanından sonra birkaç yüzyıl yeni bir bilimsel çalışmaya rastlanmamıştır, ancak eski çalışmalar tekrar basılmıştır ve antika toplama işi hız kesmeden devam etmiş gibi görünmektedir. Fakat Çing hanedanı zamanında antik bronz parçalar üzerine yapılan çalışmalar yeniden canlanmış ve 1755 yılında krallığın emri ile cilt sayısı 40'a varan bir katalog yayımlanmıştır. Bununla birlikte bu zamandan itibaren Çinli seçkinlerin antikaya olan ilgisi yoğun bir intikam etkisi yaratmıştır: Yeni katalogda yer alan 1500 adet bronz kabın çoğu Ming hanedanı döneminden kalan bronz kapların sahteleriydi. Aslında işin şaşırtıcı tarafı, bu katalogun yazarlarının, 1388 yılına ait elkitabının yazarının soruna dikkat çekmiş olmasına rağmen, sahte kapları ayıklayarak daha kaliteli bir iş ortaya koymamış olmalarıdır. Bu yazar yeni bir

bronz parçanın hangi yöntemler kullanılarak eski gösterilebileceğini anlatmış ve keski ile yapılmış oyuklara sahip kapların sahte olduğunun altını çizmiştir. Bu doğru olsa bile, Çin modern öncesi zamanlardaki geniş çaplı sahtekârlıklardan anlaşılabilecek kadar hareketli bir antika pazarına sahip dünyanın sayılı bölgelerinden biriydi. Daha İS 4. yüzyılda Çin'de eski kaligrafi örneklerini taklitte kullanılan metotların bulunduğu kayıtlara rastlamaktayız. Bu durum elbette Çin'e özgü değildi: Bundan beş yüz yıl önce, klasik Yunanlı ustaların elinden çıkmış eserlerin sahte imza ile taklitlerinin Roma'da satıldığını bilmekteyiz. Fakat bu durumun bir benzeri antik Mezopotamya'da görülmemiştir.

BÖLÜM 10
ESKİ AKDENİZ DÜNYASI

I. HAVUZUN ETRAFINDAKİ KURBAĞALAR

4. bölümde gördüğümüz gibi, vaktiyle Lavrasya ve Gondvana süper kıtalarını birbirinden ayıran bir orta dünya okyanusu vardı. Avrasya'nın güney ucu boyunca bu okyanus kayboldu: Gondvana'nın çeşitli parçaları ya Avrasya'ya çarpıp ona eklemlendiler ya da ondan tamamen koptular. Fakat bu motifin önemli bir istisnası vardı: Bu bölge kuzeyde üçte birlik kısmı ile Avrasya'ya ve güneyde de Afrika'ya bağlanmıştı. Eski orta dünya okyanusu Cebelitarık Boğazı'nın oluşmasıyla birlikte jeolojik geçmişte kurumuş olsa da, burada bir parçası korunmuştur. Dolayısıyla Eski Dünya'nın doğu ve batı bölgeleri arasında keskin bir zıtlık vardır: Doğuda genel coğrafi yapı masif Tibet platosu iken, batıda bu yapıyı Akdeniz havzası oluşturur.

Akdeniz'in eski bir çağın sağ kalan figürü olduğunu söylemek elbette durumu biraz basite indirgemektir. Avrasya ve Afrika orta dünya okyanusunun açılmasından bu yana hareketsiz kalmamıştır; on milyon yıl kadar önce Akdeniz, bugünkü durumundan oldukça farklı bir haldeydi. Burada karşı karşıya kaldığımız durum karmaşık, fakat düzensiz olmayan bir coğrafi evrimin neticesidir; diğerleri ise denizden ayrılmış parçaların oluşturduğu adalar ve yarımadalardır. Çarpışmanın etkileri, daha yakın coğrafi zamanlarda öncekine oranla daha çok dağ kütlesinin ortaya çıkmasına sebep olmuş

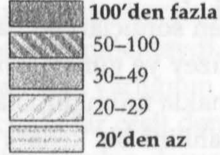
İrlandalılar

ATLANTİK
OKYANUSU

0 200 mil
0 200 kilometre

Galiçyalılar
PORTEKİZ
Salamanka
İSPANYA
Basklar
Pireneler
ARAGON
Toledo
İBER
YARIMADASI
ENDÜLÜS
GALYA
ALPLER
Venedik
Etrüskler
Roma
İTALYA
Kartaca
Sicil
Berberiler
KUZEY AFRİKA
Berberiler

HARİTA: 8
AKDENİZ DÜNYASI



ve Holosen evredeki yüksek deniz seviyesi harita üzerinde önemli değişikliklere yol açmıştır. Bütün bunlara ek olarak, bu süreçlerden hiçbiri coğrafi olarak simetrik bir doğrultuda gelişmemiştir.

Ortaya çıkan sonuçları en basit şekliyle özetlemenin yolu Akdeniz'in kuzey ve güney sahillerinin fiziksel coğrafyalarını karşılaştırmakla mümkün olacaktır (doğuda denize kapalı olan Suriye sahilini bir kenara bırakabiliriz). Kuzeyde belli başlı dört yarımada bulunmaktadır: İspanya (diğer adıyla İber Yarımadası), İtalya, Yunanistan ve Anadolu. İtalya ve Yunanistan tamamen Akdeniz tarafından çevrilmiş iken İspanya ve Anadolu bir kısımlarının başka bir denize bakmasından dolayı yarımada özelliği sergiler: İspanya bir taraftan Atlas Okyanusu'na Anadolu ise Karadeniz'e bakar (ancak Karadeniz erken Holosen evre zamanlarında bir nevi tatlı su gölü gibiydi). Dört yarımada da dağlıktır, ancak İspanya ve Anadolu sahip oldukları geniş platolarla diğer Akdeniz yarımadalarından ayrılır. Buna karşın Akdeniz'in güney kıyılarında kuzeydekilerle kıyas edilebilecek türden yarımadalar yoktur ve batıda dağlık bir yapı arz ederken geri kalan kısımları daha düzdür.

Akdeniz iklimine Yakındoğu'yu ele alırken zaten değinmiştik. Akdeniz'in doğu-batı yönündeki yayılımı sayesinde iklimi daha homojen bir yapı arz eder. Bölge genelinde yazlar sıcak ve kurak, kışları ılıman ve yağışlı geçer. Fakat kış yağışları düzensiz bir şekilde dağılır (*bkz.* Harita 8). Dağların konumları, kuzeyin güneyden daha şanslı olduğunu ve güneybatıya güneydoğudan daha iyi hizmet edildiğini düşünmemize sebep olacaktır. Büyük nehirler elbette kurak bölgelere su taşıyabilirler; fakat Akdeniz dünyasında bu duruma örnek teşkil edecek tek nehir Nil'dir.

Bütün bunlar Akdeniz'in insanlar için yaşanılacak bir çevre oluşturma potansiyeli açısından ne anlama gelir? Doğu bölgeleri diğer bölgelerden belli başlı iki özellikle açık biçimde

ayrılır. Karada Mısır dışında Yakındoğu, Hindistan ve Çin'in nehir vadileriyle karşılaştırılabilecek bir şeye sahip değildir, bundan dolayı Akdeniz tarımı küçük ve dağınık düzlüklerde ya da nadiren tepelerde yapılır ve bölgede bir yerden başka bir yere gitmek yavaş ve zahmetliydi. Ancak denizde hikâye tamamen başka bir karaktere bürünmekteydi. Mezolitik zamanlarda adaların birkaçında insan varlığının gözlemlenmesi, Neolitik evrenin başlangıcında bir çeşit denizciliğin gelişmiş olduğunu göstermektedir. Denize dayanıklı gemilerin kullanılmaya başlanmasıyla birlikte, Akdeniz'in vücut bulması birbirine bağlı bir dünyanın vaktinden önce gelişmesini mümkün kılmıştır. (Platon Akdeniz çevresindeki kültürleri "havuzun etrafındaki kurbağalara" benzetmiştir.) Bu dünyanın ortak bir doğal çevreye sahip olması onun bir bölgesinde iyi işleyen bir şeyin diğerinde de iyi işleyeceği anlamına geliyordu. Bunun aksine, doğuda Tibet platosundan kaçmak ve Hint Okyanusu'nun genişliği ile başa çıkmak çok daha zordu ve coğrafi şartlar daha çeşitliydi.

Akdeniz dünyasının göreceli homojenliğine rağmen, tarih boyunca kuzeyinin güneyinden daha avantajlı olduğu aşikârdı. Mısır'ı bir kenara koyarsak, yağış dağılımına bakılınca kuzey kıyılarındaki tarım kaynakları güney kıyılarınkinden daha iyi ya da daha az kötü olduğu görülmekteydi. Aynı zamanda kuzeye denizcilik açısından daha fazla şey ihsan edilmişti: Sahil şeridi daha girintili çıkıntılı olduğundan eski zaman denizciliğine daha elverişliydi ve aldığı yağışlar sayesinde gemi yapımı için gerekli olan keresteyi daha rahat elde edebiliyordu. Diğer taraftan Mısır ise güneyin tüm dezavantajlarına maruz kalıyordu.

Tarihöncesi Akdeniz

Her ne kadar önceki bölümlerde Akdeniz'e bir bütün olarak bakmasak da, Afrika ve Yakındoğu ile ilişkileri bağlamında büyük kısmına değinmiştik. Bu yüzden bu bölümün temel

odak noktası Akdeniz sahil şeridinin Avrupa'da kalan bölümü olacaktır. Ancak bu bölgede ne olup bittiği daha geniş bir bağlamda ele alınmak zorundadır. Örneğin, Akdeniz dünyasının tarih öncesine ait en önemli gerçeklik, Mısır'ın yanı sıra Yakındoğu'nun batı ucunu içinde barındırmasıdır.

Yakındoğu'nun, Geç Paleolitik dönemde Akdeniz dünyasındaki rolü oldukça açık bir biçimde görülür. Arkeolojik buluntular modern insanların Avrupa'daki varlığının günümüzden 40.000 yıl öncesine dayandığını ve onların bölgedeki ilk varlığını izleyen 10.000 yıl içinde de yerel Neanderthal nüfusunun ortadan kalktığını söyler. Genetik kanıtlar da bu resmi doğrular ve Kuzey Afrika'nın da aşağı yukarı aynı zamanlarda akraba bir insan topluluğu tarafından benzer şekilde işgal edildiğine dikkat çeker. Hatta daha da ileri giderek bu iki modern insan topluluğunun kökeninin Yakındoğu olduğunu belirtir. Yine de sadece Avrupalıların kökeninin Yakındoğu'ya uzandığını kabul etmek akla daha yakın gelmektedir.

Tarımın Avrupa'ya ve Kuzey Afrika'ya Yakındoğu'dan yayıldığı aşikârdır. Avrupa tarımında görülen evcilleştirilmiş türlerin birçoğu sadece Yakındoğu kökenlidir. Öyle ki, ortaya çıktıkları göreceli tarihler de Yakındoğu'dan başlayan bir yayılmayı gösterir; bu yüzden tarımın Yunanistan'da ortaya çıkması İÖ 8. binyıla denk gelirken İspanya'da İÖ 6. binyıla kadar tarımın varlığından söz edemeyiz. Ancak İÖ 5000'den itibaren tarımın Akdeniz'de tam anlamıyla yerleştiğini söylemek mümkündür. Yakın zamanlarda yayılmanın yaşandığı süreç tartışmalı bir hal almıştır: Tarım Avrupa'ya Yakındoğu kökenli bir grup tarafından mı taşınmıştı yoksa yerel avcı-toplayıcı gruplar tarafından benimsenmesi ile mi Avrupa geneline yayılmıştı? Bir nesil boyunca göçün başat süreç olduğuna dair yaygın bir inanç vardı, fakat mevcut genetik kanıtlar günümüz Avrupa nüfusunun esasen Paleolitik kökenli olduğunu ortaya koyar. Tarımın dağılım örneğine

geniş ölçüde benzer başka bir yayılma metal işçiliğinde görülür. Akdeniz'in kuzey sahilinde Bronz Çağı'na ilk olarak İÖ 4. binyılın sonunda Yunanistan girmişken İspanya İÖ 3. binyılın sonunda girmiştir. Aynı şekilde Yunanistan Demir Çağı'na İÖ 11. yüzyılda, İtalya ise İÖ 8. yüzyılda girmiştir.

Akdeniz Avrupa'sında medeniyetin ilk ortaya çıkışı bizi yine doğuya yönlendirir. İÖ 2000 yılı civarında Girit adasında Minos medeniyeti ortaya çıktı, yazı ise İÖ 18. yüzyıl civarında görülmeye başlanmıştır. Minos medeniyetinin ortaya çıkışından yaklaşık bir yüzyıl sonra onunla sıkı ilişki içinde olan Miken medeniyeti Yunanistan topraklarında varlık gösterdi, fakat bu zamanlarda daha batıda bu iki medeniyetle mukayese edilebilecek herhangi bir medeniyet bulunmuyordu. Bu medeniyet geleneği herhangi bir Yakındoğu kültürünün doğrudan yerel bir şekilde benimsenmesi biçiminde gerçekleşmemişti. Örneğin Minoslar da Mikenler de kil tabletler üzerine yazıyorlardı ancak kullandıkları yazı, açıkça birbirlerinin yazılarına benzese de Yakındoğu'da bilinen modellere benzemiyordu. Yine de Akdeniz Avrupa'sının bir bölümünde görülen bu medeniyetlerin Mısır ve Yakındoğu medeniyetlerine yakın olmalarının kaza eseri olduğunu söylemek zordur ve aslında Minos medeniyetinin kronolojisi Mısır medeniyetine bağlıdır ve çanak çömleklerinde de Yakındoğu etkisi görülmektedir.

Bu ilk Avrupa medeniyeti hakkındaki bilgimizi daha küçük olması muhtemel devletlerin saray kalıntılarından ve yine bu saraylarda bulunan sınırlı sayıdaki idari kayıtlardan elde etmekteyiz. Mikenlere baktığımızda bu kayıtların anlamının bir kilit noktayı saptamak üzere etkin bir biçimde çözüldüğünü görmekteyiz: Bu tabletler o zamanlardan beri bölgede konuşulan Yunancanın en eski biçiminde yazılmıştır. Bir Hint-Avrupa dili olan Yunanca, Yunanistan'a muhtemelen Bronz Çağı'nda getirilmiştir, ancak tabii bu da henüz bir tahminden ibarettir. Erken Minos tabletleri Yunanca gibi görünmediği

için, Miken kültürünün Yunan olmayan Minos kültürünün bir Yunan adaptasyonu olduğu farz edilir. İÖ 2. binyılın sonlarına doğru Akdeniz Avrupa'sında medeniyet tümden ortadan kalkmıştı. Yeniden ortaya çıkması İÖ 1. binyıla denk gelir ki bu ortaya çıkış taze bir başlangıcı temsil eder. Sadece Kıbrıs'ta Miken kökenli bir yazı varlığını sürdürmüştür. Buraya muhtemelen göçmenler tarafından taşınan yazı böylece sonu olmayan bir yola girmiş oluyordu. Bu noktada ilk Hindistan medeniyetinin ortadan kalkmasıyla açık bir paralellik görülür. Fakat ikisi arasında en azından iki farklı nokta vardı: Yıkılışa doğru giderken bile dilsel bir devamlılık vardı ve Miken dünyasının hatırası yaşamış, her ne kadar bu hatıra puslu olsa da Homer destanlarında yerini bulmuştu.

Erken Akdeniz Tarihi

İÖ 1. binyılda ortaya çıkan yeni medeniyeti en azından bir temel noktada Fenikelilere kadar götürebiliriz. Fenikeliler neredeyse tüm Akdeniz'e yayılan bir denizcilik faaliyeti gösteren belki de ilk topluluktu. Onların faaliyetlerini altıncı bölümde Kuzeybatı Afrika üzerindeki kültürel etkileriyle bağlantılı olarak ele almıştık. Anavatanları olan Orta Suriye sahilinde çoğunlukla küçük devletler halinde yaşadılar ve Akdeniz'in diğer sahillerinde kurdukları mütevazı kıyı kolonileri onların bölgesel hırslarının sınırını teşkil ediyordu. Onlar ne imparatorluk kurma endişesindeydiler ne de tarıma elverişli topraklara ihtiyaçları vardı. Faaliyetleri yerli halklarla yaptıkları ticarete dayanıyordu.

Bu yerli halklardan biri de Yunanlılardı. Yunanlılar İÖ 8. yüzyılda ya da bu zamandan itibaren Fenikelilerden bugün kullandıkları alfabetik yazıyı aldılar. Üçüncü bölümde belirttiğimiz gibi, Yunanlılar alfabeyi daha batıdaki halklara, yani daha önceden herhangi bir yazı biçimine sahip olup olmadığı bilinmeyen halklara aktardılar. Bu sayede İÖ 7. yüzyılda Yunan alfabesinin bir biçimi Orta İtalya'daki Etrüskler

tarafından kullanılmaya başlandı. Onlar da aynı yazıyı İÖ 6. yüzyıldan itibaren Romalıların da aralarında bulunduğu küçük İtalyan topluluklarına aktardılar. Bundan kısa süre sonra kökeni pek net olmayan ve belki de karışık olan bir yazı türü İspanya'nın yerli toplulukları arasında kullanılmaya başlandı ve altıncı bölümde gördüğümüz gibi, Kuzey Afrika'nın yerli topluluğu sonunda Fenike yazısını benimsedi. Bu zamana gelindiğinde yazı Akdeniz genelinde yerleşmişti, ancak bunlar arasında sadece Yunanlılar ve Romalılar tarihin iniş çıkışlarına göğüs gerebilecek bir edebi miras üretebilmişlerdi.

Yazı salgınının, özellikle bu zamanda ilk kez ortaya çıkardığı bir şey vardı ki, o da Akdeniz dünyasının etnik karakteridir. Etnik bakımdan homojen bir yapı teşkil eden bir çevre olarak, bir yarımada en az bir ada kadar iyidir; fakat genellikle bu potansiyel İÖ 1. binyıla dek fark edilememişti. Doğu'da Anadolu değişik dilleri konuşan çok sayıda farklı topluluk tarafından iskân edilmişti ve Hitit kayıtlarına bakıldığında bu durumun İÖ 2. binyılda geçerli olduğu görülmektedir. Batıda ise daha dar bir alanı kapsayan İtalyan yarımadasının neredeyse tamamında aynı çeşitlilik vardı. Akdeniz'in daha batısında bulunan İspanya'nın yerel toplumu daha az karışık bir yapı arz ediyordu, ancak orada da çeşitli insan gruplarına ve dillere rastlamak mümkündü (bunlardan biri hiç şüphesiz Baskların atalarıydı). Bu yarımadalardan her birinde konuşulan dillerden en az biri Hint-Avrupa diliyken, en az biri de değildi. Bu tür bir durum İÖ 2. binyılda Yunanistan için de geçerlidir: Yunanca Hint-Avrupa dili iken Minos dili değildi; Yunanlılar daha sonra bir zamanlar anakarada ülkelerini Pelasg adını verdikleri halkla paylaştıklarını hatırlayacaklardı. Ancak İÖ 1. binyıldan itibaren Yunan olmayan halkların ve dillerin varlıkları tortu olmaktan öteye geçememiş ve Yunanca bölgede lehçelere ayrılmış tek dil haline gelmiştir. Bu sayede Yunanlılar olağanüstü biçimde bir etnik ve dilsel homojenlik elde etmişlerdi ve bunun ne anlama geldiğini de çok iyi

biliyorlardı. Kendilerine Helen ismini verdiler ve kendilerini ortak bir atadan, dilden ve gelenekten gelen bir toplum olarak gördüler. Delfi Tapınağı ve Olimpiyat Oyunları gibi Helen sevgisini vurgulayan kurumlara da sahip oldular.

Akdeniz Siyaseti

Akdeniz manzarasının diğer bir özelliği de yazılı kaynakların bu bölgede yaşayan toplumların siyasi örgütlenmesine ışık tutmasıdır. Burada doğudan batıya doğru hareket ettiğimizde dikkat çekici bir değişimle karşılaşırız. Orta Anadolu'daki Hitit devleti İÖ 2. binyıl standartlarına göre oldukça büyüktü ve bu haliyle de siyasi ve askeri bakımdan Yakındoğu'ya ciddi bir rakipti. Bir sonraki binyılda Lidyalılar Batı Anadolu'nun idaresini ele geçirdiler, İÖ 6. yüzyılın ortalarında Persler gelinceye kadar bölgeyi yönettiler ve sonra daha büyük bir devletin parçası oldular. Fakat Batı Anadolu'da bu kadar büyük bir devlet hiç kurulmadı. Mikenlerin bir devleti vardı, ama eğer saraylarına ve sonraki destanlarına bakarak bir yargıya varacak olursak bunların küçük devletler olduğunu görürüz ve birkaç yüz yıl sonra Yunanistan'a tekrar bakıldığında, siyasi örgütlenmelerinin yine daha küçük olduğu görülür. İÖ 1. binyılda İtalya'da da bir birlik eksikliği dikkat çekmektedir. Bu sırada İspanya'da da, Mısır'ın batısındaki kuzey Afrika'da olduğu gibi, devlet ismini taşıyan herhangi bir şeye rastlamayız. Bu oldukça ilginç bir durumdur. Eski Dünya medeniyetleri üzerine yaptığımız inceleme bağlamında düşünürsek, medenileşmiş halkların belirli büyüklükte ve makul sayıda devletler (Mısır, Magada, Çu) kurma eğiliminde oldukları yönündeki genelleme bu durumda kusurlu hale gelir. Ancak bir başka tespit yaparak bu kusuru gidermek de mümkündür: Orta ve Batı Akdeniz alışılmamış bir geri kalmışlığın görüldüğü bir bölgeydi. Parçalı siyasi yapısı onun inatçı araziler içermesi ve tarım kaynaklarının sınırlı olmasıyla yakından ilgiliydi. Fakat ileride de göreceğimiz gibi bu koşullar sonraki

zamanlarda büyük devletler kurulmasına engel oluşturmamıştır.

Parçalanmanın en az derecesi kadar önemli olan bir şey vardır ki o da parçaların doğasıdır. Doğu Akdeniz'de düzenli olarak, Lidya ve Mısır örneklerinde olduğu gibi güçlü krallıklara rastlarız; Miken devletlerinde de büyük ihtimalle daha küçük ölçekte de olsa benzer yapılar vardı. Akdeniz'in diğer ucunda İspanya'da, Kuzey Afrika'nın çoğunda olduğu gibi, belirsiz bir biçimde kabilelerin ve şefliklerin farkına varırız. Fakat bu dönemde Akdeniz'de siyasi örgütlenmenin tek ve en karakteristik özelliği olarak şehir devletleri dikkat çeker.

Şehir devletleri antik Yakındoğu'ya yabancı değildi; aslında, tarihin ilk zamanlarından beri Mezopotamya'da varlık göstermişlerdi. Fakat bizim konumuzla doğrudan ilgili olanı İÖ 2. binyılın ikinci yarısında Fenike şehir devletlerinin ortaya çıkmasıdır. 6. bölümde gördüğümüz gibi, en azından bir dönemlerinde Fenikeliler Batı Akdeniz'de Kartaca olarak adlandırılan şehir devletini kurmuşlardı. Fakat bu yapı daha geniş ölçüde, belki de Fenikelilerin etkisi altında, Yunanistan ve İtalya'nın yerli toplulukları tarafından benimsenmişti. Yunanlılar sonraları sırasıyla Anadolu ve Sirenayka, Güney İtalya, Güney Fransa ve hatta Kuzeydoğu İspanya sahillerinde sayısız deniz aşırı koloni kurarak bu kurumu yaydılar. Böylece Akdeniz bağımsız şehir devletleri ile nokta nokta işaretlenmiş bir manzaraya sahip oldu. Batı Akdeniz'de yaygın bir şekilde görülen ve art bölgeleri etkili siyasi örgütlenmeden yoksun olan bu bölgelerde şehir devletlerini kurmak ve devam ettirmek görece kolaydı. Bunun aksine doğu Akdeniz'de siyasi çevre şehir devletine daha az müsaitti. Mısır sahili boyunca şehir devletleri varlık gösterememiş ve Mısırlı hükümdarlar Yunan ticaretini tek bir ticaret merkezine kanalize etmişti. Diğer bölgelerde, şehir devletleri art bölgelerde etkin devletlerin ortaya çıkmasıyla bağımsızlıklarını kaybettiler. Tıpkı Lidyalıların yükselişiyle Batı Anadolu'daki yerleşimle-

rinin başına gelenler ve sonradan da Persler tarafından fethedilmeleri gibi. Bunun yanında Fenike şehirleri de birtakım derebeyleriyle antlaşma yapmak zorunda kalmışlardır.

Şehir devletleri genellikle monarşiyle yönetiliyordu ya da en azından başlangıçta öyleydiler. Örneğin, Fenike şehirlerinin, Etrüsk şehirleri gibi kralları vardı, ancak bu monarklar çok dayatmacı değillerdi; öyle ki bir Romalı suikastçı, kral ile yardımcısını birbirinden ayıramadığı için Etrüsk kralını öldürmekte başarılı olamamıştır. Fakat monarşik şehir devletleri sadece küçük krallıklar değillerdi. Fenike şehirlerinde, her ne kadar gerçek güç kralın elindeyse de, yaşlılar meclisi ve yüzler meclisi gibi kurumların varlığından da haberdarız. Bu sayede resmi devlet kurumları, eğer genel anlamda vatandaş statüsünde değillerse, toplumun ileri gelenlerine siyasi süreçte rol alma imkânı tanıyordu. Tir isimli bir şehir bir süreliğine bir grup hakim tarafından idare edilmişti. Maalesef Fenikelilerin siyasi yapısı hakkında bundan daha fazlasını söyleyebilecek bilgiye sahip değiliz. Ancak benzer yapıdaki kurumlar Akdeniz'in başka yerlerinde bulunan şehir devletlerinde ortaya çıkar ve bazı durumlarda idare ettikleri yapıların başındaki hükümdarlar hakkında önemli bilgilere sahibiz. Yakındoğu dışındaki antik Akdeniz dünyasında hayatta kalmayı başarabilmiş yazılı mirasa sahip olan şehir devletleri yani Atina ve Roma hakkında doğal olarak çok daha zengin bilgiye sahibiz. Fakat aynı zamanda Sparta ve Kartaca gibi şehirlerin yapılarına dair oldukça ayrıntılı kayıtlar elimizde bulunmaktadır. Bir sonraki kısımda göreceğimiz gibi, demokrasi varlığını ilk kez şehir devletlerinin anayasal düzenlemeleri bağlamında belli etmiştir.

Şehir devletlerinde görülen belirgin bir zayıflık, yukarıda da belirttiğimiz gibi büyük bölgesel devletlerin gücü karşısında kolaylıkla ayakta duramamalarıdır. Tek bir şehir devleti genellikle büyük bir devlete karşı direnemeyecek kadar küçük kalıyordu ve şehirler arasındaki rekabet şehir devlet-

lerinin kendi aralarında ittifak kurmasına mani olma ya da kurulmuş ittifakı bozma eğilimindeydi. Akdeniz'in büyük devletlere beşik olabilme potansiyeli sanıldığından daha fazlaydı ve bundan dolayı şehir devletleri dünyası uzun vadede yaşamını devam ettiremeyecekti. Hem büyük devletler harekete geçecek ve yönetimi ele alacaklar hem de bir şehir devleti alanını genişleterek emsallerini kendine bağımlı kılabilecekti.

Yunanistan'da olan şey ilk sürecin bir örneğiydi. İÖ 5. yüzyılın başlarında ülke Persler tarafından işgal edildi, fakat Yunanlılar en güçlü iki şehir devleti olan Atina ve Sparta'nın önderliğiyle kurulan ittifak sayesinde başarılı bir direniş gösterdiler. Bu ittifakta Atinalıların oynadıkları rol onlara Yunanistan'da bir deniz hegemonyası kurma fırsatı sağladı. Fakat bu hegemonya İÖ 5. yüzyılın sonunda Spartalılar ile yaptıkları savaş sonucunda kırıldı. Bundan dolayı Yunan şehir devletleri, geleneksel siyasi yaşamlarını tehdit eden biri dâhili öteki harici iki tehlikeyi savuşturmuş oldular. Fakat İÖ 4. yüzyılda kuzeyde Makedonya Krallığı biçiminde kendini gösteren bir başka dış tehdit ortaya çıktı. İÖ 338 yılından itibaren Yunanistan üzerinde kurulan Makedon egemenliği şehir devletlerinin siyasi faaliyetlerine ket vurmuştu. Son ise Yunanistan'ın İÖ 2. yüzyılda genişleyen Roma İmparatorluğu'na dâhil edilmesi neticesinde gelmiştir. Yunan dünyasının zirvelerinde büyük devletlerin kurulması, Yunan şehir devletlerinin ölümü anlamına geliyordu. Bir bulmaca şeklinde düşünecek olursak bu sürecin tamamlanması oldukça uzun bir zaman alacaktı.

Bunun aksine İtalya'da bir şehir devletinin yükselişi diğerlerinin sonu olmuştu. Roma Etrüsk dünyasının kıyısında yer alan küçük bir kasaba olarak hayata gözünü açmıştı. Romalıların Etrüsk hanedanını bertaraf etme ve cumhuriyeti kurma tarihleri olarak genellikle İÖ 510 verilir. Bu tarihi takip eden yüzyıllarda alışılmışın dışında bir askeri saldırganlık ve yeni

düşmanlarına yendikleri eski düşmanlarıyla birlikte saldırma becerisi sergileyerek İtalya üzerinde egemenliklerini kurdular ve yollarına Batı Akdeniz'deki başlıca düşmanları Kartaca'yı yenerek devam ettiler. Böylece bu bölgenin tamamında doğrudan ve dolaylı olarak egemenliklerini kurdular. Ardından egemenliklerini Doğu Akdeniz'e doğru genişlettiler ve bu yayılma sürecini İÖ 1. yüzyılda tamamladılar. Önceleri bir bağımsız şehir devletleri dünyası olan Akdeniz tek bir imparatorluk çatısı altına girdi.

Şehir devleti ve imparatorluğun sahip olduğu iki siyasi örgütlenme şekli arasındaki ölçek farkı dikkate şayandır. Uzun vadede ikisi de geçerliliğini yitirmiştir. Şehir devletleri askeri ve siyasi aktörler olarak İÖ 1. binyılda tarih sahnesinden çekilmişlerdir. Ancak ortaçağda kurum tekrar ortaya çıkmış ve Akdeniz dünyasında bu canlanma İtalya ile sınırlı kalmıştır. Önceki cumhuriyet yapısının yerine emperyal otokrasi geçen Roma İmparatorluğu İS 4. yüzyılın sonlarına kadar varlığını sürdürmüş, ancak sonra parçalanmıştır. Batı kısmı 5. yüzyılda kuzeyden gelen istilacıların saldırılarına maruz kalarak yıkılırken doğu kısmı 1453'e kadar hayatta kalmış ve topraklarının önemli bir kısmı Müslüman istilacılarının eline geçmiştir. İS 4. yüzyıldan itibaren Akdeniz bir daha asla ne Roma ne de başka bir devlet tarafından tek bir devletin idaresi altında toplanamamıştır.

Akdeniz Kültürü

Akdeniz dünyasının kültürel tarihi bu siyasal değişimlerle yakından ilintiliydi. İÖ 1. binyılda Akdeniz birçok kültürün buluştuğu bir havza haline gelmişti. Ancak Mısır ve Yakındoğu dışındakilerin hiçbiri o zaman medeniyet olarak adlandırılamıyordu. Bu kültürlerin en önemlisinin bile Yunanlılara ait olduğunu tarihi kavramlarla kanıtlamak oldukça zor görünüyordu. Bronz Çağı'nın Miken medeniyeti birkaç yüzyıl önce yıkılmıştı ve Demir Çağı'nda yeni bir medeniyet henüz ortaya

çıkmaktaydı. Bu dönemde Yunanlıların bir yazıya sahip olduklarını gösterecek bir kanıt yoktur. Fakat onların kültürüne üstünlük sağlayan iki şey belki tanımlanabilir. Bunlardan biri Yunanistan'ın sahip olduğu görece etnik ve dilsel homojenlik ve diğeri de Yunanlıların deniz aşırı kolonileştirme faaliyetlerinin başlamasıydı. Bu özellikler Yunan kültürünün rakiplerine nispetle daha büyük bir seçmen kitlesine ve daha geniş bir dağılıma sahip olduğu anlamına geliyordu.

Yunanlılar arasında edebi kültür İÖ 1. binyılın ortalarında oluşmaya başlamıştı ve çağdaşları olan Hint ve Çin kültürleri ile bazı önemli özellikleri paylaşıyordu. Her üçünün kültüründe de Bronz Çağı geçmişi başat bir rol üstlenmişti. Vedaların ve eski Çin klasiklerinin Yunan muadilleri Homeros destanlarında kendisini göstermişti. Fakat bu arkaik mirası bir yana koyacak olursak, bu üç kültürde de edebi kültüre olan yeni ilgi binyılın ortalarında başlamıştı: dikkatli felsefi ve bilimsel düşünce. Bununla birlikte Yunan kültürünü Hint, Çin ve zamanın diğer yazılı kültüre sahip toplumlardan ayıran bir şey vardı: Yunan kültürü şehir devleti yapısına sıkı sıkıya bağlıydı. Yunan toplumu başka bir yerde, mesela eski Mısır'da olduğu gibi elit kültürünün oluşmasını sağlayabilecek güçlü bir bürokrasiden yoksundu; tapınakları (eski Yakındoğu örneklerinin aksine) ekonomik faaliyetlere imkân sağlaması bakımından bir önem taşımıyordu, ayrıca (eski Hindistan'ın aksine) rahiplik köklü ve soydan gelen bir kurum değildi. Yunan kültürü, günümüze gelene kadar, Hint kültüründe görmediğimiz ölçüde siyasaldı. Yunanlılar arasında dünya nimetlerini bir tarafa bırakmak ancak bağımsız şehir devletinin yıkılması halinde mümkündü ve hatta Epikürcülük adı verilen dünyayı reddetme felsefesi hiçbir zaman Budizm'deki gibi kitlesel bir hareket olmadı. Aynı zamanda bu yaklaşım, antik Çin'deki siyasi düşünceden belirgin bir şekilde farklıydı ki Çin'de herhangi bir ayrılma halinde siyasi örgütlenmenin derecesi

çok daha büyüktü. Yunan kültürünün başlangıç evresine bu açıdan bakılacak olursa bu yapıyı vatandaş kültürü olarak adlandırabiliriz.

Yunan kültürünün Yunanlı olmayan toplumlar arasında yayılması antik Akdeniz dünyasının tarihinde öne çıkan bir temadır ve biz ona daha önce kullandığımız ayırım bağlamında bakabiliriz. Bu kültürün yayılması ile birlikte görülen ana süreç Yunanların kendileri ya da daha belirgin olarak Makedonyalı derebeylerinin gerçekleştirdiği fetihtir. İÖ 334 yılında Makedonyalı İskender Pers İmparatorluğu'nu fethetmeye koyulmuştu. İÖ 323 yılında Babil'de öldüğü zaman, batıda Anadolu ve Mısır'dan doğuda Orta Asya ve Kuzeydoğu Hindistan'a uzanan bir bölgeyi Yunan kültürünün kendini ağırlıklı bir biçimde hissettirdiği Makedonya egemenliği altına almış ve bu bölgenin büyük bir bölümünde Yunan şehirleri kurmuştu. Bu yüzden Yunan elit kültürünün bu bölgede uzun bir geçmişi olsa da yüzyıllar boyunca bu ağırlığını yavaş yavaş kaybetmiştir. Sadece Anadolu'da nüfusun büyük kısmı Yunanca konuşmaya başlamıştır ve bu kazanım da zaman içinde tersine dönmüştür.

Sonuçta Yunan kültürünün siyasi olarak bağımsız Yunanlı olmayan toplumlar tarafından benimsenmesi çok daha muazzam bir tarihi öneme sahip olmasının kanıtıdır. Lidya hükümdarları Yunan kültürü dünyasının onursal üyeleri gibi görünmektedir. Hem burada hem de Akdeniz çevresinde Yunan kültürünün Yunan kolonilerine komşu olan yerli elitleri tarafından benimsendiğine dair göstergeler vardır. Fransa'nın güneyinde yaşayan Galyalıların bu sayede Yunanlılardan tarlalarını sürmek, kasabalarına duvarlar örmek, kaba kuvvet yerine hukuk kuralları ile yaşamak ve üzüm ve zeytin yetiştirmek gibi "daha medeni bir yaşam şeklini" öğrendikleri söylenir. İÖ 4. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşmiş olan bu tür bir özümsemeyi tamamen eksiksiz şekilde örnekleyecek vaka, Güneybatı Anadolu'da yaşayan Karyalıların

satrapı Mausolos'un halkına Yunan yaşam tarzını aşılamaya başlaması ve onları zorla şehirlere yerleştirmesidir. Yukarıda da gördüğümüz gibi, Etrüskler Yunanlılardan alfabeyi almış ve Romalılara aktarmışlardır. Ancak bu ilk ödünç alma, her ne kadar izolasyondan uzak olsa da, Yunan edebi kültürünün bir bütün halinde benimsenmesinin bir parçası gibi görünmemektedir ve bu durum daha ziyade Latincenin yerel edebi dil olarak oluşmasına yol açmıştır. Romalıların Yunanistan ve Batı Anadolu'yu fethetmeleriyle birlikte Yunan dünyası ile daha yakın bir ilişkiye girmeleri daha sonraki bir aşamaydı. İÖ 2. yüzyılın Romalı seçkinleri, fethettikleri medeniyeti yoğun bir şekilde benimsemeye başladılar. Bunun sonucunda eğitimli bir Romalı Yunanca öğrenmiş oluyor ve Yunan mirası da Roma kültürünün ayrılmaz bir parçası oluyordu. Diğer taraftan Romalıların asli edebi dilleri hâlâ yerel Latince idi. Bu Latin elbisesi giymiş Yunan kültürü Romalıların fetihleri sayesinde tüm batı Akdeniz'e yayılmıştı.

İlk bakışta Mısır ve Yakındoğu gibi en eski medeniyetlerin İÖ 1. binyılda medeniyetin batıya yayılmasında daha önemli bir rol oynamaması şaşırtıcıdır. Mezopotamya'nın coğrafi olarak Akdeniz'den uzak olduğu aşikârdı, ancak Mısır Akdeniz'in güney sahillerinde bulunmasına rağmen deniz yoluyla yayılmaya hiçbir zaman ilgi göstermemişti; gemi inşası için gerekli olan keresteden yoksun olan Mısır medeniyeti de sınırlarının ötesine yayılmamıştır. Fenikelilerin, başlangıçtaki durumlarının aksine, bu sürecin sonucunda önemli bir rol oynamamış olmaları daha karışık bir durum teşkil eder. Fakat yayılmaları Yunanlıları harekete geçiren demografik baskıdan belirgin biçimde yoksundu; en önemli kolonileri olan Kartaca Roma ile yaptığı savaşı kaybetmişti. Bunun sonucunda da antik Akdeniz medeniyeti Avrupa'ya Latin formundaki Yunan medeniyeti olarak miras kalmıştı.

Ancak hikâye bu şekilde sona ermiyordu. Yedinci bölümde gördüğümüz gibi, Roma İmparatorluğu'nun İS 4. yüzyılda

karşı koyamadığı din, dili Fenikelilerin kullandığı dile benzeyen bir halktan miras kalmıştı.

Hıristiyanlık, bir dinin büyük sorumluluk yüklenerek ve bunu bir meziyet haline getirerek yenilgiyi zafere dönüştürmesinin en güzel örneğiydi. Bu dinin kurucu çehresi olan Nasıralı İsa, Musevi bir vaiz ve keramet sahibi bir kişiydi. Cemaatine cennet krallığının yakın olduğunu söylüyor (Matta 4:17) ve onları dokunaklı, fedakâr bir ahlakı benimsemeye zorluyordu (Luka 6:27-35). Daha çok siyasi sebeplerden ötürü Romalıların acımasız, fakat çok da nadir olmayan, çarmıha germe cezasına maruz kaldı. Bu, onun iki hırsızla birlikte, bir adi suçlu gibi, kendini sakınamadan –yani izleyicilerin alaycı bakışları önünde– öldüğü anlamına gelmektedir (Matta 27:42). Ama bu felaket bir dinin son bulmasından ziyade başlamasının bir kanıtı olmuştur. İsa'nın takipçileri, Tanrı'nın oğlu ya da Tanrı'nın yeryüzündeki tezahürü olmasının yanında onun insanlığın bedelini ödemek için çarmıhta bilinçli olarak öldüğünü iddia ediyorlardı. Başlangıçta bu mesaja karşılık verenler hiç kuşkusuz yerli Musevilerdi, ancak oldukça geniş bir alana yayılmış Musevilerin varlığı İsa'nın sözlerinin Roma İmparatorluğu'na hızlı bir şekilde yayılmasının kanıtıydı. Aynı zamanda ilk kilise, Musevi olamayanların geleneksel Yahudi hukukunun bezdirici yükümlülüklerine tabi tutulmadan yeni dine katılmalarını sağlamakta yeteri kadar dirayet sahibiydi (Elçilerin İşleri 15:19-20). Sonunda bu hareket zaman içinde tamamen Musevi olmayanlardan oluşan bir karaktere büründü.

Budistler gibi ilk Hıristiyanlar da kendi aralarında ihtilafa düştüler, ve zaman içinde toplanan bir dizi kurultaya rağmen, uzlaşması imkansız olan mezheplere ayrıldılar. Fakat örgütlenme biçimleri açısından Hıristiyanları Budistlerden ayıran birkaç nokta vardı. Rahipler başlangıçtan beri Budist toplumunun çekirdeğini oluştururken, Hıristiyanlıkta manastır hayatı kurucusunun ölümünden ancak üç yüz yıl sonra ortaya

çıkmaya başladı. İlerleyen zamanda Hıristiyan hayatının ayrılmaz bir özelliği haline gelse de neticede Protestanlar tarafından reddedildi, ancak asla yerine başka bir şey konamadı. Bunun yerine, kilisenin çekirdeğini rahiplerinin otoritesi altında toplanan cemaatler oluşturuyordu ve bu rahipler yerel piskoposlara bağlıydılar. Budizm ve Hıristiyanlık arasındaki daha belirgin olan bir fark, bu yerel seviyedeki oluşumun üstünde gelişim gösteren kapsayıcı hiyerarşinin yayılımıydı. İlk yüzyıllarda Budist mezheplerinde ölen liderlerin yerine başka liderlerin seçildiği görülmüştü, ancak bunlar Hıristiyan piskoposlar kadar büyük bir güce sahip görünmemektedir. Hıristiyan piskoposlar imparatorluğun önemli şehirlerindeki kiliselerde edindikleri yerlere hâkim olmuşlardı. Bunlar arasında en başarılı olanları papalardı: Kendilerine merkez olarak Roma'yı seçen papalar, imparatorluğun batı yarısında otoritelerini pekiştirmeyi başarmışlardı. Dolayısıyla burada Katolik kilisesini oluşturdular. Bu dikkat çeken kurum, her ne kadar hükümdarların ve diğerlerinin çıkarları tarafından istila edilmişse de, dünya tarihinin en etkili ve en uzun süreli sivil toplum kuruluşu olmuştur.

Bu arada kilisenin Roma imparatorlarıyla ve halefleriyle olan ilişkileri belirgin biçimde değişti. Hıristiyanlar hiçbir zaman pagan imparatorluğunu devirmek için planlar yapmamışlardır; İS 66-70 yılları arasında Roma İmparatorluğu'na karşı düzenlenen mantıksız isyandan beslenen tektanrıcı uyuşmazlığın aktörleri olan Musevi partizanları gibi değillerdi. Ancak Hıristiyanlar bütün bunlara rağmen Roma devleti ile kavgalıydılar: Tektanrılı inançlarının bir parçası olarak diğer tanrılı reddettikleri için, alışılmış imparator tapınma ayinlerine sadık vatandaşlar olarak katılmayı da reddediyorlardı. Bu tür tavırlar zaman zaman Budistlerin çok az karşılaştığı zulümlere sebep oluyor, ancak hiçbir zaman katliamla sonuçlanmıyordu. Bu sayede 4. yüzyılın başlarından itibaren Hıristiyanların sayısı Konstantin için anlamlı olacak bir seviyeye

ulaşmıştı. İmparatorluk tahtında hak iddia eden Konstantin o sıralarda rakipleri ile mücadele halindeydi ve kendisini Hıristiyanlık davasıyla özdeşleştirmeyi anlamlı buldu. İç savaştan galip çıktı ve Hıristiyanlığı yüzyılın sonlarına doğru kesin olarak devlet dini haline getirdi.

II. ATİNA DEMOKRASİSİNİN ARKA PLANI

Bugün elimizde bulunan Eski Yunan klasik metinlerinin çoğu bize kuşaktan kuşağa kesintisiz şekilde aktarılarak ulaşmamıştır. Onları bize ulaştıran başka bir yol vardır: Mısır çölü. Örneğin, 19. yüzyılda Mısır çölünde yürütülen kazılarda dört papirüs rulosu bulunmuş ve bu ruloların Aristoteles'in Atina anayasası üzerine yaptığı kısa çalışmayı içerdiği anlaşılmıştır. Aristoteles akademik çalışmaların ilk örneği niteliğindeki bu eserin bir yerinde tarihte anayasanın değiştirilmesine neden olan on bir olaydan söz eder; öğrenciler için gerçekten iyi bir kaynaktır. Değişim getiren olaylardan ilki Bronz Çağı'nın efsanevi figürü sayılabilecek Theseus döneminde mutlak monarşiden kısmi bir kopuş yaşanmasıydı. Diğerleri ise İÖ 621'de Drakon'un ünlü kanunlarını hazırlaması ile İÖ 403 yılında, Aristoteles'in doğumundan önce yaşanan on yıllık bir karmaşadan sonra demokrasinin yeniden kurulduğu zaman arasında toplanır. Her ne kadar eski tarihler rastgele seçilmişse de buradaki olaylar tarihidir. Peki, Atinalılar neden bu dönemde anayasalarını on kez değiştirmişlerdir? Ve neden bir anayasaları vardı?

Cevabı aramak için bakılacak en iyi yer İÖ 596 yılında yaşanan krizdir. Bu zamana kadar Bronz Çağı tarzındaki hanedana dayanan kraliyet biçimi eskiye ait bir şeydi. Atina'da hâlâ bir kral bulunuyordu, ancak bu kral idareyi on yıllığına elinde bulunduran üç yöneticiden biriydi; diğer iki yöneticiden biri asker ve diğeri de geniş yetkilere sahip *arkon* isimli resmi görevliydi. Yöneticiler, hangi aileden geldiklerine ve ne kadar zengin olduklarına bakılarak seçilirdi ve gerekli koşul-

ları yerine getirdikten sonra Areopagus Meclisi'ne* katılırlardı ki bu meclis kanunların gözetilmesiyle görevli güçlü resmi bir makamdı. Yani Romalıların aksine Atinalılar krallarını azletmemişlerdi, ancak çok uzun zaman önce onlara hadlerini bildirmişlerdi. 6. yüzyılın başlarında Atinalıları bir Roma terimi kullanıp cumhuriyet olarak tanımlayabiliriz.

596'da yaşanan sorun kraliyet despotizmi değil ancak halkın duyduğu rahatsızlıktı. Bu çok ilginç bir durumdur. Eski Dünya medeniyetleri hakkında yaptığımız araştırmada, sıradan halkın, elit kültürün oluşması için gerekli olan alt yapının ayrılmaz bir parçası olduğunu görmüştük. Köylüler çalışmazsa Yakındoğu kralları saraylarını nasıl inşa edecek, Brahmanlar Vedaları nasıl geliştirecek, Çu aristokratları sayısız bronz kaba nasıl sahip olacaktı? Ama hiçbir zaman toplumun geri kalanının bütün bu süreçlerde oynadığı rol hakkında neler hissettiğini sorgulamadık. Şimdi bu eksiği gidermek için uğraşsak da bize yardım edecek yeterli delili bulamayız. Diğer taraftan Çin'de imparatorluk dönemine uzandığımızda köylü isyanlarını doğuran nadir sarsıntılara rastlamaktayız. Bunun aksine Atina'da sıradan halk sürekli bir kaynak olarak dikkate alınacak bir güçtü ve 596 yılında bu durumdan ziyadesiyle hoşnutsuzdular.

Aynı dönemde Atina anayasası, Aristoteles'in belirttiği gibi, oligarşinin en aşırı biçimiydi. Toprak toplumun çok az bir kısmının elindeydi ve geri kalanlar onların kiracılarıydı. Kiracılar borçlarını zamanında ödeyemezlerse çocuklarıyla birlikte köleleştiriliyordu. Fakat bu şartlar Atina'daki sıradan insanların katlanabileceğinden çok daha ağırdı ve sonuç uzun bir iç savaş oldu. Buradan çok açık bir şekilde anlaşılıyor ki, Atina soyluları ne isyanı bastırabileceğine inanıyordu ne de fırtınanın dinmesini beklemeye dayanabilecekti; etkili bir düzenlemeye ihtiyaçları vardı. Bu yüzden iki taraf ara-

* Areopagus Meclisi, Eski Atina'da Akropol'ün yanında bulunan bir tepede toplanan yüksek hukuk meclisidir (Çev. n.)

sında anlaşmayı sağlamak üzere bilgeliği ile tanınan Solon anayasayı düzenlemek için *arkon* olarak atandı. Tarım sorunu bağlamında Solon'un tarafları uzlaştırmayı başardığı nokta borçların ertelenmesi ve borçluların köleleştirilmesinin yasaklanmasıydı, fakat toprak zenginlere ve güçlülere bırakıldı, böylece, onun deyişiyle, aristokrasi bu olaydan ötürü "utanç" duymayacaktı. Aynı zamanda Drakon yasalarını hükümsüz bırakan yeni bir kanun yayınladı, yöneticilerin seçilmesine ilişkin kuralları esnetti ve dört yüzler adı altında yeni bir meclis teşkil etti. En fakir sınıfın halk meclisine ve mahkemelere katılmasına izin verildi. Bütün bunları yaparken, Solon gönüllü olarak şehirden ayrılıp on yıllığına sürgüne gitti. Bu durum kargaşayla sonuçlandı.

Bu badireyi Atinalıların başından def eden tiran Peisistratos'tu. Yunan şehir devletlerinde tiran, gücü elinde bulunduran ve kendi idaresini tesis eden kişiydi. Peisistratos ilk olarak 560 yılında bu karmaşayı giderdi ve sonunda kurduğu idare 510 yılına kadar devam etti. Fakat elindeki yetkiyi kullanırken başvurduğu yöntem önceki karmaşa kadar eğiticiydi. Başarısının nedenlerinden biri silah kullanımını kontrol altına almasıydı; bir hile ile halkı silahsızlandırdı ve onlara kendisi devlet işleriyle ilgilenirken onların evlerine gidip kendi özel işleriyle ilgilenmelerini söyledi. Diğeri ise fakirlere borç para vermesiydi, bu sayede onlar şehir dışına gidecek ve tarımla uğraşacaklardı. (Bu arada kendisi de Trakya'nın ünlü altın madenleri sayesinde bir servet edindi). Bu önlemler, onun çekici kişiliği, hukukun titiz bir şekilde gözetilmesi ve önemli siyasi yeteneklerle birleşince ona toplumun en saygın unsurlarının ve sıradan halkın büyük desteğini kazandırdı. Başarısının anahtarı, sıradan halkı bir taraftan ekonomik rekabete dâhil ederken diğer taraftan siyasetin dışında tutmasıydı; bu birçoğumuzun kabul edebileceği bir pazarlıktı.

Peisistratos'un oğlu babasının kişisel özelliklerinden yoksundu ve Spartalılar da Atinalılara sonunda bu aileyi defet-

mekte yardım ettiler. İki gruplu ve iki liderli seçkin siyaseti tekrar yürürlüğe kondu. Kaybetmek üzere olan Kleistenes, halk kartını oynamaya karar verdi ve kitlelere desteklerine karşılık demokrasi sözü verdi. Oligarşi yanlısı rakibi Sparta kartını oynadı, ancak Sparta müdahalesi ters gitti: Halk silaha sarıldı ve birkaç gün uğraşmalarına rağmen Akropol'e giremeyen Spartalılar pes etti. Halk mücadeleyi kazandı ve İÖ 508 yılında Kleistenes kapsamlı bir anayasa reformu gerçekleştirdi. Birkaç ince ayardan sonra, yaklaşık yüz yıl sürecek bir demokratik düzen tesis edildi. Ancak İÖ 413 yılında Sparta ile yapılan bir savaş sırasında Atinalıların yenilmesi ile bu düzenin istikrarı bozuldu. Bu da tutarsız oligarşik idareler ve halkın yeniden silahsızlandırılmasına sebep oldu. Savaş bittikten sonra, İÖ 403 yılında demokrasi tekrar yürürlüğe konuldu –anayasanın son halini Aristoteles yazmıştı– ve bu düzen Makedonyalılar bozana kadar başarılı bir şekilde devam etti. Demokratik düzenin en önemli kurumu Atina vatandaşlarından oluşan egemen meclisti.

Yunan şehir devletlerinde ve demokrasilerinde görülen bu çalkantılı siyaset genellikle diğer sistemlerden daha durağan değildi. O halde Atina demokrasisi nasıl bu kadar başarılı olmuştu? Hiç şüphesiz açıklamanın bir kısmı şu öğelerden oluşuyordu: İyi tasarlanmış bir anayasa, birbirine kenetlenmiş yöneticilerin, halk meclisinin, seçkinler meclisin ve mahkemelerin görevlerinin ayrıntı olarak belirlenmiş olması. Ancak anayasanın bu kadar uzun süre yürürlükte kalmasının sebebi çok açıktır: Atina bir Yunan şehir devleti olarak alışılmadık biçimde zengindi. İÖ 483 yılında şehir, sahip olduğu gümüş madenlerinden önemli miktarda zenginlik elde etti ve İÖ 478 yılında Perslere karşı oluşturduğu Yunan şehir devletleri koalisyonunun üyelerinden vergi almaya başladı; kibarlığı bir yana bırakıp, burada bir Atina İmparatorluğu'nun söz konusu olduğunu belirtmek gerekir. (Aslında bu iki gelir kaynağı birbiri ile bağlantılıydı: Gümüş madenlerinden elde edilen






Resim 18: Dört Attika vazosu. Geometrik desenli bir *oinokoi* yani şarap testisi, İÖ 750 civarı (*üstte solda*); siyah figürlü bir *amfora*, İÖ 530 civarı (*üstte sağda*). Kırmızı figürlü bir çan biçimli kupa ya da karıştırma çanağı, İÖ 470 civarı (*altta solda*); bir Batı Yamaç amforası, İÖ ikinci yüzyılın ilk yarısı (*altta sağda*).

ilk ürünler, Atina imparatorluğunun bağımlı olduğu deniz kuvvetlerinin geliştirilmesi için yeniden yatırıma dönüştürülmüştür). Bu tür kaynaklar sayesinde Atina huzursuz kitleleri zenginleştirmeden mutlu tutabilmiş ve elitler ile halk kitlesi arasındaki çatışmayı da belirli sınırlar çerçevesinde sabitleyebilmişti. Aristoteles bu durumun altını kendine has bir şekilde çizmişti: "Diğer devletlerin tarihini ele alın, ne zaman demokrasi yürürlüğe girse, o devletinin cebini şöyle bir karıştırdığınızda, neredeyse her zaman toprakların yeniden dağıtıldığını görürsünüz."

Bütün bunlardan alınacak dersler ne? Birinci ders, hikâye boyunca ortaya çıkan şehir devletinin kitlelerinin sosyoekonomik sorunlarına karşı gösterdiği olağandışı hassasiyettir. Hırslı bir siyasetçi için, onların acılarını hissetmek siyasi güce giden bir yol olabileceği gibi bu acıları hissetmemek de felaketi olabilirdi. Atina'nın zenginliği ve gücü, şehir siyasetinde hiçbir rolü olmayan kölelerin ve yabancı sakinlerin sayılarının artmasına sebep oldu. Ancak hatta bu grupları bir tarafa koyduğumuz zaman bile geride hesaba katılacak bir halk bulunmaktadır. Bu kitle Yakındoğu, Hindistan, Çin ya da sonraki Akdeniz dünyasındaki monarşilerdeki ile aynı değildi. Bu, Yunan (ve Roma) siyasi düşüncesine belirgin bir şekilde odaklanmanın sebebidir. İkincisi, normal şartlar altında bu hassasiyetin etkisi şehir devletlerini biraz daha zapt edilemez hale getirmekti. Sadece özel şartlar altında önemli istisnalara rast geliyoruz. Sparta'da kentli yurttaşlar *helot*lar adı verilen geniş kırsal nüfusun sırtından geçindiler, bu yüzden Sparta halkı değil *helot*lar tekrar tekrar isyan ettiler. Kartacalılar şehrin batı Akdeniz'de gösterdiği denizcilik faaliyetleri sayesinde çeşitli ve bol miktarda kaynak sağladılar. Kartaca anayasasına önem veren Aristo, bu durumun kitlelerin bağlılık duygusunun devamını sağladığının altını çiziyordu. Ancak Roma da emperyal yayılma sonucu yağmalanan mallarla dolu olsa da, ağır sosyal gerilimlere sahne olmuştur.



Resim 19: Penelope dokuma tezgâhının başında. Kırmızı figürlü Attika vazosu, İÖ 440 civarı.

Şehir devletleri dünyasında demokrasi istikrara giden yolda oligarşi ve monarşiden daha az etkili görünmektedir. Bu tür şartlar altında demokrasinin karmaşasını Peisistratos'un iyi huylu tiranlığına tercih etmek için siyasi özgürlüğe dikkate şayan bir bağlılık göstermek gerekmiştir.

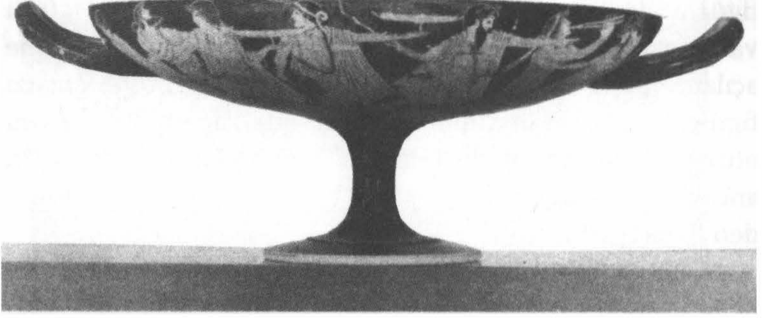
III. SİYAH VE KIRMIZI FİGÜRLÜ ATTİKA VAZOLARI

Çanak çömlek, başka bağlamlardan da bildiğimiz üzere, günümüze kadar en iyi şekilde korunmuş maddi kültür öğelerinden biridir. Resim 18'de dört adet Attika vazosunu görmekteyiz: Attika Yunanistan'ın Atina'ya bağlanan köşesidir, bu yüzden de bu vazolar Atina'ya ait kabul edilir. Altı yüzyıl boyunca oldukça düzensiz şekilde üretilmişlerdir. En eskisi (en soldaki) ve en yenisi (en sağdaki) çok iyi kaplardır ve ke-

sinlikle sade değildirler. Ancak onları üreten kültür hakkında bize teknik detaylardan başka bir ipucu vermezler. Ekvator ya da Kamboçya'dan da gelmiş olabilirlerdi. Siyah ve kırmızı figürlü vazolar arasında şöyle bir durum vardır: Siyah figürlü vazoların üretilmeye başlanması bizim için Atina kültürüne açılan önemli bir pencere olmuş, ancak bu pencere kırmızı figürlü vazoların üretiminin durmasıyla kapanmıştır. Yirmi otuz yıl boyunca, bu iki tarz eş zamanlı olarak üretilmiştir, ancak kırmızı figürlüler pek çok bakımdan siyah figürlülerden daha iyidir.

Siyah ve kırmızı figür arasındaki fark basittir: siyah figürlü vazolarda, figürler boyanır, zemin boş bırakılırdı; diğer taraftan kırmızı figürlülerde tam tersi yapılırdı. Onları üretmek için ihtiyaç duyulan teknik şartlar o kadar basit değildi. Eğer ustalar üstün kaliteli eşyalar üreteceklerse iki şeye gereksinim duyarlardı: İyi bir kil ve onu çok yüksek ısılarda işleme yeteneği. Attika kili kaliteliydi, ancak onu özel kılan şey içerdiği demirin miktarıydı. Demirin öyle bir kimyasal yapısı vardır ki farklı renklerde oksitlenir yani paslanır. Çömlek ustaları toprak kabın fırınlanması sırasında bir yandan ısıyı kontrol edip diğer yandan kile oksijen vererek (kabı oksitleyerek) ya da kilin oksijenini alarak figürün siyah mı yoksa kırmızı mı olacağını belirliyorlardı. Eğer bunda başarılı olurlarsa, vazonun doğru yerinde doğru oksitlenmeyi sağlamışlar demekti. Bunda her zaman başarılı olamadıklarını günümüze kadar ulaşan yanlış ısıtılmış vazolardan görmekteyiz.

Siyah ve kırmızı figürler en kültürsüz arkeologlar için bile büyük bir lütuftur. Bu belirgin süsleme biçimleri sık sık değişir. Biz bu değişimi moda olarak adlandırabiliriz. Bunun sonucunda siyah ya da kırmızı figürlü vazo alışılmamış bir kesinlikle tarihlenebilir. Bu yüzden Resim 18'de ortada görülen vazoların ne zamana ait olduğunu anlamak en sağdaki ve en soldaki vazoların hangi döneme ait olduğunu kestirmekten daha zordur. Yakın zamanlarda Atina'daki antik gömü





Resim 20: Kırmızı figürlü bir Attika şarap kadehi, İÖ 490-480 civarı (*üstte*). Kadehin içindeki sahnenin tepeden görünüşü (*altta*).





Resim 21: Genç bir erkek ve bir fahişeyi gösteren kırmızı figürlü bir Attika şarap kadehi parçası, İÖ 500-490 civarı (*solda*). Bir kadının bir savaşçıyı uğurlayışını gösteren kırmızı figürlü bir Attika toprak kabı, İÖ 430 civarı (*sağda*).

alanından iki yüz adet genç erkeğe ait olan yakılmış beden elde edildi; yanlarında bulunan çanak çömlekten (kırmızı figürlü vazolar da dâhil) ölüm tarihlerini İÖ 420 olarak saptamak mümkündü. Bu tarih Atinalılar ile Spartalılar arasındaki uzun savaşın ilk on yılı içerisine denk geliyordu. Bunun aksine, dünyanın birçok yerinde çanak çömlekler bir yüzyıldan diğerine farklılık göstermeyebilir.

Bu seramik süsleme üslubunun daha canlı olan bir yönü birtakım antik sahneleri gösterme yeteneğidir; bu süslemeler olmasa bu sahneleri görmemiz mümkün olmazdı. Örneğin, Resim 19'daki kırmızı figür ayrıntısı bize antik Yunan'da kullanılan dokuma tezgâhının nasıl bir şey olduğunu gösterir. (Bugünkü zanaatkârların alışık olduklarının aksine, Tezgâh düşeydir: Çözgü ipleri düşey olarak bağlanıyordu.) Vazo işlemelerinde sık sık görülen sahne Bronz Çağı'na aittir; tezgâhın başında oturan Odysseus'un karısı Penelope'dir. Ancak resmedilen nesneler ressamla çağdaş gibidir.

Daha ilginç olanı, vazoların üzerindeki sahnelerin bazen bizlere bu vazoların ne için yapıldığını göstermesidir. Eski Ati-

nalılar, diğer birçok toplumda olduğu gibi, arkadaşlarla nasıl sarhoş olacağını bilmek, hiçbir elit erkeğin onsuz yapamayacağı bir sanattı. Siyah ya da kırmızı figürlü vazolar bunlardan önemli sahneler içerir. Bronz Çin kaplarında olduğu gibi, sahneler bir dizi halinde olurlardı. Şarap için bir kulpsuz kana (*amfora*), su için bir kavanoz, su ile şarabı karıştırmak için bir kâse ve içki içenler için ayrı ayrı bardaklar olmak zorundaydı. Bu karışık ihtiyaçların açıklanması gerek: Eski Yunanlılar şarabı su ile seyreltiyorlardı ki torunları da geçen yüzyıla kadar bu alışkanlığı sürdürmüşlerdir. Fincanlara gelince, geniş ve sığ olmasına dikkat edilirdi (*bkz.* Resim 20). Gecenin ilerleyen saatlerinde içki içenlerin onları dik tutmaya çalışmasıyla birlikte eğlencenin nasıl da arttığını düşünmeden edemeyiz.

Doğal olarak iyi ailelere mensup kadınlar bu tür eğlencelere katılmazlardı, fakat fahişeler katılabilirdi. Resim 21 (solda) üzerinde kolye ve kalçalarından birinde bulunan şeritten başka bir şey olmayan bir kadını göstermektedir; onun utanmaz bakışlarına karşın sağdaki figürde mahcup bir şekilde başını eğerek bir askere veda eden ağırbaşlı bir kadın görmekteyiz. Ancak fahişelerin bu tür etkinliklerde verdikleri hizmet, seks yapmakla sınırlı değildi. Resim 20'de (aşağıda) açık bir biçimde çok sarhoş olmuş ve kusan bir erkeği görmektesiniz; anlayışlı fahişe onun bir elinden tutmaktadır, diğer taraftan temkini elden bırakmayıp biraz geri çekilmeyi de ihmal etmemiştir (sadece işini yapmaktadır).

Eğer bugün önemli miktarda Yunan eserinden oluşan bir koleksiyona sahip bir müzeyi ziyaret ederseniz, vazoların bu koleksiyonun büyük bir parçasını oluşturduğunu göreceksiniz. Bunun sebebi basittir. Heykeltıraşlık ve mimarlıkta kullanılan mermeri bir kenara koyarsak, kil günümüze çok büyük sayılarda ulaşabilen sanat eserlerinin yapımında kullanılan tek malzemedir. Aslında, günümüze ulaşma bakımından mermerden daha başarılı olmuştur: Yunanistan'ın sonraki sakinleri mermeri kireç yapmak üzere geri dönüştürmekte ısrar etmişler fakat

antik çanak çömlekleri yeniden kullanabilecekleri bir alan bulamamışlardır. Ortaya çıkan sonuç vazo işlemeciliğinin kendi zamanındaki konumu hakkında bize daha ziyade yanıltıcı bir etki verir. Tahta levhalara ve duvarlara resim çizilmesi antik Yunan'da önemli bir sanattı ve Atina'da bu sanatın güzel örnekleri olmalıydı. Bir de kaymak tabakayı oluşturan seçkinlerin kullandığı bronz kaplar vardır. Birkaç istisna dışında bunlar da ortadan kalkmıştır; bronz, mermerden daha çok geri dönüşüme açıktır, Yunanlılar ve Çinliler dışındaki birçok toplum için bronz ölülerle birlikte gömülen değerli maddelerden biriydi. Bu nedenle, Yunanlıların ataları çoğu zaman toprak kaplarla yetinmek zorunda kalmışlardı, bu sayede de birçok Yunan vazosu günümüze kadar sağlam bir şekilde gelebilmiştir.

Bu vazoları işleyen zanaatçılar elbette kendileriyle gurur duyuyorlardı. Bazıları vazolara imzalarını attı. Hatta bu zanaatçılardan biri vazolarına bir rakibini kötüleyen imgeler koydu. Aynı zamanda güzel işlenmiş vazolar da geniş bir biçimde ilgi görüyorlardı. Bu sayede İÖ 5. yüzyılda Attika çanak çömlekleri tüm Yunan dünyasına ve hatta daha da ötesine ihraç edildi. Ancak Yunan edebi kültürü çanak çömleklere az ilgi göstermiştir ve bu arkeolojiye yansımadığı için Attika'nın siyah ve kırmızı figürleri hakkında hiçbir şey bilemeyecektik. Hiçbir ortaçağ antikacısı da onu canlandırmak için bir şey yapmadı. 17. ve 18. yüzyıllarda Batı Avrupa'da Yunan vazoları büyük ilgi uyandırmaya başladı. Bu vazoların Etrüsklere ait olduğu düşüncesini yıkmak bir hayli zaman almıştır. Yunan kültürünün bir yönüne bakmamızın gerçek sonucu, bu noktanın bize onlardan daha çok anlam ifade etmesidir.

BÖLÜM 11
BATI AVRUPA

I. DÜNYANIN UZAK NOKTASI MI?

Batı Avrupa, tıpkı Hindistan gibi, Asya'ya bağlı bir yarımadadır, ancak coğrafya bize bu yarımadanın nereden başladığını söylemez. Bizim amacımıza uygun olarak yapılacak en geniş tanımlama, ortaçağdaki batı Hıristiyanlığı ile şekillenen bütün bölgeyi içerir (Doğu Akdeniz'deki maceralarının meyveleri geçici olmuştur). Bu bölge güneyde İspanya ve İtalya, kuzeyde İskandinavya, batıda İrlanda ve doğuda Litvanya ile çevrilidir. Ancak İskandinavya, Doğu Avrupa ve Akdeniz'in güneyi ile çok fazla ilgilenmeyeceğiz. Bu yüzden bu bölümde daha çok Kuzeybatı Avrupa üzerine yoğunlaşacağız. Burası daha önce karşılaşmadığımız ve bir sonraki bölümde başrol oynayacak olan bölgedir. Ancak Avrupa'nın diğer kısımları, özellikle güney kısmı da kendine yer bulacaktır.

Britanya, Belçika, Lüksemburg ve Kuzey Almanya'yı dünyanın nüfus yoğunluğu en yüksek bölgeleri olarak düşünmeye alışkınız. Coğrafi kavramlarla düşünecek olursak durum daha korkutucudur. Öyle bir bölgeden bahsediyoruz ki, bu bölge aynı zamanda Labrador ve Kamçatka ile aynı enlemde bulunuyor: Issız ve çok soğuk olan bu iki yarımada insanların rahatlığı için Kuzey Kutbu'na çok yakın bir şekilde konumlanmış geniş bir bölgenin tipik bir örneğidir. Bu enlemde nüfus yoğunluğu en az olan yerler Kuzey Amerika ve Asya'dır; "İngiltere'nin yeşil ve güzel ülkesi" tanımına eşlik edecek bir

yer bulmak oldukça zordur. Ama Avrupa ve özellikle de Kuzey Avrupa, Kuzey Amerika ve Asya ile kesin bir tezat teşkil eder. Labrador ve Kamçatka'nın aksine, bu bölgede ılıman ilkim görülür; kışlar yoğun bir nüfusun yaşamasını engelleyecek kadar soğuk değildir, yazları da bol yağışlı olduğu için ürünlerin yeterli biçimde büyümesine imkân tanır. Bu iklim Atlas Okyanusu'nun hediyesidir ya da başka bir deyişle okyanus içinde deniz suyu akıntısı Avrupa sahillerine tropik suları taşır. Dünyanın diğer birçok yerinde olduğu gibi, bu sistem büyük ihtimalle rastlantısaldır. Son buzul çağında böyle bir akıntı örneği görülmemiş olabilir, iklim değiştiğinde de böyle bir şey gerçekleşmemiş olabilir. Belki de dünyanın hiçbir yerinde, Holosen'in yaşanmasına neden olan imkânlar penceresi Kuzey Avrupa'daki kadar uzun süre açık kalmamıştır.

Bunun yanı sıra dünyanın bu kısmı birtakım coğrafi üstünlüklere de sahipti. Aynen Kuzey Akdeniz gibi, denizciliği tetikleyen bir hayli girintili çıkıntılı sahil şeridine ve Çin'de olduğu gibi denizciliğe uygun nehirlere sahipti. Kuzey Alpler ve Pireneler önemli dağ silsileleridir; Fransa ve Almanya'nın yükseltileri, platoları ve kuzeybatı bölgesinin büyük kısmı, coğrafi olarak Alplerden çok daha eskiydi ve daha çok aşınmışlardı (*bkz.* Harita 9A). Düzlük alanlar boldur. Son buzul çağında buzullarla kaplı olan kısımları daha verimsizdir, fakat bunlar daha çok kuzeydoğuda bulunurlar; kuzeybatıdaki toprakların çoğu bu durumdan uzaktır ve Çin'deki Sarı Irmak vadisinde gördüğümüz gibi toprakları önemli miktarda lös içerir. Aynı zamanda bu bölge Yakındoğu'ya uzak olmanın dezavantajına maruz kalmamıştır. Ona Çin'den daha yakındır ve Sahra Altı Afrika'nın aksine, ondan bir çölle ayrılmak yerine ona Akdeniz ile bağlıdır.

Geri Kalan Kuzeybatı Avrupa

Medeniyet tarihine bakıldığında Kuzeybatı Avrupa'nın geride kaldığı görülür. Asla kendi başına bir medeniyet geliş-

tirmemiştir; Şang dönemi Çin'i ya da hatta İndus Vadisi'nin daha eski medeniyeti ile karşılaştırıldığında Bronz Çağı boyunca kuzeybatı düzlüklerinde hiçbir şey ortaya çıkmamıştı. Ya da Kuzeybatı Avrupa'nın, Güneydoğu Asya'nın yaptığı gibi, kendi isteği ile yabancı bir medeniyeti ithal etmesi gibi bir durum burada geçerli değildi. Elbette, İÖ 1. binyılda Batı Akdeniz'de ortaya çıkan daha gelişmiş kültürlerle temas halindeydi, ancak Güney Fransa'daki Galya'nın Helenleştirilmesi art bölgelere önemli ölçüde yayılmamış gibi görünmektedir. İÖ 1. yüzyılda Romalılar Galya'yı fethettikleri zaman, yendikleri, şehir devletleri değil kabilelerdi. Aynı bir yüzyıl sonra Bretonların yaptığı gibi Galyalılar da medeniyeti zor yoluyla benimsemişlerdi. Daha doğuda Cermenler bulunuyordu. Onlar da benzer şekilde Romalıların medeniyetini benimsemekte gönülsüzdüler ve Romalıların onları kabule zorlamaktansa yapabilecekleri daha iyi bir şey vardı. İS 1. yüzyılda Tacitus'un tanımladığı şekliyle "sert tabiatlı ve kötü iklimli", "tarıma elverişli olmayan ve kasvetli görüntüye sahip" Almanya'yı fethetmekten kim ne tür bir tatmin duymuş olabilirdi? Güzellik elbette bakan kişinin gözlerindedir, ancak biz Almanya ormanlarının –ve sadece Almanya'nın değil– neden tarıma uygun olmadığı sorusuna geri döneceğiz.

Tarihöncesinin daha erken dönemlerinde Kuzeybatı Avrupa hiçbir şekilde geri kalmamıştı. Geç Paleolitik evredeki kayıtları en az dünyanın diğer bölgeleri kadar etkileyiciydi ve bu sadece daha çok çalışılmış olmasından kaynaklanmıyordu. Bu bölge tarımı ya da metal işçiliğini kendi başına icat etmemiştir, fakat bu teknolojilerin benimsenmesi zamanın şartlarına göre hızlıydı. Bir örnek verecek olursak, tarımın Macaristan'dan Belçika'ya kadar löslü topraklarda yayılması İÖ 6. binyılın sadece birkaç yüzyılı içinde olmuştur; gerçi Yakındoğu'da gördüğümüz şekliyle, Avrupa'nın tarihi zamanlarında avcı-toplayıcı topluluklarının varlığına dair bir delile sahip değiliz. Diğer bir örnek de İÖ 5. yüzyılda demir

İZLANDA
Norveç Denizi
ATLANTİK
OKYANUSU
İSKOÇYA
Kuzey Denizi
Vikingler
İRLANDA
BRİTANYA
İNGİLTERE
ALÇAK ÜLKELER
HOLLANDA
Hollandalılar
Clacton
ALMANYA
Canterbury
Flamanlar
BELÇİKA
Aachen
NORMANDİYA
BRETANYA
Franklar
Paris
0 200 mil
0 200 kilometre
FRANSA
(GALYA)
Bordeaux
ALPLER
PORTEKİZ
PİRENELER
İSPANYA
İBER
YARIMADASI
Akdeniz
Roma
İTALYA

HARİTA 9A:
BATI VE KUZEY AVRUPA
FİZİKSEL

.... Günümüz Sınırları

ARAZİ TİPLERİ

 İskandinavya ve Kuzeybatı Avrupa'nın dağları ve tepeleri

 Çukur araziler ve ovalar

 Buzla kaplı ovalar

 Orta Avrupa'nın tepe ve platoları

 Alp sisteminin dağları

 İspanya platosu

Laponlar
Finlandiya Körfezi
Volga Bulgarları
Muskovi
RUSYA
Moskova
Denizi
LİTVANYA
POLONYA
Volga Irmağı
Vogullar
Kiev
MACARİSTAN
BULGARİSTAN
Karadeniz

İZLANDA

Norveç Denizi

0 200 mil
0 200 kilometre

Vikingler

İSKA

İSKOÇYA

Kuzey Denizi

İRLANDA

BRİTANYA

ALÇAK ÜLKELER

İNGİLTERE

ATLANTİK OKYANUSU

Clacton

Canterbury

Flamanlar

HOLLANDA

Hollandalılar

BELÇİKA

ALMANYA

Aachen

NORMANDİYA

BRETANYA

Paris

Franklar

FRANSA (GALYA)

Bordo

ALPLER

Basklar

PİRENELER

İSPANYA

Roma

İBER YARIMADASI

Akdeniz

İTALYA


Laponlar
İNAVYA
Bothnia Körfezi
Finlandiya Körfezi
Volga
Bulgarları
Muskovi
Moskova
RUSYA
Volga Irmağı
altık Denizi
LİTVANYA
omeranyalılar
POLONYA
Kiev
MACARİSTAN
Gotlar
Karadeniz
BULGARİSTAN
HARİTA 9B:
BATI VE
KUZEY
AVRUPA
DOĞAL BİTKİ
ÖRTÜSÜ
Günümüz Sınırları
BİTKİ ÖRTÜSÜ
Dağlar ve Tundralar
Kuzey ormanları (taygalar)
Ilıman ormanlar
Akdeniz bitkileri
Step
Fundalık

işçiliğinin Britanya'ya ulaşması, İtalya'da ortaya çıkmasından iki ya da üç yüz yıl sonra olmuştu. Aslında, yazıya sahip olmayan kültürler ilerlerken, Kuzeybatı Avrupa'nın yazıya sahip olmayan kültürleri kayda değer bir karmaşıklık düzeyine ulaşmıştı. Ancak medeniyetleri olduğu yerde kaldı.

Romalıların fethi, ona maruz kalan kuzey Avrupa bölgeleri için büyük bir olaydı. Onun etkisini bölgenin bugünkü dil haritasına bakınca bile görebiliyoruz. Bu harita değişken antik çağın özelliklerini bir araya getirdi. Bunlardan en eskisi açık farkla Bask diliydi. Bugün Güneybatı Fransa ve Kuzey İspanya'da küçük bir alanda hapsolan Bask dili, bir zamanlar çok daha yaygındı. Batı Avrupa'nın Hint-Avrupa dil ailesine dâhil olmayan ve yaşayan tek örneğidir ve hatta nerdeyse Geç Paleolitik zamanlardan beri burada varlığını sürdürüyor olabilir. Ondan sonra en eski dil, Hint-Avrupa dil ailesinin daha geç ortaya çıkan kolu olan Kelt dilleridir. Kelt varlığı ile birlikte Kuzeybatı Avrupa'da arkeolojik kanıtlarla tarihi kaynakların kayıtlarını eşleştirebileceğimiz ilk döneme gelmiş oluyoruz, tabii bu kaynakların sadece Akdeniz dünyasından elde edilmiş ve düzensiz olduğunu da vurgulamak gerek. Bu suretle İÖ 1. binyılın ortalarında, Keltler Kuzey Avrupa'nın büyük kısmını ele geçirmek üzereydiler ve aynı zamanda Akdeniz'deki dört yarımadanın hepsine musallat olmuşlardı. Tarihi olarak doğrudan şahit olduğumuz üç vakada ve muhtemelen İspanya'da da şiddete başvurmuşlardı. Dolayısıyla Romalıların fetihleri esnasında Kelt dilleri Galya ve Britanya adalarında oldukça iyi bir şekilde yerleşmişti. Hatta İtalya ve İspanya'da olduğu gibi Fransa ve büyük olasılıkla Güneydoğu Britanya'da fethin etkisi yerel dillerin kaybolması pahasına Latince'nin yayılması oldu. Bu değişiklik ilk başta çoğunluk itibarıyla şehirli elitleri etkiledi, ancak sonunda Latince köylüler arasında da Kelt dillerinin yerini aldı. Bugün bütün bunlardan geride Keltçenin Kuzeybatı Avrupa'da kitlesel hakimiyeti sadece "Keltçe Sınırı" adı verilen Britanya ve Britan-

ya adalarında kalmıştır. Bölgenin geri kalanında ise Latince ya da Cermenceden türeyen diller konuşulmaktadır. Yani Roma fethinin Kelt Avrupa'sının kültürel devamlılığını sekteye uğrattığı çok açıktır; emperyal sınırlar ötesinde sadece çevre bölgelerde –hepsinin ötesinde İrlanda'da– Kelt kültürü bir bütün halinde hayatını devam ettirmiştir.

Roma devrinin sonlarına doğru bölgeyi etkileyen başlıca değişim Hıristiyanlığın yayılmasıydı. İmparatorluğun başka yerlerinde olduğu gibi, yeni dinin imparator Konstantin tarafından İS 4. yüzyılın ilk yarısında kabul edilmesiyle birlikte genel bir din değiştirme hareketi başlamıştı. Roma İmparatorluğu 5. yüzyılda batıda son bulduğu zaman, Hıristiyan kilisesi Galya'daki başlıca kurumsal ve entelektüel güçtü. Kilisenin oluşumu Avrupa kültürünün geleceği için oldukça önemliydi. Bölgenin insanlarına tamamen ilgisiz gelme ihtimaline karşı antik İsrail geleneğine meşru bir vaziyet kazandırdı. Fakat Yunan-Roma dünyasının edebi mirasını korudu. Hiç şüphesiz Hıristiyanlık seçkinlerin yaşam standardını geç antik dönemdeki seviyesinin altına düşürdü; fakat rahipleri ve manastırları, örgütsel esnekliği, ve edebi kültüre bağlılığı sayesinde, İndus Vadisi'nde ve Miken Yunanistan'ında medeniyetlerin yıkılışını izleyen türden bir devamsızlığı engellemiş olabilir. Kilise olmasaydı, yeni edebi miras en iyi ihtimalle Cermenlerin eski yazı şekli olan *run* ve İrlandalıların eski yazısı *ogam* kanalıyla gelişebilirdi. Bunlar ilk Cermenler ve İrlandalıların bir şekilde Akdeniz dünyasının yazı sistemlerinden aldıkları yazı çeşitleridir.

Kilise bir yana bırakılırsa, Romalıların fethi ile Kuzeybatı Avrupa'da tesis edilen medeniyet o kadar da dayanıklı değildi. Romalılar gittikleri her yerde kesinlikle bir kalıntı bıraktılar. Anglosakson İngiltere'deki ana caddeler, Roma caddelerinden esinlenerek yapılmıştı. Ancak Roma bir Akdeniz gücüydü ve Kuzeybatı Avrupa'daki Roma varlığı bütün dilsel etkileri de hesaba katılırsa güneyde gösterdiği kültü-

rel yoğunluğu burada gösterememişti. Her koşulda kısıtlı bir alanı içine almıştı; İskandinavya ve Doğu Avrupa bir yana Almanya'ya dahi yayılmamıştı.

Seyrek bir biçimde medenileşmiş ve katı bir şekilde sınırlandırılmış bu bölge, İS 5. yüzyılda Akdeniz dünyasının batı yarısını da içe alacak şekilde çeşitli Cermen halkları tarafından istila edildi. İtalya, İspanya ve Kuzey Afrika'da Cermen fatihler neredeyse birkaç yüzyıl yaşayacak krallıklar kurdular; egemenlikleri altına aldıkları Romalı toplumların bir taraftan eskimiş diğer taraftan da neredeyse hiç değişmemiş dilleri, etnik kimlikleri ve kültürel geleneklerine dokunmamışlardı. Buna karşın Cermen akınlarının Britanya'daki etkisi şiddetli olmuş, deniz Cermenlerin adaya yerleşmesini engelleyememişti. Adanın batı sınırları dışında, Cermence Latince ve Keltçenin yerini aldı ve Cermen etnik kimliği hâkim duruma geldi. İskoçya'nın güneyinde ve Galler'in doğusunda topraklar bir düzine küçük krallığa bölündü, 9. yüzyıla kadar ülke birleşerek bugün bildiğimiz İngiltere halini alamadı. Bu dönüşüm esnasında, Roma kültürü ve Hıristiyanlık etkin bir biçimde silindi ve her ikisi de ancak 6. yüzyıldan itibaren Hıristiyan misyonerlerin faaliyetleri ile geri getirildi. Günümüzde Fransa olarak bildiğimiz Galya ilginç bir biçimde arada bir vaziyet sergiler. Latince her ne kadar Fransızcaya geçiş sürecinde Cermenceden önemli şekilde etkilendiyse de Cermen fatihlerin diline galebe çaldı. Bununla birlikte etnik kavramlarla bakıldığında asıl galebe çalan Frank fatihlerdi: Sonuçta Fransa sakinleri Romalı ya da Galyalı değil Franklar ya da bizim şimdi hitap ettiğimiz şekliyle Fransızlar olarak adlandırılmaya başlandı. İlk olarak Frank kralı ve tebaası 493 yılında Hıristiyanlığı kabul etti. Hıristiyanlaşmış şekliyle Roma kültüründen geriye kalan şeyler güvendeydi. Ancak bu kalıntılar Frank gücünün merkezi olan kuzeyde o kadar da geniş bir alana sahip değildi.

Frank krallığı yaklaşık üç yüz yıl Merovenj hanedanı tarafından idare edildi (uzun saçlı krallar, çağdaşları arasında olan dazlak Bulgarlar ile güzel bir tezat teşkil ediyordu). Ancak 751 yılında bu hanedanın yerine krallık üzerinde etkili bir aile olan Karolenjler geldi. Karolenj hanedanının en başarılı hükümdarı Şarlman (768-814), Kuzeybatı Avrupa tarihinde açık bir öneme sahiptir. Roma İmparatorluğu'nun çökmesinden bu yana ilk defa bölgede yeni bir düzenin kurulduğunu görürüz. Zaten oldukça büyük bir devlet olan Frank krallığı şimdi daha doğuya ve daha kuzeye yayılıyordu. Latin kültürünün dirilişi için muazzam bir çaba sarf edildi, bu kültüre hatırı sayılır ölçüde hamilik edildi. 800 yılında sembolik öneme haiz bir olay vuku buldu: Roma'ya yaptığı bir ziyarette Şarlman'a papa tarafından Roma imparatoru tacı giydirildi. Ancak Akdeniz çevresindeki Roma İmparatorluğu'na jeopolitik olarak benzeme çabası yoktu, çünkü Akdeniz geniş ölçüde Müslümanların kontrolü altındaydı. Bunun yerine Şarlman krallığını daha kuzeyde bir kasaba olan Aachen'den idare ediyordu (bu kasaba Labrador ve Kamçatka ile karşılaştırırken bahsettiğimiz enlem kuşağında bulunuyordu). Bu durum, belki de böyle bir bölgede ortaya çıkacak bir medeniyetin merkezinin uzak kuzey sınırda değil de burada olacağının ilk işaretiydi.

Bununla birlikte, Şarlman'ın yeni düzeni kısa süreli oldu. Frank İmparatorluğu onun ölümü ardından pek uzun yaşamadı ve Kuzeybatı Avrupa'nın siyasi şartları 9. ve 10. yüzyıllar boyunca artan bir şekilde karmakarışık bir hal aldı. İç karmaşaya ek olarak bölge çok sayıda dış tehdide maruz kalmıştı ve onları defetmekte de etkili görünmüyordu. Güneyde Müslümanlar vardı. Zaten 8. yüzyıl başlarında İspanya'nın büyük bir kısmını fethetmişlerdi ve Batı Akdeniz'in birçok adasını da ellerinde tutmaya devam ediyorlardı. Frank topraklarında geniş ölçülü bir fetihte bulunmamışlardı, ancak yüzyılın büyük kısmında Arap haydutlar Güney Fransa'da kendilerine

üs edinerek etrafındaki bölgelere büyük hasar vermişlerdi. Kuzeyde ise İskandinavyalılar –Vikingler ya da Normanlar– bulunuyordu. Deniz saldırıları ile anakara ve Britanya adalarının sahillerini kasıp kavurmuşlardı. Bazı bölgelerde çok sayıda Norman'ın yerleştiği görüldü; Fransa'da yerleştikleri yere Normandiya adını verdiler ve burada Frank tarzında askeri bir aristokrasinin oluşmasına katkıda bulundular. Doğuda ise Macarlar bulunmaktaydı. Daha sonra Macaristan adını verecekleri bölgeye bozkırlardan gelen bu göçebe istilacılar, yerleştikten sonra da saldırılarına devam edeceklerdi. Bu şartlar altında Şarlman döneminin muazzam kültürel gösterişini sürdürmek imkânsızdı.

Bu bizi aşağı yukarı İS 1000 yılına kadar götürür. Bu noktaya kadar getirdiğimiz konunun zeminini nasıl özetleyeceğiz? Güneydoğu Asya gibi, Kuzeybatı Avrupa da kendi medeniyetini geliştirememiş ve bunun yerine başka bir yerden edinmiştir. Bir istinası vardır ki Güneydoğu Asyalılar yabancı medeniyeti gönüllü olarak benimserken, medeniyet Kuzeydoğu Avrupalılara zorla kabul ettirilmiştir. Erken Güneydoğu Asya meselesinde olduğu gibi, Kuzey Amerika'nın tarihinde bu zamana kadar dünya tarihinde önemli bir rol oynayacağına dair herhangi emare yoktu. Güneydoğu Asya'yı Hindistan'a bakarken tek bir paragrafla tereddüt içinde geçivermiştik ve bu noktada Kuzeydoğu Avrupa'ya Akdeniz dünyasının bir eklentisi olarak neden bu şekilde bakmadığımızı söylemek zordur. Sadece Şarlman'ın başkentini daha kuzeyde kurması başka bir şey akla getirir. Bu, ilerleyen bir kuralsızlığın olduğu kadar gerçekleşecek şeylerin bir işareti olabilirdi.

Kuzeybatı Avrupa Arayı Kapatıyor

Eğer 1. binyıl Kuzeybatı Avrupa tarihinde daha az ilgi çekici bir dönemse, ikincisi neden ondan farklı olmuştur? Cevabın önemli bir kısmı, gelecekte inanılmaz etkilere sahip olacak ortaçağın zayıf bir şekilde belgelendirilmiş gelişmelerinin

altında yatmaktadır. Bu durum bizi Tacitus'un Almanya'yı "tarıma uygun değil" ifadesiyle dışarıda bıraktığı duruma geri götürür. Kuzeybatı Avrupa'da Neolitik Çağ'da benimsenen tarım paketi Akdeniz ikliminin bir ürünüydü. Bu paketin kuzeyin görece farklı koşullarında (Sahra Altı bölgesinin aksine) Yakındoğu'da olduğu kadar iyi sonuç vermesi belki de dikkate şayan bir şeydir. Aslında bu tarımsal mirasın temel kısıtlaması biyolojik olmaktan öte teknolojikti: Akdeniz Avrupa'sının kuru ve hafif toprağına uygun olan basit sabanlar, kuzey düzlüklerinin ve vadilerinin ağır topraklarında kullanılmaya çalışılınca pek verimli olmadı. Böylece kuzeydeki erken tarım faaliyetleri, bugün marjinal kabul edilen topraklar üzerinde yoğunlaşmış ve en zengin toprakları işlenmemiş şekilde bırakmıştı. Kuzeyin şartlarına uygun daha ağır pullukların gelişmesi İS 6. yüzyılda gerçekleşmiş gibi görünmektedir. İlerleyen yüzyıllar bu yeni pullukların geniş bir alana yayılması ve köylü toplumun bu gelişmenin etrafında yeni bir şekil kazanmasıyla birlikte, kuzeyde tarımsal üretim fazlasıyla artmıştır. Bu gelişme elbette sadece köylüleri etkilememişti. Kuzeybatı Avrupa'nın, şehirli nüfusu ve elitleri geçindirme kapasitesi kazanması, atalarınınkinden birçok noktada farklılaşan bir toplumun oluşmasını olanaklı kıldı.

Belki de bu değişimlerin en belirgin olanı Kuzeybatı Avrupa toplumlarının 11. yüzyıldan itibaren sergiledikleri diğerlerine göre daha büyük derecedeki askeri etkinlikti. Zayıf bir savunmaya sahip olmaları onlara sağlam bir saldırı gücü sağladı. Bu durum kendini Hıristiyanlığın sınırlarında en bariz şekilde gösterdi. Kuzeybatıdan gelen şövalyeler İspanya ve Sicilya'nın Müslümanlardan alınarak yeniden fethinde, Doğu Akdeniz'de Haçlı devletlerinin kurulmasında ve kuzeydoğu pagan bölgelerinin fethinde çeşitli önemli roller üstlendiler. Ancak Frank devletinin eski kuzey beşiğinin askeri açıdan zirveye ulaşması, İngiltere, İrlanda ve Fransa'nın kuzeyinin fethi ile belirlenen Hıristiyan sınırları içinde mümkün olmuş-

tu. Bu gelişmelerin askeri temelinde, Avrupa'ya doğudan gelen ve erken ortaçağ icadı olan üzenginin etkin bir şekilde kullanılması bulunmaktaydı. Franklar ve benzer şekilde savaşan başka ordular bu icadı en vurucu taktiği ağır zırhlı süvarinin disiplinli hücumu olan bir savaş üslubunu kusursuzlaştırmak için kullandılar. Bir Bizans imparatoru Frankları şu şekilde tarif ediyordu: "Atlı bir şövalyeye asla karşı konulamaz; o Babil'in duvarlarını zorlayacaktır." Bu tür bir ordu, savaşçı bir aristokrasinin egemenliği altında olan köylü toplumla iyi geçiniyordu.

Bu döneme özgü olan başka bir akım da daha güçlü ve daha merkezi devletlerin ortaya çıkması ya da yerini sağlamlaştırmasıydı. Bunun en belirgin örneği belki İngiltere idi. Burada süreç 1066 yılındaki Norman istilası sayesinde kıtasal kökenli bir krallığın kurulması ile hızlanmıştı. Britanya adalarına gelince, bu krallık İskoçya dışında Galler'i ve İrlanda'nın büyük kısmını fethetti. İskoçya Normanlaştırmaya karşı kendisini savunması sayesinde bağımsızlığını korumayı başarmıştı. İngiltere kıtada uzun süre yaşamını sürdürdü ve bazen sınırlarını fazlasıyla genişletti. Ancak 15. yüzyıl ortalarında bunları kaybetti ve ortaçağda ardından ortaya çıkan şey ise güçlü fakat adaya ait bir monarşi idi. Fransa devletinin yükselmesi ve sağlamlaşması daha yavaş ve biraz istikrarsızdı. Bu İngiltere için iyi Fransa için kötü bir durumdu. Sonuçta Fransa geniş topraklara yayılmış yoğun nüfuslu bir bölgede sarsılmaz bir hâkimiyet kurdu. Bu iki krallık bir anlamda erken modern zamanların ulus-devletleriydi. İber Yarımadası'nda Müslüman gücünün bakiyesi üzerinde var olan İspanya aynı yolda ilerliyordu, fakat tüm yarımadada resmi birliğin kurulması bir kaç yüz yıl sürdü; hatta Portekiz krallığı ve 18. yüzyıla kadar da Aragon krallığı asla tamamen işgal edilemedi. Almanya ve Alçak Ülkeler denen Belçika, Lüksemburg ve Hollanda'da hükümdarların devamlı ve güçlü krallıklar kurma yolundaki faaliyetlerinin başarısızlıkla sonuçlanması daha büyük bir si-

yasi bölünmüşlüğe sebep oldu ve İtalya da aynı şekilde parçalanmış bir şekilde kaldı. Ama bu durum bu bölgeleri önemsiz kılmaz. Bu bölgeler Avrupa'nın İtalya ve Alçak Ülkeler gibi en iyi şehirleşmiş iki toplumunu bünyesinde barındırıyordu.

Ancak Kuzeybatı Avrupa devletlerinin en ilginç özelliği büyüklükleri değildir; kendi tebaaları ile olan ilişkileridir. Burada üzerinde durulması gereken en az iki konu vardır ve her ikisi de "feodalizm" kavramının içinde gizlidir. Bunlardan birisi devletler arasındaki güç dengesidir. Kent toplumunun yeteri kadar gelişmemiş olduğu koşullarda hükümdarlar karşılarında kemikleşmiş bir askeri toprak aristokrasisi buluyorlardı. Aslında kasabaların ortaya çıkmasına kadar hükümdarların maddi kaynakları sadece etkili nüfuza sahip oldukları kendi arazileri idi. Siyasi hayata özgü başka bir ayırıcı özellik de değişik bölgelerde hem bireysel hem de tüzel hak ve ayrıcalıklara çok büyük derecede önem atfedilmesiydi. Bu özellik bölgede siyasi çekişmeye daha ayırt edici bir doku kazandırmıştı. Bu duruma en çarpıcı örnek, ulusal değil ama yerel bir seviyede olan meclis kurumları olacaktır. Hükümdarlar her yerde tavsiye alır ve bu tavsiyeleri kimlerden alacakları ya da danışmaların kimler adına konuşacakları aşağı yukarı belirlidir. Ancak geç ortaçağ İngiltere'sinde Parlamento bundan biraz farklı bir şeydi. Burası kırsal ve kentsel nüfusun bütünüyle resmen temsil edildiği bir kurumdu; hükümdar bu kurumun onayı olmaksızın yeni bir vergi ya da kanun çıkaramaz ve emrindeki memurlar da Parlamento tarafından suçlanabilirdi. Hükümdarların her yerde yaptıklarını yapmaya çalışan hükümdarlar ile haklar ve ayrıcalıklardan hoşlanmayan tebaaları arasındaki süregiden çatışmaların çeşitli sonuçları olabilirdi. Hükümdarlar Polonya örneğinde olduğu gibi bu çatışmadan yara almış olarak çıkabilir ya da Fransa'da olduğu gibi hak çalılıklarını dolaşıp mutlak bir monarşi kurabilirdi. Ancak muhtemel sonuçlar arasından en öne çıkanı İngiltere'de görülen gibi gergin bir ortak yaşamdır.

Binyılın sonunu takip eden yüzyıllar Kuzeybatı Avrupa kültürünün, özellikle de eski Frank devletinin çekirdek bölgeleri, geçmiştekinden daha fazla dikkate alınacak bir güce sahip oldular. Göz atılacak iki büyük bağlam vardır. Bunlardan biri geleneksel bilim dünyasıdır. Burada olan şey, birkaç yüzyıldır geç Roma dünyasının kültürünü korumuş olan dirençli dini çerçeveyi harekete geçirmedi, fakat onun gelenek dağarcığını fazlasıyla genişletti. Bilim, açıklama ve tartışmayı içinde barındıran acımasız bir sistematik yaklaşımın hâkim olduğu yeni bir kurumsal merkeze, üniversiteye ve yeni bir entelektüel tarza ihtiyaç duyuyordu. Tüm bunlar olurken Latin edebiyatından miras kalan sınırlı sayıdaki külliyat, önceden bulunmayan Arapça ve Grekçe malzemelerin aktarımı ile zenginleştirildi. 14. yüzyılda bir Müslüman bilim adamı felsefi bilimlerin geniş ölçüde Frank topraklarında sayısız öğretmen ve öğrencileri tarafından geliştirildiğine dair bir dedikodu yayabiliyordu.

Bu dönemdeki kültürel değişime dair bir diğer temel bağlam aristokrasinin vaziyeti idi. Alplerin kuzeyinde Roma dünyasının çöküşü, cahil bir aristokrasiye sahip bir toplum meydana getirmişti. Bu toplum zamanın Avrasya medeniyetlerinin standartlarına göre çarpıcı bir şekilde gerideydi. Hatta yazılı kültürün öne çıkan hamilerinden olan Şarlman, hiçbir zaman gerçekten okuma yazmayı öğrenmedi; onun hayatını yazan bir yazara göre bu onun yazmayı öğrenmek istememesinden kaynaklanmıyordu, o böyle bir gelişme için hayata geç geldiğini söylüyordu. 13. yüzyıldan itibaren bu durum değişmeye başlamıştı. Bu klasik Latin döneminde aristokrasinin, klasik Çin döneminde Çin seçkinleri gibi maharetli olduğu anlamına gelmiyordu. Bunun yerine ortaya çıkan şey iki tarafın ödün vererek uzlaşmaya varmasıydı: Fransızca, Avrupa aristokrasisinin uluslararası anadili ve edebi dili haline gelmiş ve aristokratlar bu dili okuyup yazar olmuşlardı. Fransızca yazılmış şiirler hatırı sayılır bir tarihe sahiptiler, ancak düz

yazı edebiyatı daha yeni bir şeydi. Bu edebiyatın içeriği daha çok şövalyeliğe dayalıydı. Fakat 13. yüzyılın başlarında Fransızca bilen okuyucular için ansiklopediye başvurmak mümkündü. 14. yüzyılın sonuna gelindiğinde Aristo'nun Fransızcaya çevrilmiş eserlerini ve birçok kraliyet sarayında bulunan azımsanmayacak sayıda Fransızca kitapları okuyabiliyorlardı. Taklit ve benzeme sürecinin yanında, Batı Avrupa'nın diğer yerlerinde de benzer yerel edebiyatlar gelişti. 15. yüzyılda Almanya'da baskı makinesinin ortaya çıkması ve hızla yayılması bu gelişmelere bir hayli hız kazandırdı.

Güney Avrupa'nın Rolü

Kuzeybatının git gide daha fazla öne çıkmasına dair aktardığımız bu bulgular, güneyin daha az önemli olduğu anlamına gelmez. İtalya'nın büyük kısmı ortaçağ boyunca Hıristiyan bölgesi olarak kaldı. İtalya papalığın merkeziydi ve bu yüzden de batı Hıristiyanlığının dini başkenti idi. Aynı zamanda kuzeye göre Roma kültürünün bakiyesi ile de kutsanmıştı. Burada, başka yerlerin aksine, dinsel bağlamın dışında bilimsel faaliyetlerin aralıksız bir şekilde sürdürülmesi mümkün olabilirdi. Bunun yanında İtalya'da şehir devletlerinin ortaya çıkması siyasi parçalanmanın önemli bir yönünü teşkil ediyordu. Bu şehir devletlerinin bazıları Roma'dan ziyade Kartaca'nın bakiyeleri olan saldırgan tüccar ve denizci idarelerdi. Bütün bunlar, ortaçağ Avrupa'sının üniversitelerinden çok daha laik bağlamda antikitenin kültürel mirasının abartılı bir şekilde dirilişini temsil eden 15. yüzyıl İtalyan Rönesans'ına zemin hazırlamışlardır. Kuzeybatı Avrupa Rönesans'ı oldukça çabuk kabul etmişti, ancak hâlâ bu bölgenin kendi kültürünü yaratacağını düşünmek için pek az neden vardır.

Uzun yüzyıllar boyunca İslam idaresi altında bir ilerleme kaydedemeyen Hıristiyan İspanya, Arap metinlerinin çevirisinde önemli bir rol oynasa da Kuzeybatı Avrupa'nın kültürel tarihinde İtalya'dan daha az etkili olmuştu. Diğer taraftan 15.

yüzyılda Afrika'nın dolaşılarak Yeni Dünya'nın keşfedilmesini sağlayan yolculuk İber Yarımadası'ndan başlamıştı. Bu noktadan sonra Kuzeybatı Avrupalılar durumun farkına vardılar ve sonrasında katkıda bulundular; fakat yine de kendi süreçlerini başlatma girişiminde bulunmadılar.

Bütün bunlara rağmen Kuzeybatı Avrupa'nın Akdeniz dünyasının bir uzantısı olduğunu düşünmenin anlamlı olmadığını söyleyebiliriz. Birçok bağlantıda gördüğümüz gibi, bu bölge şimdi büyük tarihi gelişmelerin başlamış olabileceği bir bölgeydi. Bu gelişmelere 16. yüzyılda gerçekleşmiş olan Protestan Reformu örnek teşkil etmekteydi. Bu hareket Almanya'da başladı ve Kuzeybatı Avrupa'ya geniş bir şekilde yayıldı. Dolayısıyla bu gelişme batı Hıristiyanlığının çehresini çarpıcı bir biçimde değiştirdi. Dinin bütünlüğünü geri dönüşü olmayacak bir şekilde değiştiren bu hareket uzun zaman sürecek savaş ve fanatiklik ateşinin fitilini yakmış oldu. Bu hareket aynı zamanda ortaçağın kültürel hayatının merkezinde bulunan ve sağlam bir biçimde örgütlenmiş kilisenin yapısal ve entelektüel kontrolünü zayıflatmıştı. Kilisede reform yapmak demek, diğer bütün şeylerin arasında onu ekonomik varlıklarından arındırmak demekti; bir Çin imparatorunun 19. yüzyılda farkına vardığı gibi, manastır kurumunun çözülmesi hükümdarın zenginleşmesi anlamına geliyordu.

II. KORKUNÇ KADINLAR REJİMİ

John Knox (öl. 1572) İskoçya'daki Protestan Reform hareketinin öncüsüydü ve fanatizmde de epey ileri gitmişti. 1558'de yazdığı dini risaleye *Korkunç Kadınlar Rejimine İlk Muhalefet* adını vermişti. Aslında, iki görevi birbirine sıkı sıkıya bağlıydı. Reform hareketinin batı Hıristiyanlığının herhangi bir bölgesinde benimsenmesi ya da reddedilmesinde en belirleyici unsur tahtta bulunan hükümdarın olaya yaklaşımıydı. Britanya'da hem İngiltere hem de İskoçya dinlerine bağlı Katolik bölgelerdi. Tuhaf bir rastlantı eseri her iki krallığın ba-

şında da kadınlar bulunuyordu: Mary Tudor 1553-1558 arasında İngiltere'yi idare ederken, Guise hanedanından Mary de başarısızlığa mahkûm kızı İskoçyalı Mary Queen –Knox onlara "bizim yaramaz Mary'lerimiz" diyordu– adına İskoçya kraliçe naibeliğini yapıyordu. Anakarada sürgünde olan Knox, Protestan hareketini kadınlar rejiminin zararlı yanlarını gürültülü bir biçimde ifşa ederek ilerletmeyi düşünüyordu. Ama zamanlaması uygun değildi ve 16. yüzyılın en büyük halkla ilişkiler felaketine sebep oldu. Birkaç ay içinde Mary Tudor öldü ve Tanrı esrarengiz elini uzatarak, onun Protestan kız kardeşi Elizabeth'i tahta geçirdi ve İngiltere'yi papalıktan korudu. Knox'un kadınlar rejimi hakkındaki gaddarca görüşleri davaya zarar verdi ve reformcu arkadaşları zararı gidermek için ellerinden geleni yaptılar.

Krallıkların krallar tarafından yönetilmesi beklenirdi ve genellikle de öyle olurdu. Yine de birçok toplumda hanedanın devamı ve saray politikasıyla ilgili beklenmedik olaylar zaman zaman bir kadın hükümdarın tahta çıkmasıyla sonuçlanırdı. Hatta fazlasıyla ataerkil bir toplum olan Çin bile 690-705 yılları arasında Kraliçe Vu tarafından yönetildi. Buna benzer örnekler 13. yüzyılda Güney Hindistan'dan ve 12. yüzyılda Yemen'den verilebilir. Mısır uzun tarihi boyunca birçok kez kadın imparatorlar tarafından idare edilmişti: İÖ 15. yüzyılda Hatşepsut, İÖ 1. yüzyılda Kleopatra ve İS 13. yüzyılda Şecer El-Dürr. Ortaçağ Avrupa'sında da kendi kurallarına göre ülkeyi idare eden kadın imparatorlar bulunuyordu.

Şöyle ya da böyle, bu tür durumlar hep alışılmışın dışında kabul ediliyordu. Tahttaki kraliçeler ve destekçileri daha çok savunma durumundaydılar. Bazı durumlarda kadın hükümdarlardan erkek olarak bahsedilir ya da onlara erkeklere ait unvanlar verilirdi veya erkeksi kıyafetler giydirilirdi. Bazı durumlarda da idareleri onların sadece görünüşte kadın olduklan vurgulanarak meşrulaştırılıyordu. Çinceye tercüme edilen bir Budist yazmasına, Kraliçe Vu'nun önceki hayatında

erkek olduğu eklemesi yapılmıştı: Buda eski zamanlarda ona "gerçekte Bodisatva*" olacağı ancak "bir kadın vücudunda varlık bulacağı" haberini vermişti. Aynı şekilde, bu tür kraliçelerin düşmanları da bu durum ile eğleniyorlardı. Şecer El-Dürr Mısır kraliçesi olduğu zaman, Bağdat'taki halife Mısırlılara şöyle bir mesaj göndermişti: "Eğer elinizde kral yapacak bir erkek yoksa bize söyleyin de size bir tane gönderelim." Bu yüzden, kadın idaresi hayatın nadir olarak görülen bir gerçeği olsa da dar ya da geniş kapsamda bütün büyük Avrasya medeniyetlerinin çizgisine ters düşmüştür. Bir Hint destanında "Bir kadın, bir çocuk ya da bir kumarbaz tarafından idare edilen bir ülke, nehir üzerindeki bir taş gibi çaresizce batmaya mahkûmdur" ifadesini okumaktayız.

Knox Avrupa medeniyetinin kadın düşmanı kaynaklarını yardıma çağırdığı zaman arkasında büyük bir yığın buldu. Bir tarafta, Kutsal Kitabın sağlam desteğini aldı. "Sen erkeğe bağlı olacaksın ve o senin üzerinde hakimiyet kuracak" (Yaratılış 3:16) derken Tanrı, kadına erkeğin düşüşünde oynadığı kötü rolden dolayı özel bir ceza vermemiş miydi? Ve Kutsal Ruh, Aziz Paul aracılığıyla "Ne kadınları eğitmekle acı çekeceğim ne de erkeklerin elinden otoriteyi alacağım" demişti (1 Timothy 2:12). Diğer taraftan, Yunan ve Roma'nın kuvvetli otoritesini hatırlatabilirdi. Aristoteles, Sparta kadınlarının erkek vatandaşları üzerinde kurdukları uygunsuz baskının kötü etkilerinin altını ısrarla çiziyor, "Kılıbık erkekler ile kadınların idaresi arasında gerçekten bir fark var mı?" diye soruyordu. Onun gibi Knox da İS 6. yüzyılda imparator Jüstinyen kontrolünde hazırlanan büyük Roma hukukuna göndermeler yapıyordu; orada şunları da okuyorduk: "Kadınlar tüm mülki ve idari birimlerden alınıyor." Hıristiyan kilisesi Akdeniz geleneklerinin birleştiği nokta olarak sunulduğu için, Knox kendi davasını destekleyecek ve yazdıkları patlama yaratmış "dindar yazarlar"ı bulmakta zorlanmamıştı. Aziz Augustine (öl. 430) ona, öğrenilmiş otoritelerin "ortak rıza"sını özetleyen

retorik bir soru sağlamıştı: "Erkeklere bağımlı olan ve hiçbir otoritesi olmayan ve ne eğitilen ve ne şahit ve yargıç olabilen bir kadın hükümdar olmak şöyle dursun nasıl bir Tanrı imgesi olabilir?" Hepsinin ötesinde ölü Akdeniz erkeklerinin sayısına bakınca, Knox okuyucularını kadın idaresinin "insan doğasına aykırı" olduğuna inandırır.

Ama yine de birkaç sorun vardı. Bunlardan biri Kutsal Kitabın mirasıyla ilgiliydi: Deborah eski İsrail'de hem bir kadın peygamber hem de yargıç olmayacak mıydı (Hâkimler 4:4-5)? Knox zaten bu sıkıntılı duruma hazırlıklıydı. Bütün kadınları "devlet idare edemeyecek kadar kör, fikirleri aptalca ve kararları çılgınca" gibi sözlerle tanımladıktan sonra, "Tanrı'nın, kendisinden başka kimsenin bilmediği sebeplerden ötürü, sıradan kadınlardan farklı bir gözle baktığı" kadınlara ayrı muamele yapıyordu. Burada asıl mesele Deborah idi; Tanrı'nın Deborah'ı özene bezene yarattığını kabul etmek lazımdı. Ancak bu tür sıra dışı durumlara bakarak, kadınların idare etmesine izin veren "despot ve aşağılık bir hukuk"u normal karşılamak çok yanlış olurdu.

Knox'un çözmekte başarısız olduğu bir sorun Yunan mirasından ileri geliyordu. Aristo'nun hocası Platon (öl. İÖ 347) tarafından yazılan ve ideal bir devletin nasıl olması gerektiğini tartışan *Devlet* isimli eser, 16. yüzyılın ortalarında büyük bir insan kitlesi tarafından okunuyordu. Bu çalışmasında Platon, hocası Sokrates'i konuşturarak (öl. İÖ 399) kadınlara ilişkin o zamanlar Atina'da pek alışılmamış türden bir görüş ileri sürüyordu. Sokrates açık bir biçimde, erkeklerin birçok şeyi kadınlardan daha iyi yapma eğiliminde olduğunu teslim ediyor, ancak bunun bazı kadınların bazı erkeklerden üstün olmasını engellemediğini belirtiyordu. Yani ideal bir şehirde, kadınların sosyal hayatta kategorik olarak dışlanması gerektiğini gösteren bir sebep yoktu. Elbette insanların yeni düzene alışmaları zaman alacaktı; okula giden, silah taşıyan, ata binen kadınlarla önce çok alay edilecekti; kadınların güreş

okullarında erkeklerle birlikte çıplak bir şekilde güreştiğini düşünmek bile çok gülünçtü. Fakat Sokrates'in de üzerinde durduğu gibi, Yunanlılar bir zamanlar erkeklerin çıplak görülmesini de utanç verici buluyorlardı, ama zaman içinde gülüşmeler ortadan kalktı ve akıl galip geldi. Yani asıl mesele kadınlar olacaktı. Ona göre bir kadının hekimlikte, müzikte, savaşçılıkta, atletizmde ya da bilimde doğal bir yeteneği olabilir ve aynı şekilde o doğa tarafından şehrin muhafızı olmak üzere donatılabilmiş olabilirdi. Bu sayede Yunanlılar, Tanrı gibi, tek bir sesle konuşmazlardı.

Knox aynı zamanda etnografyanın söylediklerini tartışmayı da göz ardı etti. Oysa etnografyanın, kadın rejimlerinin doğaya aykırı olduğu iddiasını destekleyebileceği rahatlıkla düşünülebilirdi. Bu sayede Tacitus, Kuzey Avrupa'nın eski milletlerinden Almanlar arasındaki alışılmamış kadın erkek ilişkisi modelini tartışmayı tercih etmişti. Kadınlar her ne kadar tam giyinik olmasalar da her iki cinsin sağlam bir ahlaka sahip olduğunu söyler. Kadın evlenmek için acele etmez ve evlendiği zaman da erkeğin tüm dert ve tasasına ortak olurdu. Tacitus aslında erkeklerin kadınlardan tavsiye almaktan çekinmediklerini ve aldıkları tavsiyeyi de azımsamadıklarını söylüyordu. Tacitus'un Almanlar hakkında yazdıkları 1455 yılında tekrar keşfedildi ve özellikle milliyetçi duyarlılıklar oluşturduğu Almanya'da büyük bir çalkantı yarattı. 1558'e gelindiğinde birçok baskı yapmıştı. Aslında 1600 yılında kadınların erkeklerden üstün olduğundan bahseden bir dini risale yazan bir kadın feminist yazar, görüşünü desteklemek için Tacitus'tan (ve doğal olarak Platon'dan) alıntılar yaptı. Fakat Knox Tacitus'tan bahsetmedi. O, kendi zamanında Avrupa'da toplanmaya başlayan Avrupalı olmayan insanların etnografik bilgilerini elde etmeye çok fazla yoğunlaşmamıştı.

Ayrıca Knox, aceleciliğinden dolayı Avrupa tarihindeki kadın rejimlerinin kayıtlarını gözden kaçırmıştı. Yazdığı risaleyi çürütmek için yapılan yayınların ilki 1559'da ortaya çıktı.

Burada "kadınlar hükümdarlık yaptılar ve tarihteki sayıları az değildi" ya da daha da ötesinde "tarihte birçok ülke vardır ki kadınlar tarafından oldukça iyi idare edilmişlerdi" gibi bir yığın örnekle aksi ispatlanmaya çalışıldı. Ortaçağ toplumlarında kraliyet ailesine mensup ya da soylu kadınlardan eşlerinin yokluğunda onların adına idareyi ellerine almaları beklenir, bazen bu durum uzun zaman devam ederdi; tezgâhının başındaki Penelope onlar için iyi bir model değildi. Buna ek olarak kadınların bazen kendi hakları olarak tahtı miras aldıkları da bilinmektedir (bunun bir sebebi Avrupa kraliyet ailelerinde tek eşlilik çok yaygın olmasa da, kralın varis olarak arkasında sadece bir kız evlat bırakmasıydı). Bu durum, kadın düşmanlığı ile tahtın kalıtsal yolla devrinin kuralları arasında tezat bir durum olsa da, kadın düşmanlığını bir kenara bırakmak zorunda kalan halk üzerinde sıkıntı yaratıyordu. Bu vaziyet onu ilgilendiren insanları yapacaklarının en iyisini yapmaya zorluyordu ki 12. yüzyılda bir din adamı Kudüs kraliçesi Melisende'ye "Kadın olmana rağmen bir erkek gibi davranmalısın" demişti.

Knox'un göz ardı ettiği, reddettiği ya da bir yana atıverdiği Avrupa hanedanlarında görülen bu veraset biçimi onun görüşleri ile Avrupa medeniyetinin zengin gelenekleri arasındaki tam uyumu görmemizi engellememeli. Ancak risalesinde çok sessiz kaldığı bir nokta vardı: Kadınların, özellikle de seçkin kadınların ailesi dışındaki erkeklerle ilişki kurmalarının yasak olduğu ve kamusal alandan tecrit edildiği toplumlarda, ne kadar yetenekli olursa olsun, bir kadının siyasal güç kullanmasının ahlak kurallarına aykırı olduğu görüşünü çürütmek zordur. Kuzeybatı Avrupa toplumunda Knox'u destekleyecek bu tür yerleşmiş kuralların olmaması onun şanssızlığının göstergesiydi. Müslüman gözlemciler kadınlar ve erkekler arasındaki bu ilişkiler örüntüsünü muhakkak ki tuhaf bulmuşlardı. 12. yüzyılda Suriye'de yaşayan Franklardan bahseden Müslüman bir yazar, kocasıyla birlikte sokakta

yürüyen kadının karşılaştıkları başka bir erkekle konuşması bitene kadar kocasının sabırla onu beklediğini aktarmaktaydı. 1720-21 yılları arasında Paris'e gönderilen bir Osmanlı büyükelçisi, Paris ve İstanbul'u karşılaştırırken Paris'in göründüğünden çok daha kalabalık olduğunu söyler ve kadınların evde oturmak yerine caddelerde dolaştığını, kadın ve erkeklerden oluşan kalabalığın şehir merkezini canlandırdığını da ekler.

Aslında, Kuzeybatı Avrupa'nın kadın ve erkeklerin karışmasına olan yaklaşımları aslında etnografik ölçeklere o kadar da yabancı değildi, örneğin çok rahatlıkla Batı Afrika'daki bir durumla karşılaştırılabilirdi. Avrasya'nın büyük medeniyetleri bağlamında düşünüldüğünde bunlar garip karşılanıyordu. Kadınların kamusal alana çıkmalarına izin vermek onlara aynı zamanda güç vermek değildi, ancak şüphesiz buna giden yolu kolaylaştırıyor ve Knox gibi polemikçilerin de işini biraz zorlaştırıyordu.

Tüm bunların altında insanların memelilerin üreme modelini paylaştıkları gerçeği yatar. Geleceği olan tüm toplumlarda, insanlar iki ayrı biyolojik formda bulunurlar ve birkaç istisna dışında açık bir biçimde ya birine ya da diğerine ait olurlar. Sadece kadınlar gebe kalır ve erkekler de bu gebelikte bir rol oynar. Cinsiyetler arasındaki belirgin biyolojik farklılıklar aynı zamanda daha dağınık karakterde olan davranışsal özelliklerde de kendini açık bir biçimde gösterir; örneğin, hiç kimsenin erkeklerin yaradılış gereği şiddete, yarışmaya ve risk almaya daha yatkın olduğuna şüphesi yoktur. Tamam, kadınlar ve erkekler farklıdır, ama o kadar da farklı değildir. Onların eşeyli üremedeki rolleri dışında, bir cinsin yapabildiği ancak diğerinin yapamadığı birkaç şey vardır. Modern orduların aksine, uzak geçmişte eli kanlı kadın savaşçılar Batı Afrika, Yakındoğu ve Çin ordularında savaşmışlardı. Bu yüzden tüm kültürler bu farklılığın gerçekliğini ve sınırlarını kabul etmek zorundadır. Kanun yaparken, kadınların ve erkek-

lerin gerçekte olduklarından daha fazla birbirine benzedikleri durumlarda zorluk yaşamamışlardır. Bu durumda, kültürler Avrasya medeniyetlerinin birçoğunun yaptığı gibi farklılığın üzerinde durabilirlerdi ya da modern Batı'da yaygın olan eğilim gibi farklılığı önemsemeyebilirlerdi. Sonuçta her iki grup da Knox gibi genellikle karışıklığın içinde kaybolup gitti. Ancak çeşitlilik, karmaşa ve küçük düşürücü durumların altında yatan dikkat çekici düzenlemeler kültürler arasında varlığını devam ettirdi: En azından kamusal alanda, erkekler yetkinin çok büyük bir kısmını ellerinde tutma eğilimindeydiler ve içinde bulundukları rekabet durumu tarihin akışında onlara uygun bir rol yüklemişti. İşte bu yüzden kitabımızın önceki bölümlerinde, hükümdarların genellikle erkek olduğu gerçeğinden uzaklaşmadık: Tektanrılı dinlerin bir ve gerçek tanrısı geleneksel olarak "dişil" değil de "eril" zamirlerle çağırılmış, sadece erkek brahmanlar Vedaları aktarabilmiş, Çinlilerin ata kültünde hâkim rolü erkekler üstlenmiş, saygıdeğer kadınlar seçkin Atina içki partilerine katılamamıştı. Diğer birçoklarında da durum aynıydı.

Örneğin, Arandaların –yani Aranda erkeklerinin– gruplar arası diplomaside yapacağı bir hareketi düşünelim. Eğer bir grup bir başka grupla bir anlaşma yapmak isterse, kendi kadınlarından bazılarını diğer grubun kampının hemen yakınına bırakır. Eğer ev sahibi grubun erkekleri bu bırakılan kadınlarla birlikte olmak isterlerse, kendilerinden bekleneni yaparlar ve anlaşmaya varılır. Bu uygulama bizi şaşırtabilir hatta hayrete düşürebilir, ancak bu uygulama, kralların diğer hükümdarlarla aralarındaki ittifakları güçlendirmek amacıyla başvurdukları kraliyet evliliklerinde kızlarını kullandıkları uygulamanın daha ağırbaşlı olan uzaktan akrabası gibiydi (bunların aksine, Amerikan devlet başkanları kızlarını diplomatik bir araç olarak kullanmamışlardır). Fakat grubun diplomatik ilişkilerini geliştirmek adına erkekleri kampın dışına bırakılan kadınlarla birlikte olmaya itenlerin Aranda

kadınları olduğunu öğrenseydiniz şaşkınlığınızın boyutu iyice artardı. Buna rağmen erkeklerin yapabildiğini kadınlar da yapabilir: Bugün en azından kadın büyükelçilerimiz hatta bilim kadınlarımız var, oysa 16. ve 17. yüzyıllarda Avrupa'da yaşanan bilimsel devrim sırasında bilim kadınlarına neredeyse hiç rastlamayız.

III. JÜPİTER'İN SEVGİLİLERİ

Evrenin büyük çaplı yapısı gelişmiş teknolojinin yardımı olmaksızın bazı açılardan insanların gözlemine açıktır. Evren şeffaftır ve görülebilen sayısız ışık kaynağını içinde barındırır. Sonuç olarak birçok bilgi elde ederiz; kendimizi yoğun bir sis bulutu ya da karanlık bir mağaranın içerisindeymişiz gibi hissetmeyiz. Bu, çeşitli gök cisimlerinin görünen hareketlerini kesin bir biçimde izlemenin mümkün olduğu ve elde edilen sonuçların matematiksel astronomiden faydalanılarak gelecekteki konumlarının neredeyse hatasız bir şekilde belirlenmesi için kullanılabileceği anlamına gelmektedir. Gökyüzünün iyi bir görüş açısına sahip olan insanlara tamamen açılması ile birlikte (ışıklara boğulmuş modern şehir sakinleri hariç) halk arasında astronomi evrensel boyutta olmasa da insan kültürleri arasında bir hayli yaygınlaşmıştı. Medeniyetlerin iş bölümü oluşturmada ve kayıt tutmadaki olağan üstü yetenekleri giderek daha iyi olmaya başlamıştı. Bu sebeple Eski Dünya medeniyetlerinin her biri makul ölçüde gelişmiş bir astronomiye sahip oldular ve birbirlerinden bu teknolojiyi ödünç almakta neredeyse hiç tereddüt göstermediler; örneğin ortaçağın sonlarında hem Avrupalı hem de Çinli gökbilimciler Müslüman gökbilimcilerden pek çok şey öğrendiler.

Eski Dünya'nın geleneksel gökbilimi bize ilkel gelebilir, ancak buradan, erken modern zamanlarda insanların yolun sonuna geldikleri anlamı çıkmaz. Sorulabilecek en ilginç soru gök cisimlerinin gözlemlenmiş hareketlerine en iyi şekilde uygulanacak fiziksel model ile ilgili olacaktır. Burada

7 Ocak	Doğu	* * O *	Batı
8 Ocak	Doğu	O * * *	Batı
9 Ocak			
10 Ocak	Doğu	* * O	Batı
11 Ocak	Doğu	* * O	Batı
12 Ocak	Doğu	* * O *	Batı
13 Ocak	Doğu	* O * * *	Batı
14 Ocak	Doğu		
15 Ocak	Doğu	O * ** *	Batı

Resim 22: Galileo tarafından gözlenen halleriyle Jüpiter'in uyduları.

ortaya çıkan sorun hangi cismin evrenin merkezinde bulunduğu meselesidir (bir tane olduğunu var sayarsak). Antik Yunan'da iki rakip teori vardı. Çoğunluk evrenin merkezinde dünyanın bulunduğu görüşündeydi, İÖ 4. yüzyılda Aristoteles ve İS 2. yüzyılda Batlamyus da bu görüşteydi. Azınlıkta kalanlar ise, İÖ 3. yüzyılda Samoslu Aristarkos'un geliştirdiği hipoteze dayanarak, merkezde Güneş'in bulunduğunu düşünüyordu. Bu eski tartışma 1543 yılında Polonyalı gökbilimci Kopernik'in Güneş merkezli bakış açısını savunduğu kitabı ile tekrar canlandırıldı. Bu sayede eski hipoteze yeniden bir yaygınlık kazandırmışsa da, bunu doğru bir şekilde kanıtladığı söylenemez. 17. yüzyıl başlarında Alman gökbilimci Kepler (öl. 1630), çıplak gözle yapılan en son gözlemlerin ortaya koyduğu Güneş merkezli görüşün Batlamyus'un görüşüne sadece bir alternatif olmadığını, onu geride bırakan çok önemli bir

ilerleme olduğunu söyler. Onun temel düşüncesi, her gezegenin yörüngesinin elips şeklinde olduğu ve Güneş'in de bu elipsin merkezlerinden birinde bulunduğu biçimindeydi. Bu yüzden eski bir örneğine rastlamak mümkün değildi. Geleneksel astronomi, ister dünya ister güneş merkezli olsun, çok daha karışık sonuçları olan dairesel yörüngeler üzerinde kafa yormuştu. Ancak Kepler'in gezegenlerin hareketlerine dair koyduğu kanunlar geleneksel sistemden sadece daha zekice değildi; daha iyi tahminlere dayanıyordu ve Güneş merkezli sistemin zaferini kesinleştirmesi an meselesiydi. Kopernik ve Kepler çıplak gözle yapılan deneylerin hâlâ çok büyük çığırlar açabileceğinin kanıtı olmuşlardı.

Astronomi, onun için uygun olan bilgi seviyesindeki bu büyük değişim olmaksızın bu kadar ileriye gidebilir miydi? Bir açıdan bunun olması mümkündü ve bir noktaya kadar oldu da. Yeryüzündeki hareket kanunları üzerine bir anlayış oluşturulması ve bunların gök cisimlerine uygulanması mümkündü; onların sadece *nasıl* hareket ettiği değil, Kepler'in yaptığı gibi, *neden* hareket ettikleri şekilde hareket ettikleri açıklandı. Bu, İtalyan bilim adamı Galileo'nun (öl. 1642) çalışmasının bir yönünü teşkil ediyordu ve 1687'de Newton'un yerçekimi kanunu ile de mükemmel haline ulaşmıştı. Camın yapımı ve şekillendirilmesi eski zamanlarda geliştirilmiş tekniklerdi ve camın optik özelliklere sahip olduğu da biliniyordu. 13. yüzyılın başlarından itibaren lensler kullanılarak uzak nesneleri yakınlaştırmak oldukça yaygın hale gelmişti. Ancak pratik bir amaca hizmet edecek teleskop Hollanda'ya ait bir 16. yüzyıl icadı gibi görünüyordu. Galileo bu icadı duymuş ve kendisi de bir teleskop yapmaya koyulmuştu. Bu sayede 1609 sonlarında ve 1610 yılı başlarında vasat ama işe yarar araç gereçlerini gökyüzüne çevirmeyi başarmıştı. Bu teknik ilerleme, o zamana dek en seçkin gökbilimciler tarafından bile ulaşılması mümkün olmayan çok önemli sayısız keşifle sonuçlandı. Galileo 1610

yılı baharında buluşlarını yayımladı ve bunlar uluslararası bir heyecana sebep oldu. Avrupa kültüründe gözlenecek bir başka etki de matbaanın gelişmesiydi.

Galileo'nun buluşlarından biri en iyi bilinen gezegen Jüpiter üzerine yoğunlaşıyordu. 1610 yılının ocak ayında teleskopunu ona yönelttiği zaman, bu gezegenin ona göstereceği herhangi bir gizemi yoktu, sadece –diğer gezegenler gibi– o da teleskopta küre şeklinde görünüyordu (*bkz.* Resim 22). Jüpiter'in yakın komşuları olarak üç yıldız görüyordu, bunlardan ikisi doğuda biri de batıda bulunuyordu (7 Ocak; doğu solda bulunuyor). Fakat bu onu çok şaşırtmamıştı, çünkü o kendisinden önceki gökbilimcilerin farkında olmadığı en önemli buluşlarından birinde yerleri sabit olan sayısız yıldızın var olduğunu saptamıştı. Bununla birlikte, Jüpiter ve üç yıldızın Jüpiter'e yaklaştıkları zaman neredeyse kesin bir surette düz bir çizgi üzerine dizilmesi merakını uyandırmıştı. Teleskopa bir sonraki bakışında, üç yıldızın yine Jüpiter'e yaklaştığını gördü, ancak bu sefer hepsi batıdaydı (8 Ocak). Bunun en kesin açıklaması şuydu: Her ne kadar bilgisayarla hesaplama yapan gökbilimciler, gezegen bu zamanda batıya hareket ediyordu deseler de, Jüpiter arkasında sabit yıldızlar olmasına rağmen biraz doğuya kaymıştı. Bir sonraki sefer sadece iki yıldız gördü, şimdi ikisi de Jüpiter'in doğusundaydı, ancak yine o düz çizgi üzerine dizilmişleri (10 Ocak).

Bu noktada, Galileo yıldızların konumlarındaki değişimin Jüpiter'in hareketleriyle açıklanamayacağını gayet iyi biliyordu; şaşırtıcı bir biçimde, hareket eden cisimlerin yıldızlar olması gerekiyordu. Bir sonraki aşamada Galileo, bu nesnelerin sabit yıldızlar olmak şöyle dursun tıpkı Merkür ve Venüs gezegenlerinin Güneş'in etrafında dönmesi gibi Jüpiter'in etrafında döndükleri kararına vardı. Sonra, Jüpiter'in hareket ederken yanında arkadaşlarını ya da uydularını da taşıdığını kanıtladı. Bu süre içinde başka bir şey daha fark etti: Bazen dördüncü bir uydu görülüyordu (13 ve 15 Ocak). Dört uy-

dunun da dairesel yörüngelerde hareket ettiğini neredeyse doğru bir şekilde tespit etti. Gördüklerinden şöyle bir sonuca varmıştı: Bazı yörüngeler diğerlerinden daha büyüktü ve Jüpiter'e en yakın olan uydu en kısa periyoda sahipti. Ancak henüz her uydunun gerçek periyot süresini belirleyemiyordu, çünkü birbirine çok benziyorlardı; bu sorunu çözmesi tam iki yılını alacaktı. Her bir uyduyu ayrı ayrı isimlendirememişti. Uydulara Io, Europa, Ganymede ve Callisto isimlerini onun rakibi olan bir Alman verecekti. O, bu isimleri Yunan-Roma mitolojisinin tanrılarından biri olan Jüpiter'in dört sevgilisinden almıştı (bu dört sevgiliden üçü kadın, Ganymede erkek idi). Jüpiter'in gökyüzündeki arkadaşlarına bu isimleri vermek muzip fakat bilgece bir Rönesans şakasıydı.

Galileo'nun Jüpiter'in dört uydusunu keşfetmesi dudak uçuklatan bir gelişmeydi, o da bunun fazlasıyla farkındaydı, çünkü mütevazı olmaması ile tanınırdı. Aynı zamanda çıkarlarını da gözetirdi: Sonuçta, geleneksel Dünya merkezci görüşe karşı çıkmış Kopernikçi Güneş merkezci görüşün gözü pek ve ateşli savunucusuydu. Kopernikçiliğin insanların canını sıkan bir tarafı vardı ki, o da güneş sistemi modelinde var olan rahatsız edici kuralsızlıktı. Kopernikçi görüşe göre gezegenler Güneş'in etrafında dönerken sadece Ay Dünya'nın etrafında dönüyordu. Bu da en nihayetinde düzensizlik gibi görünüyordu. Galileo'nun çalışmaları gösterdi ki bir gezegenin etrafında dönen bir uydu olarak Ay, yalnız değildi; bu çalışmadan 1610 yılında yayınladığı gözlemleri arasında bahsetmişti. Aslında, teleskop ona Dünya merkezci görüşü yıkmakta yardımcı olacak bir dizi keşif yapmasını sağlamıştı ve o bu keşifleri içgüdü ve yetenekleri ile harmanlamıştı.

Bu sonuçta onun Katolik Kilisesi ile başının belaya girmesine sebep olmuştu. 1616 yılında, o zamanlar üne kavuşmuş olan Galileo Roma'da oldukça iyi karşılandı, ancak Güneş merkezci görüşleri 1543'te Kopernik'in yayımladığı ve sansürlerin odak noktası olan kitabın etkilerini taşımaktaydı;

Galileo'ya doktrinlerini savunmaması emredildi. Bu durum onun üzerine kişisel bir hasar yaratmadı ve 1624 yılında Roma'ya döndüğünde papa tarafından karşılandı. Ancak 1632 yılında yazdığı *İki Dünya Sistemi Üzerine Diyalog* isimli kitabı Güneş merkezci görüşün mükemmel bir savunusuydu. İşte bu andan itibaren olaylar çirkin bir hal almaya başladı: 1616 yılındaki mahkeme emirlerini ihlal ettiği için yargılandı ve işkence tehdidi altında fikirlerini değiştirmeye zorlandı. Eğer Galileo daha ılımlı ve kilise de daha rahat olsaydı bu ünlü duruşma asla gerçekleşmemiş olacaktı. Sonuçta sansürcülerin Kopernik'i fark etmeleri yaklaşık olarak yetmiş beş yıl almıştı.

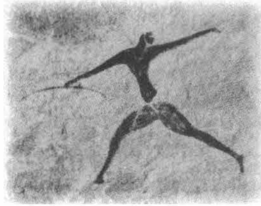
Ancak eğer bu mahkeme olmasaydı, sonucunda beklenmedik bir başarı da elde edilemeyecekti. Roma medeniyetinin yıkılmasından Rönesans'ın başlangıcına kadar geçen uzun yüzyıllar boyunca, kilise her şeyin ötesinde hayatta kalabilen antik edebi kültürün bir nevi muhafızı olma rolünü üstlenmişti. Bu süreç içinde kilise sürekli Aristoteles mirasına yatırım yapmıştı ki şimdi Galileo bu tür bir taşkınlıkla onu alt üst ediyordu. Ancak kilise ile Dünya merkezci görüş arasındaki akrabalık uzun süreli ortaklıktan çok daha öte bir şeydi. Dünya merkezcilik, insanların evrenin merkezinde olmak istemelerine dayanan en geleneksel kozmolojilerden kaynaklanan bilinçsiz bir yaklaşımla iç içe girmişti. Modern bilimin ortaya çıkmasından önce bile herkes böyle fazlasıyla benmerkezci bir düşünceye sahip değildi. İÖ 1. binyılda Epikürcülük olarak bilinen Yunan materyalist düşüncesinin ateşli savunucularından olan Romalı şair Lukretius, şu iddiada bulunmaya cesaret etmişti: "Bu dünya ne bizim için ne de tanrılar için yaratılmıştır; aksini düşünmek çok yanlıştır." Daha sonra ortaçağ rahipleri bu iddiayı büyük bir coşkuyla kopyalamıştır. Ne büyük çelişkidir ki, Lukretius'un bu din karşıtı polemiğinin günümüze ulaşmasını bu rahiplere borçluyuz. Her ne kadar bu yazının hükmü kalmamış olsa da 1470'li yıllarda tekrar

tekrar basıldığını da görmekteyiz. Güneş merkezci düşüncenin canlanışının arifesinde, bu tür düşünceler tekrar ortaya çıkmaya başladı ve Güneş'in sıradan bir yıldız olduğu düşünceleriyle desteklendi. Fransız filozof Descartes (öl. 1650), "İnsanların farkına varmadığı, kavrayamadığı ve faydalanmadığı sayısız şeyin var olduğuna ve şimdi ortada olmasalar da bir zamanlar var olmuş olduğuna dair hiçbir şüphemiz yoktur" ifadesini kaleme almıştı.

Bu bölümümüzün mütevazı bir şekilde üzerine eğildiği evrenin köşesine geri dönecek olursak, hikâyenin altının çizilmesi gereken coğrafi bir yönü olduğunu görürüz. Galileo'nun hayatı, Avrupa'nın uzun zamandır ileri derecede şehirleşmiş bölgesi olan, Kuzey İtalya şehirlerinde geçmişti. Ancak astronominin geleceği ve elbette bilim devriminin gelişimi Kuzeybatı Avrupa'da ve özellikle de Alçak Ülkeler, Fransa ve İngiltere'de yatmaktadır. Galileo'nun Roma'da mahkûm edilmesi, astronominin neden Roma'nın otoritesinin zayıf olduğu hatta hiç olmadığı ülkelerde geliştiğini açıklayabilir. Aslında, Protestan Avrupa'da, Galileo'ya Katolik Kilisesi tarafından uygulanan zulüm ona şehitlik mertebesi verilmesine ve fikirlerinin de saygınlık kazanmasına sebep olmuştu. Ancak astronominin kuzeye taşınmasının bir başka ve belki de asıl sebebi Kuzeybatı Avrupa'nın sonunda kendi medeniyetini elde etmesiydi.

KISIM IV

TEK DÜNYAYA DOĞRU MU?



BÖLÜM 12
İSLAM MEDENİYETİ

I. BİR UÇTAN DİĞER UCA

Avrasya kıtasında yaptığımız araştırma pek çok küçük eksikliğin yanı sıra iki büyük eksiklik içeriyor. Bunlardan ilki coğrafidir. Üzerinde durduğumuz bölgeler Avrasya'nın klasik medeniyetlerinin kalbini teşkil ediyor, ancak onların dışında kalan ya da ancak yakın zamanlarda onun kapsamına girmeye başlayan büyük bölgeleri içermiyorlardı. Bu medeniyetlerin kuzeyindeki keşfedilmemiş bölgeler kalın bir şerit oluşturuyordu, aynı şekilde güneyinde de bu tarzda çok geniş bir alan vardı. Diğer bir eksiklik de tematikti. Avrasya medeniyetlerinin daha sıkı bir şekilde bütünleştireceği yapıdan beklentiler, eğer varsa, neydi? Avrasya bir şekilde birleşik bir bölge olabilecek miydi, eğer olabilecekse nasıl olacaktı? Bu iki eksiklik özlerinde oldukça farklıdır, ancak şaşırtıcı bir biçimde aralarında sıkı bir bağlantı vardır. Başlangıç noktası Avrasya'nın birleşme sorusu olacaktır.

Yukarıda da gördüğümüz gibi, Avrasya medeniyetleri eski zamanlarda bile birbirleriyle ilişki içindeydiler. Şang hanedanı döneminde kullanılan savaş arabaları Yakındoğu ile ilişki içinde olduğunu işaret eder; alfabe Yakındoğu'dan Atlas ve Pasifik kıyılarına doğru yayılmıştır; İS 2. yüzyıla ait Roma madalyonunun yolu şimdi Vietnam olarak bildiğimiz bölgeye düşmüştür; kâğıt ise Çin'de ortaya çıkıp İslam dünyası üzerinden Avrupa'ya ulaşmıştır. Bu tür örnekler kolay-

lıkla çoğaltılabilir ve zaman geçtikçe de daha sık görülmeye başlar. Ancak bu kültürlerarası bir sızıntıydı; Avrupa medeniyetlerinin ayırıcı ve onlara kendi bireysel kimliklerini kazandıran derin farklılıkları silip süpürecek yeteneğe sahip bir sel değildi. Tarih sabırlı olup uzun süre bekleseydi belki kültürel yayılma yoluyla sağlanacak birleşme önünde sonunda gerçekleşebilirdi. Fakat elbette böyle olmadı.

Kültürel manzaraları tümden değiştirecek daha etkili bir yol vardı: fetih. Peki, Avrasya'nın kültürel birliğini kılıç gücüyle sağlamanın muhtemel sonuçları nelerdi? En olası sonuç, diğer medeniyetleri fethetme isteği ve yöntemine sahip tek bir Avrasya medeniyetinin ortaya çıkmasıdır. Ancak klasik Avrasya medeniyetlerinin askeri tarihlerine bakınca hiçbirinin bu yönde gelişmediği görülür. İmparatorluk boyutlarında olan hiçbir devlet yoktur ki fetih yoluyla kurulmuş olmasın, ancak bunlar ekseriyetle bölgesel karakterlerine sıkı sıkıya bağlı kalmışlardı. Bu durumun en önemli istisnası, Yakındoğu'nun büyük bölümüne Yunan kültürünü aşılamış olan Büyük İskender'in İÖ 4. yüzyıldaki kariyeridir. Ancak onun fetihlerinin devamı gelmemişti. Hindistan'ı istilası bir akın olmanın ötesine geçememişti, ancak buna rağmen Yunanlılar onun ardından kuzeybatıdaki bazı bölgeleri idare etmişlerdi. Çin onun ufkunun ötesindeydi ve daha şaşırtıcı olan da şuydu: Ne o ne de takipçileri batı Akdeniz'i fethetmişlerdi. Eski Avrasya medeniyetlerinden çıkan fatihlerden hiçbiri onunla aynı kümede olmadı.

Bu tür bir sürecin, Avrasya'nın daha az karmaşık bir yapıya sahip olan çevre bölgelerinden çıkmış olmasını ummak ilk bakışta pek mantıklı görünmüyordu. Biz bugün, diğer tüm şartlar eşit olduğunda zengin ve gelişmiş toplumların fakir ve ilkel olanlara göre daha etkili bir şekilde savaşacağına kesin gözüyle bakarız. Ancak İÖ 6. yüzyılda Pers İmparatorluğu'nun kurucusu olan Kiros, soruna başka bir açıdan bakar. O, "İklimi yumuşak ülkeler, yumuşak başlı vatandaşlar yaratır; gü-

zel meyvelerle iyi askerler aynı toprakta yetişmez," demiştir. Kiros zalim adamlarını İran'ın dağlık bölgelerinden toplamıştı, ancak elinde başka olanaklar da vardı.

Kuzey Kabileleri

Avrasya'nın kuzey bölgeleri bir uçtan diğer uca çetin koşulların egemen olduğu topraklarla kaplıdır. En kuzeyde İskandinavya'dan Sibirya'ya dek ince bir şerit halinde rüzgâra açık ıssız tundralar uzanmaktadır; ondan hemen sonra güneyde geniş bir şerit halinde tayga adı verilen ormanlar bulunur. Bu kutup bölgesinde çoğunlukla kuzey Sibirya'nın avcıları Yukagirler ve Kuzey İskandinavya'nın ren geyiği çobanları Laponlar yaşar. Ancak bu Kuzey dünyası ile daha güneydeki medeniyetler arasında doğuda Mançurya'dan batıda Macaristan'a kadar uzanan Avrasya stepleri bulunuyordu. Fakat burası hiç şüphesiz atın anavatanı ve ilk evcilleştirildiği yerdi. Kiros'un zamanında da bu stepler kırsal göçebelerle doluydu. Bu kırsal çobanlar zorlu adamlardı ve ekonomileri at ve iki önemli askeri üstünlüğe dayanıyordu. Bunlardan biri, onların doğuştan süvari olmalarıydı. İS 5. yüzyılda yaşamış bir Latin yazar, o zamanlar Batı Roma'yı işgal eden Hunlardan bahsederken şöyle der: "Annesinin yardımı olmaksızın atın sırtında durabilen küçük çocuk çok nadir görülür. Öyle ki adamın kolu ile atın birlikte yaratıldığını düşünürsünüz, çünkü at hızlansa bile sürücü üzerine yapışmış gibi kalır: At diğer halkları sırtında taşır, ama bunlar onun üzerinde yaşarlar." Bu üstünlüklerden ikincisi, bu kırsal göçebelerin sürekli hareket halinde olmalarıydı. Bilim adamları Hunların İÖ 3. yüzyıldan itibaren Çin'in kuzey sınırlarına saldıran Hsiungnularla aynı halk olduğu tespitini yapmakta tereddüt eder. Ancak İS 14. yüzyılda Moğolların hem Almanya'ya hem de Japonya'ya saldırdığı kayıtlara geçmiş bir gerçektir.

Dış dünya üzerinde önemli bir etki yaratacak ilk step halkları muhtemelen Hint-Avrupalılardı, ancak onlar kesin-





Resim 23: Şarlman (*yukarıda sağda*) ve Papa Stephen IV (*yukarıda solda*); 14. yüzyılın başlarında Persler tarafından kaleme alınmış, Frankların tarihiyle ilgili bir eserden. İmparatoriçe Vu (*aşağıda en sağda*) ve halefleri; Çin tarihini anlatan bir eserden (besbelli ki, kitabı resimleyen kişi imparatoriçenin kadın olduğunu bilmiyordu).

likle hayatlarını sadece kırsal çobanlıkla sürdüren halklar değillerdi. Bölgesel Avrasya medeniyetleri hakkında yaptığımız araştırmalarda Hint-Avrupa dil ailesine üye dilleri konuşan birçok halkla karşılaştık; eski zamanlarda bile bu diller Britanya Adalarından Kuzeybatı Hindistan'da kadar uzanan bir bölgede konuşuluyorlardı ve aslında onların bir aile oluşturması demek tek bir ortak atadan "proto-Hint-Avrupa" ailesinden türemiş olmaları anlamına geliyordu.

Önceden de gördüğümüz gibi, Hint-Avrupa dillerinin bazılarının eski yayılmaları İÖ 1. binyılda gerçekleşmişti, ancak büyük bir kısmı daha da erken olmalıdır. Bu yayılma nerede ve ne zaman başladı? Delillerin bir kısmı dilbilimseldir. Atalardan kalma dil hakkında doğrudan bir bilgimiz olmasa da ona ait kelimeleri, bilinen yavru dillerde bulunan sözcüklerinin ortak unsurlarını sistematik bir şekilde analiz ederek yeniden inşa edebiliriz (süreç içinde başka dillerden alınmış kelimelerin uygunluğunun denetlenmesi gibi). Bu tür bir yeniden inşa, tarımın iyi geliştiği bir ekonomiye, özellikle de evcilleştirilmiş atın bulunduğu kırsal bölgelere işaret eder; tekerlekli araçlar kuşkusuz kullanımdaydı, ancak metal işçiliği bronza karşılık olarak bakırla sınırlı bir şekilde varlık gösteriyordu. Bu ne zaman ve nerede olmuş olabilirdi? Arkeolojik kalıntılar açısından düşünecek olursak en tanımlayıcı öğeler evcilleştirilmiş atlar ve tekerlekli araçlardır. At, kuşkusuz doğal yayılma alanı olan başka bir yerde evcilleştirilmişti; bu bizi steplere, evcilleştirilmiş at ve at arabasının arkeolojik kayıtlardaki ilk kez göründüğü İÖ 4. binyıla götürür; yani Bronz Çağı'ndan hemen öncesine. Hazar Denizi ve Karadeniz'in kuzeyinde uzanan Hint-Avrupa dillerinin ana vatanı olarak kabul edebileceğimiz bölgeyi Steplerin geri kalan kısmından ayırmak gerekir. Bunların hepsi sadece varsayım olabilir, ancak şüphesiz duruma en uygun olan kabullerdir. Bu konuda tatmin edici olan şey şudur ki, bu kabuller bize Hint-Avrupa dillerinin yayılmasının İÖ 3. binyılda gerçekleşmiş olduğuna dair makul bir açıklama sunar. Yaşam tarzı at ve at arabasını içeren bir halk, hareket halindedir ve aynı zamanda da sindirilmeye eğilimli olan yerleşik toplumlara karşı askeri açıdan üstündür.

Ama tüm bu step toplumlarının tarihine bakıldığında, sadece Moğolların bir Avrasya imparatorluğu yaratmaya yaklaştıkları görülmektedir. İS 13. yüzyılda yaptıkları yıkıcı fetihler Doğu Asya'nın, Yakındoğu'nun ve Doğu Avrupa'nın

büyük kısmını kapsıyordu (Macaristan'ın batısında bozkırların olmaması onların Batı Avrupa'ya yayılamamalarını açıklar). Ama sonunda imparatorluk girişimleri başarısız kaldı. Çok uzak mesafelere kadar yayılmış olan Moğol İmparatorluğu sadece yirmi otuz yıl devam etti, 13. yüzyılda otonom devletlere bölündü ve bunların çoğu 14. yüzyıl içerisinde ortadan kayboldu. Moğollar egemenlikleri altına aldıkları halklara bir medeniyet yaymadılar, tersine onlar tarafından asimile edilme eğiliminde oldular. Sonuçta, Moğol istilalarından sonraki Avrasya'nın kültürel haritasında öncesine nispetle pek önemli bir değişiklik olmadı.

Bununla birlikte Moğolların Avrasya için yaptığı başka bir şey daha vardı. Moğollar ilk fetihlerinden sonra devletleri dağılmadan önceki yirmi otuz yıl içerisinde, insanların Avrasya'nın bir ucundan diğer ucuna yolculuk yapmalarını mümkün kıldılar. Bu sayede bir Hıristiyan rahip olan Rabban Sauma, Çin'in kuzey sınırında bulunan Türklerin yaşadığı bir yerde doğdu ve yolu Pekin'den Bordeaux'ya kadar uzandı. Aynı şekilde Venedikli tüccar Marco Polo babası ve amcası ile birlikte Çin'e gitti ve orada Moğol hükümdarının hizmetinde çalıştı. Bu hareketlilik sadece bir lütuftan ibaret değildi; muhtemelen 14. yüzyılda Avrasya'nın bir ucundan diğer ucuna kadar yayılan veba salgınını da beraberinde taşıdı. Ancak Avrasya medeniyetlerine birbirleri hakkında daha fazla bilgi sahibi olmaları için benzeri görülmemiş bir fırsat tanıdı. Örneğin, İran'da Moğol imparatorluğu zamanında yaşamış Farsça okuyup yazan birinin, Çin ve Batı Avrupa tarihlerinin sistematik kayıtlarına başvurması mümkün oluyordu (*bkz.* Resim 23; herkesin Doğulu gibi görünmesi, bu zamanlarda Çin'in İran üzerindeki sanatsal etkisinin gücünü gösterir). Avrasya ufuklarının genişlemesinin altındaki anlamları bir sonraki bölümde ele alacağız.

Güney Kabileleri

Eğer Avrasya birliği kuzey kabileleri tarafından gerçekleştirilmediyse, güney kabilelerinin bu açıdan durumu neydi? Bu bölgede toprağın daha az cömert olduğunu görüyoruz. Avrasya'nın doğu kısmında kalan medeniyetin hâkim olduğu topraklar Hint Okyanusu boyunca uzanıyordu. Bu alan eski zamanlardan beri ticari cazibesi olan bir yer olmasına rağmen fetihler açısından pek çekici değildi. Avrasya'nın batı yarısında bulunan medeniyet merkezlerinin güneyi ise çöllerle kaplıydı; özellikle de Sahra Çölü boylu boyunca uzanıyordu. İçerdiği birkaç vaha dışında tarım yapanlar için bu bölge pek gelecek vaat etmiyordu, ancak seyrek nüfuslu ve sert tabiatlı kırsal göçebeler için yeterli miktarda yeşillik sunuyordu. Batı Sahra'nın çöllerinden çıkan bir Berberi kabilesi 11. yüzyılda Kuzey Afrika'nın büyük kısmını ve güney İspanya'yı fethetmişti; ancak fethettikleri bölgelerdeki halklar da Müslüman'dı, bu yüzden etkileri kısa süreli oldu. Bu manzara bizi Arabistan ile baş başa bırakıyor. Aslında burası Sahra'nın Kızıl Deniz tarafından çöl gövdesinden ayrılmış bir parçasıdır. Oldukça sınırlı ve umut vaat etmeyen bir bölge olması açısında şu an pek değerli görünmüyor. Ama modern zamanlardan önce Avrasya'nın birliğini sağlayan tek güç dendiğinde aklımıza ilk Arabistan geliyor.

İslam'ın Araplar arasındaki yükselişi konusuna girmeden önce, Hıristiyanlığın erken ortaçağdaki yayılışına geri dönmemiz gerekiyor. Onuncu bölümde gördüğümüz gibi, olayın en can alıcı kısmı Hıristiyan inancının Roma İmparatorluğu'nun devlet dini olarak kabul edilmesidir. Bu durum onu imparatorluk sınırlarının dışında da çekici bir hale getirmişti. 4. yüzyılın başlarından itibaren din değiştirme Roma imparatorluk sınırlarının ötesinde bir salgın haline gelmiş, İrlandalılar, Gotlar ve Etiyopyalılar da bu sürüye katılmışlardı. Elbette reddedenler de olmuştu. 1128 yılında Baltık sahilinin Slav halklarından olan Pomeranyalılar hâlâ pagandı. Ancak içlerinden

bir grup insan "etrafta bulunan milletlerin tüm vilayetleri ve Roma dünyasının tamamı Hıristiyan inancının boyunduruğu altında olmayı kabul etmişken, kendilerini bütün bu halklardan ayırmalarının çok ahmakça bir şey olduğu" görüşünü savunuyordu. Peki, neden Araplar da bu bir grup Pomeranyalı gibi düşünmüyordu?

Arabistan'ın farklı yönlerinden biri çevresini saran çöl ortamının yoksulluğuydu. Yoksulluk, karmaşıklığı bastırır. İslamiyet öncesi Arap toplumu akrabalık sistemine dayanan bir sosyal örgütlenme biçime sahip kabilesel bir toplumdu. Yoksul halk kitlesinden belirgin biçimde ayrılan zengin bir aristokrat zümresi yoktu ve güçlü idarecilerin sayısı da azdı. Bu durum din değiştirme mekanizmasını açık bir biçimde zorlaştırıyordu. Akdeniz dünyasında gücünün zirvesinde olan toplumlarda, kral normal olarak din değiştirme sürecinde başat rolü üstlenmişti. Canterburyli Aziz Augustine 597 yılında Kent şehrine İngilizlere din değiştirtmek için geldiği zaman yerel boyların kendilerine has karmaşık siyasetine dâhil olma gereği duymamıştı. Bunun yerine kendini Kent kralı Ethelbert'e vaaz verirken buldu. Ethelbert 560 yılından beri tahtta olduğu için hiç de acemi sayılmazdı. Hem riske girip hem fırsatı değerlendirerek akıllıca zaman kazanmayı planladı, Augustine'in misyonunu nasıl yerine getireceğini belirleyen temel kuralları koydu ve halkının hızlı bir şekilde din değiştirmesine zemin hazırladı. Arabistan'da bu tarzda bir idareci bulmak zordu.

Ethelbert'in krallığında Hıristiyanlığın benimsenmesini çabuklaştırmak için iyi bir sebebi vardı. Pagan İngilizler açısından bakacak olursak, kıta Hıristiyanlığı medeniyetti ve medeniyetin bir krala sunacağı çok şey vardı: Örneğin, yazılı bürokrasi. Ancak Hıristiyanlığı benimsenmesinin bir bedeli vardı ve Ethelbert bunu çok iyi biliyordu. Augustine ile hedef kitlesine karşı zaman kazanmaya çalışırken şunları söylemişti: "Vaatleriniz ve sözleriniz gerçekten doğru, ancak bunlar

yeni ve kesin olmadığı için ben bunları kabul edemem, bütün İngiliz halkıyla birlikte terk ettiğim şey ise uzun zamandan beri sınanmıştır." Bir insanın atalarının inancı ile ilgisini kesip yabancı bir inancı benimsemesi için iyi bir sebebi olmalı; aslında bu şekilde davranmamak büyük bir aptallık olabilir. Ancak bu değişim süreci ister istemez sarsıcı ve etnik gururu yaralayıcıdır. Ethelbert de bu ikilemi yaşamıştı ve Kent'teki Hıristiyan misyonu da bu duruma karşı vurdumduymaz değildi. Papa, uzun bir müzakere sürecinden sonra, inatçı İngilizlerden pagan geçmişlerindeki her şeyle birden bire bağlarını koparmasının beklenemeyeceğini kabul etti ve pagan putlarının kaldırılması şartıyla eski tapınaklarını kullanabilecekleri yönünde anlaşmaya vardı. Böylece İngilizler putlarından vazgeçtiler, ancak en azından bir süreliğine tapınaklarını kullanmaya devam ettiler. Bu onlara makul bir halk olma yolunu gösterdi; 18. yüzyılda Kuzey Rusya'da yaşayan ve Macarlarla uzaktan akraba olan Vogullar, atalarından kalan putlar altın bir haçla kutsanmadıkça ve onlara kilisede diğer ikonaların yanında yer verilmedikçe din değiştirmeyi istemediler. Araplara dönecek olursak: Arabistan'da liderleri olacak güçlü bir krala sahip olmadıklarından onlar için din değiştirmenin etnik bedellerini kabul etmek daha zordu.

Acaba Araplar bütün riskleri göze alıp Hıristiyanlığı benimseyecekler miydi, yoksa pagan inançlarında ısrarcı mı olacaklardı? Tarihte oynadıkları tek önemli rol bunun aksini yapmalarından yani kendi tektanrılı dinlerini kabul etmelerinden ileri geliyordu. İslam'ın kuruluşundaki en önemli kişi Hz. Muhammed'di. Ne ölçüde güvenilir olduğu tartışma götürse de, şahsi kariyeri İslami kaynaklarda ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. Burada bu kaynakların bizlere aktardıklarının özünü size sunacağız. Hz. Muhammed'in doğum yeri, Batı Arabistan'da bulunan ve bir Arap kabilesinin yaşadığı yerleşim yeri olan Mekke'ydi; tarım ürünlerinden yoksun olmakla birlikte, tanınmış kutsal mekân Kabe'ye ev sahipliği

yapıyordu. Buradaki kabile birçok boya ayrılmıştı. Başlarında bir şef bulunmuyordu ve ne Mekke'de ne de başka bir yerde üstün bir otoriteyi kabul etmiyorlardı. İS 7. yüzyılın başlarında Hz. Muhammed'e vahiy gelmeye başladı ve bu vahiyler zaman içinde Müslümanların kutsal kitabı olan Kuran'ı oluşturdu. Onun ilettiği mesajlar ne Museviliğe ne de Hıristiyanlığa ait olmamasına rağmen açık bir biçimde tektanrılı inancı vurguluyordu. Mekke'de az sayıda insanın din değiştirmesini başardıysa da, Hz. Muhammed'in tektanrılı dininin pagan tanrılara nezaket göstermemesi pagan çoğunluğa karşı büyük bir saldırı olarak algılanıyordu. Hz. Muhammed kişisel olarak büyük tehlike altında değildi, ancak takipçilerinin korunmaya aşırı ihtiyaçları vardı ve bu yardımın nereden gelebileceğine dair bir emare yoktu. Etiyopya kralı onun öğretisine sempati besliyordu ve Hz. Muhammed de bu yüzden bazı takipçilerini mülteci olarak onun yanına gönderdi; oysa eğer İslamiyet Arabistan'da mücadele edecekse, kral bu mücadeleye yardım edemeyecek kadar uzakta bulunuyordu. Hz. Muhammed aynı zamanda kendisi ve yandaşlarını koruması için daha yakında bulunan bir kabile aramaya başladı; bu amaçla farklı kabilelerin ticaret amacıyla katıldıkları panayırlara katılmaya başladı. Fakat bu hareket sonunda bir başarı elde edemedi.

Sonunda koruyucu bir kabile bulma fırsatını yakaladı. Yesrib (Medine) vahası Mekke'nin 320 km kuzeyinde bulunuyordu. Daha geniş ve daha karmaşık bir nüfus yapısına sahipti: Burada iki Arap ve üç Yahudi kabilesi yaşıyordu. Medine de Mekke gibi herhangi bir şef ya da hükümdarın idaresi altında değildi; fakat Mekke'nin aksine buraya siyasi bir karmaşa hâkimdi. Hz. Muhammed katıldığı panayırlardan birinde bu Arap kabilelerinden birinin bazı üyelerine İslam'dan bahsetti. Onlar, Hz. Muhammed'in anlattıklarına gayet sıcak yaklaştılar. Bu sıcaklığın altında yatan sebeplerden biri şuydu: Yahudilerle iç içe yaşıyor olmaları, onları bir peygamber gör-

düklerinde onu kabul etme fikrine alıştırmıştı. Diğer sebebi ise Hz. Muhammed'i kısmen kendilerini içinde bulundukları siyasal karmaşadan kurtaracak bir çözüm olarak görmeleriydi. Yesrib'den ayrılırken ona bu bölge halkının ölümcül kavgalardan çektiği kadar başka hiçbir şeyden çekmediğini söylediler ve "Allah belki senin sayende onları birleştirecek" dediler. Ardından kendi toplumlarına dönerek onları İslam'a davet ettiler ve şunu eklediler: "Eğer Allah bu kabileleri birleştirirse, yeryüzünde sizden daha güçlü kimse olmayacak!" Ve sonuçta öyle de oldu. Ya da daha açık haliyle, Hz. Muhammed ve takipçileri 622 yılında Yesrib'e geldiklerinde, Arap kabilelerini birleştirmiş ve Yahudi kabilelerini bertaraf etmişti. Hz. Muhammed 632 yılında vefat ettiği zaman savaş ve diplomasi onu İslam devletinin hükümdarı haline getirmişti. Bu olanlar, o zamanlar Hıristiyanlığa dönen insanların yaşadığı süreçten oldukça farklıydı. Augustine Kent'e geldiği zaman karşısında zaten kesin olarak kontrol altında olan bir devlet bulmuş, Hz. Muhammed ise bu devleti kendisi oluşturmuştu. Ve bu devlet çok farklı bir yapıya sahipti: O bir kral değil peygamberdi.

Peki, Hz. Muhammed Ethelbert'in karşı karşıya kaldığı ikilemi nasıl aşmıştı? Söyledikleri ve vaatleri elbette gerçekti, ancak Arabistan'ın pagan toplumları nasıl olmuş da tüm Arap toplumlarının köklü inançlarını terk etmeden bunları benimseyebilmişlerdi? Bu noktada tektanrılı dinlerin en eski kutsal kitabı olan Kutsal Kitaba geri dönmek zorundayız. Bu önemli kitap birçok şeyden bahseder, ancak asla İngilizler, İrlandalılar ve Pomeranyalılar gibi dikkate değer halklardan bahsetmez. Ama Araplar hakkında söyleyecek çok önemli şeyleri vardı, özellikle de eğer biri Tanrı'nın İsmailoğullarından bahsettiğini okursa, anlar ki göndermede bulunduğu topluluk Araplardır. Bu insanların İsmailoğulları olarak adlandırılmalarının sebebi, Kutsal Kitap'taki soy ağacına göre ataları İbrahim'in oğlu İsmal'in soyundan gelmeleridir; onla-

rın aksine Yahudiler de İbrahim'in diğer oğlu İshak'ın soyundan gelmişlerdi. Bu tür durumlarda sıklıkla karşılaşılan soru, hangi oğlun ne alacağıdır ve cevap da Tanrı'nın Hz. İbrahim ile yaptığı konuşmada bulunur. O, İsmail'in soyunu kutsamaya ve onun soyundan gelen kimseleri "büyük bir millet" yapmaya söz vermiş, ancak "ahdim odur ki bunu İshak ile yapacağım" (Yaratılış 17:20-21) demiştir. Araplar ayrıcalıklı bir konuma sahip olmalarına rağmen kenarda kalmışlardı. Şimdiye kadar İncil bu şekilde söylüyordu.

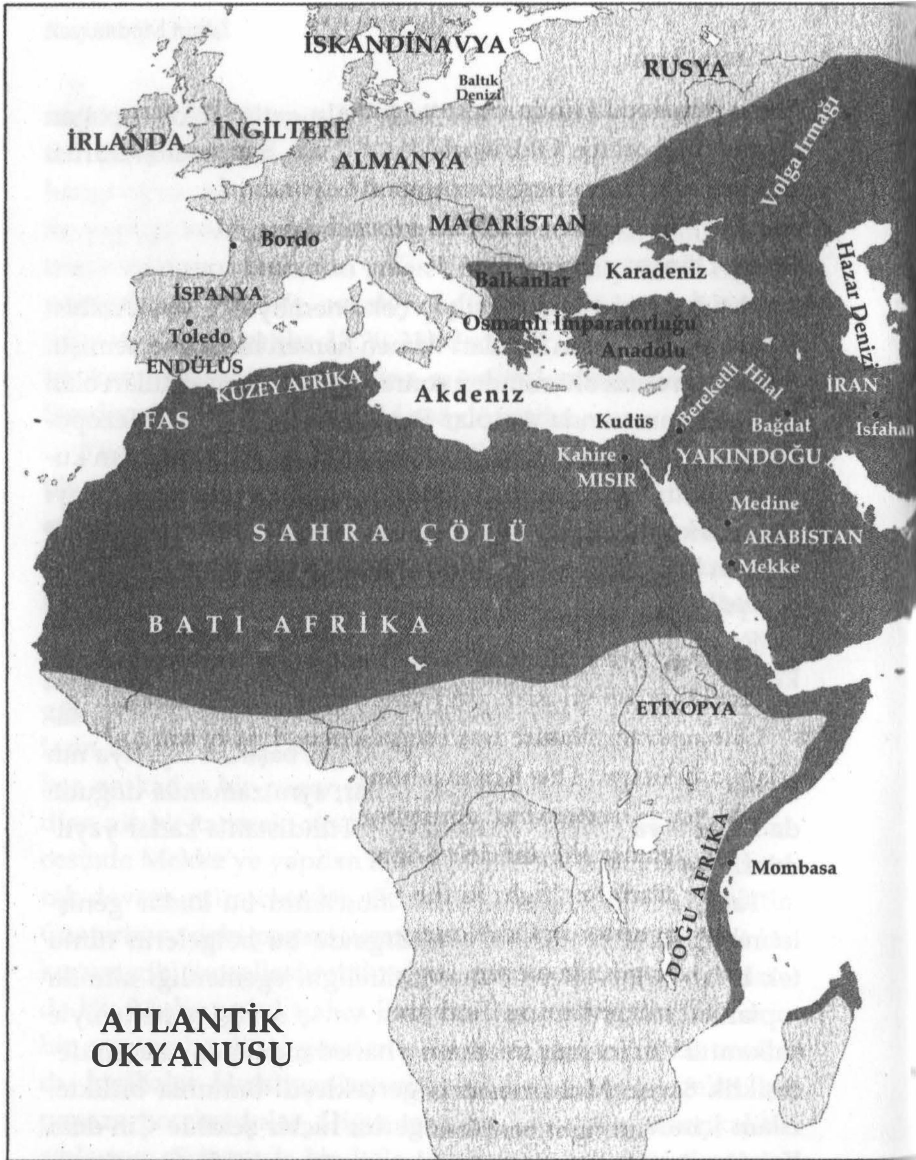
Yüzyıllar sonra İslam da aynı hikâyeyi anlattı, fakat farklı bir şekilde. Kuran'da İbrahim ve İsmail'in Allah'a bir ev inşa ettiğini okuruz; Kutsal Kitap bu evden bahsetmez, ancak İslam anlatıları bu binayı Mekke'deki Kâbe olarak tanımlar. Binanın yapım aşamasında Allah'a evlatlarının ona teslim olan insanlar olmalarını sağlaması ve aralarına onlara yol gösterecek ve onları aydınlatacak "kendi içlerinden bir elçi" göndermesi için dua ederler (Kuran 2:127-29). Böylece Arapların alnına büyük bir millet olmaktan fazlası yazılır. Kâbe, her ne kadar bir pagan mabedi gibi görünse de, tektanrıcı dine ait bir tapınak olarak yapılmıştır; İslam, İslamiyet öncesinde Mekke'ye yapılan hacca İslami bir kimlik kazandırarak devam ettirmekte bir sıkıntı yaşamamıştı. Bu İngilizlerin Canterbury'deki pagan tapınağını İbrahim zamanına ait bir kurum gibi kutsallaştırabilmeleri gibi bir şeydi. Aynı zamanda Hz. Muhammed açıkça İbrahim'in dua ettiği insanlar için bir peygamberdi ve gönderildiği insanlar gibi de bir insandı. İngilizler Hıristiyanlaştırılmalarını Roma'dan gelen bir papaza borçluydular. Diğer taraftan, İrlandalı Amerikalılar atalarının Britanyalı bir köle vasıtasıyla din değiştirmesini Aziz Patrik Günü'nde New York'a yürüyerek kutlamaktalar. Bunun aksine Hz. Muhammed bir Arap'tı ve "Arapça Kuran" ile gönderilmişti (Kuran 12:2). Kısacası, İslam dinini kabul etmek tüm Arap halklarının sahip olduğu köhne inanışları terk etmek anlamına gelmiyordu; çıkartılacak tek şey atalarının

eski tektanrılı inançlarını belirsiz hale getirmiş olan pagan örtüydü. Bir Arap için Müslüman olmak, birine karşı dürüst olmaktı.

İslam Dünyası

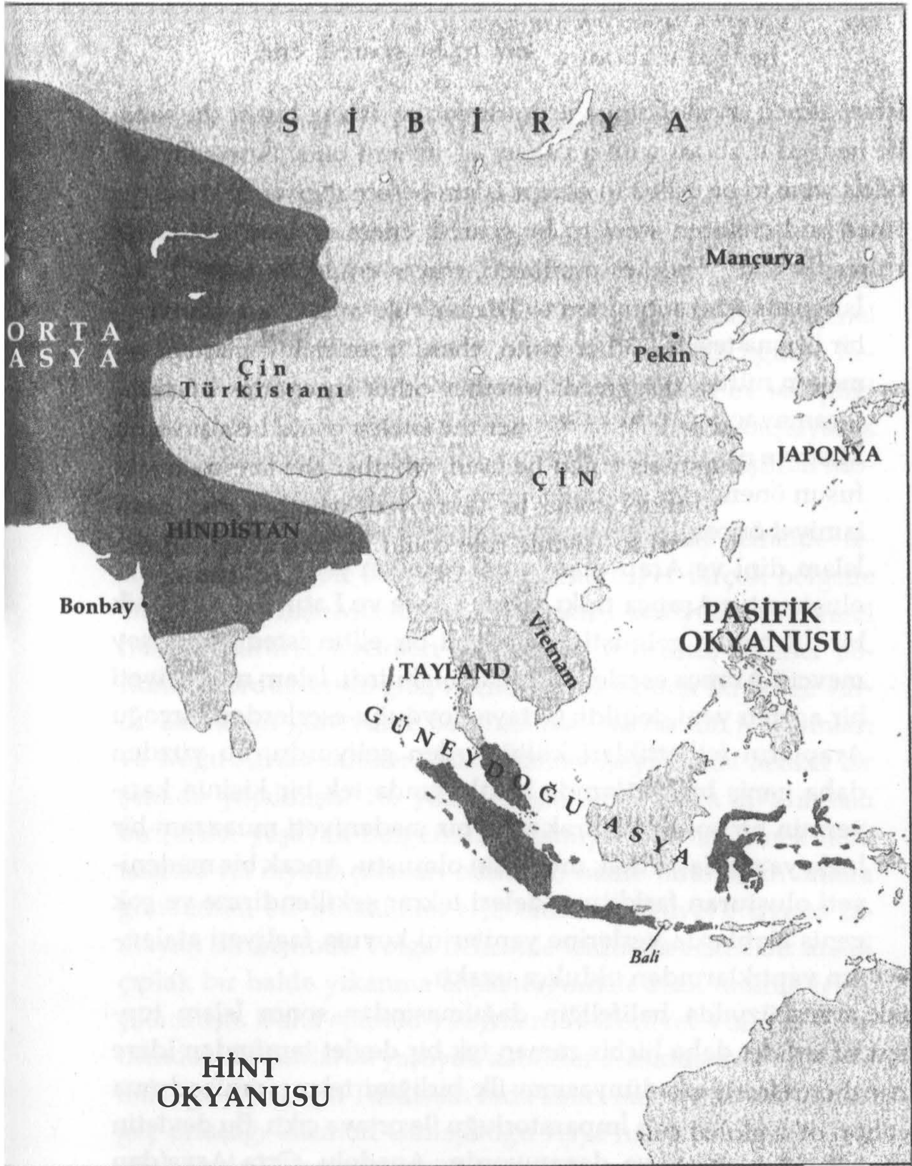
Hz. Muhammed'in yaptığı şey çok önemliydi, ancak Arabistan dışında yaşayan halkları hemen hemen hiç etkilememişti. Bu durum onun ölümünden sonra değişti. Onun ardılları olan halifeler zamanında Araplar Bereketli Hilal denen Mezopotamya ve çevresine saldırdılar ve bu bölgeyi Arabistan'ın kuzeyine kattılar. Her zaman bu bölgeye küçük akınlar yapmayı alışkanlık haline getirmekle birlikte, yeni oluşturulan devlet onların bu çabalarını beklenmedik bir yola sokmuştu. 630 ve 640 yılları arasında bu akınlar bütün Pers İmparatorluğu'nu ve Roma İmparatorluğu'nun hayatta kalan doğu kısmındaki vilayetlerini içine alan bir fetih hareketine dönüşmüştü. Müslümanlar zaman içinde hakimiyetlerini Kuzey Afrika sahillerine kadar genişlettiler ve 8. yüzyıl başında İspanya'nın büyük kısmını fethetmeye başladılar; aynı zamanda doğuda da Orta Asya içlerine ve Kuzeybatı Hindistan'a kadar yayıldılar.

Tarihte hiçbir imparatorluk sınırlarını bu kadar genişletmemişti ve 9. yüzyıla gelindiğinde bu bölgelerin tümü tek bir şemsiye altında yani halifeliğin egemenliği altında toplanmıştı. Devlet sayısız isyan ve iç savaşlar nedeniyle çalkantılı dönemlerden geçti ve hanedandaki en önemli değişiklik 8. yüzyılın ortasında gerçekleşti. Bununla birlikte, İslam içinde gelişen siyasi değerler hiçbir şekilde Çin'deki Konfüçyüsçülerinki gibi devlet dostu değildi (9. yüzyılda yaşayan bir Müslüman'ın, babasının kendisini halifeye hizmet eden bir kadı olarak gördüğünü düşünerek nasıl acı çektiğini hatırlayın). Ancak etkin bir birliktelik sergileyen halifeliğin yaşam süresi Moğol İmparatorluğu'nun ömründen daha uzun olmuştu ve Müslümanlar Moğollarda ben-



HARİTA 10: 1500 CİVARINDA İSLAM DÜNYASI

1500 civarında İslam dünyasının yaklaşık sınırları



1500'den sonra İslam yayılmayı sürdürdü, özellikle de Sahra Altı Afrika ve Güneydoğu Asya adalarında yayılarak Mindanao'ya dek ulaştı. Bununla birlikte İslam dünyası, çok uzun süre boyunca Müslümanlar tarafından yönetilmesine rağmen nüfusunun çoğunluğu gayrimüslim kalan Doğu Avrupa ve Hindistan'da küçüldü.

zerine rastlanmayacak bir şeye sahiptiler: Yeni bir tektanrılı din. Bunun sonucunda İslam'ın etrafında yeni bir medeniyet şekillenmişti ki bu medeniyet halifelik dağılsa bile önceden oldukça derin kültürel farklılıklar gösteren geniş alanlara yayılmıştı. Arap olmayanlar arasında da geniş kapsamlı İslam'a geçişler yaşanmıştı; ancak Avrupa'nın güney uçları bir istisna teşkil ediyordu. Buralarda yaşayan Müslüman olmayan nüfus, İslam'ın hâkimiyetine uzun süre tehlike oluşturamayacak şekilde azınlık haline gelmişti. Mezopotamya, Mısır ve nihayetinde Kuzey Afrika'nın büyük kısmında nüfusun önemli bir bölümü Arapça konuşur hale gelmiş ve İslamiyet öncesi dilleri kullanımdan kalkmıştı. Aynı zamanda İslam dini ve Arap dilini merkeze alan yeni bir elit kültür oluşmuştu; Arapça tıpkı klasik Çince ve Latince gibi klasik bir dil haline gelmişti ki eğitimli bir elitin istediği tek şey mevcut Arapça eserleri okumak olabilirdi. İslam medeniyeti bir açıdan yeni değildi: Ortaya koyduğu eserlerden birçoğu Arapların fethettikleri kültürlerden geliyordu; bu yüzden daha geniş bir bağlamda bakıldığında tek bir kişinin kariyerinin bir sonucu olarak yeni bir medeniyeti muazzam bir hızla yaygınlaştırmak mümkün olmuştu. Ancak bir medeniyeti oluşturan farklı maddeleri tekrar şekillendirme ve çok geniş alanlarda yerlerine yenilerini koyma faaliyeti atalarının yaptıklarından oldukça uzaktı.

9. yüzyılda halifeliğin dağılmasından sonra İslam toprakları bir daha hiçbir zaman tek bir devlet tarafından idare edilmedi. İslam dünyasının ilk birliğini tekrar canlandırma yaklaşımı Osmanlı İmparatorluğu ile ortaya çıktı. Bu devletin kökeni Anadolu'ya dayanıyordu. Anadolu, Orta Asya'dan gelen Türkler tarafından fethedilmiş ve İslam toprağı haline gelmişti. Osmanlı Devleti 13. yüzyılda ortaya çıkmış ve 20. yüzyıla kadar yaşamını devam ettirmişti. 16. yüzyılda en parlak dönemini yaşayan devletin sınırları Balkanlar, Anadolu, Mezopotamya, Mısır, Arabistan'ın bazı bölgelerini ve

Kuzey Afrika'da Fas'a kadar uzanan bir alanı kapsıyordu; aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin faaliyetleri Mombasa'dan Volga'ya, Endülüs'ten Açe'ye kadar genişlemişti. Ancak bu zamanda imparatorluk olarak tanımlanabilecek başka iki Müslüman devlet daha vardı. Bunlardan biri İran'daki Safevi Devleti'ydi. 16. yüzyılda bu devlet, İslam'ın genel mezhebi kabul ettiği Sünnilik ile ilişkisine bakıldığında heterodoks olarak görülen Şiiliğin ortaya çıkışına ev sahipliği yapmıştı. Diğer Müslüman devlet ise 11. yüzyılda başlayarak Hindistan'a İslamiyet'i yayma sürecini zirveye ulaştıran Moğol İmparatorluğu'ydu.

İslam'ın Hindistan üzerine yaptığı akınlar temelde fetih hareketinin bir sonucuydu. Ancak diğer birçok bölgede İslam'ın yayılışı Müslüman tüccarların faaliyetleri ve yerel halkın kültürel tercihleri sonucunda olmuştu. Altıncı bölümde gördüğümüz gibi, Afrika'da bu türden iki bölge vardı: Sahra'nın güneyinde bulunan Batı Afrika'nın iç kısımları ve Doğu Afrika sahilleri. İslam Kuzey Asya'da da benzer bir şekilde yayılmıştı. 10. yüzyıl başlarında Volga civarındaki bir şeritte yaşayan Bulgarların İslamiyet'i benimsemek noktasında iyi niyetli çabaları olmuştu; halife tarafından onlara gönderilen bir Müslüman elçi, onları İslamiyet'e uygun olmayan bir biçimde Volga nehrinde kadın ve erkek bir arada çıplak bir halde yıkanma alışkanlığından uzak tutarak iyi iş çıkarmıştı. Daha sonraki yüzyıllarda İslamiyet Volga'nın batısındaki bozkırlarda yaşayan kabileler arasında da yayıldı ve daha güneyde Çin Türkistan'ında kalıcı hale geldi. Bu sırada, geç ortaçağ, İslam'ın Güneydoğu Asya'nın anakarasında ve adalarında eşi benzeri görülmemiş bir yayılmaya sahne oldu. 16. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, İslamiyet Filipinlerin güneyindeki Mindanao adasında önemli bir varlık sergiledi. Şüphesiz İslamiyet zaman içinde tüm Filipin takımadalarına yayıldı. İspanyollar bu takımadaları 1565 yılında fethetmiş ve kendi krallarının adını vermişlerdi.

İslam medeniyeti bu sayede Fas'tan Mindanao'ya, Atlas Okyanusu'ndan Pasifik'e kadar uzanan bir bölgede hâkimiyet süren bir kültür haline gelmişti (*bkz.* Harita 10). Bu, tüm Eski Dünya'yı egemenlik altına almak için iyi bir yöntemdi. Elbette İslam'ın yerleşemediği büyük bir alan da vardı. Bu alan Güney Afrika'nın önemli bir kısmını ve özellikle de batısını içine alıyordu ki İslam burada doğudaki gibi bir sahil şeridi boyunca yayılma imkânını yakalayamamıştı: Tüm Batı Avrupa (burası İslam'ın ortaçağda zayıfladığı tek yer olmuştu); Doğu Roma geleneğinin Slavlar tarafından devam ettirildiği Rusya'yı da içine alan Kuzey Avrasya'nın büyük bir bölümü; Çinli Müslüman azınlıkları bünyesinde barındırmasına rağmen Çin ve komşularının çoğu; Budist Tayland ve Hindu Bali'yi içine alan Güneydoğu Asya'nın önemli kısmı ve nüfusunun çoğu Hindu kalan Hindistan. Bütün bunlar toplandığında büyük bir bölge anlamına geliyordu, ancak Eski Dünya haritasına baktığımızda, Müslüman olmamaları dışında hiçbir ortak noktaları bulunmayan darmadağın parçalar gibi görünüyordu. Bu geçmişe rağmen, yönünü Yeni Dünya, Yeni Zelanda ve Avustralya'ya çevirmeden önce İslam'ın Eski Dünya'da birkaç yüzyıl yayılmaya devam ettiğini gösteren bir tarih düşünmek kolay olacaktı. Aslında, sonuç bir sonraki bölümde göreceğimiz gibi oldukça farklıydı. Ancak eğer Avrupa yayılmasından önceki yüzyıllar için evrensel bir kültür arıyorsak, İslam medeniyeti bu ihtiyacımızı en iyi şekilde karşılayacaktır.

İslam'a dayalı olarak gelişmiş bir medeniyetin Avrasya tarihinde böyle bir rol üstlenmesi rastlantısal mıydı? Yoksa din özünde, medeniyetin önemli derecede yayılmasına yardımcı olacak ve benzeri görülmemiş bir genişlikte kültürel birlikteliği sağlayacak özellikler mi –tektanrılı inançların geleneksel uzlaşmazlığı da cabası– bulunduruyordu?

Konu ile ilgili olan bir özellik İslam geleneğindeki *cihat* idi. Kuran, her ne kadar barış yanlısı bir tebliğ olmasa da, kâfirlere

karşı silahlı mücadele bağlamında birden fazla anlama gelebilecek ifadeler içerir. Bazı ayetlerde sadece savunma savaşını emrediyor gibi görünür: "Sizinle savaşanlara karşı Allah yolunda siz de savaşın. Ancak aşırı gitmeyin. Çünkü Allah aşırı gidenleri sevmez" (Bakara Suresi, 190). Diğer taraftan başka bir ayet de saldırı savaşını emreder: "... Allah'a ortak koşanları artık bulduğunuz yerde öldürün, onları yakalayıp hapsedin ve her gözetleme yerine oturup onları gözetleyin" (Tevbe Suresi, 5). Hz. Muhammed bir hadisinde şöyle der: "İnsanlar 'Allah'tan başka tanrı yoktur ve Muhammed O'nun kulu ve elçisidir' şiarını kabul edinceye ve namaz kılana ve zekât verene kadar onlarla savaşmam emredildi." Ama putperest Mekkelilerle mücadelesi sırasında onlarla bir ateşkes yapmış ve takipçilerine de "Türkler sizi rahat bıraktıkları sürece siz de onları rahat bırakın" demişti. Bu veriler ışığında, ortaçağ İslam bilginleri cihat kavramının hukuki ilkelerini ayrıntılı bir şekilde düzenlediler. İslam'ın egemenliğini genişletme amacıyla saldırı savaşının gerekli olduğu fikrini doğruladılar, ancak aynı zamanda bu fikrin etrafını eğer ve ancak kelimeleri ile çevirdiler. Aslında kâfirler, onlara saldırmadan önce İslam'a davet edilecek, kadınlar ve çocuklar ayrı tutulacak, düşmanlara ne işkence edilecek ne de sakat bırakılacak, İslam idaresini kabul eden Yahudiler ve Hıristiyanlara dokunulmayacaktı, vb. Diğer taraftan bilginlerin üzerinde anlaşamadıkları noktalar da vardı: Muharip olmayanların diğer sınıfları öldürülebilir miydi, düşmanlar yakılarak öldürülebilir miydi, mancınık kullanılabilir miydi, kâfirlerin hayvanlarına ya da meyve ağaçlarına zarar verilebilir miydi, Arap olmayan ve İslam idaresini kabul eden putperestlere hoşgörü gösterilebilir miydi?..

Aslında İslam'ın kâfirlere karşı benimsediği cihat ilkesi, Müslümanların ona tam olarak uyacağı anlamına gelmiyordu. Daha çok 7. yüzyıl Arabistan'ında yaşayan kargaşa çıkarmaya eğilimli kabileleri silah altına almak için bahşedilmiş bir cazibe

unsuru gibiydi. Ancak insanlar ilkelerine ulaşmakta sık sık başarısız olurlar. Ya da onları yola çıkaracak düsturun bir garantisi yoksa fetih hareketinden uzak dururlar. Örneğin Moğollar düstur yerine geçecek herhangi bir teşvik vasıtası olmaksızın Müslümanlardan daha çok yer fethetmiş ve birçok insanı kılıçtan geçirmişlerdi. Ama İslam mirasında merkezi önemi olan cihat anlayışı Müslümanlar açısından kâfir topraklarını fethetmek için manevi bir gereklilik olmuş ve onlar da bu düşünceye yeterince başvurmuşlardı. O anlamda, İslam'ın kendini evrensel bir kültür yaratmaya adadığına dair açık bir şeyler vardı.

Burada bahsetmeye değer bir başka İslami değer ise tamamen farklı bir türdedir. Kutsal yolculuklar dünya dinlerinde sıradan bir şeydir. Bir inanca bağlanmış kişiler her zaman bazı yerleri diğerlerinden daha kutsal sayarlar. Bunun altında yatan sebepler çeşitlendirilebilir; yani bir yerin evrensel bir önemi olabilir ya da o inancın kurucusunun hayatında çok önemli bir ana sahne olmuş olabilir veya saygı gösterilen bir azizin mezarına ev sahipliği yapabilir. İnananların bu tür yerlerle ilgili yaptıkları şeyler de çeşitlendirilebilir: Kalabalık ve ortak bir ayine katılmak için oraya gidiyor olabilirler ya da bireysel olarak oraları ziyaret edebilirler veya oradan uzak durmaya özen gösterebilirler. Bu tür şeyler İslam'da olduğu gibi diğer dünya dinlerinde de oldukça yaygındır. Peki, o zaman İslam'daki kutsal yolculuğu diğerlerinden ayıran nedir?

İslam dünyasında çok sayıda kutsal yolculuk türü olsa da bir tanesi öne çıkmıştır: Mekke'ye yapılan kutsal yolculuk yani *hac*. Mekke'nin diğer Arap vahaları arasında daha önemli olmasının birçok sebebi vardır, ancak en önemlisi, yukarıda da değindiğimiz gibi, Allah'ın evinin burada bulunmasıdır. Bazı dinlerde, tanrıların birçok mekânı vardır, fakat İslam'da Allah'ın evi tektir. Burası bütün Müslümanlar için öncelikli bir kutsal mekândır, tıpkı Kudüs'ün Yahudiler için kutsal olması gibi. Bunun tersine, Hıristiyanlar ya da Budistler gibi öteki dünya dinlerine inananlar için hangi mekânın böyle özel bir konuma sahip olduğu

çok belirsizdir. Dahası, Mekke'ye hacca gitmek sadece dini bir faaliyet değildir. Hac Kuran'da her inananın yerine getirmesi gereken bir yükümlülük olarak belirtilmiştir: "Oraya gitmeye gücü yeten herkesin o İbadet Evi'ni ziyaret etmesi Allah'a karşı bir görevdir" (Al-i İmran, 97). Bilginler, yine bu görev için tamamen hukuki bir zemin oluşturmaya devam etmişlerdir. Bir Müslüman, hayatı boyunca bir kez hac görevini ifa etmekle yükümlüdür (birden fazla yapılmasında da bir sakınca yoktur). Köleler, akıl sağlığı yerinde olmayanlar ve yanında refakatçisi olmayan kadınlar bu görevden muaf tutulmuştur. Yollarda güvenlik ve ulaşım sorunları olmasa, bu görevden muaf tutulanlar da yükümlü olacaklardı (Kuran'da "eğer güçleri yetiyorsa" denmektedir). Bilginler hicri takvimin son ayının ikinci haftasında Mekke civarında toplanan hacıların sergileyecekleri geleneksel ritüelleri de belirtmişlerdi. Tüm bunlardan ortaya çıkan şey Mekke'ye yapılan haccın İslam'ın temel kurumlarından biri olarak yerleşmiş olmasıdır.

Bu şu anlama geliyordu: İslam'da, Müslümanların çok çeşitli ülkelerden gelerek toplandıkları bir yer ve zaman fikri vardı ve bu fikir Hıristiyanlık ya da Budizm'de olduğundan çok daha belirgin nitelikteydi. İslam dünyasında, zamanındaki herhangi bir toplum gibi, insanların birçoğu yaşamlarını çok dar bir çerçevede sürdürüyordu. Siyasi, etnik ve kültürel olarak ayrışmış bölgeler arasında haberler çok yavaş yayılıyordu. Böyle bir dünyada hac faaliyeti, İslam'ın coğrafi sahasında daha geniş bir bilinç yaratmada ve çok farklı bölgelere yayılmış İslam nüfusunun arasında düzenli bir ilişki kurulmasında bugüne dek görülmemiş bir rol üstleniyordu. Bu bağlamda Mekke kuşkusuz bu amaç için mükemmel bir seçim olmaktan uzaktı. En iyi zamanlarında bile ulaşımı zor bir yerdi; hacılar çölde göçebeler tarafından soyulma ya da Kızıl Deniz'de kaza geçirme riskiyle karşı karşıyaydılar. Hac faaliyetinin yaz mevsimine rastladığı zamanlarda Mekke, korunaksız bir şekilde açık havada gezen hacılara acımasız yü-

zünü gösteriyordu. Ancak bir medeniyet ile bağlantıyı koparmama noktasında da modern öncesi zamanlarda eşi benzeri olmayan bir fırsattı.

Her dünya dini çok-parçalı bir yapıya sahiptir: Bu özellik farklı hayatlar yaşayan çok çeşitli halkları bünyesinde barındıran bir dinin doğasında vardır. Fakat bu onun bir çakıl taşı yığınına benzediği anlamına gelmez. Tahmin edileceği üzere dinler çeşitlilik arz eder. Örneğin, Hıristiyanlık ve Budizm İslam'a göre daha fazla mezhebe ayrılmıştır, her ikisinin modern öncesi zamanlarda iç iletişimi dikkat çekecek derecede zayıftır ve ikisi de İslam'ın ulaştığı ibadet birlikteliğine ulaşamamıştır. Yani eğer dünya dinlerini bir ucunda çok-parçalı öteki ucunda ise tek-parçalı yapı bulunan bir tayf içerisine yerleştirmek istersek, İslam'ın tek-parçalı uca en yakın noktada bulunacağı neredeyse şüphe götürmez bir şey olacaktır. Ama yine de modern öncesi İslam'da küçük ama mücadeleci olup da yeterince monolitik bir yapıya sahip olmayan bir Müslüman grup yoktur. Onlara göre yerel ayrılıklar hoşgörü kutbunun ötesindedir. Tarihsel olarak buna misal olabilecek en belirgin örnek Vahabilik'tir. Bu hareket, 18. yüzyılda Suudi devletinin ittifakıyla Arabistan'ın iç bölgelerinde ortaya çıkmış köktenci bir harekettir. Bu aşamada Suudiler kâfirler olarak addettikleri düşmanlarına karşı cihat ilan etmek için Vahabilik'ten yararlanabildiler, ancak bu hareketi daha uzağa yaymayı sağlayacak askeri kapasiteden yoksundular. Bununla birlikte sonradan bu yenilikçi hareket İslam dünyasının geneli üzerinde etki yaratmaya başlamıştı.

II. MÜSLÜMAN ETNOGRAFYASI

Başka halkların davranış ve geleneklerini tam manasıyla tanımlamaya yönelik bir literatür ilk olarak Yunanlılar tarafından oluşturulmuştu. Elbette, herhangi bir yazılı metnin bu tarz ufak tefek örnekleri içermesi muhtemeldir, ancak bu onları birer etnografya çalışması yapmaz. Eski Mısır ya da

Yakındoğu'dan günümüze kalan hiçbir şey bu şekilde adlandırılamazdı. Eski Dünya'nın diğer medeniyetleri de sahaya bu şekilde katkıda bulunmuş sayılamaz: Çinlilerin diğer halklara olan ilgisi sınırlıydı ve Hintlilerin ilgisi de çok düşük seviyedeydi. Tacitus Cermenler hakkında Latince bir kitapçık yazmıştı, fakat bu gibi durumlarda Romalılar Yunanlıların öğrencileri durumundaydılar. Yunanlıların ve Romalıların etnografik edebiyatı bize Hindistan'a kadar uzanan alışılmadık ilginçlikte bir kayıt sunar. Ancak coğrafi boyutta Müslümanların yapabildiği ve yaptıklarıyla mukayese bile edilemez. Günümüzde dünyada yaygın olan birincil etnografya dili İngilizcedir; ortaçağ Eski Dünya'sında ise Arapça idi.

Müslümanlar Yunan seleflerinden genel bir etnografya kuramı miras almışlardı. Bunun en açık örneğine, 11. yüzyılda Hıristiyanların tekrar fethinden önce İspanya'nın Toledo şehrinde kadılık yapmış İslam bilgini Said El-Endülüsi'nin bir çalışmasında rastlanmaktadır (öl. 1070). Bir kadı olarak İslam hukukunu öğrenmiş olmakla birlikte, asıl merakı bilim üzerineydi. O, bilimi çok uluslu bir teşebbüs olarak görüyordu ve kendi dünyasında yaşayan çeşitli kişilerin bilime yaptığı katkıları içeren kısa bir çalışma kaleme aldı. Onun hareket noktası bilimsel başarının ılıman enlemlerde yaşayan insanlara özgü bir gerçeklik olduğuydu; bu olgu onun zamanında olduğu gibi az çok bugün de geçerlidir: Hintliler, İranlılar, Keldaniler, Yunanlılar, Romalılar, Mısırlılar, Araplar, Yahudiler. Dünyanın diğer toplumları –Çinliler ve Türklerin payı geri kalanlara göre daha büyük olsa da– bilimin gelişmesine herhangi bir katkıda bulunmamışlardı (Çinliler özellikle zanaatkârlıkta diğer tüm toplumlardan üstün olsalar da teknoloji kendi başına bilim olarak sayılmamıştı). Bilimsel yeteneğin bu şekilde coğrafi olarak sınırlanmış olması iklimle ilgili bir meseleydi. Ilıman kuşağın kuzeyinde güneş ışınları çok kuvvetsizdir, bu yüzden yüksek enlemlerde yaşayan insanlar sarışın ve aptaldır. Ilıman kuşağın güneyinde ise güneş

ışınları çok kuvvetli olduğundan alçak enlemlerde yaşayan insanlar siyah ve akılsızdır. Bu ikisi arasında yaşayanlar ise bilim tarihinde olağanüstü bir öneme sahiptirler.

Bu aptal sarışın budunbilim teorisinde öne çıkan iki husus vardır. Birincisi, bu teorideki ırkçılığın biyolojik değil çevresel bir ırkçılık oluşudur. Yazarımız bunun gerekçelerini açıklama gereğini duymamıştır, ancak aynı teoriyi savunan başka çalışmalarda –zamanın ünlü tarih teorisyenlerinden İbni Haldun'un bir çalışmasında (öl. 1406)– durum şöyle açıklanır: Sarışınların yaşadığı yerlerde yaşayan siyahlar zamanla sarışınlaşacaktır, muhtemelen tersi de olacaktır; kaderiniz genlerinizde değil, yaşadığınız enlemde gizlidir. Burada dikkat çekilmesi gereken bir diğer nokta da bu fikrin İslam ile yakından uzaktan ilgisinin olmamasıdır. Tüm Müslümanların medeni ve onlar dışındakilerin de barbar olarak kabul edildiği bir dünyayı rahatlıkla hayal edebilirdik. Ancak burada bahsettiğimiz şey bu değil. Bilimle ilgilenen insanların listesi büyük bir çoğunlukla Müslüman olmayanlardan oluşur; örneğin Hintliler putperest olarak biliniyorlardı. Ama bizim yazarımız da "Tanrı'nın seçkinleri" olarak saydığı sekiz topluluk arasında onlara da yer veriyordu. Buna karşın, 11. yüzyılda en kuzeyde Volga kuşağından en güneyde Gana'ya kadar Müslümanlar bulunuyordu; ancak onun Müslümanları genellemesinden uzak tutmak gibi bir niyeti yoktu. Sadece kendi dünyasının bir köşesine çekilip kendini istisnalar sıralamakla meşgul hissediyor ve Berberilerin ve Galiçyalıların barbar insanlar olduğunu kabul ediyordu. Burada ilginç olan nokta Berberilerin Müslüman ve Galiçyalıların Hıristiyan olmasının yazarımızın ele aldığı konuyla ilgili olmamasıdır. Onun sorunu bu kadar mükemmel bir enlemde nasıl olup da bu kadar kötü halkların bulunabileceğini açıklamaktı: Fakat cevap olarak umursamaz bir şekilde omuz silkiyor ve "Tanrı ne isterse onu yapar" sözleriyle konuyu açıklıyordu.

Bu güneş teorisi İslam dünyasında yaygın bir şekilde biliniyordu, fakat Müslüman yazarlar yabancı halklar hakkında somut tanımlamalarda bulundukları zaman ise bu teoriyi pek göz önünde bulundurmazlardı. Bu yüzden siyah insanların akılsız olduklarına dair görüşler Gana ya da altıncı bölümde değinilen Yakındoğu anlatımlarında yer almadı; aslında Doğu Afrika hakkında yazılanlar zenciler arasından çıkan vaizlerin belagatine önem atfedecek kadar ileri gider. Araplar, bir meziyet olarak belagate genellikle öyle büyük bir değer verirler ki, başka halklara böyle bir özellik atfetmekten kaçınırlar. Fakat etnografyada, bahsedilen teorinin çok net biçimde aydınlattığı bir risk vardır.

Toledo'daki kadıdan daha yaşlı olmakla birlikte onun çağdaşı olan Biruni (1050'den biraz sonra ölmüş olabilir), İslam dünyasının diğer ucunda yaşıyordu. Çok çeşitli alanlarda bilgi sahibi olsa da, daha çok gökbilimci olarak tanınmaktadır. Burada bizi ilgilendiren nokta İslam'ın Hindistan'a yayılması hareketini canlandıran hanedanın himayesi altında olması ve bu sayede Hint kültürü ile sıkı ilişkiler kurmuş olmasıdır. Hindistan'a gidiş sebebinin aksine, yazdıkları, Hintlileri putperestliğin karanlığından kurtarıp İslam'ın ışığına kavuşturmaya çalışan bir misyonerin yazacağı türden şeyler değildi; onun, daha önceki yüzyıllarda Budistlerin kutsal kitaplarını incelemek üzere Hindistan'a gelen ve bizlere yolculuklarına dair kayıtlar bırakan Çinli rahipler gibi Hint dinine dönüp dönmediği hâlâ açık değildir. Onun ilgi alanı çok daha basitti: Hintlilerin tarafsız bir anlatısını kaleme almak. Bu amaçla, daha önceki etnograflarda görmediğimiz hatta Yunanlıların ya da diğerlerinin hiç yapmadığı bir şey yaptı: Üzerinde çalıştığı halkın yazdıklarını okuyabilmek için onların edebi dilini öğrendi. Bu yüzden Biruni'yi dünyanın ilk oryantalisti olarak tanımlamamız yerinde olacaktır.

Oryantalistler halkları edebi mirasları ile birlikte ele alırlar. Eskimolar ya da Arandalarla ilgilenmezler, popüler kültür de

o kadar ilgilerini çekmez. Bu bağlamda düşünüldüğünde oryantalistler tıpkı Biruni ve Toledo'daki kadı gibi seçkincidirler. Biruni'nin Hint kültürünü araştırmaya değer bulmasının sebebi Hintlilerin bilim yapan milletlerden biri olmasıdır. Aslında, kitabında onların fikirlerini Yunanlılarla karşılaştırarak önemli bir noktaya temas eder. Onun, bilimle ilgisi olmayan Cermenleri incelemeye hayatını adamayı pek mantıklı görmeyeceği çok açıktı ve modern antropologların ilkel insanlar hakkında özenle hazırladıkları etnografiler onun kafasını karıştıracaktı. Aynı zamanda Hintli kitlelerin batıl inançlarına da asla saygı duymuyordu. Bu noktada Hintlileri küçümsemiyordu; İslam dünyası şöyle dursun, eski Yunan'da da halk kitleleri arasında bu tür ilkel düşünüş biçimlerinin epey yaygın olduğunu belirtiyordu. Araştırma konusu olmayı hak edenler medeni halkların seçkin kültürleriydi, geri kalanı pek dikkate alınmaya değmezdi.

Kısacası Biruni, kendisini bir çeşitlilik simgesi olarak sunmaz. Aslında, Hint seçkinleri hakkında bile nezaketsiz olabiliyordu; neticede onların bu kitabı okumasını beklemiyordu, zaten 19. yüzyılda kitap İngilizceye çevrilene kadar da böyle olmuştu. Fakat hem Toledo kadısının büyük birleşik teorisi hem de Biruni'nin dayanaklı etnografisi İslam dünyasının kültürü hakkında önemli bir noktaya temas eder: Müslümanlar İslam ile ilgisi olmayan düşünceler de üretmişlerdir. Gerçek hayatta hiçbir din her şeyi içine alamaz.

III. İSLAM TAKVİMİ

İslam dünyası, tek bir devletten ortaya çıkmış ve yayılmasını da yine bu tek devlet kanalıyla sağlamıştır. Siyasi ve askeri olarak tek bir kökene dayanmayan bir medeniyetin bir okyanustan diğerine uzanması ve sadece kültürel birliktelik değil aynı zamanda hatırı sayılır bir istikrar yaratması çok zor olurdu. Yine de bu boyutlarda hiçbir medeniyet yoktur ki devamlı tek bir devlet tarafından yönetilmiş olsun. Yukarıda da gördüğümüz gibi, yayıldıkları alan o kadar büyüktü ki siyasi parçalanma İslam dünyası

için olağan bir durum haline gelmişti. Bu parçalanmanın eşiğinde bulunan bir medeniyetin birlikteliğini sağlayabilecek bir yapı, ortaçağ kilisesine benzeyen büyük ve güçlü bir örgütlenme olabilirdi. Bu hiyerarşik düzen papanın yönetimindeki rahipler, piskoposlar, kardinaller ve ara sıra hassas dönemlerde toplanan konseylerden oluşmaktaydı. Ancak bu tür bir örgütlenmeyi oluşturmak kesinlikle kolay iş değildi. Onun gücü çatışma ve direniş oluşturmaya eğilimliydi ve sonuçta ortaya çıkacak anlaşmazlıklar örgütlenmenin bulunmadığı zamanlarda olduğundan daha zor kontrol altına alınabilir hale gelebilirdi. Papalar, papalık karşıtlarına ya da daha kötüsü Protestanlara davetiye çıkarıyordu. Bu açıdan İslam'ın yüzyıllar boyunca birliğini korumakta Hıristiyanlıktan daha etkili olması oldukça manidardır. İslam daha farklı ve kurnazca bir yol izlemiştir. Yukarıda İslam dünyasını bir arada tutmaya yardımcı olan Mekke'ye yapılan hac faaliyetini ele almıştık. Bu birlikteliği sağlayan bir diğer gelişme de hicri takvimdir.

Bu takvim iki açıdan bu bağlamda ele alınmaya değerdir. Birincisi, yılların bize çok tanıdık gelecek bir şekilde tanımlanmış olmasıdır ki bunun önemini kolaylıkla takdir edemeyiz. Bir yılı alır –bu yıl genellikle sizin için önemli bir olayın gerçekleştiği bir yıldır– ve onu 1. yıl olarak adlandırırsınız. Sonra onu takip eden tüm yılları bu ilk yıla göre sayarsınız. Günümüz dünyasında hâkim olan sistem de bu şekilde işler. Bu sistem erken ortaçağ Avrupa'sında ortaya çıkmış ve İsa'nın hatalı doğum tarihinden itibaren hesap edilmiştir. İslam'daki sistem de buna benzer, ancak Hz. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye göç ettiği yılı esas alır. Tarihin başlangıcını bu tür olaylara atfederek yılları tanımlamak oldukça belirgin bir sistemleştirmedir, ancak Araplar bunda yalnız değildir: Atinalılar yıllara o yılki yöneticinin ismini verirdi; Doğu Avrasya toplumlarının çoğu 12 hayvanlı takvimi kullanırdı ve İslamiyet'ten önceki Araplar yakın zamanda gerçekleşmiş olan bir olayı baz alarak –ta ki o olay daha geri-

de kalıp daha yakın zamandan bir olay seçilene kadar– yıl hesabı yapardı. Yılları zamanda sabit bir nokta seçip oradan başlayarak saymak, takvim oluşturmanın tek yolu değilse de, en iyi yöntemlerden biridir. Her ne kadar Müslümanlar böyle bir yöntemi kullanma aşamasına Hıristiyanlardan önce geldilerse de, böyle bir sistemin benimsenmesine öncelik vermemişlerdi. Antik dünya tarih başlangıçlarıyla doluydu. Fakat işte mesele tam olarak buydu: Böyle çok sayıda tarih başlangıcı vardı. Hintlilerin çeşitli tarih başlangıçları vardı ve çoğu zaman hangisini kullandıklarını söylemeyi ihmal ederlerdi. Antik Akdeniz'deki şehirlerin de kendilerine özgü tarih başlangıçları vardı. Aslında, antik kronolojinin yarattığı bu karmaşayı en aza indirmek Avrupalı ilk modern bilimadamlarının en önemli başarısıydı. Bu bağlamda Müslümanları diğerlerinden ayıran şey daha en başından beri tek bir tarih başlangıcı belirlemek ve ona sadık kalmak olmuştur. Bu tarihçiler için büyük bir ihsandır: Geniş bir zaman ve mekân aralığında, olaylar ve belgeler tek bir tarih başlangıcına dayanarak tarihlendirilmiştir. Bu şekilde bir ortak tarih başlangıcına sahip olmak, İslam medeniyetinin ahenginin devam etmesinde küçük fakat anlamlı bir rol oynamıştır.

Hicri takvimin konumuzla ilgili ancak daha karmaşık bir yönü daha vardır. Beşinci bölümde belirtildiği gibi, Müslümanlar takvim yapan diğer halkların karşılaştığı soruna eşsiz bir çözüm bulmuşlardı. İşin aslı diğer sistemler pek kullanışlı değildir; gökbilim terimleriyle ifade edecek olursak bir aydaki gün sayıları, bir yıldaki ay sayıları ve bir yıldaki gün sayıları tam sayı değildir. İslam takvimini eşsiz kılan nokta Güneş yılı sistemini bırakmalarıydı: Bir hicri yıl on iki Ay ayının bir araya gelmesinden oluşur. Müslümanların ayı değişkendi: Yeni bir ay, yeni ay ile birlikte başlar, tıpkı güneş doğduğunda yeni günün başlaması gibi (kötü havalarda Ay'ın durumunu kaydedememek gibi karışıklıklar olsa da, onları göz ardı edebiliriz). Sonuçta tamamıyla gözleme dayalı bir takvim ortaya çıkmıştır.

Dünyadaki diğer tüm takvimler gibi, hicri takvim de faydalarını ve zararlarını beraberinde getiriyordu. Açık olarak bilinen iki zararı vardı. Bunlardan biri takvim ile mevsimler arasındaki ilişkinin kopmuş olmasıydı. Bu yüzden, oruç tutma ayı olan Ramazan ayı, her Güneş yılında 11 gün önce başlıyor ve bir insan ömrü boyunca tüm mevsimleri iki kez dolaşıyordu (Mekke'de hac döneminin bazen yaz sıcaklarına denk gelmesi de bu yüzdendir). Modern endüstri toplumlarında bile mevsimler farklılık yaratır; büyük kısmı çiftçiler ve kırsal çobanlardan oluşan bir toplum ve daha çok onlardan vergi alarak geçinen bir devlet için mevsimlerle örtüşmeyen takvimler pek uygun değildir. Bu soruna getirilmiş çözüm pratikte İslam toplumlarının iki takvimi birlikte kullanmış olmalarıdır: Hicri takvimin yanında bölgeden bölgeye değişen ve genellikle kökeni İslam öncesine dayanan din dışı takvimler kullanılıyordu.

Hicri takvimin diğer zararı ise diğeri kadar katı değildi; bir ay, diğer yeni ayın görünmesine bağlı olarak 29 ya da 30 günden oluşabilir. Yeni ayın bir sonraki hafta başlayacağını bilebilirsiniz, ancak Salı ya da Çarşamba günü mü olacağını bilemezsiniz. Bununla birlikte, yeni ay farklı yerlerde farklı günlerde görünebilir, özellikle de boylamlar arasında çok büyük farklar var ise. Yani İslam dünyası belirli herhangi bir zamanda takvimsel bir parçalanmışlık arz edebilir: Ramazan ilk önce Mekke'de başlayabilir ancak Bağdat'ta başlamaz, Kahire'de başladığı zaman henüz Kudüs'te başlamamıştır ya da bir köyde başlamışken diğerinde başlamamıştır. Modern şartlar altında kesinlikten yoksun olan bu durum kabul edilemez; bu şartlar altın bir uçağa yetişemezsiniz (ya da bu yüzden çok çeşitli uçak kaçırma planları üretmeniz gerekir). Fakat iletişimin çok daha yavaş olduğu modern öncesi şartlarda, bu tür kesinliğin olmadığı durumlar o kadar da önemli görülmez.

Peki, hicri takvimin faydaları nelerdi? Burada Avrasya medeniyetlerinin tarihsel olarak uzun ömürlü olacak takvimleri

arama eğilimde olduğunu belirtmemiz gerekir. Bir takvimin yolundan sapmamasını sağlamak genellikle karar almak ve onları uygulamak anlamına geliyordu, bunun başarılabilmesi için de uzmanlar ve devlet yöneticilerinin işbirliği yapması gerekiyordu. Ancak uzmanlar anlaşmazlığa düşme, devletler de parçalanma eğilimindedir. 17. yüzyıl ortalarında Çin toprakları birkaç hanedan arasında paylaşıldığı zaman, ülkenin değişik bölgelerinde değişik takvimler yürürlükteydi. 1582 yılında papalık, Hıristiyan takviminde oldukça akla yakın bir reform yaptı ve bu yeni uygulama birkaç yıl içinde Katolik Avrupa tarafından benimsendi. Buna alternatif olarak takip edilecek başka bir yöntem de daha karmaşık bir sistem geliştirmekti ki dikkatlice düşünülünce yakın gelecekte bu tür bir takvim herhangi bir düzenlemeye ihtiyaç duymayacaktı. Fakat eğer karışık kuralların düzgün bir şekilde uygulanmasına dayanan otomatikleştirilmiş bir takviminiz olursa, önünde sonunda birisi bir hata yapar ve takvim yolundan sapar. İslamiyet öncesi Pers takvimi her 120 yılda bir bir ayın ilave edilmesi kuralını içeriyordu. Pers imparatoru Müslümanlar tarafından tahtan indirilince, ortada kuralı uygulayacak bir Pers devleti kalmadı. Sonuçta ortaya çıkan karmaşa en çok İslam öncesi İranlıların dini inancı olan Zerdüştçülüğü benimsemiş Bombaylı Parsileri etkiledi.

Hicri takvimin güzelliği tüm bunlardan korunmuş olmasından ileri gelmekteydi. Müslümanlar güneşin batışını ve yeni ayın doğuşunu takip ettikleri ve yılları 12 aydan hesap ettikleri sürece takvimlerinde herhangi bir şaşma olamazdı. İdari otoritenin düzenleyeceği tek şey yeni ayın daha erken ya da daha geç görünmesinden doğan sapmalardı. Ancak ne bu farklılıklar ne de onları sınırlandırmak için yapılabilecek resmi düzenlemeler uzun vadede takvimin yolundan sapması riskini yaratmıyordu, çünkü takvim her yeni ay tüm Müslümanlar için sıfırlanıyordu. Bir takvimin siyasi olarak parçalanmış ve çok geniş bölgelere yayılmış bir medeniyeti korumaya başka takvimlere oranla daha uygun olduğunu düşünmek zordur.

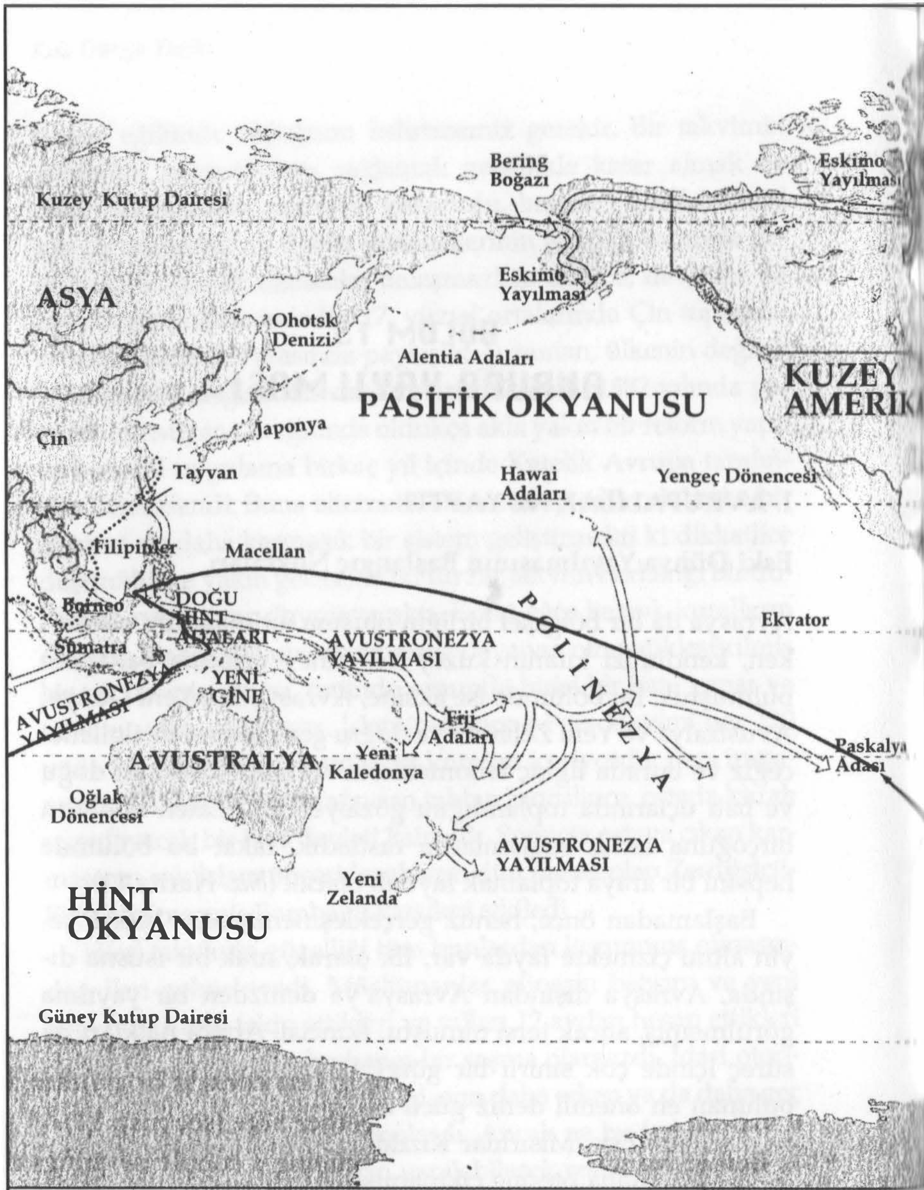
BÖLÜM 13
AVRUPA YAYILMASI

I. AVRUPALILAR NE YAPTI?

Eski Dünya Yayılmasının Başlangıç Noktaları

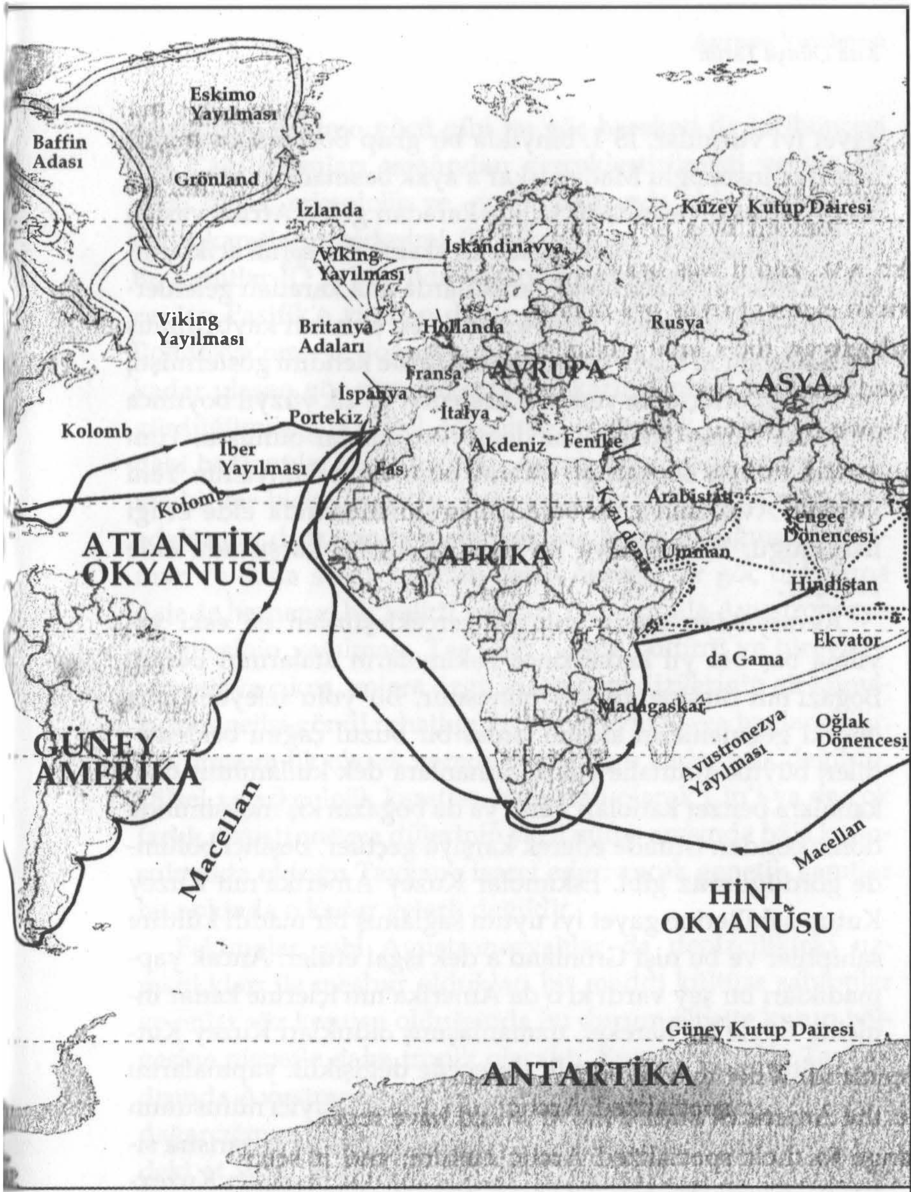
Avrasya'da bir bölgesel birliğin oluşma ihtimallerini ele alırken, kendimizi kıtanın kuzey ve güney uçlarına bakarken bulmuştuk. Bu bölümde ise aksine, Avrasya'nın Yeni Dünya, Avustralya ve Yeni Zelanda'ya doğru genişlemesi ile ilgileneceğiz ve burada ilginç fenomenlerin Avrasya kıtasının doğu ve batı uçlarında toplandığını gözleyeceğiz. Zaten bunların birçoğuna farklı bağlamlarda rastladık, fakat bu bölümde hepsini bir araya toplamak faydalı olacak (*bkz.* Harita 11).

Başlamadan önce, henüz gerçekleşmemiş olan birkaç şeyin altını çizmekte fayda var. İlk olarak, ufak bir istisna dışında, Avrasya dışından Avrasya'ya denizden bir yayılma görülmemiş, ancak tersi olmuştu. İkincisi, Afrika halkları bu süreç içinde çok sınırlı bir görev üstlenmişlerdi. Afrika'da bulunan en önemli deniz gücü olan Kartaca bile bir Fenike kolonisiydi. Eski Mısırlılar Kızıldeniz'de denizcilik yapmışlardı ancak daha ötesine çıkmamışlardı. Modern zamanların ilk aşamalarında birçok Afrikalı Atlas Okyanusu'nu geçerek Yeni Dünya'ya ulaştı, ancak bu da Avrupalılar tarafından başlatılan köle ticaretine kurban gitmeleri sonucunda oldu. Afrika kıtası açıklarında bulunan bazı adaların tarihi Afrika'nın denizcilik konusunda ne denli edilgen olduğunu



HARİTA 11: AVRASYANIN DENİZ YOLUYLA YAYILMASI
VE DENİZ YOLCULUKLARI

Avustronezya, Eskimo ve Viking yayılmaları
Portekiz ve İspanyol keşif seferleri
Çeng Ho'nun Hint Okyanusu keşif seferler



Haritadaki rotalar genel olarak yaklaşık hatta bazen spekülatiftir; bu durum özellikle tarihöncesi yayılmalar için geçerlidir.

gayet iyi vurgular. İS 1. binyılda bir grup Borneolunun gelişine dek insanoğlu Madagaskar'a ayak basmamıştı ve sadece bu yerleşim sayesindedir ki ana karadan gelen Afrika varlığı kendini hissettirdi. Madagaskar'ın aksine Fas sahili açıklarındaki Kanarya Adaları eski zamanlarda ana karadan gelenlerce yerleşime açılmıştı, fakat kurulan bu temasın kaybedilmiş olması İslam'ın oraya ulaşamaması ile de kendini göstermişti; bu adaları ortaçağda yeniden keşfeden ve 15. yüzyıl boyunca fetheden Kuzey Afrikalılar değil Avrupalılar olmuştu. Tüm bunlar bir çift benzerliğe tekabül eder: Eski Dünya'nın Yeni Dünya, Avustralya ve Yeni Zelanda karşısında elde ettiği üstünlüğü, Eski Dünya Avrasya'sı Afrika karşısında elde etmiştir.

Avrasya'dan deniz yoluyla gerçekleştirilen en eski yayılma beş bin yıl kadar önce Eskimoların atalarının Bering Boğazı'nın ötesine geçmiş olmasıdır. Bu yolu izleyen daha önceki göçmenlerin aksine, onlar bir buzul çağını beklemediler; büyük ihtimalle yakın zamanlara dek kullanılmış olan kanolara benzer kanoları vardı ya da boğazın kış mevsiminde donmasından istifade ederek karşıya geçtiler. Beşinci bölümde gördüğümüz gibi, Eskimolar Kuzey Amerika'nın Kuzey Kutup sahillerine gayet iyi uyum sağlamış bir maddi kültüre sahiptiler ve bu nişi Grönland'a dek işgal ettiler. Ancak yapmadıkları bir şey vardı ki o da Amerika'nın içlerine kadar inmekti. Böyle bir hareket, uzmanlaşmış oldukları Kuzey Kutbu kültüründe hatırı sayılır derecede değişiklik yapmalarını gerektiriyordu ve güneyde bulunan avcı-toplayıcı nüfusunun varlığı böyle bir adaptasyonu engellemek ya da başarısını sınırlandırmak için yeterliydi. Bu yüzden Eskimoların Kuzeydoğu Asya'dan öteye yayılmaları Kuzey Kutup Amerika'sı ile sınırlı kalmıştı.

Diğer önemli genişleme Güneydoğu Asya'dan başlamıştı ve çok daha etkileyiciydi. İpucumuzu bağlı bulunduğu dil ailesinden alırsak, onu Avustronezya yayılması olarak adlan-

dırabiliriz. Eskimo göçü gibi bu göç hareketi de tarihöncesi Taş Çağı insanları tarafından gerçekleştirilmişti ve biz bu göçü dilsel, arkeolojik ve –yakın zamanda elde edilen– genetik kanıtların birleşimi ile tekrar inşa etmek zorundayız. Bu kanıtlar İÖ 2. binyılda başlayan Güneydoğu Asya adalarından Pasifik'e yapılan doğu göçü ile İS 500 yılı civarında Polinezya'nın en doğu ucunda bulunan Paskalya Adası'na kadar ulaşan göç sürecini ortaya çıkarır. Önceki bölümlerde gördüğümüz gibi dilsel, arkeolojik ve genetik kanıtlar arasındaki bağlantılar zayıf olabilir. Ancak bu vakada resim alışılmadık bir biçimde nettir. Eski çağlarda Yeni Gine'nin uydu adalarının doğusunda hiçbir şekilde insan varlığına rastlanmaz ve daha sonra batıdan gelen önemli bir göç olduğuna dair de herhangi bir belirti yoktur. Yani burada Avustronezya dil ailesinin yayılması, Taş Çağı Lapita kültürü ve türevlerinin ortaya çıkışı, onlara özgü insan geni dizilerinin alt kümelerinin gelişi gönül rahatlığı ile tek ve aynı olaya bağlanabilir. Yayılmanın ilk olarak nerede başladığı o kadar açık değildir. Dilsel ve arkeolojik kanıtlar, anavatan olarak Çin'i ya da çok farklı Avustronezya dillerinin yerli nüfus arasında hâlâ konuşulmakta olduğu Tayvan'ı işaret eder; ancak genetik kanıtlar bu noktada o kadar yeterli değildir.

Eskimolar gibi Avustronezyalılar da denizcilikteki uzmanlıkları ile meşhur oldukları bir maddi kültüre sahiptiler ve onlar söz konusu olduğunda bu durum elbette kutup bölgesine nispetle daha tropik olacaktı. Bunun yanında Tayvan dışında Avustronezyalılar tarafından konuşulan ön-dilin söz dağarcığının yeniden oluşturulması, Hint-Avrupa kültüründeki at ve at arabasının bir benzerini ortaya çıkarır: dirsekli kano (kanoya eklenmiş dirsek onun alabora olmasını engeller). Güneydoğu Asya adalarında yaşayan Avustronezyalılar bu görece basit araç sayesinde sayısız küçük adasıyla dünyada bir benzeri daha olmayan bir bölgeyi, Güney Pasifik'i koloníleştirdiler. Ancak belirli büyüklükteki az sayıda adaya

yerleştiler; Yeni Zelanda ve daha doğudaki Madagaskar bu yayılmanın dışında kaldı. Amerika kıtasına da ulaşamadılar ve biraz daha şaşırtıcı biçimde Avustralya'yı da güç bela istila ettiler. Sonuç olarak Avustronezya yayılması yoğun olmaktan ziyade kapsamlıydı.

Avrasya'nın deniz yolu ile yayılmaya ön ayak olan bir başka noktası, beşinci bölümde de gördüğümüz gibi kuzeybatı ucuydu. Eskimolar ve Avustronezyalıların aksine İskandinavyalı Vikingler bir Demir Çağı toplumuydu ve yayılmaya başladıkları zamanlarda etraflarındaki komşularından bazıları onların yağmacı etkinliklerini kaydedecek derece okuryazardı. Genişleme süreçleri İS 8. yüzyılın sonlarında başladı ve 11. yüzyılın ortalarında sona erdi. Britanya Adaları'ndan ayrı olarak, Avrasya kara parçasındaki bölgelerin çoğu bu süreçten etkilendi ve Vikingler nehirler sayesinde etkin bir biçimde buralara nüfuz edebildi. Aslında, onların en önemli tarihi mirasları belki de Rusya devleti idi. Fakat Vikinglerden bazıları, özellikle de anavatanlarında hâkimiyet kuran krallardan kaçmak isteyenler batıya doğru yelken açtılar; bu koloniciler (İrlandalı köleleri ile birlikte) İzlanda'ya ve bir süreliğine Grönland'a yerleştiler. Daha batıda 11. yüzyılda Newfoundland'de kısa süreli bir Viking varlığı gözlense de, gidebildikleri en uzak nokta burası olmuştur. Vikinglerin kullandıkları uzun gemiler denize Eskimo ya da Avustronezya kanolarından daha dayanıklı olsa da, Atlas Okyanusu'nun kuzeyindeki bu yayılma Amerika kıtasında dikkate değer bir işaret bırakmadı.

Bu aşamada Eski Dünya'da adadan adaya sıçrayarak yayılmaya başlangıç noktası oluşturabilecek başka uzantılar yoktur. Doğrusu bu, Avrasya'nın Yeni Dünya, Avustralya ve Yeni Zelanda'ya girmesinin Avrasya'nın bir ucundan diğerine ulaşan ılıman kuşakta deniz aşırı yolculuklar için elverişli aletler geliştirmesine bağlı olduğu anlamına geliyordu.

Avrasya'nın doğu ucunda, ağaç gövdesinden yapılan ve bir çeşit dirseği olan kanolar, derin deniz balıklarının Japon diyetinde hâlâ önemli bir yere sahip olduğu geç Jomon dönemine kadar kullanılmaktaydı. 16. yüzyıldan itibaren Çinliler ve Japonlar denizcilikteki maharetlerini bir hayli geliştirdiler ve bunları gayretli bir biçimde kullanır oldular. Çinliler ele alındığında Doğu ve Güneydoğu Asya arasında kapsamlı bir deniz yolu ticareti vardı. Bu ticaret, 1405-33 yılları arasında Çin devleti tarafından düzenlenen ve hadım Çeng Ho (ya da Zeng Hi) tarafından idare edilen bir dizi deniz keşif seferi ile arttırıldı. Bu seferler o kadar geniş bir alana yayılmıştı ki Doğu Afrika'ya kadar uzanmıştı. Japonya'ya baktığımız zaman devletin benzer bir rol oynamadığını, ancak ticaret, balıkçılık ve korsanlığın güçlü bir merkezi idare olmaksızın bile –hatta sırf bu yüzden– geliştiğini görüyoruz. Japon gemileri Güneydoğu Asya'da birçok yere gitmiş ve oralarda yerleşimler kurmuştu. Japon korsanlar Kore ve Çin sahillerinde yüzyıllar boyunca düzensiz aralıklarla tehdit unsuru olmuşlardı. Soygunculukları 1550'lerde zirveye ulaşmıştı; her ne kadar bu zamanın Japon korsanlarının aslında Çinli oldukları iddia edilse de kendilerine üs olarak Güney Japonya'yı seçmişlerdi. Bu değişken ve aktif denizcilik tablosunu çizdikten sonra, Doğu Asya filolarının önünde sonunda rotalarını Yeni Dünya ya da Avustralya ve Yeni Zelanda'ya çevirecek olmaları pek de şaşırtıcı olmayacaktır. Fakat Portekizlilerin 16. yüzyılın ilk yarısında Doğu Asya'da göründükleri noktada, bu durum pek ihtimal dâhilinde değildi.

Avrasya'nın diğer ucundaki denizcilik tablosu da eskiydi. İÖ 4000 yılında Yakındoğu'dan Britanya'ya ulaşan tarım paketi sadece deniz yoluyla ulaştırılmış olabilir. Çünkü Britanya, bundan yaklaşık 3000 yıl önce deniz seviyelerinin yükselmesi ile Kıta'dan ayrılmıştı. Bunun gibi, İÖ 4. binyıldan 2. binyıla kadar Atlantik kıyılarında yaşayan topluluklar okyanus ile bağlantılı tek bir kültürel alan oluşturdular. Aynı

zamanda bölge Akdeniz ve Baltık ile kolay iletişim içinde olmaktan da istifade ediyordu; Akdeniz, yukarıda da gördüğümüz gibi, dünyanın denizcilik açısından en erken gelişmiş bölgelerinden biriydi. Bunun aksine Doğu Asya'nın Pasifik kıyıları, Hint Okyanusu ile o kadar da yakından bağlantılı değildi ve burada etkileşim de daha az yoğundu; Ohotsk Denizi kimse için bir şey ifade etmiyordu. Baltık Denizi, Atlas Okyanusu ve Akdeniz'in faaliyet alanı geç ortaçağda oldukça aktifti ve Akdeniz ile Atlas Okyanusu arasındaki etkileşim özellikle verimliydi. İberyalıların keşif yolcuklarında kuzey İtalya şehir devletlerinin vatandaşı olan denizcilerin oynadığı rol bu etkileşimin gerçekleşmesinde önemli olacaktı. Fakat belki de daha önemli olan nokta denizcilik teknolojisinde kaydedilen ilerlemelerin İber Yarımadası denizciliğini canlandırması ve onu Eski Dünya gemiciliği kısıtlayan sınırları aşacak hale getirmesiydi. Burada en önemli gelişme karavelaydı: Geleneksel kalyonun manevra kabiliyeti ile geleneksel yelkenli geminin görece küçük mürettebatını bir araya getirmişti. Ama bu teknolojik öncülüğün önemini abartmamalıyız. İÖ 600 civarında Fenikelilerin gemi ile Afrika'nın etrafını dolaştıklarına dair elimizde güvenilir bir kanıt bulunmaktadır. Atlas Okyanusu'nu geçme niyetinde olsalar hiç şüphesiz bunu da yapabilirlerdi.

İber Yayılması

Portekizliler ve İspanyollar niçin böyle bir şeye niyet etmişlerdi? Onların düşüncelerinin ana hatlarını anlamak için Yeni Dünya'yı göz önünde bulundurmamız ve Eski Dünya'nın da en azından iki özelliğinin altını çizmemiz gerekmektedir. Bunlardan biri baharat ticaretidir: Avrasya'nın batı ucunda yaşayan insanlar, doğu ucunda üretildiğini bildikleri pahalı mutfak malzemelerine aşırı biçimde düşkündüler. Diğer bir özellik de İslam'ın jeopolitik egemenliğidir. İber Yarımadası Hıristiyanları arka bahçelerindeki İslam idaresine son verdik-

leri ve nihayetinde Hıristiyan olmayı reddeden tüm Müslümanları yarımadalarından tahliye ettikleri halde, İslam dünyasının sadece batı ucunu kopara bilmişlerdi. Bir yandan da elde ettikleri kazanımların önü, Balkanlar'da Osmanlıların kontrolü altındaki tehditkâr İslam yayılması ile kesiliyordu. Aslında 16. yüzyılda İstanbul'a elçi olarak gönderilen Busbecq'e göre, tüm Avrupa'yı kapsayacak bir Osmanlı fetih hareketi o kadar da uzak görünmüyordu. Bu şartlar altında İslam dünyasını karadan çepeçevre kuşatacak bir saldırı girişimi hem pahalı hem de anlamsız görünüyordu. Burada akıllara gelen soru bu yarımada insanlarının deniz kaynaklarını kullanarak Müslüman düşmanlarını arkalarından kuşatıp kuşatamayacaklarıydı. Bu tür bir strateji pek gerçekçi görünmeyebilirdi, fakat bilinmeyen bir bölgeye birkaç gemi göndermek bir orduyu savaş alanına sürme riski ile karşılaştırınca görece daha az maliyetli bir iş gibi duruyordu ve Moğolların başlattığı ara dönemde Avrupalılar İslam'ın ileri uçlarına doğru ilerlediklerinde nasıl bir manzara ile karşılaşacakları hakkında daha iyi fikir sahibi olmuşlardı.

Bunları açıkladıktan sonra geriye kalan Portekizliler ve İspanyolların keşif yolculuklarıdır (*bkz.* Harita 11). Bu yolculuklar Portekizlilerin 15. yüzyılın ortalarında Batı Afrika sahiline yaptıkları aşamalı keşiflerle ile başladı. Bu keşifler, 1492 yılında İspanya hükümdarlarının Kolomb'un batıdan dolaşarak Hint sahillerine ulaşılabileceği düşüncesi ile alıcı bulmaya çalıştığı inanılması güç projeyi finanse etmeye girişmeleriyle birlikte farklı bir hal aldı. Bu düşünce prensipte mantıklı görünüyordu, ancak uygulamada değersiz coğrafi verilere dayanıyordu. Portekizliler 1484 yılında Kolomb'un önerisini kesin olarak geri çevirmişlerdi ve buna rağmen o 1492 yılında kesinkes Doğu Hindistan'a ulaşmayı başardığına inanıyordu, aslında yaptığı tam anlamıyla tesadüfen Yeni Dünya'yı bulmaktı. Ardından Portekizliler Vasco de Gama liderliğinde bir sefer düzenlediler ve 1498 yılında Ümit Burnu üzerinden Hindistan'a

ulaştılar; bu rotanın kullanıma elverişli olduğu kanıtlandı ve bu sayede Portekizliler 1509'da Güneybatı Asya, 1514'te Çin ve 1543'te Japonya'ya kadar yayıldılar. İspanyollar da kolay pes etmediler ve 1519 yılında Macellan önderliğinde bir keşif gezisi düzenlediler ve böylece Güney Amerika'yı dolaşıp Pasifik Okyanusu'nu geçerek Doğu Hindistan'a ulaştılar. Bu rota ticari açıdan kullanışsızdı, ancak yolculuğu tamamlayarak anavatana dönen tek geminin, ilk kez dünyayı denizden dolaşan gemi olmasıyla teselli bulundu. Sonuçta, hikâyenin kahramanı olan adamların hepsi çılgın fikirlere sahipti ancak hiçbiri Kolomb kadar çılgın olamamıştı. Hükümdarlar bu tür alışılmadık planlara sınırlı yatırımlar yapmaya hazırlandılar, özellikle de devletler arası rekabet çıtalarının yükseldiği bu dönemlerde. Bu keşif seferleri 15. yüzyıl Çin standartlarına göre çok küçüktü, ancak iyi ya da kötü, geldiği noktanın sonuçları muazzam derecede büyüktü.

Tahmin edileceği üzere, İber yayılmasının Avrupalı olmayan dünya üzerindeki etkisi farklı farklı olmuştu. Bu durumu, bir sonraki bölümde Avrupalı olmayanların verdiği birbirinden farklı üç karşılığı ele aldığımızda daha iyi anlamlandıracağız. Fakat bu noktada Yeni Dünya ve Eski Dünya arasındaki temel ayırımlara odaklanmamız gerekiyor.

Yeni Dünya İspanyolların gelişi ile genel bir demografik çöküşe ve yerli medeniyetlerin çözülmesine sahne olmuştu. Buna sebep olan temel etmenler Yeni Dünya halklarının Eski Dünya mikroplarına karşı olan hassasiyeti ve yerel gruplarla istilacılar arasındaki askeri ve teknolojik uçurumdu. İspanyolların taşıdıkları mikroplar silahlarından daha öldürücü olmuştu; Meksika'da, İspanyollarla yakın müttefikler olmalarına karşın, Tlakskaltekalar bile büyük insan kayıpları yaşadılar (İspanyollar Tlakskaltekalara at sürme hakkı tanıyor ve liderlerine "Don" olarak hitap etmek suretiyle büyük saygı gösteriyorlardı). Amerika Yerlilerinin demografik çöküşü deniz aşırı köle ticaretine sebep oldu, bu yolla on milyonlarca

Afrikalı 19. yüzyıl sonuna kadar Yeni Dünya'ya taşındı. Sonrasında Avrupalılar, Amerika'da az çok gönüllerince dolaşır oldular, yeni halklarla tanıştılar ve etkin bir biçimde devlet yapılarını tekelleri altına aldılar.

Eski Dünya'daki İber etkisi daha farklı olmuştu. Bölgesel devletlerin hiçbiri istilacılar tarafından yenilgiye uğratılmamıştı. Portekizlilerin komşuları olan Fas'a müdahalesi bile başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Bunun yerine, denizde hâkimiyet kurmanın yolunu aramışlar ve bunun için de imparatorluğun karakolları olarak hizmet edebilecek adalar ve burunları ele geçirmeye çalışmışlardı. Eski Dünya'da gerçekleştirilmiş tek bölgesel fetih İspanyolların Filipinlerdeki maceralarıydı. Bu bölge Avrasya'nın parçası olmakla birlikte onunla öylesine zayıf bir bağlantıya sahipti ki, 16. yüzyılda Güneydoğu Asya adalarının çoğunda bulunan devlet yapıları ve üst kültür buraya zar zor erişmişti. Elbette hayal kuran insanlar vardı. Örneğin, bir İspanyol Cizvit 1588 yılında Çin'i fethetmeyi planlıyordu; bu fetihte İspanyollar ve Portekizliler Japonlar ve Filipinli Hıristiyanlardan destek alabileceklerdi, ancak bu plan bir sonuca ulaşmadı.

Yayılma Faaliyetine Katılım

İber yayılması Kuzeybatı Avrupa tarafından fark edilmemiş değildi; eğer İspanya bu yayılma faaliyetine katılabiliyorsa diğerleri neden katılmayacaktı? İngiltere kralı zaten 1490'ların sonunda Atlas Okyanusu'nda yapılan seferleri destekliyor ve Fransa kralı da 1520'lerde aynı şeyleri yapıyordu. Her ne kadar başlangıçtaki emekleri çok etkili olmamışsa da, 17. yüzyıldan itibaren kuzeybatı Avrupalılar –Fransızlar, İngilizler ve Hollandalılar– İberyalıların ticaret ve denizcilikteki rollerinin çoğunu kendi üzerlerine almışlardı. Bu kısmen yeni ve daha etkili deniz teknolojisine kısmen de ekonomik üstünlüklere dayanıyordu. Portekiz karakollarından bazılarını korusa da, Hint Okyanusu'ndaki üstünlük yeni gelenlerin eline geçmişti.

Yeni Dünya'da İspanyollar bölgesel imparatorluklarını, Portekizliler de Brezilya'daki hâkimiyetlerini devam ettirdiler; ancak İngilizler ve Hollandalılar gerek tüccar gerekse korsan olarak, tecavüzlerini git gide daha etkili şekilde sürdürdüler.

Avrupa yayılmasına bu yeni halkların katılması, hiç şüphesiz bu yayılmanın Avrupalı olmayan dünya üzerindeki etkisini arttırdı. Ilıman Kuzey Amerika'da ve nihayetinde Avustralya'da kolonilerin kurulması, Avrupa yerleşiminin yelpazesini genişletti. (Kuzey Amerika kolonilerinin önemi sadece 1776-83 yılları arasında bağımsızlıklarını ilan etmelerinden değil, aynı zamanda cumhuriyet yolunda ilerlemelerinden kaynaklanıyordu.) Aynı zamanda Eski Dünya'nın Avrupalı olmayan kısımları yerli bölgesel devletleri fethetme konusunda daha yetenekli ya da bu işe daha yatkın imparatorluk kurucu devletlerin manevralarına maruz kaldı. Ancak işin gerçeği 1800 yılına kadar –bu bölümde bakmamız gerektiği kadarıyla– Eski Dünya'da bu durumun gerçekleştiği tek bir yer vardı, o da Hindistan'dı. Burada 18. yüzyılın ikinci yarısında, Moğol hegemonyasının yarattığı çöküntü ve Avrupalı güçlerin rekabetine karşın, İngilizler Asya ya da Afrika'da belirecek ilk karasal Batı Avrupa imparatorluğunun temellerini attı. Onlar aynı zamanda Biruni'den sonra Hint kültürü hakkında ilk ciddi çalışmayı başlattılar (*Bagavad Gita* 1784 yılında İngilizceye çevrildi).

Bununla birlikte, Doğu Avrasya'da geniş toprakları elinde bulunduran başka bir imparatorluk daha vardı: Rusya. İlk Rus devleti İS 9. yüzyılda, Viking hanedanı ile Slav köylülerin kaynaşması sonucu Kiev'de ortaya çıktı ve 989 yılında doğu Roma İmparatorluğu'nun Ortodoks Hıristiyanlığını benimsedi (hükümdarın İslam'ın kabul etmeyi de düşündüğünü, ancak Ruslar içkileri olmadan yaşayamayacakları için bu fikri reddettiği söylenir). Bu devlet 13. yüzyılda Moğollar tarafından ortadan kaldırıldı. Ancak hemen bir yüzyıl sonra merkezi Moskova olan bir başka Rusya devleti kurulup doğuya

doğru yayılmaya başladı ve 17. yüzyılın ortalarında Pasifik Okyanusu'na ulaştı. Bu yayılma, başka pek çok şeyin yanı sıra, çiftçilerin Kuzey Avrasya'nın göçebeleri karşısında yavaş fakat önemli bir zafer kazanmasına yol açtı. Aynı şekilde, Rusya'nın 18. yüzyılın sonlarından önce elde ettiği topraklar en kuzeye kadar uzanıyordu ve Rusların amacı Avrasya'nın başlıca medeniyetlerini ciddi biçimde etki altına almaktı. Buna rağmen bu medeniyetlerden hiçbirinin Sibirya'da çok fazla çıkarı yoktu. Bu yüzden, Rusya'nın karadan yayılması, her ne kadar daha önce benzeri görülmemiş bir olay olsa da, bir Avrasya medeniyeti ile diğeri arasındaki güç dengelerini değiştirecek kadar güçlü bir etki yaratmamıştır.

Sonuçta, Avrasya'nın deniz yoluyla yayılması kapıda bekleyen bir kazanın açık bir örneğiydi. Avrasya halklarından bazıları er geç Yeni Dünya, Avustralya ve Yeni Zelanda'ya davetsiz konuk olarak gidecekti, çünkü mevcut nüfuslarının yarattığı baskıyı hafifletmeleri gerekiyordu. Bu olayda karşımıza çıkan istilacılar Batı Avrupalılardı; ancak bu sonucu Avrasya tarihinin belirlediği bir şey gibi düşünmemeli ya da bu dönemin Avrupalıları ile diğer Avrasya halkları arasındaki mesafeyi uçurum gibi algılamamalıyız. 17. yüzyılın ortalarında Güneydoğu Arabistan'ın kabilesel Müslüman topluluğu Ummanlılar, uzun süren mücadeleler sonunda kâfir Portekizli düşmanları elinde bulunan bazı Avrupa gemilerini ele geçirdiler. Hükümdarlarının emri uyarınca, gemileri bir Umman donanması kurmak için kullandılar ve Hint Okyanusu'nun batısında ticaret yapmaya, savaşmaya ve koloniler kurmaya başladılar. Bunu o kadar büyük bir heyecanla yaptılar ki en azından Portekizlilerle aynı lige dâhil oldular.

Eğer Arabistan'ın kurak bir köşesinde yaşayan bir halk denizcilik faaliyetlerine bu şekilde girişebildiyse, hiç şüphesiz daha makbul yerlerin sakinleri de aynısını yapabilirdi. Yukarıda da gördüğümüz üzere Çin ve Japon denizciliğinin 16. yüzyıldaki faaliyetlerinin kapsamı hiç yabana atılacak sevi-

yede değildi. 1603 yılında Manila'da Çinliler İspanyol idarecilerine karşı ayaklandıkları zaman orada İspanyol'dan daha çok Çinli vardı. Çinlilerin isyanını bastırmakta görev alan hatırı sayılır miktarda Japon da vardı, ancak 1606 yılında bu kez kendileri bir isyan tehdidi oldular. Aslında 1605 yılında Manila'daki bir İspanyol idareci tarafından yazılmış bir kâbus senaryosu vardı: Japonlar, Hollandalılarla doğrudan temasa geçip denizcilik ve topçulukta kendilerini geliştirecek ve Filipinleri istila edeceklerdi. Bu senaryo gerçekleşmedi, ancak 1616 yılında zengin bir Japon Tayvan'ı fethetmek üzere başarısız bir girişimde bulundu. Ummanlı hükümdarların aksine Çin ve Japon hükümdarları devletin gücünü Doğu Asya'da deniz hâkimiyeti kurmak için kullanmadılar. 1567 yılında Çin devleti sonunda Çinlilerin denizaşırı ticarete katılımları önündeki engeli kaldırdı, hatta buna hoşgörü gösterdi; fakat bu hareketi destekleyecek kadar ileri gitmedi. Japonya'da 16. yüzyılın büyük kısmı boyunca süregiden feodal anarşi tüccarlar ve korsanların çok çeşitli yerel hamiler bulabileceği anlamına geliyordu; fakat merkezi hükümette yapılan düzenlemeler zaman içinde Japon denizcilik faaliyetlerinin teşvikine değil bastırılmasına sebep oldu. Her ne kadar bu tür politikalar Doğu Asya'nın coğrafi yapısı ve Konfüçyüsçü siyasi kültürün geleneksel çiftçi bakış açısı ile açıklanabilse de, en azında Japonya vakasında netice kesinlikle kaçınılmazdı. Bu nokta önemsiz değildir. Eğer Doğu Asyalı denizciler erken modern dönemde hükümdarlarının tam desteğini almış olsalardı, bugün yaşadığımız dünya tamamıyla farklı bir yer olabilirdi. İlk olarak, Pasifik Okyanusu etrafındaki ülkelerinin etnik yapısı büyük çoğunlukla Doğu Asyalılardan oluşurdu (Ummanlılar aynı türden bir etkiyi Hint Okyanusu'nun batısında yaratamamışlardı). Dünyanın büyük kısmının herkese açık olduğu gün gibi ortadadır. Batı Avrupalıların aslan payını almaları ise çok muhtemel bir şeydi.

II. AVRUPALI OLMAYANLAR NASIL KARŞILIK VERDİ?

Avrupalıların yaptıkları, tek bir hikâye ile anlatılabilir. Avrupalı olmayanların nasıl karşılık verdikleri ise birçok hikâye ile aktarılabilir ve bu bölümde biz onlardan sadece üç tanesini anlatacağız. Bunlardan ilki, bir Amerika toplumu olan Mayalar; ikincisi bir Afrika halkı olan Kongolular; üçüncüsü ise bir Asya toplumu olan Japonlar. Elbette bu üç halktan hiçbiri, tüm kıta halklarının tipik örnekleri olarak kabul edilemez. Ancak sahip oldukları farklı hikâyeler aradaki büyük farklılıkları açıklayabilir. Aşağıda da göreceğimiz üzere, bu karşılaşmada Japonlar en iyi, Mayalar en kötü sonucu almış, Kongolular da ikisinin arasında bir yerde kalmıştır; aynı şey daha geniş bağlamda Asya, Amerika ve Afrika için geçerlidir.

Mayalar

İspanyolların gelişi ile dünya Orta Amerika devletlerinin başına yıkıldı. Yukatan Yarımadası'ndaki Maya ovası da bundan nasibini aldı. İlk temas 1511 yılında gerçekleşti ve onu takip eden yıllarda Maya toplumu İspanyol istilacılardan, idarecilerin vahşi istismarından, kültürel olarak yıkıcı dini işkencelerden ve hepsinden önce salgın hastalıklardan ötürü harap oldular. Eğer kaderleri onlardan yana olmasaydı, durum çok daha kötü olabilirdi. İspanyolların düşüncelerini yansıtan daha önceki çoğu yağma faaliyetlerinin kaotik yapısına bakınca, Yukatan'ın fethi onlar için küçük bir performans gösterisiydi. Bölge çok tropikti, siyasi olarak çok parçalanmıştı ve zenginlik ile güç arayan asıl maceracıların ilgisini çekemeyecek kadar harap bir haldeydi; tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda Meksika'nın dağlık bölgesi daha çekiciydi. Bu yüzden Yukatan önemli sayıdaki Maya nüfusunu korudu ve İspanyol yerleşimcilerinin sayısı sınırlı kaldı. Bir istisna dışında bundan böyle bağımsız bir Maya hükümdarının olmadığı

doğrudur. Maya toplumu acımasız bir yeniden yerleştirme siyaseti ile tekrar şekillendirildi ve bu yolla Yukatanlıların tüm siyasi ve ekonomik kurumları İspanyolların eline geçti. Fakat bütün bunlara rağmen hâlâ kendi yerel seçkinlerine sahip ahenkli bir Maya toplumu vardı.

Hiç şüphesiz Mayaların bu deneyim hakkında söylediği çok şey vardı, ancak bunların çok azı kayda geçirilmişti. Koloni döneminden Mayaların hiyeroglif yazıları ile yazılarak günümüze ulaşmış bir Maya edebiyatı yoktur. Kültürel geleneğin tamamı fetih ve dönüşüm ile kaybolup gitmişti. Bu kültürel geleneğin son sığınağı olan Peten'deki Maya krallığı 1697 yılında İspanyol fethine boyun eğmişti. Bu tarih, modern bilim insanlarının kültürün şifrelerini çözmek üzere görevlendirilemeyecekleri kadar erken bir zamandı. İşin daha ilginç olan kısmı, Maya yazısı İspanyolca tarafından asimile edildikten sonra bile bu yazı ile yazılmış herhangi bir eserin bırakılmamış olmasıydı. Yeni Dünya'da kurulan İspanyol idaresinin daha merhametli olan özelliklerinden biri yerli aristokrasinin tanınmasıydı. Bu sayede, İnka imparatorluğunun eski başkenti Kuzko'da, İnka soyluları koloni toplumunda 18. yüzyıl sonuna kadar başat bir rol üstlenmişlerdi. En sevdikleri kitap, İnka tarihi hakkında gurur verici kayıtları içeren ve bir İnka prensesi ile İspanyol fatihinin gayrı meşru çocuğu olan Garcilaso de la Vega tarafından İspanyolca yazılmış olan kitaptı. Ancak Yukatanlıların buna benzer bir kitapları yoktu.

Ortaya çıkan şey ikisinin arasıydı: Latin harfleri ile yazılmış Maya edebiyatı. Bu tarzın en tipik ürünü *Çilam Balam* kitapları olarak adlandırılan metinler bütünüdür. Gerçi bunlar kehanet kitaplarıydı, ancak çok miktarda tarihi bilgiyi içeriyorlardı. Bu tarzda kitaplar Yukatan'ın farklı bölgelerinde üretildi ve zaman içinde gelişerek 19. yüzyıla kadar üretilmeye devam etti. Onlarda yer alan çeşitli şeyler köklerini yerel Maya kültüründen alıyordu. Çilam Balam "jaguarın sözcüsü" anlamına gelmektedir. Jaguarın Kolomb öncesi Maya di-

ninde bir yeri vardı. Metinlerin temel çerçevesi Maya takvimi ile çizilmişti ki buradaki temel varsayıma göre geçmiş takvim döngüleri gelecekteki olayların tahmininde kullanılabilirdi. Metinlerde geçen tarihi malzemeler Kolomb öncesi zamandan birkaç yüzyıl geriye gider ve hiyeroglif ile yazılı metinleri tamamlar. Bunun yanında, Peten'deki Maya krallığında hiyeroglif ile yazılmış kehanet kitapları olduğunu biliyoruz. Yani Çilam Balam kitaplarının Kolomb öncesi tarzın devamı niteliğinde olduğu noktasında ufak tefek şüpheler vardır.

Bu tarz pagan kökenlere sahip olsa da, metinlerin kendisinde pagan düşünceler görülmez. Daha tutarlı bir tarzda, İspanyol fethini Maya bakış açısı ile ifade ederek İspanyollar ve onların tanrısı ile kendi aralarına kesin bir çizgi korlar. Mayalar İspanyollardan nefret ediyorlardı ve bu nefretlerini "yabancı hintayvası asalakları" gibi aşağılayıcı kelimelerle dışa vuruyorlardı. Yabancılar beraberlerinde utanç ve "sefaletin başlangıcını" getirmişlerdi: baç ve öşür vergileri, silahlar, ödeyemedikleri borçları yüzünden hapis yatma ve hepsinin ötesinde zorla çalıştırma. Ancak yabancılarla birlikte "ruhlarımızın babaları [da] geldi ve kalplerimize Gerçek Tanrı'nın sözünü getirdi" (burada işaret edilen kişiler, Mayaların istilacılara ilişkin olumsuz görüşlerini tesadüfen paylaşan papazlardır). Gelecekte "hiç kimsenin kurban edilmeyeceği" yönünde Hıristiyanlığın sağladığı muafiyet görünür bir rahatlama yaratmıştı. Bununla birlikte Katolik Hıristiyanlık etnik bağlılıkla uzlaşmak zorunda kalmıştı: Bir metinde İzamal'dan Yukatan'ın kuzeyinde bulunan bir yer olarak bahseder ve "burası Gerçek Tanrı'nun kızının, Cennet'in Babası'nın, Kraliçe'nin, Bakire'nin mirasıdır" der ve aslında İzamallı Bakire Yukatan'ın koruyucu meleği haline gelmiştir. Buna ek olarak, Hıristiyanlığın kaynakları İspanyolların aleyhine çevrilebilirdi. İlk İspanyol yağmalarından bahseden bir metinde "bu dünyadaki Deccal'dir" denir. Tanrı zalimlere kızacaktır ve "Yüce Tanrı'mızın adaleti dünyadaki her yere yayılacaktır".

Kehanet kitaplarının doğası gereği olaylar bir camın ardından belli belirsiz görülüyormuş gibi gizemli gelir. Ancak fetih ve sonrasını anlatan daha alelade bir kayıt, daha dünyevi olsa da fark edilebilir bir şekilde benzer bakış açısına sahiptir (bu kayıt dağlı bir Maya halkı olan Guatemala Kakşikellerinin [Cakchiquel] dilinde yazılmıştır). Yazar Hıristiyanlığı onaylar. 1542 yılında papazların nasıl geldiklerini tarif eder ve Kakşikeller hakkında kendi dilinde bilgi vermeye başlar ve bu zamana kadar, "Tanrı'nın ne bir lafını ne de emirlerini bilirdik; derin bir karanlıkta yaşıyorduk" diye açıklar. Onun İspanyol fatihlere olan yaklaşımı daha karmaşıktır. Kakşikeller başlangıçta yağmacıları, düşmanları Kaiçelere karşı bir müttefik olarak gördüklerinden gayet sıcak karşılar. Sonra bu ilişki bozulur, ancak kendisinin şimşek olduğunu ve İspanyolları ateşle helak edeceğini iddia ederek Kakşikelleri felakete sürükleyen bir asi lider bizim yazarımızın bir işine yaramaz. Ama hiç şüphesiz, Kakşikellerin araziyi İspanyol süvarisi için güvensiz hale getirmek gibi oldukça etkili teknikler kullanarak İspanyol fatihlere karşı durmalarından gurur duyar ve "kalplerimiz bir süreliğine dinlendi" ve "İspanyollara boyun eğmedik" dediği bir yılı hatırlar. Önce İspanyollar sonra tanrıları gelir; yazarımız ne bir pagan ne de bir işbirlikçi idi. Elbette, bu şekilde bir bakış açısı evrensel değildi. 17. yüzyıl sonuna kadar Peten'de yaşayan Mayalar İspanyolların tanrısından öte bir Hıristiyan tanrısına ihtiyaç duymamışlardı. Diğer bir uç örnek de, 1560'larda Kuzeybatı Yukatan'da yaşayan bir Maya şefidir; sadece bir Hıristiyan değil ateşli bir işbirlikçi olduğunu ortaya koyar.

Maya kehanet metinlerinin Latin harfleriyle uzun zaman boyunca yazılmasında ifadesini bulmuş olan toplumlar arası uzlaşma o dönemlerde yaşayan pek çok kişi tarafından son derece istikrarlı bir durum olarak algılanmış olmalıdır. Fakat bu istikrar elbette hiç bozulmamış değildir. 1546-47 yılları arasında büyük bir Maya isyanı çıkmış ve 1847-55 yılları

arasında da ülke "Kastların Savaşı" adı verilen isyana sahne olmuştu; ancak bu iki ayaklanma arasında tek bir önemli isyan çıkmıştı, o da 1761 yılında gerçekleşmişti (bu ayaklanmanın liderinin Peten'deki bağımsız krallığın son hükümdarının adını taşıdığı düşünülür). Ancak 18. yüzyılın sonlarından itibaren bu uzlaşma ortadan kalkmaya başlamıştı. Bunun doğrudan sebepleri arasında İspanyolların yerel Maya topluluklarının özerk yapısını yok eden idari reformları ve yerel toplum içerisinde Kastların Savaşı'ndan beri devam edegelen kitlesel çözülme bulunmaktaydı. Bunların arkasında belli belirsiz görünen şey ise dış dünyanın tecavüzünün tren yolları, telefonlar ve pazarlar ile giderek artmasıydı. 1915'te, Meksika iç savaşı zamanında İspanyollar isyancıların varislerini kendi kaderlerine terk ettiler ve yeni kuşak isyancılar da kendilerini dış dünyaya bağlayan her şeyi havaya uçurmaya giriştiler.

Kongolular

Kongoluların Avrupalılarla ilk teması Mayaların Avrupalılarla ilk temasına oranla daha az kötü sonuçlar doğurmuştur. Kongo Irmağı'nın ağzı, gemilere güvenli şekilde demir atma olanağı sunduğu için Portekizli denizcilerin kaçınılmaz olarak ilgisini çekmişti ve bu yolla da Kongo krallığı ile temasta bulunma şansını elde etmişlerdi. Bu krallık, ırmağın güneyindeki iç bölgede bugün daha çok Angola olarak bilinen yerde bulunuyordu. Yerli halktan alınan bilgilere göre, krallık 14. yüzyılda istilacılar tarafından kurulmuş ve 18. yüzyıla kadar da hayatta kalmıştır. Bu, Kongolular ile Portekizliler arasındaki ilişkinin yerel bir devlet tarafından sağlandığı anlamına gelmekteydi. Portekizliler çoğu zaman Kongo siyasetini etkilemeye çalıştılar, çeşitli başarılar elde ettiler ve 17. yüzyılın ortasında onlarla savaştılar, ancak Kongo'yu fethedemediler. İspanyollar Mayaları hızla ezdiler, ama Portekizliler Kongolular için uzun zaman boyunca neredeyse bir tehdit bile olamadılar.

Maddi bağlamda bakıldığında iki grup arasındaki ilişki temelde ticarete dayanıyordu. Krallık önceleri uzak mesafe ticaretle meşgul olmadığından, görece daha küçük ticari değişimlerin etkisi daha büyük olmuştu. Portekizliler Kongo'ya Avrupa'nın mamul mallarını, özellikle de tekstil ürünlerini getiriyorlardı; zaman içinde bu mallar seçkinler arasında rağbet görmüş ve kralın bu tür eşyaları dağıtma yeteneği kraliyet gücünün ve saygınlığının temel kaynağı haline gelmişti. Bunun karşılığında Portekizliler, tıpkı Müslüman tüccarların Batı Afrika içleri ve Doğu Afrika sahillerinin kapısını aşındırarak elde ettiği gibi, Kongolulardan köle istemişlerdi. Ancak bir fark vardı: Portekizliler köleleri Eski Dünya'da hizmetçi olarak istihdam etmek için değil, daha çok Yeni Dünya'da tarımsal faaliyetlerde çalıştıracak insan gücü olarak istiyorlardı. Bu yeni Atlantik köle ticareti bazı Afrika devletlerine zengin imkânlar sunarken henüz devletsiz olan diğer topluluklar için ciddi bir yıkım anlamına gelmişti. Bütün hepsi göz önünde bulundurulduğunda Kongo hükümdarları bu ticaretten görece kazançlı çıktılar; tebaaları daha az kazançlı çıkarken, komşuları fena halde zararlı çıktılar. Tamamen demografik terimlerle ifade edilecek olursa, Afrika'daki köle ticaretinin etkisi Amerika'daki salgın hastalıkların etkisinden çok daha az oldu.

İlişkinin diğer bir yönü de kültüreldir. Mayalar gibi Kongolular da Hıristiyanlığı benimsediler. Ancak yaptıkları açısından bakıldığında durum belirgin biçimde farklıydı, Kongoluların ellerinden geleni yaptıkları söylenemezdi. Bunun altında yatan sebeplerden biri, iki toplumun kültürel donanımları arasındaki zıtlıktı: Kongolular demiri işleyebiliyorlardı ama yazılı kültürden yoksundular. Diğer bir sebep de Kongo devletinin yeni din ile Avrupa gücünün doğrudan doğruya uygulanışını birbirinden ayıran arabulucu rolüydü. Sonuç, Hıristiyanlığın Kongo kralına aynı Kent kralı Ethelbert'e geldiği kadar çekici gelmesiydi. Kongo kralı, dos-

tu Portekiz kralı tarafından gönderilen misyonerleri benzer şekilde sıcak karşılamış, aynı zamanda Kongoluları eğitim almak üzere Avrupa'ya göndermişti (bunlardan biri zaman içinde papa tarafından sadece unvanda kalacak şekilde piskopos yapılmıştı). Süreç boyunca, kral ve Portekizliler arasındaki gerilim yükselmesine rağmen, kral kontrol mekanizması olmaya devam etmişti.

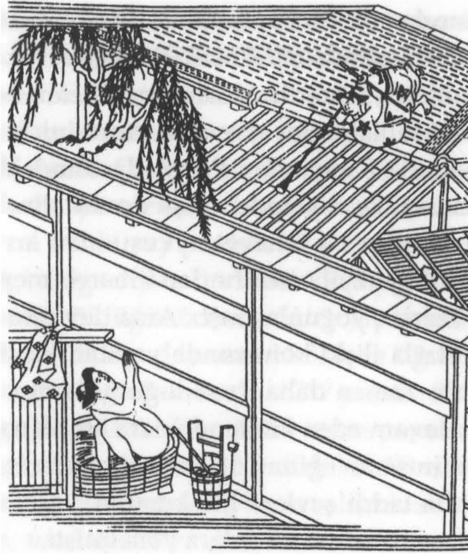
Bu durum, kraliyet ailesindeki çok eşlilik konusu yüzünden yükselen tansiyonda daha net görülür. Kongolu kralların birden fazla eşi vardı ve bu sadece dünya genelindeki kralların hayatın sunduğu güzel şeylerden daha fazla nasiplenmek istemelerinden ileri gelmiyordu. Toplum, krallığın siyasi yapısında önemli rol oynayan ortak anneye dayanan soy gruplarından oluşuyordu. Kralın bu gruplarla ilişkisi çok önemliydi; onlardan eşler alarak bağlarını güçlendiriyordu. Hıristiyan misyonerlerin kraliyet ailesi çizgisinde tek eşliliği dayatmaları siyasi felaketin davetçisi oldu (burada Müslüman misyonerler daha makul olurdu). Bu noktada kralların misyonerlere kulak asmama eğilimleri anlaşılabilirdi; bu işin peşini bırakmayan Cizvitler ülkeden sürüldüler.

Kongo krallığı, 1665 yılında Portekizlilerin sebep olduğu bir felaketten dolayı parçalandı ve yirmi otuz yıl daha yaşamını devam ettirebilmesine rağmen ondan geriye günümüze doğrudan ulaşan bir varis kalmadı. Angola devleti, bir Afrika krallığının değil de Portekiz kolonisinin varisiydi. Bütün bunlara rağmen Kongo modern dünyanın tarihinde erken gelişmiş bir rol üstlenmedi. Kongoluların Portekizlilerle ilişkileri, sonraları önemi giderek artacak olan, Batılı olmayan toplumlarda Batılılaşmış elitlerin ortaya çıkması hadisesinin ilk göstergelerinin belirmesine yol açtı.

Japonlar

Eğer Kongo hükümdarları Hıristiyan ahlakın sağduyusuz şekilde uygulanmasına hayır diyebildilerse, Japonlar da Hı-

ristiyanlığa tamamen hayır diyebilmişlerdi. Portekizliler 1543 yılında ülkeye ayak bastılar ve her zamanki gibi ticaret ve din paketlerini de beraberlerinde getirdiler. Japonların, özellikle de güneyde, yeni inancı daha kolay kabul ettikleri görüldü ve din değiştirenlerin sayısı 300.000'e ulaştı. Ancak Japonya, Kongo gibi, bir devlete sahipti (aslında, daha önce gördüğümüz gibi, ikili bir yapıya sahipti). Portekizliler uzun zamandır devam eden bir iç savaş döneminde ülkeye gelmişlerdi ve karşılaştıkları bu siyasi parçalanmadan en iyi şekilde faydalandılar; işin sırrı derebeylerine din değiştirtmekteydi. Bu derebeyleri de kendi tebaalarını din değiştirmeye zorlayacak ve hâkimiyet alanlarındaki Budist tapınaklarının ve Şinto mabetlerinin ortadan kaldırılmasını sağlayacaklardı. Ancak 16. yüzyılın sonlarında işler değişti ve Japonya bir sonraki yüzyılın başlarında, Tokugava şoganlarının idaresi altında tarihindeki en uzun istikrar dönemine girdi. Şogan idaresi 19. yüzyıla kadar devam etti. Kongo hükümdarlarının aksine, 17. yüzyıl Japon şoganları Hıristiyanlığa ihtiyaç duymadılar, çünkü Çinliler sayesinde tam anlamıyla yazılı bir kültüre, özellikle de matbaa kültürüne sahip olmuşlardı. Bunun yerine, Hıristiyanlığı ve genel olarak yabancı etkisini, kültürel bir imkân olarak değil daha çok kendi güvenliklerine bir tehdit olarak değerlendirdiler (ona "tehlikeli doktrin" diyorlardı) ve ülkenin kapılarını kapadılar. Japonların dışarı çıkmasına ve yabancıların içeri girmesine izin vermediler. 1639 yılında Portekizliler sınır dışı edildi; bundan sonra Japonya ile ticaret yapmasına izin verilen tek Avrupa ülkesi Hollanda idi. Hollandalıların da ancak Nagasaki limanındaki küçük adaya giriş izni vardı. Bu esnada Hıristiyanlığa da acı bir şekilde zulmediliyordu ve bu yüzden Hıristiyanlık 1660'larda büyük ölçüde ortadan kalkmış oldu. Bu dışa kapanma politikasının yürümesi birçok etmenin bir araya gelmesi sayesinde mümkün oldu. Japonya, ülkeyi sıkı sıkıya kontrol altında tutan bir hükümete sahipti; Avrupa'nın deniz kuvvetlerinin bulundu-



Resim 24: Bir Avrupa icadının ilk kullanım biçimlerinden biri. *Yaşamını Aşkla Harcayan Adam* (1682) adlı Japon romanından.

ğu merkezlerden uzaktı ve yabancıların hırslarını kışkırtacak pek az doğal kaynağa sahipti. Ülke elbette böyle bir siyaset izlemekle ciddi maliyetler ödemişti, ancak bunların çoğu fırsat maliyetiydi. Bu tuhaf şartlar altında, dünyaya kapalı ülkedeki Japonlar ile Nagasaki'de yaşayan Hollandalılar arasında gerçekleşen temas aslında, Portekizliler ile kurulan ilk ilişkiden daha ilgi çekicidir.

Kültürel ödünç alma sürecinde, atadan kalma mirasın cazibesini bir kenara bırakmak ve yabancı ama daha etkili öğeleri benimsemek genellikle gereklidir. İnsanların işe yarayan şeylerin çekiciliğine alışılmamış biçimde hassas oldukları belki de iki alan vardır. Kolektif seviyede, savaş alanında yaşanmış bir yenilgi, yabancıların savaş sanatı hakkındaki bilgi ve deneyimlerini göz ardı etmenin bir topluma pahalıya patlayacağının kanıtıdır. Bireysel seviyede ise benzer şeyler tıp

sanatı noktasında görülür. Bu nedenle, her iki sanatın da kozmopolit bir tarihi olmuştur. Ancak Tokugava Japonya'sında uzun süredir bir dış tehdidin olmaması, ülkenin askeri açıdan çağının gerisinde kaldığını göz ardı etmesini mümkün kılmıştı. 1853 yılında Kumandan Perry idaresindeki Amerikan deniz filosunun ülkeyi yeniden dışa açmak amacıyla yaptığı harekât, Japonları bu rehavet uykusundan acı bir şekilde uyandırmıştı. 17. yüzyıl ortalarından itibaren meydana gelen gelişme, tıp üzerine yoğunlaşmıştı. Ama devletin sınırlı ilgisi ve Hollandalılarla ilişki konusunda yapılan kısıtlamalar, etkileşimin uzun zaman daha az olduğu anlamına geliyordu. Eskiden beri devam eden Hollandalılara ait olan şeyleri (*bkz.* Resim 24) benimseme eğilimi 18. yüzyılın ikinci yarısına değin yerini daha ciddi şeylere bırakmamış ve bundan sonra bile sadece az sayıda insan bunlara yönelmişti.

Büyük an ve daha önemli olan kısım 1771 yılında Yaşlı Yeşil Çay Ana'nın cesedinin kesilip biçilmesi sırasında yaşandı. Olayın temelinde, iki doktorun birkaç yıl önce iki kadavra üzerinde çalışırken gözlemledikleri kafa karıştırıcı bir anatomik sorun yatıyordu. Çin tıp kitaplarındaki bilgiler ile gördüklerini dikkatle karşılaştırdılar ve aradaki çelişkilerden rahatsız oldular. Çinliler ile Japonlar arasında fizyolojik farklılıklar olması gerektiği sonucuna varmaları çok da anlamsız değildi. Bu arada, iki doktor, Sugita Gempaku (öl. 1817) ve meslektaşlarından biri, Hollanda'dan Avrupalıların anatomi üzerine yazdıkları bir kitabı getirmeyi başardı. Bu kitapta gördüklerini, 1771 yılında, işlediği bazı yüz kızartıcı suçlardan ötürü idam edilmiş elli beş yaşındaki bir kadının, Yaşlı Yeşil Çay Ana'nın cesedini kesip biçerek test etme imkânı buldular. İş her zaman olduğu gibi bir *Eta* tarafından yapılıyordu; kadavra sağlığa elverişsizdir. İki doktor bir kucak dolusu anatomi kitabı kopyası ile geldiler ve gördüklerini kitaplardaki resimler ile karşılaştırdılar. Her şey kitapta gösterildiği gibiydi. "Akciğer iki parça ve altı loptan oluşuyordu, bu lopların üçü

böbreklerin sağında dördü solunda bulunuyordu, Çin tıp kitaplarında her zaman tarif edildiği türden şeyler burada pek bulunamadı." Onların vardıkları sonuç Çinlilerin fizyolojik olarak hem Japonlardan hem de Avrupalılardan farklı oldukları değildi, ancak Çinliler bunları yanlış Avrupalılar doğru biliyorlardı. Bu yüzden kitabı Japoncaya çevirdiler ve 1774 yılında resmi izinle yayınladılar. Bu Hollanda çalışmalarına karşı bir ilgi dalgası yarattı. Daha 1783 yılında bir yorumcu Çin öğretisinin öldüğünü ilan etti ve Japonların boş teoriler olmayıp gerçekliklere dayanan Hollanda öğretileri üzerinde çalışmaları gerektiğini savundu. 1789 yılında ilk Felemenk dil okulunu açtılar. 1815'te Gempaku uzun yaşamının sonlarına doğru, biraz abartarak şunları yazabildi: "Başlangıçta sadece üç kişiydik. (...) Bir araya geliyor ve çalışmalarımızı planlıyorduk. Şimdi, aradan elli yıl geçtikten sonra, bu öğreti ülkenin her köşesine ulaştı ve her sene yeni çeviriler ortaya çıkacak gibi görünüyor."

Japon doktorların dikkatlerini Avrupa kültürünün kilit unsurlarından biri olan bilimsel devrime ne kadar büyük bir duyarlılıkla verdiklerini görüp de bundan etkilenmemek zordur. Bunu, özellikle bu tarihsel koşullar altında, Avrupalı olan her şey Japonya'da hâlâ umarsızca göz ardı edilirken yapmış olmaları da çok önemlidir. Doktorların bu denli bilgili ve ileri görüşlü olması bu dönemdeki Doğu Asya kültürünün genel olarak ne denli karmaşık bir yapıya sahip olduğunun bir göstergesidir ve aynı zamanda daha özel bir gelişmeden ileri gelmektedir.

17. yüzyılın ikinci yarısında, İto Jinsai (öl. 1705) gibi bazı Japon Konfüçyüsçüler, Doğu Asya'da çok uzun zaman yaşamış olan büyük Yeni-Konfüçyüsçü senteze son derece zıt olan bir entelektüel tarz geliştirdiler. Bu düşünce, şişirilmiş metafizikten ve Çu Hsi ve taraftarlarının bozucu etkilerinden arındırıldı ve "antik yorumlar"a geri dönüldü. Bu, asıl Konfüçyüs mirasını karakterize eden ve bin yıldır kayıp olan mütevazı

açıklığın yeniden canlandırılması anlamına geliyordu. Çin'de de benzerlikler gösteren bu yeni akımı bir çeşit köktencilik olarak görebiliriz, ancak Jinsai'nin inanışları ile kıvama getirilmişti; Jinsai, Yeni-Konfüçyüsçüleri şok ederek, Konfüçyüs gibi bir bilgenin bile hata yapmaktan muaf olmadığını söylüyordu. Aslında, Jinsai dünyada tamamen doğru olan bir kitap olmadığı görüşünü benimsemişti ve bu yüzden tamamen yanlış olan bir kitap da yoktu. Bu yeni düşünce akımının tarzı rahatsız ediciydi. Özellikle, teoriyi ileri biçimde hakir görme ve gerçeklere sıkı sıkıya saygı gösterme bu düşünceye damgasını vurmuştu; Ogyu Sorai (öl. 1728) "Bir teori, sadece bir dizi lakırdıdan ibarettir" demişti.

Yeni-Konfüçyüsçülüğü reddetmelerine rağmen, bu bilim adamları elbette Çin'e kafayı takmışlardı. Sorai Yeni-Konfüçyüsçülüğe karşı çıkmadan önce, ilk eşini Çu Hsi'nin aile ritüellerine uygun olarak toprağa vermiş –bu Japonya'da alışılmış bir şey değildi– ve 16. yüzyıl Çin klasikçilerinin büyük bir hayranı olmuştu. Sonra kendisini, gökyüzünün lütfu ile otantik Çinli tarzında dirilme ayrıcalığına kavuşacak bir "doğulu barbar" olarak görmüştü. Sorai'ye göre Hollanda, dilleri kuş cıvıltısına ya da canavarların ulumasına benzeyen uzak bir ülkeden başka bir şey değildi. Bilimle de ilgili değildi: "Sadece rüzgâr, bulutlar, şimşek ve yağmur değil gökyüzü ve yeryüzünün tüm hareketleri insanın kavrayışının ötesindedir." Bu bağlamda Sorai, fazlaca sevdiği bir antik Çin deyimindeki gibi, yaygaracı biri olarak kaldı. Ancak, yukarıda da gördüğümüz gibi, diğer Japonlar Jinsai ve Sorai tarafından geliştirilen entelektüel üslubu tamamen Çin kültürünün aleyhine çevirmeye başlıyordu.

Diğer yandan, 18. yüzyıl Japonya'sında ortaya çıkan bir başka gevşek köktencilik bu kişileri destekleyip kışkırttı. Bu hareket asıl Japon mirasına geri dönmeyi ve onu yabancı Çin kültürünün etkisinden kurtarıp özgürleştirmeyi amaçlıyordu. Bu Ulusal Öğreti bilginleri bazı açılardan Jinsai ve

Sorai'den tarz olarak oldukça farklılardı; örneğin resmi Konfüçyüsçülüğün herhangi bir modeline yabancı olan duygusal hassasiyetin savunucusuydular. Ancak aşırı Konfüçyüsçülerin teorilerine karşı saygısızlığa iştirak ettiler. Kamo no Mabuçi (öl. 1769; isminde bulunan "no" Japon antikitesinin havasını yansıtmak için seçilmişti) şöyle demişti: "Teorilerle açıklanan şeyler ölüdür. Gökyüzü ve yeryüzünü eş zamanlı olarak idare eden şeyler canlı ve hareketlidir." Bu tür bilginler, Çin-merkezci Konfüçyüsçülüğü dövmek için Felemenk öğretilerini sopa olarak kullanmaktan son derece mutluydular. İçlerinden biri güneş tanrıçasının yüceltilmesi olan Güneşmerkezciliğe sıcak bakmaya kadar işi ileri götürmüş ve bu düşüncenin Japonya'da ortaya çıktığını ve sonra Avrupa'ya yayıldığını iddia etmiştir.

Japonlar ile onların geleneksel Çin kültürü arasındaki ilişki hakkında üzerinde durulmaya değer başka bir nokta daha vardır. Yüzyıllar geçtikçe bu kültüre daha aşina oldularsa da, onun yabancı bir kökene sahip olduğunu asla unutmadılar. Bir 17. yüzyıl Japon Yeni-Konfüçyüsçüsü öğrencilerine şu soruyu sormuştu: "Şayet Çin ülkemize saldırır ve Konfüçyüs general, Mensius da korgeneral olursa (...) biz Konfüçyüs ve Mensius'un öğrencileri olarak ne yapmalıyız?" Cevap: Kişi ülkesine karşı olan görevini yerine getirmek için savaşmalı ve bilgeleri canlı ele geçirmelidir. Başka bir deyişle, Japonlar Çinlilerin aksine, kimlikleri ile kültürleri arasında ayırım yapabildiler ve bu onları kesin bir eklektizm yönünde cesaretlendirdi. Uzun zaman önce Çin'in "güçlü yanları" demekten hoşlandıkları şeyleri benimsediler. Eğer Japonlar eninde sonunda Çinlilerin güçlü noktalarından hayal kırıklığına uğrasalardı, onun yerine atalarına saygısızlık etmeksizin Avrupa'nın güçlü yanlarını benimseyebilirlerdi. Aslında, bu zamanın bazı Japonları geleceğin geçmişe üstün geleceğini düşünecek kadar ileri gittiler ki bu fikir geleneksel toplumlara çok yabancıydı. Ulusal Öğreti bilginlerinden Moturi Norinaga (öl.1801) şöyle

demiştir: "Günümüzde olan ancak antikitede olmayan birçok şey ve antikitede daha kalitesizken şimdi mükemmel bir kaliteye ulaşmış başka birçok şey vardır. Bu açıdan bakıldığında, gelecekteki şeylerin şimdikinden daha iyi olmayacağını nasıl söyleyebiliriz?"

Mayaların, Kongoluların ve Japonların İspanyollar, Portekizliler ve Hollandalılarla ilk etkileşimleri oldukça farklıydı. Ancak kesinlikle rastlantısal olmayan bu farklılık ile bu halkların tarihleri arasındaki farklılık birbiriyle yakından ilintiliydi.

III. BURNA ÇEKME ALIŞKANLIĞI

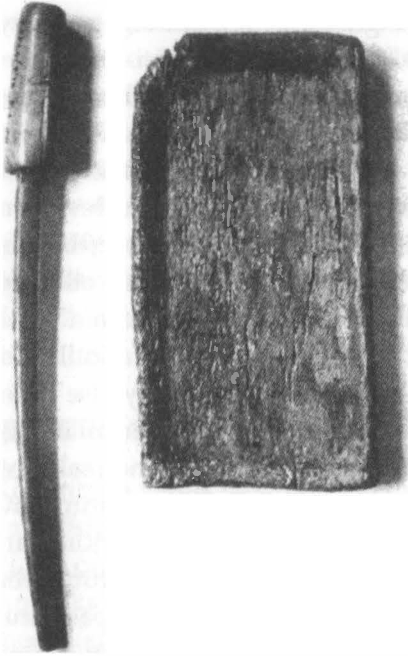
Kolomb'un yanlış hesapları Eski ve Yeni Dünya'yı çarpışmaya sürükledi ve Yeni Dünya halklarının başına en kötüsü geldi. Bu çarpışmadan insan olmayan türler de etkilendi, ancak Amerika'daki yaşam formlarının tamamı dünyanın küçülmesinden kötü etkilenmedi. Frenginin Yeni Dünya'dan Eski Dünya'ya ihraç edildiğine dair güçlü bulgular vardı; frengi adeta, ters yönde yayılan bulaşıcı hastalıkların öcünü alıyordu. Aynı zamanda Amerika'dan Eski Dünya'ya götürülen az sayıda evcilleştirilmiş bitki de dünyanın diğer tarafında hayatta kalabildi. İrlandalılar patatese o kadar bağımlı hale geldiler ki 1840'larda hasadın boşa çıkması sonunda çok sayıda insanlarını kaybettiler. Tatlı patates, uzak Yeni Gine yüksekliklerinde geçimlik tarım olarak çok önemli rol oynamıştı. Mısır Eski Dünya'da, Yeni Dünya'da olduğundan çok daha hızlı yayılmıştı. Ve sonra elbette tütün vardı.

Tütün yukarı Amazon'da ortaya çıkmış ve orada evcilleştirilmiş gibi görünmektedir. Kolomb öncesi Amerika'da mısır kadar geniş bir alana yayılmıştı. Mısır örneğinde olduğu gibi, Eski Dünya'ya geri dönen Avrupalılar ile taşınmış ve orada daha uzak ve geniş alanlara yayılmıştı. 17. yüzyılın ilk yarısında Avrupa, Yakındoğu, Hindistan ve Çin'de yerini sağlamlaştırmıştı. Bu bölgelerin tümünde idarecilerin düşmanca

tavırlarına maruz kalmıştı; İngiltere'de I. James sigara içmeyi "adi, barbarca bir alışkanlık" olarak ilan etmişti.

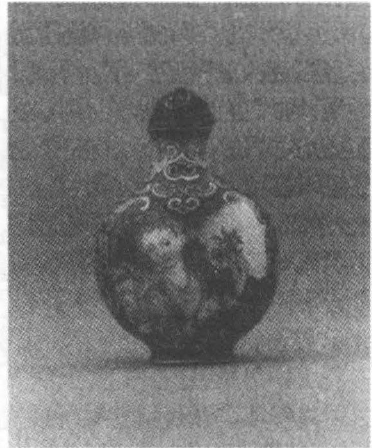
Tütün bir uyuşturucudur ve diğer uyuşturucular gibi geçmişte biyoloji ve kültürün el ele vermesiyle kullanılmıştır. Etkili bir ilaç olarak da geniş bir biçimde kabul görmüştür; bu inanış Amerika ve Doğu Asya'da istikrarlı bir şekilde devam etmişken, Avrupa'da 17. yüzyıl başlarından beri eleştirilmişti. Tütün ayrıca toplumsal kayganlaştırıcı olarak da etkin bir madde olarak değerlendirilmişti; Kuzey Amerika'nın Kızılderili toplumlarında oldukça resmi bir bağlamda kullanılabilirken (barış çubuğu tüttürmek gibi), Eski Dünya ise tütün kullanmayı daha çok resmi olmayan rahatlama biçimi ile ilişkilendirme eğilimi gösterir (Sorai son yıllarını evinde sake içerek ve öğrencileri ile tütün tüttürerek geçirmiştir). Tütün alma ya da kullanma yöntemleri de kültürden kültüre farklılık arz ediyor, ancak sayıları üçü beşi geçmiyordu. Tütünü tüttürebilir, çiğneyebilir, yiyebilir ya da koklayabilirdiniz, yapacağınız seçimler mevcut teknolojilerle bağlantılıydı. Örneğin tütünü tüttürerek içenler, ister Eski Dünya'da ister Yeni Dünya'da olsunlar çubuk ya da sigara biçiminde kullanmaya başladılar (sigara yapmak için kâğıda ihtiyaç duymuyordunuz; Kolomb öncesi Orta Amerikalılar bunun için mısır kabuklarını kullanıyorlardı). Tüm bunları basite indirgemek için kendimizi burna çekme alışkanlığı ile sınırlayalım.

Tütünü bu şekilde kullananlar, onun enfiye adı verilen öğütülüp toz haline getirilmiş biçimini alırlar ve burun deliklerine azar azar çekerlerdi. Bunu yapmak için elbette parmaklarınızdan başka bir şeye ihtiyaç duymazsınız. Ancak tütünü burna çeken kültürler hep daha ayrıntılı araç gereçler geliştirme eğiliminde olmuştur. Güney Amerika'da bu iş için kullanılan standart alet, tozun yayıldığı bir tabladan ve onu çekmeye yarayan bir çubuktan oluşuyordu (*bkz.* Resim 25). Bu tür araç gereçler antik zamanlardan günümüze kadar kıtanın büyük bölümünde kullanılmıştı. Burna çekme alışkanlığı



Resim 25: Güney Amerika'dan bir enfiye takımı. Kuş ve tilki kemiğinden yapılmış bir enfiye çubuğu ve balina kemiğinden yapılmış bir enfiye tepsisi. Her ikisi de Peru'nun kıyı bölgelerinde bulunan Çikama Vadisi'nden. İÖ 2. binyıl.





Resim 26: Avrasya'dan iki enfiye takımı. Çinvari bir üslupla süslenmiş bir Fransız porselen enfiye kutusu, 1730 civarı (*solda*). İmparator Çienlang'a (ya da Kienlong, 1735-96) ait, Avrupai kadın ve çocuk figürleriyle süslenmiş emaye Çin enfiye şişesi (*sağda*).

Eski Dünya'ya tütün ile birlikte yayıldı, ancak Avrasya kültürleri Güney Amerika'nın tabla ve çubuğunu benimsemediler. Bunun yerine, enfiyenizi yanınızda taşıyabilmenizi sağlayan kişisel enfiye kutularını geliştirdiler. Avrupalılar farklı türlerdeki küçük kutuları tercih ettiler; bu kutular çok sayıda imal edildi ve çoğu zaman da zarif işlemelerle bezendi (*bkz.* Resim 26, *sol*). Ancak bu tarz kutular Çinlilerin işine yaramamıştı, çünkü enfiyeyi nemden korumak için yeterli değillerdi. Kaldı ki ilaçları küçük şişelerde saklamak Çin'de köklü bir uygulamaydı. Bu yüzden Avrupalılar enfiye kutularını, Çinliler ise enfiye şişelerini tercih etmişlerdi (*bkz.* Resim 26, *sağ*). Çinliler, enfiyeyi şişeden alıp burun deliklerine yerleştirmek için şişenin tapasına bağlanmış bir kaşık kullanırlardı. Avrupalılar da arada sırada küçük kaşıklar kullanırlardı, fakat genelde parmaklarının arasına "bir tutam" enfiye almakla yetinirlerdi.

Bütün bunlar bizlere erken modern dönemde yerel ve evrensel arasındaki dengeyi oldukça iyi yansıtan bir görüntü sunar. Tütünün –burna çekme alışkanlığı ile birlikte– hızlı bir şekilde yayılması izolasyonun yerini nasıl etkileşime daha açık bir dünyanın aldığını gösterir. Ama bu bütünleşme hâlâ kültürel farklılıkları silemeye yeterli değildi. Güney Amerikalılar enfiyelerini tablalardan çekmeye, Avrupalılar kutuya ve Çinliler de şişeye koymaya devam ettiler ve seçtikleri objelerin çoğunu atalarından miras kalan sanatsal öğelerle bezediler. Ama yine de uzak kültürlerin birbirlerinin içine sızmaya başladıklarını gösteren nadir de olsa işaretler vardır. Resim 26'da görülen 18. yüzyıla ait iki ayrı enfiye muhafazasının ender görülen benzerlikleri vardır. Soldaki enfiye kutusu Avrupa ürünü olmasına rağmen porselenden yapılmıştır ki, Çinlilere mahsus olan bu malzemeyi Avrupalılar ancak yakın zamanlarda taklit etmeyi öğrenmişlerdi; kapağındaki işlemeler de "Çinvari" üslubun, yani Avrupalıların Çin sanatını taklit etme modasının örneğidir. Buradaki Çin bakışı kutuyu daha egzotik hale getirir ki bu durum da şüphesiz onu, kibar

Avrupalı topluma dâhil olan sahibinin sohbet meclislerinin konusu haline getirecektir. Bu arada sağdaki şişe her ne kadar Çin'de yapılmış olsa da, yapımında Avrupalılardan alınmış emaye tekniği kullanılmıştır ve üzerindeki kadın ve çocuk figürlerinin Avrupa modellerinden geldiği oldukça açıktır. Aynı şekilde burada da, şişeye hâkim olan Avrupai görünüm ona egzotik bir özellik katmaktadır.

Bu çift taraflı egzotiklik arasındaki ahenk sevindiricidir, devam edip etmeyeceği şüphelidir. Dünya daralmaya başlamıştır bile.

BÖLÜM 14
MODERN DÜNYA

I. ZENGİNLER VE YOKSULLAR

Tıpkı insan ırkı gibi, tarihteki gerçekten önemli çoğu gelişme de az çok tek bir kökene sahiptir. Son iki ya da üç yüzyılda modern dünyanın oluşumu bazı açılardan bu gelişmelerden biri olmaya yakındır. Eğer bu dönem içinde dünyanın tarihini şekillendiren en önemli güçleri tanımlamak istiyorsak, tek bir adaya odaklanarak işe koyulabiliriz: Britanya. Bu ada, elbette Japonya gibi kendini dış dünyaya kapatmış bir ada değildi ve Avrupa'daki ticari bağlarından ayrı olarak, Avrupa'nın deniz yoluyla yayılmasında oynadığı önemli rolü kazara üstlenmiş olması mümkün değildi. Britanya bugün üzerinde yaşadığımız dünyanın şekillenmeye başladığı yerdir.

Britanya

Britanya'nın son bin yıllık yerel tarihi, giderek artan birtakım özellikler sergiler. Bu özellikler, eğer dünya tarihinin bir parçası olarak görülürlerse, oldukça iyidirler. Bir gerçek şudur ki, adanın sakinleri hayatlarını oldukça güvenli şartlar altında devam ettiriyorlardı. Kıtadan gelen istilalar ülkede aşırı bir tehlike yaratıyordu tabii, ama bu tehlikeler çok ender yaşanıyordu. Bu tehlikelerin günümüze en yakın olanı İkinci Dünya Savaşı kadar geç bir zamana rastlar. Bir önceki gerçek tehlike de en son 1066 yılında belirmişti. Son iç savaş 17. yüzyılın ortasına, son büyük isyan da 1745 yılına denk gelmişti.

O zamandan itibaren Britanya topraklarına önemli bir askeri harekât gerçekleşmemişti, ancak İkinci Dünya Savaşı sırasında siviller havadan yapılan sürekli bombardımana maruz kalmışlardı. Son on yıllarda ırk ayaklanmaları olsa da soykırım yaşanmamış, küçük ölçekli terörist faaliyetler olsa da kitlesel kıyımlar olmamıştı. Britanya'da yaşayan insanların hukuksuzluktan korkmalarını gerektirecek bir durum yoktu. Olaylar bu şekilde cereyan etmesine rağmen Britanya 18. yüzyıldan itibaren etkin bir polis toplumu haline geldi. Dünya tarihinin genellikle kargaşa dönemlerinden oluştuğunu göz önünde bulunduracak olursak, Britanyalıların içinde yaşadığı güvenli ortamın fazlasıyla olağandışı olduğunu söyleyebiliriz.

Britanya'nın iyi özelliklerinden bir diğeri de izlediği siyasettir. Britanya'da hükümetin meşruiyetini 1688'teki "Şanlı Devrim"den bu yana hiçbir şey kıramamıştı. Bu devrim, izlediği siyaset ile mutlak monarşinin hayaletini canlandıran son Britanyalı hükümdarı azletti. Artık VIII. Henry (1509-47) gibi (frengiden ölmüş ve kendi evlilik sorunlarını çözmek için ülkesini büyük bir dini ayaklanmaya sürüklemiş) safkan bir kralı en azından üç yüz yıl Britanya siyasetinde görmek çok zordu. Britanya'da daha yakın zamanlardaki otoriter idare şekilleri de herhangi bir başarı göstermemişti. Hiçbir zaman askeri diktatörlük ve tek-partili yönetim dönemi görülmemişti. Bunun yerine, sınırlı monarşi ve siyasi temsil ortaçağdan bu yana az çok devam ederek varlığını sürdürdü. Seçme hakkının 19. yüzyıl sonlarında ve 20. yüzyılda gösterdiği genişlemelerle, Britanya sonunda bir demokrasi haline geldi; ama diğer taraftan monarşik ve aristokratik gücün eski görkemi hâlâ devam ediyordu.

Bu siyasi modele daha yaygın bir şekilde eşlik eden özellik "nezaketin" artmasıdır. 17. yüzyıldaki İngiliz iç savaşı sırasında, İngilizler Tanrı için, hiçbir kaygı duymaksızın birbirlerini öldürdüler. Bu olaydan sonra bu faaliyetlerini bıraktılar.

Uzun zaman gözü kapalı vatan haini olarak yaftalanan Katoliklerin oy kullanmalarına izin verildi ve 1829'dan itibaren Britanya'da resmi memurluklara atanmaya başladılar. 2001 yılının Ekim ayında Pakistan'da üç tetikçinin (bunlar şüphesiz Sünni Müslümanlardı) bir kilisedeki on altı Protestan Hıristiyan'ı öldürdüğü bir olay gerçekleşti. Bu olayda Pakistan açısından yabancı olan bir şey vardı: Bundan önce Hıristiyanlar değil de Şii Müslümanlar hedef alınırdı. Britanya'da bunun aksine kimse dinsel bir güdü ile başka bir insanı dini inançlarından ötürü öldürmezdi. Etnik köken daha bölücü bir etkiye sahipti: Etnik ayaklanmalar yaşanırken, ara sıra görülen cinayetlere ise alt sınıflardaki göçmen nefreti ilham veriyordu. Ancak etnik gerginlikler sonucunda öldürülenlerin sayısı yine de Güney Asya standartlarına oranla çok cüzi kalır. Her ne kadar Gallerliler, İskoçlar ve İngilizler her zaman aynı görüşe sahip değilseler de, ölümcül bir karışım oluşturmazlar. Hepsi göz önünde bulundurulursa, aynı fikirde olmamaya razı olmak, Britanya nüfusunun kitlelerine neredeyse tamamen işlemişti.

Yakın zamandaki Britanya hayatının bu üç özelliği köklerini Britanya geçmişinin farklı yönlerinden alır, ancak onun kaçınılmaz şekilde ulaşacağı nokta olarak görülebilmeleri zordur. Örneğin, Britanya'nın Holosen'in başından itibaren ada olduğu gerçeği, bu ülkenin yararına olmuştu. Bu durum, ülkenin dış tehditlere karşı sahip olduğu görece bağışıklığı açıklamaya yardımcı olur. Avrasya sahilinden daha uzağa taşınmış olan Japonya ise bu sayede son iki bin ya da üç bin yılın ortalama olarak en iyi sonuçlarını elde etmişti. Ama başarılı bir yabancı istilasının yokluğu diğer taraftan bir şans meselesiydi; tıpkı dünyanın iyiler ve kötülerle dolu olması gibi. 1588 yılındaki İspanyol istilasına izin vermeyen şey hava şartlarıydı ki aynı şekilde Moğolların Japonya'yı istilasına da hava şartları engel olmuştu. Benzer şekilde İngiliz monarşinin gücünün modern zamanların başında kısıtlanmasının ve

bu kısıtlamanın sürdürülmesinin bir ada ülkesi olmakla ilgisi vardı: Dışarıdan gelecek kesin bir askeri tehditle karşı karşıya olmamak adadaki İngiliz toplumunun erkenden sivilleşmesini mümkün kılmıştı. Ancak ihtimaller fark edilmek zorunda değildir. Ve 16. yüzyıl İngiltere'sindeki alışılmadık ölçüde sivil ortamda bile, kraliyet mutlakıyetçiliğinin başarısız olması riskli bir durumdu: VIII. Henry kendi Reform hareketini başlatıp Kilise'nin malına mülküne el koyarak elde ettiği zenginliği Fransa'ya düşmanlık beslemeyi sürdürme lüksü uğruna çarçur etmeseydi monarşiyi mali olarak Parlamento'dan bağımsız hale getirebilirdi. Britanya'nın modern tarihinin izlediği yol önceden belirlenmiş değildi. Ama hiç şüphesiz, tüm sendromun çok çetin bir nitelik kazanmasında önemli rol oynayan bir şey vardı (ancak ne kadar çetin olduğunu zaman gösterecektir). Bu 1760 yılı civarında başlayan ekonomik değişimdi ve bir anlamda hiç durmadı: endüstrileşme.

Britanya'da endüstri devrimini mümkün kılmada birkaç öğe gerçekten büyük öneme sahiptir: Çok zengin ve çeşitli doğal kaynaklara sahip olan ülke önemli miktarda kömür rezervine de sahiptir; devlet ekonomiyi parçalamak yerine onu korumuş ve Britanya ticaretini ve deniz ötesi yerleşimleri desteklemiştir; ve geleneksel tarım bir kenara bırakılarak tarımsal faaliyetleri ücret karşılığında yapan bir sınıf yaratılmıştır. Ancak böyle olumlu bir hava yaratarak yapılan şey aslında süreci, girişimcilerin kontrolünde teknolojik yeniliğe sürüklemişti. Örneğin, yeni tarz eğirme makinesi pamuk eğirme masraflarını inanılmaz biçimde azalttı ve bu pazardaki payının artmasını sağladı ve bu sayede girişimciler, fabrika sistemindeki üretimi yeniden düzenleyerek yeni teknolojileri kullanmak için teşvik edildiler. Bu tür zincirleme olayların ve onların birbirleriyle etkileşimlerinin sonucu, en azından ekonominin belirli alanlarında ve ülkenin belirli yerlerinde, endüstriyel üretimin eşi görülmemiş şekilde büyümesiydi. Bu gelişmeye, taşımacılık sistemine yapılan büyük miktardaki

yatırımlar eşlik etti (ilk önce kanallar sonrasında tren yolları). Bu da, elbette önemli ölçüde girişimcilerin işiydi.

1850'den itibaren yaşanan endüstrileşme, henüz yarım yamalak olsa da, Britanya'yı hiç olmadığı kadar zengin bir ülke haline getirdi. Yeni zenginliğin dağıtılması belirgin biçimde eşitsizdi, ancak nüfusun büyük kısmı, şimdi gerçek gelirlerinin arttığına şahit oluyorlardı. Bu arada devlet de, bu yeni zenginliğin bir kısmını vatandaşlarının refahını arttırmak, onları eğitmek ve korumak üzere yeniden yatırım için kullanıyordu. Bu zamana kadar Katolikler bir nesildir özgürlüklerine kavuşmuşlardı ve bir sonraki nesilde muhafazakâr bir hükümet genel oy hakkını sağlayacak bir dizi kanun arasından ilk yasayı çıkarmıştır. Bu özgürlüğe kavuşturma süreci sonunda kadınlara ulaşmıştı. Bununla birlikte Britanya modeli elverişli bir hale gelmişti ve Britanyalılar güvenlik, demokrasi ve nezaketi bir vatandaşlık hakkı olarak görmeye başladılar. Böyle bir gelişmenin tutarlı bir endüstriyel ekonomi olmaksızın gerçekleşmesini düşünmek zor olacaktı.

Bir açıklamayı öyküleştirerek bu emsalsiz evrimin taslağını çizmiştim. Ancak hem benzersiz hem de karmaşık olan tarihsel olayları açıklamak zordur ve bu vakada zorlukların o kadar çabuk aşılması gerekti ki tarihçilerin çalışmaları yüzünden yer yerinden oynadı. Onların rakip teorileri genellikle mantıklıdır, fakat çok nadiren ikna edicidir. Britanyalıların gerçekleştirdiği dönüşüm elbette insanın yapabileceklerinin sınırları içerisinde kalıyordu; ancak bu kaçınılmaz mıydı, bu tür bir değişim önünde sonunda vuku bulacak mıydı? Eğer vuku bulacak idiyse neden daha erken ya da daha geç olmamıştı? Öteden beridir Avrasya tarihinden ayrılmış Britanya (daha genel anlamda Avrupa) tarihi açısından mı düşünmeliyiz yoksa Britanya 18. yüzyıl sonlarında aniden kendini bu mizacın içine düşmüş halde mi bulmuştu? Ve bu neden Britanya olmak zorundaydı? Örneğin neden Yangtze deltası değildi? Sorular giderek daha özel hale geldikçe, cevaplar en

azından daha somut olabilir. Bu nedenle kendimize güvenli bir şekilde, Yangtze deltasının kömür rezervlerine erişme olanağına ve deniz yoluyla yayılmaya meraklı bir devlete sahip olmadığını söyleyebiliriz. Ancak daha derine inen sorular sorulsa bunların yanıtlanması zor olabilir. Bu yüzden bu değişimin vuku bulduğunu ve ölçülü bir biçimde devam ettiğini kabul edelim.

Diğer Ülkeler

Peki, bir adanın geçirdiği bu değişim dünyanın geri kalan kısmı için ne ifade ediyordu? Sonuçlar çok derin ve birçok açıdan da yıkıcıydı. Şematize etmek gerekirse, Britanya dışındaki toplumlar için üç temel seçenek vardı: Sanki hiçbir şey olmamış gibi yola devam etmek; doğrudan ya da uzaktan Britanya modelinin bazı biçimlerini benimsemeyi denemek; uygulanabilir bir alternatif bulmak. Son iki yüz yılda gerçekleşen dünya tarihinin büyük kısmı, toplumların genellikle hataları affetmeyen bir ortamda yapmaya çalıştıkları tercihler ve tercihleri hayata geçiriş biçimlerinin tarihidir. Temelde, ileride de göreceğimiz gibi, ilk ve son seçimler işe yaramamıştı; ikincisi ise bazı vakalarda işe yararken diğerlerinde yaramamıştı.

Bir şey olmamış gibi hayata devam etmek, Mayaların yapmaya çalıştıkları gibi, tabiatı gereği saçma bir strateji değildi. Gereğinden fazla tepki göstermek insanların düştüğü genel bir hataydı ve canımızı sıkan sorunların çoğu onlardan uzaklaştığımız takdirde son buluyordu. Fakat modern dünyayı görmezden gelmenin sürdürülebilir bir tavır olmadığı kanıtlandı ve bu girişimlerin birçoğu felaketle sonuçlandı. Örneğin Koreliler, Japonlara benzer bir şekilde kendilerini dış dünyaya kapattılar ki bu dönemde Japonlar tekrar dış dünyaya açıldıkları hassas bir dönemden geçiyorlardı. Kore 1872'ye kadar Çin'i medeniyetin merkezi kabul eden ve Avrupalılar ile Japonları hor gören bir hükümdar tarafından idare edildi.

Sonuçta Japonya bağımsızlığını kazanırken Kore 1905 yılında Japon idaresine boyun eğmek zorunda kaldı; bu badireden ancak Japonların İkinci Dünya Savaşı'nda Amerikalılara yenilmesinden sonra kurtuldular.

Bu örnekte de görüldüğü gibi, moderniteyi benimsemek onu görmezden gelmekten daha iyi bir stratejiydi ve bu stratejiyi güden birçok halk çok iyi sonuçlar elde etti. Modernite, her şeyden öte, kültürle ilgili bir meseledir ve bir kültür bir yerde ortaya çıktıktan sonra başka yerlerde taklit edilebilir; bu durumun örneği ise önünüzde duruyor. Moderniteyi başarılı bir şekilde benimsemiş toplumları üç ana gruba ayırabiliriz. İlk grup Britanya'nın denizaşırı kolonilerinden oluşur: Kuzey Amerika, Avustralya ve Yeni Zelanda. Britanyalı yerleşimciler buralarda hem nüfusun çoğunluğunu oluşturdukları toplumlar meydana getirdiler hem de diğer Avrupalı göçmenlerin de benimsedikleri kendi kültürlerini yaşattılar. Bu toplumlar, endüstri devrimini benimsediler ve Britanya modelinin diğer temel yönlerini ufak tefek zorluklarla da olsa kopyaladılar; aslında dünyanın ilk modern cumhuriyeti olan Birleşik Devletlerin bir süre dünyanın en büyük endüstriyel ekonomisine sahip oluşuna ve orantılı güç kullanışına şahit olduk. İkinci grup ise kıta Avrupalılarıdır. 1815 yılında Avrupa'nın bazı bölgeleri endüstri devrimini yaşıyordu. 19. yüzyılın sonunda Batı ve Orta Avrupa'nın büyük kısmı kesinkes sanayi dünyasına katılmıştı ve günümüzde başarılı modernitenin sınırları çok daha uzak alanlara doğru genişlemiştir. Üçüncü grup ise Doğu Asyalılar ya da onlardan bazılarıdır. Japonya'nın kendisini modern bir toplum olarak yeniden şekillendirmesi 19. yüzyılın sonlarına isabet eder ve ekonomik sıkıntılarına rağmen bugüne değin onlardan biri olarak kalmıştır. 20. yüzyılın ikinci yarısı Çinliler ve Koreliler arasında benzer bir başarıya şahitlik eder, nerede olursa olsun siyasi şartlar serbest girişimi destekler. Her ne kadar yakın zamanda gerçekleşmiş olsa da bu gelişmenin kökleri

eskiye dayanır; Mexico City'de Çinli berberler, 1635 yılında İspanyol rakipleriyle öyle iyi rekabet ediyordu ki İspanyol berberler Çinlilerin piyasa payını kısıtlamak amacıyla belediye meclisine müdahale etmeye çalışmışlardı. Bu Doğu Asya modernleşmesi, başlangıçta Britanya modeli olarak başlayıp sonra Batı modeline dönmesiyle birlikte şimdilerde çok uluslu bir vaziyete kavuşması ile neticelenmiştir.

Bununla birlikte, sanayileşme tüm bu toplumların yaşadığı deneyimden ayrı olarak hiçbir şekilde Britanya'daki kadar tehlikesiz olmamıştır. Birleşik Devletler 1860'larda şiddetli bir iç savaşa sahne oldu. Bu iç savaş modernitenin çok belirsiz olan bir kurumu etrafında baş göstermişti; ülke tarlalarda köle olarak kullandığı hatırı sayılır miktarda siyah nüfusa sahipti. Fransa tarihine, 18. yüzyılın sonlarından itibaren devrimler, istilalar ve derin siyasi fay hatları damgasını vurmuştu; ancak bu devrimlerden ilki, 1789 devrimi, modern cumhuriyetçi stilin ortaya çıkmasında kilit rolü üstlenmişti ki bugün monarşilerin izledikleri siyaset çoğunlukla bu şekilde yürümektedir. Almanya, ancak 1871 yılında bir ülke haline geldi, iki dünya savaşını da kaybetti, İkinci Dünya Savaşı sonunda işgal edildi ve parçalandı; Birinci Dünya Savaşı'na kadar belirgin biçimde otoriter bir devletti ve İkinci Dünya Savaşı'nda da soykırım yapan bir güç olarak karşımıza çıktı. Japonya da daha karmaşık olmakla birlikte yine otoriter bir yol izledi ve Almanya gibi yenilgiye uğrayıp işgal edildi. Bununla birlikte, yüzyılın son yarısında tecrübe edilen olaylar, söz konusu olan modern toplumların bu andan itibaren Britanya örneğinde gördüğümüz tehlikesiz özelliklere sahip olduklarını göstermektedir: Endüstri ekonomisi, ülke sınırları dâhilinde nüfusun çoğu için güvenlik, demokrasi ve nezaketin adil bir şekilde tesis edilmesini sağlayan bir kurum gibi hizmet vermektedir. Bu yüzden, her ne kadar bugünkü dünya savaşlar ve savaş söylentileri ile dolu olsa da, bu savaşlardan hiçbiri başarılı şekilde modernleşmiş ülkeler arasında değildir. Doğru ya da

yanlış, kimse bir dünya savaşının Fransa ve Almanya –geçen yüzyılda iki kere olduğu gibi– ya da Amerika ve Japonya ya da Amerikalılar ve Avrupalılar arasında çıkacağına ihtimal vermez.

Bu iyi bir haber olabilir, ancak diğer taraftan kötü haberlere de açık kapı bırakır. Dünyanın büyük kısmı hâlâ fakir ya da başarılı bir şekilde modernleşmemiş veya henüz modernleşmemiş bir haldedir. Birçok halk, elbette, gönüllü ya da gönülsüz olarak kendi hammadde ve insan gücünü başka halkların modernleşmesine ve onların ürettiklerine pazar sağlamaya harcadı, ancak birçok sebepten ötürü onların gerisinde kaldı. Elbette verim ve başarı şansı açısından bakıldığından bu kategori içinde çok büyük farklılıklar olacaktır. 21. yüzyılın başlarından itibaren, Çin ve belki Hindistan'ın başarı şansı olduğunu düşünmek hiç de hayal değildi, hatta Doğu Avrupa'daki modernitenin sınırları sonunda çok daha doğuya ulaşacak ve Latin Amerika'nın bazı kısımları (Mayalar tarafından yerleşilmemiş olan yerler) geçmiştekinden çok daha iyi olacaklardır. Diğer taraftan, Sahra Altı Afrika için söylenenler hakkında biraz iyimser olunabilir (Angola olmasa da Güney Afrika buna istisna teşkil eder). Daha şaşırtıcısı, aynı şeyin İslam dünyası için de geçerli olmasıdır; bu zamana dek zenginliğin gerçekten önemli bir miktarı, petrolün fazlaca bulunduğu toplumların (Suudi Arabistan gibi) ya da Çinlilerin (Malezya'daki gibi) elindeymiş gibi görünmektedir. Ancak gelecek acımasız ya da ümit verici olsa da, yeni binyılın başlangıcından itibaren, dünya zenginlik, güvenlik, demokrasi ya da nezaketini endüstri devriminden almış toplumlarla doludur.

Moderniteyi benimsemekte başarılı olsun olmasın, bu girişimi yapmış olan tüm toplumlar Britanya'nın (ve onun Britanya kökenli denizaşırı halkının) neredeyse hiç önemsemediği fakat Kentli Ethelbert'in uzun zaman önce parmak bastığı bir sorunla karşılaşmıştır. Modernleşen bir dünyada,

bir toplum, kendisine atalarından miras kalan kültürün şu ya da bu şekilde "Y2K* uyumlu olmadığını" muhtemelen keşfedecektir; Nijeryalı Hıristiyanlar 2000 yılında İslam hukuku hakkında sarf ettikleri hiç de nazikçe olmayan sözlerle bu tür şeyi ima etmişlerdir. Halklar, bu kitapta da gördüğümüz gibi, yeniliklere kolayca adapte olabilirler, ancak atalarından miras aldıkları kültürden yabancıların yaptığını yapmak uğruna vazgeçmeye pek sıcak bakmazlar. Bu şartlar altında, taviz vermeyi sağlayacak doğal bir itki gereklidir ve başka şeylerin yanı sıra milliyetçilik bu tavizin adı olmuştur.

Eğer milliyetçiliğe bir örnek vermek istiyorsak, İrlanda'dan daha öteye gitmemize gerek yoktur; bu adanın son birkaç yüzyıllık tarihi deneyimi her şeyi ile Britanya'nınkinden daha tehlikelidir. İrlandalıların komşularıyla birlikte varlık gösterecekleri modern dünyanın bir parçası haline gelmeleri gerektiğinin farkına varmaları çok uzun zaman almamıştı. Aslında, henüz 1790'larda bir İrlanda milliyetçisi, İrlanda'nın özgür olduğu ve iyi idare edildiği takdirde "sanat, ticaret ve üretimde bir balon gibi yükselip İngiltere'yi çok arkada bırakacağı" düşüncesinde ısrar ediyordu. İrlandalılar, nüfuslarının büyük kısmının anadili İngilizce olan insanlardan oluşmasının ne kadar büyük bir avantaj olduğunun farkındaydılar. İki dili de bilen bir milliyetçi 1833 yılında "İngiliz dilinin çok faydalı oluşu, onun tüm modern iletişimin aracısı olmasından kaynaklanmaktadır" şeklinde bir gözlemde bulunmuş ve "İrlanda dilinin hiç hayıflanılmadan zaman içinde terk edildiğine" şahitlik etmiştir. Fakat onların İrlandalı olmaktan vazgeçmeye niyetleri yoktu ve sonunda önemli bir noktaya temas etmek üzere bir zamanki ulusal dillerini duygusal bir şekilde tekrar canlandırmak için çok büyük enerji sarf ettiler, çünkü "kendi dili olmayan bir millet, yarım bir millet" demekti. Hepsinden

* Y2K Problemi: 1 Ocak 2000 tarihinden itibaren eski bilgisayar ve yazılımlarda görülen ve tarih ve zamanla ilgili işlemlerde hatalı sonuçlara yol açan bir yazılım hatasıdır (Çev. n.)

önemlisi, Britanyalıların Britanya işgücü piyasasına İrlandalıların girmesini engellememelerini istiyor, ama asla onların idaresi altına girmek istemiyorlardı. 1847 yılında radikal bir milliyetçi "benim hedefim fethe son vermek; sadece onun bir kısmını değil, 700 yıllık fethi tam ve eksiksiz olarak ortadan kaldırmak istiyorum" demişti. Kısacası, İrlandalılar tıpkı Britanyalılar gibi modern olmak istiyorlardı, fakat aynı zamanda kendileri gibi olmak ve kendilerini yönetmek de istiyorlardı. İrlanda milliyetçiliği faaliyetlerini her iki kolda da meşrulaştırdı. İrlanda'nın dışında, bu tür çabaların önemli kültürel ve siyasi şartları toplumdan topluma değişiyordu, ancak temel fikir her yerde aynıydı: Şu anki kültürünüzü atalarınızdan miras aldıklarınıza sıkı sıkıya bağlı kalarak modernleştirin.

Bu ironik bir biçimde şu anlama geliyordu: Milliyetçiler bir taraftan geleneksel kültürlerini tasfiye ederken bir taraftan da onu koruyorlardı; kutsal inekleri kaygısızca benimserken onları kesiyorlardı ve kültürlerinin bundan sonra işlerine yaramayacak kısımlarına çok az sabır gösteriyorlardı. Elbette koruma ile tasfiye arasına çizgi çekmek zor ve tartışmalı bir mevzuudur. Bu durum için Japonya'da, 1868'taki Meiji Restorasyonu'ndan sonraki döneme ait sayısız örnek bulabiliriz. İkili devletin sona ermesi modern Japonya'nın kuruluşu anlamına geliyordu. Mori Arinori 1889 yılında İse tapınağına yaptığı bir ziyaretin ardından suikasta uğramış laik bir milliyetçiydi; anlatılanlara göre, tapınaktaki iç mabedi gizleyen perdeyi kaldırmak için elindeki bastonu kullanmıştı. Mori 1873 yılında Japoncayı bırakıp İngilizcenin makul bir şeklini konuşmaya başlamak gerektiğini bile ileri sürmüştü. 14. yüzyılda imparatorluğun yeniden kurulmasının trajik kahramanı olan Kusunoki Masaşige'ye büyük hayranlık duyuyordu. Onun aksine doğrudan modernleşmeci olan Fukuzava Yukiçi'ye (öl. 1901) göre, "köpekler gibi ölen" ve hayatlarını bir hiç uğruna harcayan kraliyet yanlılarına gerek yoktu; ancak Masaşige hakkında konuşurken böyle bir dil kullanmak-

tan kaçınacak kadar da akıllıydı, ondan bahsederken şöyle diyordu: "Onun ruhuna hayran olabiliriz, ancak onun yaptıklarını kendimize model olarak alamayız" (Fukuzava'ya göre, bugün yaşamış olsaydı, Masaşige daha farklı davranırdı). Başka bir skandalda baş aktör olarak, 17. yüzyılda şekillenmiş Çin geleneğinde yetişmiş ve görüşleri tamamen kitabi kalan Profesör Kume Kunitake'yi görmekteyiz. 1891 yılında Japonların yerel Şinto dini hakkında yazdığı tarihi bir makalede ondan "ilkel ibadet şeklinin canlanışı" olarak bahsetmişti. Makale Şintocuları günahkâr olarak ilan etmiş ve Kume bu yüzden üniversitedeki görevinden istifa etmeye zorlanmıştı. Sonraki tartışmalarda dünya hükümetine inanan bir bilim adamı ve milliyetçilik karşıtı olarak araştırmanın özgürlüğünü savundu; ancak akranları Walter Scott'ın romanlarını *Genji'nin Öyküsü*'nden daha kolay okuyan ilerici bir milliyetçi, "kamusal bir sorunu kraliyet ailesi ile ilişkilendirmekten uzak durulması" gerektiğinde ısrar etti. Uzun lafın kısası, milliyetçilerin övmeyi seçtikleri kültürün kendine has özellikleri ne olursa olsun, bütün milletlerin seçkinlerinin evrensel bağlamda faaliyet gösterdikleri takdirde birbirlerine çok benzeyeceği gerçeğine boyun eğmek zorunda kaldılar. Bunun dışındakiler ise zaman aşımına uğramış dar kafalılardan ibaretti.

Buraya kadar giderek modernleşen dünyada yer alan geleneksel toplumların tercih ettiği iki seçeneğe göz attık: Sanki hiçbir şey olmamış gibi yoluna devam etmek ya da Britanya modelinin bazı yönlerini benimsemek. Geriye üçüncü seçenek kaldı: Britanya tarafından başlatılan modernleşme biçimine radikal bir alternatif aramak. Bu da tabiatı gereği mantıksız bir fikir değildir. Britanya modernleşmesinin bazı açılardan yerel tarihin kendine has bir ürünü olduğunu kabul etmek oldukça mantıklıdır ve hatta bu modernleşmeyi benimseyenler onu farklı biçimlerde kendi istedikleri gibi şekillendirmişlerdi. Örneğin, Britanyalılar Hıristiyan'dı, ancak Doğu Asya modernleşmesine baktığınızda, modern olmanız

için Hıristiyan olmanız gerekmiyordu. 19. yüzyıl Japon bilginlerinden biri, ülkesinin modernleşmesi başlamadan önce aşağılayıcı bir ifade ile "Hıristiyanlık Budizm'in saçlı halidir" demişti. Tartışmayı bir adım daha öteye taşıyacak olursak, modern dünyada daha etkin bir biçimde yaşamak için başka yollar olabilir mi ya da modern dünya hepten değiştirilebilir mi? Ne de olsa Britanyalılar modernleşmeyi güç bela başarmışlar, modernleşmenin ne olduğunu ancak modernleştikten sonra kavrayabilmişlerdi. Modernleşmenin önemi anlaşılınca tüm olgunun üzerinde yeniden düşünülerek radikal siyasi harekete tercüme edilmesi mümkün oldu. Fikir akla yatkındı, ancak bu tarz girişimler cesaret verici değildi.

Bu hareketlerin açık ara en süreklisi Marksizm'di. İnsan toplumları ve özellikle de sanayi toplumlarına ilişkin olan bu teori 19. yüzyılda icat edildi ve geniş ölçüde 20. yüzyılın Komünist partileri tarafından uygulandı. En sabit bileşeni, sanayi toplumunun kuruluşundan bugüne var olan pazar ekonomisine olan nefretiydi. Başlangıçta, siyaset kanalıyla ileri sanayi toplumlarını geleceğin sınıfsız refah toplumuna ve siyasi bir devrime sürüklemek niyetindeydiler. Aslında, az gelişmiş ülkelerdeki siyasi ve ekonomik gücü bir araya getirebilecek bir yöntem olarak tasarlanmıştı. Yöntem ilk kez 1917'de Rusya'da Ekim Devrimi ile uygulandı. Tüm yetke bir araya getirildi: Sovyet Birliği süper güç haline geldi ve Komünist Çin uluslararası arenada önemli bir aktör oldu. Marksizm'in yapmadığı şey idare ettiği topluma özgürlük ve refah getirmekti ve yüzyılın sonuna doğru yıkıldı. 21. yüzyılın başında, bu bağlamdaki ülkelerde, Komünizm ya Rusya'da olduğu gibi siyasi güçten feragat etmiş ya da Çin'de olduğu gibi serbest pazara duyulan geleneksel düşmanlıktan vazgeçme bazında devam ettirilmişti.

Marksizm'in en güçlü yönlerinden biri, modern dünyanın geleceğini ve bu gelecekte yaşamanın nasıl bir şey olacağını anlama kararlılığında yatmaktadır. Böylece Marksizm

düşmanlarının kâbusu, her ne kadar 20. yüzyılın sonunda bu kâbusu artık kimse görmüyorduysa da, komünistlerin kapitalistlerinkinden daha etkin bir topluma ulaşmalarıydı. 1929 yılında Stalin, "Elimizdeki tüm olanaklarla sanayileşme yolunda ilerliyoruz" diyor ve ülkesinin "saygın kapitalizmi" ve onların "medeniyetini" geride bırakacağına inanıyordu; "hangi ülkelerin geri hangilerinin ileri olarak sınıflandırılabileceğini ileride göreceğiz" (İrlanda balonu ile karşılaştırın). Seçimli demokrasilerin düzensizliğine ve pazar ekonomisine sarılanlar sosyal evrimin dinozorları, Marksistlerse planlı ekonomileri ve zalimce merkezileşmiş iktidar yapılarıyla memeliler olacaklardı. Aynı şekilde, bu gelecekçi kuramın önemli zayıflıklarından biri, atalarından miras aldıkları inançlardan ve sıradan insanların kültüründen yoksun olmaları ve onlara kuramlarında yer vermemeleriydi. Bu sayede Marksizm kimliğin önemini azalttı. Belki de bu yüzden, işe yaramadığı anlaşıldıktan sonra neredeyse iz bırakmadan ortadan kayboldu. Ama ironik olarak, önemli başarılarından bazıları, Marksistlerin ülkelerini yabancı düşmanlara karşı savunan milliyetçi rolleri üstlenmeleri ve kendilerini milliyetçilerden daha iyi yansıtmaları sayesinde elde edilmişti. Bu durum Çin ve Vietnam'da görülmüş ancak Rusya'da görülmemişti.

Eğer modern dünyada yaşamak için bulunmuş ve bizim ilgimizi çeken alternatif bir yol varsa, o da İslamcılık, siyasal İslam ve aşırı İslamcılık gibi çeşitli isimler verilen olgudur (burada bizim ilgilendiğimiz nokta Batı modernleşmesini iyi bir şekilde benimsemiş Müslümanlar değildir). Bu hareketin kökleri 18. yüzyılda Arabistan'da ortaya çıkan Vahabiliğe dayanır, ancak modern dünyaya bir tepki olarak 20. yüzyılın başlarında şekillenmiş ve aynı yüzyılın sonlarında İslam dünyasının siyasetinde önemli bir unsur olmuştur. Güç ve zayıflık açısından bakıldığında, Marksizm'in tersine çevrilmiş hali gibi görülür. En azından niyet açısından aşırı İslamcılık o kadar da gelecekçi değildir; onun amacı tüm dünya-



Resim 27: 20. yüzyıl başlarında Fransa, Güney Amerika ve Çin'de başvurulan bir tütün kullanma sistemi.

daki Müslümanların kültürel mirasının bir parçası olan altın çağı yeniden canlandırmaktı. Toplumların dini değerlerinde yankı uyandırdı ve Müslümanların Batı'ya ve Batı'nın askeri müdahaleleri ile kültürel saldırısına duyduğu öfkeyi körükledi. Bu bağlamda kültürleri birbirinden uzaklaştırabilmek için (dinin şimdilerde Batı'da yükselen bir değer olduğu ortak kanısının aksine) geleneksel tek tanrılı dinlerin bu ayrılığı yaratma yeteneğini etkin bir biçimde kullandı. Böylece, Marksizm'in aksine ve milliyetçilikten daha geniş bir kapsamı olduğundan, aşırı İslamcılık yandaşlarının geçmişine sadık kalmayı sağladı. Ama eğer İslam mirası ile bağları belirgin ve sağlamdıysa, safkan modernleşmeye olan bağlılığı aynı sebeple şüpheliydi. 21. yüzyılın başlarında, aşırı İslamcıların düşmanlarının kâbusu, Müslüman bağnazların daha etkili bir yönetim tekniği geliştirerek dünyayı ele geçirmeleri değil, uygun teknolojiyi ele geçirmeyi başarıp dünyayı mahvetmeleriydi. Marksizm'in aksine, aşırı İslamcılık ne kadar süreceğini ve nasıl olacağını söylemek zor olsa da kesin bir

geleceğin güvencesini veriyor gibi görünüyordu. Köktenciliğin elbette modern dünyada yaşamaya uygun olamayacak kadar katı bir yaklaşım olduğu ortaya çıkabilirdi; tıpkı denize işaret koymak için sandalın küpeştesine çentik açmak gibi. Şu halde, birisi Marksizm gibi onun da eninde sonunda tedavülden kalkacağını umabilirdi. Bunun yerine, köktencilik nihayetinde modernleşme cevheri (modern zenginlik ve gücün sosyal ve kültürel altyapısı) ile yarışacak esnekliğe sahip olduğunu kanıtladı. Bu bağlamda Meiji Restorasyonu'nu hatırlamak faydalıdır: 19. yüzyıl Japonya'sı, binyılın büyük kısmında sürüncemede kalmış olan geçmişe dönme bahanesi ile modern dünyanın davetsiz misafiri olmuştu. Japon kültürüne, şu anki aşırı İslamcıların coşkusuna çok da iyi oturmayan bir eklektizmin damga vurmuş olduğu doğrudur. Ancak İran vakasına bakınca, bu coşku 1979'taki köktenci devrimden beri giderek hararet kazanıyordu. 21. yüzyılın ilk yıllarında, devrimci mirasın, gerçekten inkâr edilmeksizin, modern ulusların inşasına hizmet edeceğini düşünmek hiç de zor değildi. Eğer bu olursa, İran bağlamındaki köktencilik milliyetçiliğin bir çeşidi haline gelecektir. Sünni köktencilik de eninde sonunda aynı yola sapabilir. Marksizm ile arasında bir açıdan hâlâ ilginç bir benzerlik vardır: Köktencilik anti-emperyalist bir tavır olarak siyasi başarıya çok yaklaşmıştı. Olası neticesi ne olursa olsun, aşırı İslamcılığın modernleşmeyle uzlaşıp uzlaşamayacağı bilinmese de modern olmanın başka bir yolu olması ihtimal dâhilinde değildir. Bu noktada bugünün daha sağlam olan zeminine dönelim.

Günümüz Dünyası

Bir bütün olarak değerlendirildiğinde, 18. yüzyıl Britanya'sında başlayan süreç dünya üzerinde yaşayan her toplumu etkiledi. Bu durum dünyayı, insanlığın varoluşundan bu yana benzeri görülmemiş bir homojenliğe taşıdı (örnek olarak, Resim 27'de gösterilen tütün kullanma sisteminin yarattığı kültürler arası

benzerliğe bakabilirsiniz). Fakat bu aynı zamanda insanlar arasında büyük eşitsizliklere sebep oldu. Bu eşitsizlikler, elbette, dünya tarihinde yeni bir şey değildi. Son iki yüzyılda meydana gelen medeniyet çatışmalarının pek azı İspanyolların 16. yüzyılda Yeni Dünya'yı işgali sırasında ortaya çıkan eşitsizlik kadar büyük bir eşitsizliğe sahne oldu. Ancak ekonomik, siyasi ve kültürel güçteki derin eşitsizlik sanayi devrimi ile gerçekleşti, zamanla daha çok insanı etkiledi ve bugün yaşadığımız dünyanın nerdeyse tamamını hâlâ etkilemeye devam etmektedir. Bu aynı zamanda çok büyük bir kızgınlık da yarattı. Kaçak siyah bir köle olan Frederick Douglass, 1852 yılında her yıl kutladıkları bağımsızlık gününde beyaz Amerikalıları kastederek şöyle dedi: "Sizin atalarınızdan kalan adalet, özgürlük, refah ve bağımsızlık mirasını siz kendi aranızda paylaştınız, ama bize bir şey kalmadı." Konuşmasının sonuna şunu ekledi: "İğrenç barbarlık ve arsız ikiyüzlülükte Amerika rakipsizdir." Douglas tarafından kelimelere dökülen duygular bugünün dünyasına pek tanıdık gelmektedir.

19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başında Britanya –ve emperyal kulübe başarılı bir şekilde katılmış olanların– bu kulübün dışında kalan ülkelerin halklarını *kolayca* yönetebilmiş olması yukarıda söz ettiğimiz eşitsizliğin belirtilerinden biridir. Afrika kıtasının, 19. yüzyılın sonlarında Avrupalı güçler tarafından paylaşılması buna bir örnek teşkil ederken, Doğu Asya'da Japon İmparatorluğu'nun Çin ve Kore'nin aleyhinde genişlemesi de başka bir örnektir. 20. yüzyılın ortalarından itibaren bu tür biçimsel imparatorlukların miadı büyük ölçüde dolmuştu. Bununla birlikte, mesele modernleşmenin gücünü kaybetmiş olması değildi fakat daha ziyade dağılımının farklılaşmasıydı. Modernleşme süreci, modernleşmeyi herhangi bir seviyede henüz önemsemiş toplumlar dâhil olmak üzere modern elitleri yaratmıştı ve bu elitlerin varlığı doğrudan emperyal idareyi genişletmek şöyle dursun siyasi ve ahlaki

açıdan sürdürmeyi bile zorlaştırmıştı. Bu yüzden günümüz dünyası imparatorluklardan ziyade uluslara bölünmüştür. Hatta Rus imparatorluğu, her ne kadar şimdi son bulmuş olsa da Komünizm sayesinde diğerlerinden daha uzun süre hayatta kalmıştı. Fakat dünyanın birleşik ya da bölünmüş uluslardan oluşan görünen yüzünün arkasında, uluslararası ilişkilerin resmi ve gayrı resmi yapıları başarılı bir modernleşmenin, kontrolü elde tutmanın bir önkoşulu olduğunu göstermektedir.

Bütün bunlara rağmen bu eşitsiz dünyayı eskisinden daha duyarlı bir hale getirmeye yarayan bir değişim vardır. Onuncu Bölümde gördüğümüz gibi bir şehir devleti ortamında, bölgesel krallıkların aksine, seçkinler kitlelerin çektiği acıyı çekmeye mahkûmdular. Benzer şeyler bugün yaşadığımız dünyada daha geniş bir biçimde görülebilmektedir. 1840'larda Britanyalı seçkinlerin, birkaç yüz kilometre ötede Britanya idaresi altında sefalet çeken İrlandalı çiftçileri görece ilgisiz bir şekilde izlemeleri mümkündü. Bugün Britanya kendisine çok uzak olan ve üzerlerinde hiçbir siyasi sorumluluğa sahip olmadıkları bölgelerdeki açlıkla savaşa iştirak etmektedir. Gösterilen hassasiyetteki bu değişimi bir şey açıklayabilir ve şüphesiz bu şey önceden de mevcuttu. Bugün Britanya, dünyanın daha az ayrıcalıklı yerlerinde olan kötü şeylere eskiden olduğundan çok daha fazla ilgilenmektedirler. Fakat hassasiyette meydana gelen bu değişim, daha maddi etkenlerden önemli takviyeler aldı. Günümüzde uzak bölgelerde baş gösteren korkunç olaylar, ortaya çıktıkları talihsiz ülkelerin sınırlarını aşmanın yolunu bulmuştur; örneğin, bunlar mülteci seli yaratma eğilimindedir ki bu durumdan herkes etkilenebilir. Bunun doğuracağı etki elbette değişkendir. Örneğin Orta Afrika'daki soykırım sonucu oluşan mülteci selinin Avrupa'yı basması pek muhtemel değildir, oysa Kuzey Afrika ve Balkanlar'da çöken devletlerden gelen mülteciler ise başka bir konuydu. Fakat bu etkinin doğası ve görece yeni karakte-

ri belirgindir. Dünyanın zenginleri bu doğrultuda fakirlerin ve daha genel anlamda kendilerini şu anki dünya düzeninin yanlış tarafında bulan insanların, çaresizliğini azaltmak için bir kaygı taşımaktadırlar. Bu kaygının yersiz olmadığı 2001 sonbaharında anlaşılmıştır.

II. YÜKSEK KULELER

"Nerede olursanız olun, sağlam ve tahkim edilmiş kaleler içinde bulunsanız bile ölüm size ulaşacaktır" (Kuran, Nisa, 78). Bu ayet, kâfirleri tehdit ediyor gibi gözükse de aslında daha çok inananları hedef almaktadır. Allah, Kuran'da genellikle inananları mücadelelerinde daha cesur olmaya teşvik eder ve bu amaçla her ne şekilde ölürlerse ölsünler, ölümlerinin şerefli bir biçimde olacağına işaret eder. "O halde, dünya hayatını ahiret hayatı karşılığında satanlar, Allah yolunda savaşsınlar. Kim Allah yolunda savaşır da öldürülür veya galip gelirse, biz ona büyük bir mükâfat vereceğiz" (Kuran, Nisa, 74). Muzaffer olmanın ölmekten daha değerli olacağını ummak doğal bir insan tepkisi olabilir, fakat durum pek de öyle değildi: "Allah yolunda öldürülenleri sakın ölüler sanma. Bilakis onlar diridirler, Rableri katında Allah'ın, lütfundan kendilerine verdiği nimetlerin sevincini yaşayarak rızıklandırılmaktadırlar" (Kuran, Âl-i İmran, 169). Daha da iyisi, bir insan aynı zamanda hem muzaffer hem de maktul olabilir ve bu sayede her iki dünyada da mesut olabilir mi? Her ne kadar böyle bir düşüncenin teröristler tarafından yapılmış intihar saldırılarına İslami bir meşruiyet kazandırıp kazandıramayacağı meselesi çetrefilli yasal soruları beraberinde getirir. Fakat bu tür saldırılara eşlik eden sarhoş edici bir retorik oluşturabileceği kesindir.

11 Eylül 2001 tarihinde bir grup Müslüman terörist, Amerika Birleşik Devletleri'nde dört uçak kaçırdı. Bunlardan iki tanesini New York'taki Dünya Ticaret Merkezi'nin ikiz kulelerine, bir tanesini Washington'daki Pentagon binasına çarp-

tırarak binlerce insanın ölümüne sebep oldular. Dördüncü uçak ise, yolcuların direnişi sonucunda Pennsylvania'da bir köye düştü ve sadece içindekiler öldü. Bu dikkat çekici saldırıları kimse üstlenmedi, fakat bunların bazı sebeplerden ötürü El-Kaide olarak bilinen örgütün işi olduğu düşünüldü. Bu, zengin Suudi ailesinin yüzkarasının bazı güçlü ortakları ile birlikte bir araya getirdiği inanılmaz derecede büyük bir terörist ağdı. Hareketin kökü, 1980'lerde Afganistan'ın Sovyet işgaline karşı gösterilen başarılı direnişe dayanıyordu. Amerika bu direnişe Pakistanlılara silah ve para yardımı yaparak destek vermişti. 1989'da Sovyetlerin bölgeden çekilmesi ile Afganistan'da Taliban'ın zaferi ile sonuçlanan uzun süreli bir iç savaş vuku bulmuştu. Taliban, Pakistan ve sonra da El-Kaide ile sıkı bağları olan aşırı İslamcı bir milis grubuydu. 1996'da Kabil'in ele geçirilmesi ile Taliban'ın kazandığı zafer, ülkenin büyük kısmının özgürlüğüne kapı açtı ve örgüt İrlanda Cumhuriyet Ordusu gibi uzun yıllar faaliyet gösteren grupları gölgede bırakacak kapsamda terörist eğitim kamplarını kurdu. Bu ağ zaten Amerikan hedeflerini birden fazla kez vurmuştu, ancak 11 Eylül olayı farklı bir nitelikteydi.

2001'in son aylarında herkesin dikkati bu olaylar üzerinde toplandı ve hatta bazı gözlemcilere göre bu olaylar dünyayı dönüştürmüş gibi görünüyordu. Coşkulu duygusal akımlar İslam dünyasında hızla yayıldı ve bir gece içinde ülkeler arasında Müslüman sorununa karşı beklenmedik kamu vicdanı oluştu (dünya üzerindeki İslam nüfusunun yayılımı bu türden birçok ülke olduğunun kanıtıydı). Ama aynı zamanda saldırıların uzun vadeli etkileri hakkında şüpheci olmak da mantıklıydı. El-Kaide'nin İrlanda Cumhuriyet Ordusu'nu gölgede bırakmasını sağlayan mutlak surette iki şey vardır: Afganistan'ın açık arazilerinde faaliyette bulunmaları ve casuslarının dünyanın büyük kısmında rahatlıkla dolaşma kapasitesine sahip olmaları. Uluslararası tepkinin şiddeti, Amerika'nın verdiği askeri karşılığın ölçüsü ile birleşince onu alışılmadık bir hale soktu ki bu

şartlardan herhangi biri tatmin edici olmaya devam edecekti. El-Kaide zayıf bir güç olmamasına rağmen, kendisini aynı ölçüde yenileyebileceğini düşünmek biraz zordu. Bir biyolojik ya da nükleer kıyametin başlatıcısı olmanın dışında, uluslararası ilişkilerin geniş-çaplı yapısına onun amaçlarına uygun şekilde yön vermeye muktedir olması muhtemel görünmüyordu. Aslında, uluslararası sahnedeki bir oyuncu için bu durum hayalperest gibi görünmenin başlangıcıydı. Kendini düşman edinme işine adayan bir hareket olarak çoğunluğu Müslüman olmayan dünyada yaşamak için uygun görünmüyordu (Amerikalıları, Avrupalıları, Rusları, Hintlileri ve Çinlileri aynı anda kendine düşman etmeyi başarmıştı).

Fakat hareket gerçekten çok mu hayalperestti? Sonuçlarının gerçekten ne olacağını düşünmeksizin mi kâfirleri katlediyorlardı? Anlaşılır biçimde, Amerikalılar özellikle bu şekilde düşünmeye ve teröristlerin, kendilerine karşı duydukları anlamsız nefretten dolayı Amerikalıları hedef aldıklarını doğal karşılamaya eğilimliydiler. Elbette örgüt onları sevmiyor ve öldürmekte de tereddüt göstermiyordu; zaten birkaç sene önce onlara karşı cihat ilan etmişlerdi. Aslında bunu açıklamak zor değildi. Dünyanın en zengin ve en güçlü ülkesi olan bir ulusun, dışişlerini idare biçimi bir nezaket örneği olsa bile, durumu diğerlerine göre daha kötü olan ulusların kinini kazanması çok muhtemeldi. Dahası, İslam dünyasında Amerika'nın İslam düşmanı olduğu düşüncesi oldukça yaygındı. Tamamen gerçekçi bir değerlendirme ile yaklaşılırsa elbette değildi. Bir süper güç politikalarını dünyanın farklı bölgelerindeki çok çeşitli menfaatleri üzerine kurmak zorundadır ve dünya dini gibi dallanıp budaklanmış bir şeye karşı istikrarlı bir evrensel tutumun maliyetlerini karşılayamayabilir. Fakat Arap dünyasının Amerika Birleşik Devletleri'nin üstlendiği rolü olumsuz bulması için özel sebepleri vardır ve El-Kaide üyelerinin çok büyük bir kısmı Arap ülkelerinden toplanmış gibi görünmektedir.

Amerika'nın Arap dünyasında izlediği siyaset iki temel yükümlülük etrafında şekillendi ki bunların her ikisi de kesin olarak dış gerçekliklere bağlıydı. Bunlardan biri İsrail devletinin refahını sağlamaktı ve bu Amerika Birleşik Devletleri'nin iç siyasetine işlemişti. İsrail 20. yüzyılın başında, ulusal özgürlük ve sömürgeleştirmenin alışılmadık bir şekilde birleşiminden ortaya çıkmıştı. Araplar bu sömürgeleştirmenin daha çok farkındaydılar, çünkü masrafları onlara ait olmak üzere gerçekleşmişti. İsrail'in refahını garantiye almak aynı zamanda onunla uzlaşmaya varan rejimleri de desteklemek anlamına geliyor ve böylece de büyük ihtimalle Arap davasına ihanet etmiş gibi görünüyorlardı. Diğer bir yükümlülük de İran Körfezi'nin petrol üreten bölgelerindeki önemli rejimlerin, özellikle de Suudi Arabistan'ın istikrarını sağlamaktı. Bunun sebebi Amerika'nın da dâhil olduğu sanayileşmiş dünyanın petrol ithalatına fena halde bağımlı olmasıdır. Suudi devleti bir kraliyet ailesi tarafından yönetiliyordu ve bu ailenin 18. yüzyıldan beri gösterdiği üreme başarısı herhangi bir Avrupalı hanedanı çok geride bırakmıştı. Bir benzetme yapmak gerekirse, Amerika Birleşik Devletleri'nde en güzel iş fırsatlarının George Washington'ın yarım milyon kadar torunu tarafından değerlendirildiğini hayal edebiliriz. Bu her ne olursa olsun dikkate şayan bir aile başarısıydı, fakat modern dünyada sonuçları cumhuriyetçi ya da İslamcı söylemde meşrulaştırmak kolay değildi. Kısacası, ne İsrail'e ne de Suudi Arabistan'a karşı olan yükümlülüğü, memnuniyetsiz toplumlardan ve rağbet görmeyen rejimlerden oluşan Arap dünyasında iyi görünmek için uygun olan bir yol değildi. Tüm bunlar kinci bir Amerikan karşıtlığı ile dolu olan damarı güvence altına almıştı ki El-Kaide hiç çaba harcamadan ilgi çekebilecekti.

Fakat terörist saldırılar hakkındaki eleştiriler, o zamanlar El-Kaide'nin hırslarının arkasındaki itici gücün Amerikan karşıtlığı olduğu sonucunun çıkmadığı yönündeydi. El-Kaide'nin lideri Amerikalılar ya da İsrailliler hakkında konuşurken kıs-

men ruhsuz bir retorik kullanıyordu. Konuşması Suudi rejiminden söz ederken canlanmaya başlıyordu ve örgütün Arap dünyasının başka yerlerinden gelen üyeleri büyük ihtimalle kendi ülkelerindeki rejimler için aynı şeyleri düşünüyorlardı. Gerçek stratejik hedefleri en olası haliyle duygularını basit bir şekilde dışa vurmak ya da dünyayı altüst etmek değil, İslam –özellikle de Arap– ülkelerinde iktidarı ele geçirmek ve onları İslamlaştırmak, "Talibanlaştırmak"tı (bu sözcük saldırıların ardından genel kullanıma girmişti).

Bu tutku aşırı İslamcılık kadar eskiydi. Köktenciler uzun zaman belli yöntemler denediler; Müslüman ülkelerdeki rejimlerin içine sızmak ya da onları devirmek için ellerindeki tüm imkânları kullanarak arayışa girdiler. 20. yüzyılın sonunda, neredeyse bütün Müslüman ülkelerde siyasetin rengini değiştirdiler. Mısır'da devlet başkanına suikast düzenlediler; Sudan hükümetinde yol gösterici bir rol üstlenmeyi başardılarsa da devam ettirmede başarılı olamadılar; Cezayir'deki iç savaşı kaybetmekle birlikte Afganistan'dakini neredeyse kazandılar. Köktenciler Sovyet istilasına direniş sırasında halkın desteğini sağlamak için olağanüstü bir imkân bulmuştu. Ama genel stratejileri başarısızlığa uğramıştı, çünkü belki de var olan rejimler iktidarlarına sıkı sıkıya tutunmuşlardı, belki de köktencilerin Müslüman ülkelere yaptıkları saldırılar Müslüman kardeşlerini öldürmüştü (bir El-Kaide kitapçığında salık verildiği üzere tespihlerine zehir püskürtmüşlerdi) bu yöntem İslam düşüncesini birleştirmekten ziyade parçalamayı garanti ediyordu. Köktencilik hiç şüphesiz en çok İran'da başarılı olmuştu. 1979'daki devrim ile monarşinin ortadan kaldırılmasının ardından İslam cumhuriyetinin kuruluşunda tedavüle çıkan köktencilik, o veya bu şekilde yakın gelecekte devam edecek gibi görünüyordu. Fakat yüzyılın sonunda yönetici din adamları manevi üstünlüklerini kaybediyorlardı. Seçmenler –etkin bir anayasal İslam cumhuriyeti olan İran'da bu kitlenin olması normaldi– rejimin ekonomik yetersizliğin-

den ve kültürel baskıcılığından hayal kırıklığına uğramış gibi görünüyorlardı. Her koşulda İran'ın Şii oluşu, İslam dünyasının genelinde onun bir model olarak görülmesini engellemişti. İslam dünyasında geniş bir kültürel nüfuza sahip olmuşlardı ve dar ölçekli sosyal hizmetlerde gerçek bir hüner sergilemişlerdi (ancak Afganistan'da değil), ancak siyasi olarak hiçbir yere varamıyorlardı. Bu açıdan, yarım yüzyıl önce Avrasya'nın Komünist partilerinin kaydettiği başarıları yakalamaya kesinkes muktedir olamamışlardı.

El-Kaide'nin eşi benzeri olmayan yöntemi etraflıca düşündükleri bir şey olmalıdır. Rejimlerin kendilerine saldırmak yerine, işin sırrı Amerika'ya saldırmaktı. Teröristler kitleleri Amerikalılardan intikam alma itkisiyle kışkırtarak, Müslüman kamuoyunun büyük sempatisinin kazanmayı ve Amerika Birleşik Devletleri ile işbirliği içinde olan rejimleri aşağılamayı umabiliyordu. Bununla birlikte Afganistan'ın Amerika tarafından işgaline karşı örgütlenen direniş beklenenden çok çabuk çöktü. İslam kamuoyu tüm bu olan biten karşısında son derece karışık hislere kapıldı, saldırıları desteklemek yerine onları Yahudilerin ya da Amerikalıların üzerine yıkma eğilimine girdi.

On ila yirmi yıl içinde bu saldırıların Amerikalılar üzerinde belleklere son derece tatsız olaylar olarak kaydolmaktan daha önemli bir iz bırakmaması çok olasıdır. Fakat bu olaylar, dünyamızın yapıları üzerinde uzun vadeli etkileri olmasa da ve Arap ülkelerindeki mevcut rejimleri ortadan kaldırmakta başarısız olsalar da bugün yaşadığımız, onların tabiriyle, orantısız dünyadaki gerçek önemlerini muhafaza edeceklerdir. Özellikle, modernleşmenin ilk olarak Britanyalılara ihsan ettiği faydaları daha henüz dağıttığı toplumlar olduğunu bize bir kez daha hatırlattılar. İslam toplumlarını tarihin kesinkes yanlış tarafında bulunan diğerlerinden ayıran şey, kendilerini içinde buldukları sıkıntılı durum değil fakat daha ziyade onların tepkilerini şekillendiren bir çift kalıtsal özelliktir: İslam

cemaatinin büyüklüğü ve din tarafından onaylanan şiddetin kolaylıkla üretilebilir olması. Bu gelenek, nihai amaçları İslam dünyasında pek az kişinin ilgisini çekmiş ya da bu kişiler dışında hiç anlaşılmamış küçük, fanatik gruplar tarafından benimsenebilir. Fakat bu tür gruplar, yabancıların kolayca anlayabilecekleri nedenlerden ötürü mutsuzluk üreten toplumların en azından bir miktar sempatilerini kazanabilirler.

Latin Amerika'dan verilecek benzer bir örnek belki İslam dünyasında olup bitenlerin ayırt ediciliğini netleştirmekte yardımcı olabilir. Peru'yu ele alalım. Peru Amerika Birleşik Devletleri'ne kin besleyen bir Latin Amerika ülkesidir. Son on yıllarda Marksistlerin –özellikle de Maocuların– kontrolündeki büyük çaplı terörizmden mustariptiler. Bu hareket kendini Aydınlık Yol olarak adlandırdı ve amacı Peru devletini yıkmaktı. Aynı zamanda Pentekostalizm'den* aldıkları enerji ve inanç sayesinde köktenci bir yol izlediler. Düşüncelerini pazarladıkları temel nokta, ülkeye yaptığım bir ziyarette söylendiği gibi, sağladıkları sosyal hizmetlerdi. Buna ek olarak, erkek muhtedilere uyguladıkları manevi reform hareketi kadınlar için çekici hale getirdi; ayık eşler daha çok çalışıyor, böylece daha çok aylık alıyor ve karılarına daha az şiddet uyguluyorlardı. Yani Peru'da da siyasi terör ve aşırı dincilik vardı. Fakat Peru vakasında ve diğer birçoklarında, iki şey çok ayrıydı: Teröristler inançsızdı ve köktenciler de siyasetle ilgilenmiyorlardı. İslam dünyasının ayırt edici özelliği ise bu iki unsurun bir araya gelmiş olması ve ortaya çıkan karışımın tahrip ediciliğiydi.

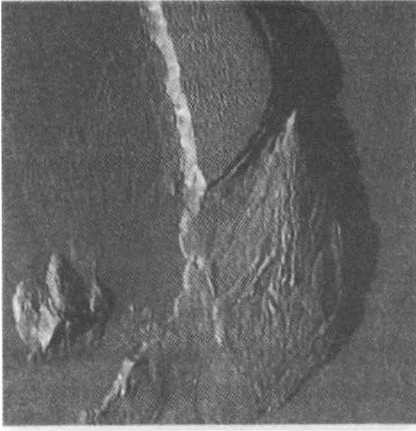
III. YİNE JÜPİTER'İN SEVGİLİLERİ

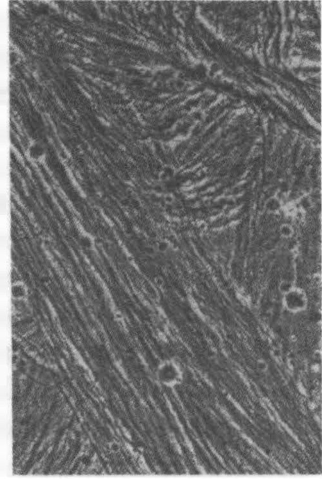
Sanayi devrimi öyküsünün en önemli temalarından biri –ona yol açan ve onun yol açtığı– bilimin hızla ilerlemesiy-

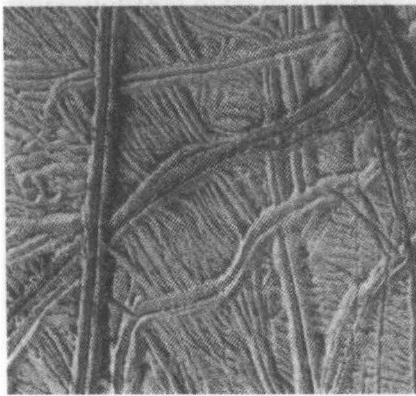
* Protestanlık içerisinde sayılan ve Tanrı ile kişisel bir deneyime vurgu yapan bir Hıristiyan tarikatı (Çev. n.)

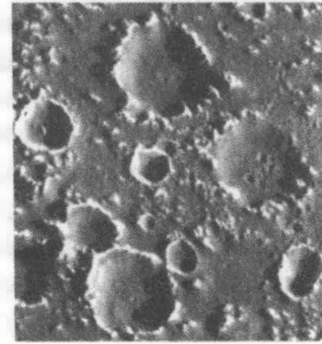
di. O olmasa 110 katlı gökdelenler ve El-Kaide'nin onları vuracağı jet uçakları olmayacaktı. 20. yüzyılın sonlarında gerçekleştirilen bilimsel gelişmelerden bazıları insan hayatını önceden hayal edilemeyecek biçimde dönüştürdü: Öyle ki bilimadamları DNA üzerine yaptıkları araştırmalar sayesinde genetik okuryazarlığının esaslarını belirlemeye başladılar. Diğer ilerlemeler ise gerçekten akıllara durgunluk verecek seviyedeydi: Evrenin geniş çaplı tarihi ve yapısı ve en küçük parçacıkların davranışları ortaya çıkartılmıştı. Fakat bilimsel faaliyetlerin öyle bir kolu vardı ki ondan elde edilen sonuçlar (ne tam anlamıyla işe yarar ne de dudak ısırtacak gibiydi ama) inkâr edilemeyecek biçimde olağanüstüydü. Bu, güneş sisteminin insansız uzay araçları ile keşfedilmesiydi.

Galileo'nun araştırmasında olduğu gibi, bu keşif faaliyeti devletin himayesine bağlıydı. Galileo buna açık bir biçimde işaret etmişti: "Hükümdarların savaşırken, kaleler inşa edip onları savunurken ya da soylularla birlikte eğlenirken yaptıkları büyük harcamaları ne ben yapabilirim ne de başka özel kişiler yapabilir." Bununla birlikte 20. yüzyılın sonunda bu oyun ne İtalyan prenslerinin ne de ticaret cumhuriyetlerinin oynayabileceği bir oyun olmaktan çıkmıştı. Uluslararası işbirliği yerine, gerçekte tek bir oyuncu vardı, dünyanın en zengin ülkesinin hükümeti ve orada dahi maliyetin boyutlarını gören siyasetçilerin beti benzi atmıştı. Amerika Birleşik Devletleri hükümeti buna rağmen NASA'yı kurdu ve ona düzensiz de olsa yüklü miktarda fonlar aktarmaya devam etti. Bu örgüt, 21. yüzyılın ortasından önce insanların ulaşmasının kesinlikle mümkün olmadığı bir alanın keşfedilmesine vakfedilmişti. NASA dolayısıyla çok sayıda bilim adamı ve mühendisi istihdam etmişti ki Galileo birinci sınıf yüksek lisans öğrencisinden bile yoksundu. Bu ortak girişimin seviyesi, tıpkı sahip olduğu teknolojinin çoğu gibi, Galileo'nun hayal edebileceğinin ötesindeydi.









Resim 28: Jüpiter'in en büyük uydularının 20. yüzyılın sonlarında alınmış görüntüleri: Io (*üst sol*), Europa (*alt sol*), Ganymede (*üst sağ*) ve Callisto (*alt sağ*).

NASA'nın keşiflerinden elde edilen meyvelerin çoğu Galileo'nun hayal gücünün önemini azaltmayacaktı, ancak onun Dünya merkezci selefleri çıplak gözle yaptıkları gökbilim ile bu meyveleri benimsemekte zorlanabilirlerdi. Aslında, NASA'nın buluşlarının birçoğu Galileo'nun hoşuna gidebilirdi; tıpkı kendi buluşları gibi onlar da işine yarayacaktı. Temel hareket noktası, Ay'ın üzerindeki şekiller hakkındaki

tartışmasında da kafa yorduğu şey, gökcisimlerinin tıpkı diğer cisimler gibi olduğuydu. Bununla birlikte bu, Jüpiter'in dört uydusunu keşfettiği noktadan itibaren daha çok mesafe kaydedebileceği bir durum değildi, elindeki en büyük teleskopla bile onları sadece ışık noktaları olarak görebiliyordu. Onun zamanından bugüne dek, Jüpiter'e ait o kadar çok uydu keşfedildi ki çoğumuz sayısını bile hatırlamıyoruz. Fakat Galileo'nun bulduğu dört uydu hâlâ en büyük ve en ilginç olma özelliğini korumaktadır. 1972 yılında NASA Jüpiter'in yörüngesine bir uzay mekiği gönderdi ve özellikle 1990'ların "Galileo Misyonu" keşifleri sayesinde bu uyduların gerçekte nasıl cisimler olduğuna dair bilgi akışını sağladık.

Io, ismini Jüpiter'in metreslerinden alıp onun karısına karşı duyduğu derin kıskançlığı ile tanınır, bu dört uydudan gezegene en yakın olanıdır. Bu Galileo'nun en zor gördüğü uyduydu (Resim 22'de uydulardan alınmış çeşitli görüntüleri görebilirsiniz). Bize göre ise Io, gezegenin onu kendine doğru çektiği güçlü gelgit kuvvetine maruz kalmakta, dolayısıyla onu kızıştırmakta ve kesintisiz volkanik faaliyetlere sebep olmaktadır. Bu volkanik faaliyet, uydunun sülfüre çalan yüzeyini sürekli yeniden oluşturmaktadır; bizim Ay'ımızın yüzeyinin büyük bölümü güneş sisteminin erken tarihinin eski kayıtlarını koruyorken, Io'nun kayıtlarında bir milyon yıldan daha öncesine dair herhangi bir şeye rastlayamıyoruz. Resim 28 (*sol üst*) Io'nun şimdi görebildiğimiz dağlarını bize göstermektedir. Bu resimlere Galileo baksa yüzeydeki gölgeye gün batımının sebep olduğunu hemen fark ederdi. Bu gölge tıpkı bizim Ay'ımızdaki dağları belli eden gölge gibiydi (bu defa 4000 metre). Io elbette bizim hayal edebileceğimiz hiçbir yaşam formunun yaşamasına elverişli değildi.

Callisto, ismini Jüpiter tarafından hamile bırakılan bir prensesten alır ve onun da Jüpiter'in karısı ile sorunları vardır, dört uydudan en dışarıda olandır. Yüzeyi Io'nun gençliğinden hiçbir iz taşımaz. O dikkat çekici bir biçimde eski bir kaynaktır, her ye-

rinde eski krater çarpmalarının yara izleri bulunur (*bkz.* Resim 28, *sağ alt*); bizim uydumuzun büyük kısmını yeniden şekillendiren volkanik süreç, Callisto'ya dokunmamıştır. Bununla birlikte Callisto bir açıdan bizim uydumuzdan tamamen farklıdır: Onun temel birleşenlerinden biri buzdur. Bu durum ise, uydunun değişmeyen yüzeyinin altına gizlenmiş olabilecek bir okyanusun varlığı ihtimalini arttırmaktadır.

Ganymede, ismini Jüpiter'in sakisi olmak üzere kaçırılan yakışıklı bir gençten alır, güneş sistemindeki en büyük uydudur ve yörüngesi Castillo'nun yörüngesi ile Jüpiter arasındadır. Burada da yine buz üzerinde çok eski göktaşı çarpmalarının oluşturduğu kraterleri görmekteyiz. Fakat Callisto'nun yüzeyinin aksine, Ganymede sonraki süreçlerden bir hayli etkilenmişti ki bu yapısıyla kozmik bir bahçıvanın yüzeyinde tırmıkla çalıştığı izlenimini vermektedir (*bkz.* Şekil 28, *sağ üst*). Burada bir yüzey altı okyanusun varlığından ciddi şekilde bahsedemeyiz.

Geriye bir tek Europa kalıyor. İsmini Jüpiter'in Girit'e kaçırdığı Fenikeli bir prensesten alan Europa, Galileo'nun gözlemlediği uydular arasında Io'dan sonra en içeride bulunan uydudur. Burada yine daha çok buz görüyoruz, yüzeyi hırpalanmışlık açısından biraz Ganymede'ye benzemekle birlikte çok daha biçimsizdir (*bkz.* Resim 28, *sol alt*); bir çeşit buz volkanizması bu biçimsizliğin baş faili gibi görünmektedir. Bu yüzeyin kaç yaşında olabileceğinin belirlenmesi gerekir, ancak birtakım belirtilere göre epey yenidir. Soracağımız soru elbette yüzey altında okyanus olup olmadığıdır ve yazdığım gibi bu ucu açık bir soru olarak kalacaktır. Europa'da dünyada olduğundan daha fazla deniz suyu olabilir.

Bütün bunlar oldukça nettir ve ne yazık ki Galileo bunları göremeyecektir. Fakat en ilginç nokta, Europa'nın ve belki öteki uyduların yüzeyinin altında sıvı su barındırabiliyor olabileceğine ilişkin kanıtlardır. Okyanusun olduğu yerde hayat da vardır. Eğer varsa, bu da Galileo'ya uyacaktır ki, o gökmerkezcilerin kulaklarını bükecek ve gökcisimlerinin diğer

cisimlerden pek farklı olmadığını söylediği başka bir noktaya temas edecektir. Fakat Europa üzerinde –ya da daha içinde– hayat bulmak Galileo'nun aklına gelmeyecek başka bir soru yaratmaktadır: Europa'daki yaşamı biyokimyasal ve biyolojik açıdan bizimki ile nasıl karşılaştıracağız? Bu elbette insanlık tarihi ile ilgili bir soru değildir, fakat özünde bu kitapta çok sık karşılaştığımız rastlantı mı zorunluluk mu sorusuna benzemektedir; örneğin, Yeni Dünya'daki medeniyetler ile Eski Dünya'dakileri karşılaştırmak için Meçhul Fatih'in yardımına başvurmuştuk. Hayat, medeniyet ve modernleşme gibi şeyler oldukları haliyle eğer yaşayacaklarsa nereye kadar gidebileceklerdi, çünkü olabildikleri tek şey buydu. Onlar sadece bir dizi alternatiften biri oldukları için bu yol ne kadar ileri gidecektir? Bunlar üzerinde düşünülecek ilginç sorulardır, ancak şimdiye dek ister bu kitapta ister başka bir yerde olsun bu soruların yanıtlarını bulmakta kazandığımız başarı daima sınırlı olmuştur.

Bununla birlikte NASA ve El-Kaide'nin ortaya koydukları dikkat çekici faaliyetler taban tabana zıttır. Bir örgüt mevcut evrensel ortamda yaşamayı başaran insanlara seslenirken diğeri ondan nefret edenlere seslenmektedir. Bu zıtlığı havuzun kenarında yaşayan kurbağalar ile kuyuda yaşayan kurbağalar arasındaki farka benzetebiliriz. Fakat her iki girişimin de önemli ve fazlasıyla insana özgü olan ortak bir yönü vardır. Her ikisi de, hayal gücünün, insan etkinliğinde sağduyuyu devre dışı bırakma konusunda ne kadar büyük bir güce sahip olduğunu bize hatırlatabilir.

SONUÇ

Bu kitapta anlatılan insanlık tarihi genel olarak materyalisttir. Ancak bu, kitabın madde evrendeki tek şeydir ya da fikirler önemli değildir türünden son derece yanlış düşüncelere dayandığı anlamına gelmez. Kitap şu yönüyle materyalisttir: Tarihin seyrini anlaşılır hale getirmek ya da neden tarih diye bir şeyin var olduğunu açıklamak için doğaüstü aklın –ilahi olsun ya da olmasın– etkinliğini yardıma çağırmaz.

Böyle bir yaklaşım yeni değildir. Evrenin bizim için yapılmadığını savunan Romalı şair Lukretius, insanın kültürel evriminin, karakterinde ve özellikle de öğretisel temellerinde materyalist olduğundan bahseder. Tanrıların varlığını inkâr etmese de, onları tamamen bizim dünyamızın dışında tutar ve onların bir şekilde dünyadaki olaylarla ilgilendikleri fikrini reddeder. Dünyamızda vuku bulan şeyler başka çıkar yol yoksa atomların davranışları meselesidir: "Birçok atom farklı farklı biçimlerde birbirine karışır (...) bir araya gelir ve bütün kombinasyonları dener." Lukretius'a göre bu yüzden tarihte ereksellik yoktur. İnsan kültürü ve toplumu tanrıların amaca yönelik müdahalelerinin değil evrimin ürünüydü. İnsanlar başlangıçta hayvanlar gibi yaşıyorlardı. Sonraki toplumların sahip oldukları dil, tarım, metal araç gereçler, ateşin kullanılması, kıyafetler, evler, denizcilik, evlilik, komşuluk, özel mülkiyet, zayıfın hakkını savunma, din ya da yazı gibi temel özelliklerden yoksundular. Zaman içinde bunların hepsi değişti: Zeki insanlar icatlar yapmaya, krallar şehirler kurmaya vb. başladılar. Karmaşık toplumlar ortaya çıktı. Bu kitapta,

benzer bir ruhla benim bilgi vermeye çalıştığım şey aşağı yukarı böyledir; ancak Lukretius'un girişiminin çekirdeğini oluşturan din karşıtı polemik bu kitapta yoktur.

Kendi tarihimizi anlamaya çalıştığımız noktada bir bakıma Lukretius ile neredeyse aynı koşulları paylaşıyoruz. Önce, insanlık tarihinin en azından bazı kısımlarının daha yeni meydana gelmiş olduğu gerçeğini kabul etmek zorundayız. Bu, duygusal olarak rahatlatıcı olabilse de, entelektüel açıdan faydasızdır. İnsan türünün tarihini yazmak için uygun bir gözlem noktası olarak şimdinin söyleyeceği çok az şey vardır ve mutlak surette yanıltıcı olabilir. Bir bakıma, dünyadaki en önemli şeyin *kim* olduğumuz olduğunu söyleyen etnik-merkezciliğin çekimine kapılmamayı öğrendik. Ama dünyadaki en önemli şeyin *hangi zamanda* yaşadığımız olduğunu –ve geçmişinin öneminin bizi içinde yaşadığımız geçici şimdiki zamanla ilişkilendirmesinden kaynaklandığını– söyleyen zaman-merkezciliğin bizi rahatına düşkün insanlar haline getirdiğini fark edemedik.

Gerçek şu ki, Lukretius gibi, insanlık tarihinin genel şeklini o tamamen ortadan kalkmadan bilmeyi ümit edemeyiz. Belki de tarihimiz, insanın umursamazlığı yüzünden yok olacaktır. Kitle imha silahlarının kullanılmasıyla bu sona ulaşması Lukretius'u pek de şaşırtmazdı, çünkü o da ilerlemenin her zaman en iyiye ulaşmayacağı noktasına bizimle aynı fikri paylaşıyordu. İlkel zamanlarda "Bir sancak altında toplanmış binlerce insan bir günde ortadan kaldırılamıyordu" diye yazar. Oysa onun yaşadığı çağda ordular bir günde binlerce insanı öldürme yeteneğine kavuşmuştur: "İnsanlık için icat edilen korkunç silahlar, savaş terörünü günden güne arttırıyor." Ya da çevrenin geri dönüşü olmayan şekilde bozulması bizim tarihimize bir son verebilir ki bu Lukretius'un beklemediği bir ihtimaldi. Diğer taraftan, metalurjinin insanlara "ormanları yok etme araçları" verdiğinden ve insanların "ormanları dağlara doğru çekilmeye zorladığı ve aşağıdaki toprakları

çiftçilere bıraktığı"ndan bahsederken bu sürecin başlangıçlarını tanımlar. Ya da son, tamamen doğal süreçler neticesinde gelecektir. Holosen ikliminin neden o kadar uzun sabit kaldığını anlayamazken, paleo-iklimsel kayıtlar bize bu istikrarın bir gün sona ermek zorunda olduğuna dair güçlü deliller sunar. Bu, Lukretius'un aklına gelmeyecek türden bir fikirdi, ancak onun ilgisini çekebilirdi, çünkü onun bu dünyanın bizim için yapılmadığı fikrini uygun bir şekilde anlatıyordu. Tarihimiz belki de daha farklı bir şekilde son bulacaktır. Ve sonra tekrar, bizim bile hayal edemeyeceğimiz bir gelecekte yaşamaya devam edecektir. Bu ilginç olabilir. Fakat en nihayetinde bu konularda Lukretius'un sahip olduğundan daha fazla bilgiye sahip değiliz.

Elimizde insan davranışlarını bilimsel olarak anlamamızı sağlayacak hiçbir araç olmaması bakımından da Lukretius'la aramızda bir fark yoktur. Kendi türdeşimiz olan insanları, geçmişte ve şimdide, anlamlandırmak için elimizde olan tek alet, kalite açısından bilimsel kavrayıştan oldukça uzak olan içgörümüzdür. Büyük bilim adamı Charles Darwin'in bilim adamı olmayan babası hakkında yazdığı gibi "Babamın sahip olduğu en önemli güç, kişilikleri ve hatta çok kısa süre gördüğü insanların bile akıllarını okumasıydı." Birçoğumuzda çok düşük seviyede bulunan bu tür güçlerin varlığı şaşırtıcı değildir. Günlük hayatlarımızda rast geldiğimiz türdeşlerimiz çok karmaşık organizmalardır ve onları anlama yeteneğimiz doğal seçilimin bizi bu göreve uzun zamandır hazırlamakta olmasıyla ilişkilidir. Darwin bu hediyenin babasını "şimdiye kadar değersiz bir arkadaştan" koruduğunu yazmaya devam eder. Değersiz bilimsel hipotezleri bir kenara atacak yeteneğe sahip insanları seçmek için binlerce nesil boyunca benzer bir baskı uygulanmıştır. Aslında akıllarımız doğanın bizden türdeşlerimizde aramamızı istediği niyetleri doğanın kendisine yansıtmaktan başka bir şey yapmayan dine daha iyi uyum sağlamış gibi görünmektedir. İnsan her ne kadar bir elektron,

buzul ve yıldızdan çok daha karmaşık bir varlık olsa da insan davranışını araştıran başarılı bir bilimin önünde sonunda ortaya çıkma ihtimalini inkâr etmez. Fakat evren var oldukça, buna Lukretius'un olduğundan daha yakın olamayacağız.

Elbette Lukretius'un muhtemelen yapabildiğinden çok daha iyi yapabileceğimiz birçok şey vardır. Genetik hakkında ve insan toplumlarının diğer primatlarla paylaştığı özellikler hakkında bilgi sahibiyiz. Onun ise elinde böyle bir bilgi yoktu ve olaylara getirdiği açıklamalar bu eksiklikten muzdaripti. Tarihöncesini yeniden inşa etmek için elinde arkeolojik delil ve tarihlendirme tekniği yoktu. İnsan toplumlarının çoğu hakkında bizim bildiğimizden daha az şey biliyordu ki bunların büyük kısmı onun zamanında hâlâ yaşıyordu (ancak bizim aksimize, Resim 1'de görülen ağırşakları tanımakta hiçbir zorluk yaşamıyordu, bunlar Resim 19'da görülen dokuma tezgâhlarının günümüze ulaşan yegâne parçalarıydı). Doğal olarak onun ile bizim aramızda yatan iki bin yıllık tarih hakkında hiçbir şey bilmiyordu. Benzer açılardan Lukretius'u arkamızda bıraktığımızı iddia edebiliriz.

Bununla birlikte, bu kitapta Lukretius'un kesinlikle arkasında durmayı seçtiği önemli bir fikir vardır: insanlığın kültürel çeşitliliği. Kültürel değişimin öneminin fazlaca farkında olsa da, kültürel farklılıklarla o kadar ilgilenmedi. Tanrı fikrinin tüm uluslar arasında nasıl yayıldığından bahsetti, fakat onların dinsel algılarındaki çeşitlilikten söz etmedi. Bu kısmen onun çağından bizim çağımıza gelinceye değin gerçekleşen büyük bakış açısı değişikliğini yansıtabilir. Modern dünyanın benzersiz koşulları her türlü kültürel farklılığın ilk kez araştırılmaya başlanmasına imkân tanımıştır, bu sayede şimdi onun hakkında daha çok şey biliyoruz. Fakat aynı şartlar bu çeşitliliği yok olma ile tehdit ediyordu. Bu süreç henüz 16. yüzyılda Amerika kıtası üzerinde büyük bir etkiye sebep olmuştu, bugün ise Fransa gibi bir ülkeyi bile etkilemektedir. Sonuç olarak bu kültürel çeşitliliğe önem vermeye başladık,

çünkü New Jersey'deki tarım alanı ve Brezilya'daki yağmur ormanları gibi kayboluyorlar. Bu belki de bizi onun önemini abartmaya yönlendirmektedir. Örneğin duvarlar, çanak çömlek ve yazı onlara sahip olan kültürler arasında kolaylıkla tanınır; bildiğim kadarıyla, hiç kimse bir kültüre ait olan ve diğer bir kültür tarafından anlaşılmayan bir özelliğe rast gelmemiştir. Fakat yeterli miktarda farklılık vardır ve insanlık tarihi hakkındaki bir kitabın kültürel çeşitlilik üzerine yoğunlaşması için bundan daha iyi bir sebep yoktur.

Bu çeşitliliğin tarihini uzun vadede değerlendirelim. Çoğunlukla onun hakkında tahminlerde bulunabiliriz, ancak günümüze kadar neredeyse hiç değişmeden geldiğini düşünmek muhtemelen yanlış olacaktır. Eğer modern insanlar, ırk karışmasının çok küçük ölçekte görüldüğü bir nüfusa sahip tek bir kökene dayanıyorsa, başlangıçta aynı kültürü paylaşma şansları vardır. Bu kültür sonradan bölgenin modern insanlar tarafından ele geçirilmesi ile farklılaşmış ve gittikçe kapsamlı bir hal almıştır. Kültürel çeşitlilik Geç Paleolitik'in son aşamalarında doruk noktasına ulaştıysa bile, bu aşamadan sonra azalmaya başlamıştır. Kültürel çeşitliliğin eksiksiz bir resmini elde etmemiz biraz zordur, çünkü bu çeşitlilik hakkındaki bilgilerimiz okuryazar toplumların bıraktığı ve okuryazar olmayanları tarif ettiği yazılı kayıtlarla sınırlıdır. Hiç şüphesiz medeniyet çeşitliliği kötü etkilemiş olabilir, ama en azından seçkinler seviyesinde geniş alanlara hâkim olan görece homojen kültürler yaratmıştır. Bu bağlamda modern zamanlarda olan şey, uzun zamandan beri yürürlükte olan bir sürecin yoğunlaşması olarak görülebilir.

Meselenin özü şudur: Kültürel çeşitlilik, bünyesinde kendi çürümesinin –ya da başka bir bakış açısına göre, ilerlemesinin– tohumlarını barındırır. Lukretius'un, savaş olgusu dolayısıyla, gayet iyi bildiği gibi, insan toplumları birbirleriyle rekabet halindeydi. Her ne kadar –toplumların başarısı ya da başarısızlığını etkilemesi söz konusu olmayan saç mo-

delleri gibi– bazı yönleri tarafsız olsa da kültürel çeşitlilik bu rekabetin kendini gösterdiği önemli alanlardan biriydi. Rekabetin hızı, modern öncesi şartlara eşlik eden uzaklık ve izolasyon ile kaplumbağa hızı seviyesine çekilebilir. Bu yüzden Avustralya'da 18. yüzyılda hâlâ avcı-toplayıcı toplumlar yaşıyordu ve genel anlamda, rekabet teması bu kitabın ilk ve son bölümlerinde daha belirgindir. Önünde sonunda kültürel çeşitlilik ile rekabet etkileşime girer ve bu ikiz gücün etkileşiminden tarihin zenginlikleri ile korkunçlukları doğar. Biz bu kitapta bunları yüzeysel olarak ele alabildik. Rekabet, elbette, herhangi bir tür insanın ortaya çıkmasından milyarlarca yıl önce dünyadaki yaşamın evrimini yönlendiriyordu; fakat üzerinde etkide bulunduğu çeşitlilik genetik bir çeşitlilikti. Bizi böyle olağanüstü kılan şey, genetik bakımdan neredeyse tek biçimli olan türümüzün bu *kültürel* çeşitlilik yaratma eğilimidir. Son on bin yıl boyunca yaptığımız tarihi, bu eğilime borçluyuz; gerçi dürüstçe davranıp bu tarihi kasten yapmadığımızı da söylemek gerekir.

KAYNAKLAR

Genel

William H. McNeill, *Dünya Tarihi,* (İmge Kitabevi, Ankara 2008). J. M. Roberts, *A Short History of the World* (New York: Oxford University Press, 1993). Patricia Crone, Pre-*industrial Societies* (Oxford: Basil Blackwell, 1989). Jared Diamond, *Tüfek, Mikrop ve Çelik: İnsan Topluluklarının Yazgıları* (Tübitak Popüler Bilim Kitaplığı, Ankara 2010).

1. Paleolitik Arka Plan

Richard G. Klein, *The Human Career: Human Biological and Cultural Origins* (Chicago and Londra:,University of Chicago Press, 1999). Robert Foley, *Humans before Humanity* (Oxford and Cambridge, Mass.: Black-well, 1995). Richard B. Alley, *The Two-Mile Time Machine: Ice-cores, Abrupt Climate Change, and Our Future* (Princeton: Princeton University Press, 2000). Matt Ridley, *Genome: The Autobiography of a Species in 23 Chapters* (New York: HarperCollins, 1999). Luigi Luca Cavalli-Sforza, *Genes, Peoples, and Languages* (New York: North Point Press, 2000) Kathy D. Schick ve Nicholas Toth, *Making Silent Stones Speak: Human Evolution and the Dawn of Technology* (New York: Simon & Schuster, 1993).

2. Neolitik Devrim

Bruce D. Smith, *The Emergence of Agriculture* (New York: Scientific American Library, 1995). Jared Diamond, *Tüfek, Mikrop ve Çelik: İnsan Topluluklarının Yazgıları* (Tübitak Popüler

Bilim Kitaplığı, Ankara 2010). James Mellaart, *The Neolithic of the Near East* (Londra: Thames and Hudson, 1975). William K. Barnett and John W Hoopes, edl., *The Emergence of Pottery: Technology and Innovation in Ancient Societies* (Washington, DC, and Londra: Smithsonian Institution Press, 1995).

3. Medeniyetin Doğuşu

Peter T. Daniels and William Bright, *The World's Writing Systems* (New York and Oxford: Oxford University Press, 1996).

4. Avustralya

John Mulvaney ve Johan Kamminga, *Prehistory of Australia* (Washington, DC, ve Londra: Smithsonian Institution Press, 1999). Baldwin Spencer ve F. J. Gillin, *The Aranda: A Study of a Stone Age People* (Londra: Macmillan, 1927).

5. Amerika Kıtası

The Cambridge History of the Native Peoples of the Americas (Cambridge: Cambridge University Press, 1996-2000). Richard E. W. Adams, *Ancient Civilisations of the New World* (Boulder: Westview Press, 1997). Michael D. Coe, *Mexico from the Olmecs to the Aztecs*, 4. basım (New York: Thames and Hudson, 1994). Joyce Marcus, *Mesoamerican Writing Systems: Propaganda, Myth, and History in Four Ancient Civilisations* (Princeton: Princeton University Press, 1992).

6. Afrika

David W. Phillipson, *African Archaeology* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993). J. D Fage, William Tordoff ile, *A History of Africa* (Londra ve New York: Routledge, 2002). *The Cambridge History of Africa* (Cambridge: Cambridge University Press, 1975-86). Ian Shaw, ed., *The Oxford History of Ancient Egypt* (Oxford and New York: Oxford University Press, 2000). Paul Spencer, *The Samburu: A Study of Gerontocracy in*

a Nomadic Tribe (Londra: Routledge and Kegan Paul, 1965). Frank Henderson Stewart, *Fundamentals of Age-group Systems* (New York: Academic Press, 1977).

7. Eski Yakındoğu

J. N. Postgate, *Early Mesopotamia: Society and Economy at the Dawn of History* (Londra ve New York: Routledge, 1992). Amelie Kuhrt, *The Ancient Near East, c. 3000-330 BC* (Londra ve New York: Routledge, 1995). Mark S. Smith, *The Origins of Biblical Monotheism: Israel's Polytheistic Background and the Ugaritic Texts* (Oxford: Oxford University Press, 2001).

8. Hindistan

Bridget ve Raymond Allchin, *Origins of a Civilisation: The Prehistory and Early Archaeology of South Asia* (New Delhi: Viking, 1997). Hermann Kulke ve Dietmar Rothermund, *A History of India* (Londra ve New York: Routledge, 1998). A. L. Basham, *The Wonder That Was India: A Survey of the Culture of the Indian Sub-continent before the Coming of the Muslims* (New York: Taplinger, 1968). A. K. Ramanujan, Velcheru Narayana Rao ve David Shulman, *When God Is a Customer: Telugu Courtesan Songs by Ksetrayya and Others* (Berkeley: University of California Press, 1994).

9. Çin

Kwang-chih Chang, *The Archaeology of Ancient China* (New Haven: Yale University Press, 1986). Patricia Buckley Ebrey, *The Cambridge Illustrated History of China* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996). *The Cambridge History of Ancient China from the Origins of Civilisation to 221 B.C.* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999). E W. Mote, *Imperial China, 900-1800* (Cambridge, Mass., ve Londra: Harvard University Press, 1999). *The Cambridge History of China* (Cambridge: Cambridge University Press, 1978-). *The Cambridge History of Japan*

(Cambridge: Cambridge University Press, 1988-99). Patricia Buckley Ebrey, *Chu Hsis Family Rituals: A Twelfth-Century Chinese Manual for the Performance of Cappings, Weddings, Funerals, and Ancestral Rites* (Princeton: Princeton University Press, 1991). Joseph Alsop, *The Rare Art Traditions: The History of Art Collecting and Its Linked Phenomena Wherever These Have Appeared* (New York: Harper & Row, 1982).

10. Eski Akdeniz Dünyası

John Boardman, Jasper Griffin ve Oswyn Murray, *The Oxford History of Greece and the Hellenistic World* (Oxford: Oxford University Press, 1991). John Boardman, Jasper Griffin ve Oswyn Murray, *The Oxford History of the Roman World* (Oxford: Oxford University Press, 1991). *The Cambridge Ancient History* (Cambridge: Cambridge University Press). Aristotle's *Athenian Constitution*, çev. John Warrington, *Aristotle's Politics and Athenian Constitution* içinde (Londra ve New York: J. M. Dent and E. P. Dutton, 1959). R. M. Cook, *Greek Painted Pottery* (Londra: Methuen, 1972).

11. Batı Avrupa

Mortimer Chambers, Raymond Grew, David Herlihy, Theodore K. Rabb ve Isser Woloch, *The Western Experience* (New York: Alfred A. Knopf, 1987). Robert Bartlett, *The Making of Europe: Conquest, Colonisation, and Cultural Change, 950-1350* (Princeton: Princeton University Press, 1993). Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist State* (Londra: NLB, 1974). Marvin A. Breslow, ed., *The Political Writings of John Knox: The First Blast of the Trumpet against the Monstrous Regiment of Women and Other Selected Works* (Londra ve Toronto: Associated University Presses, 1985). Stillman Drake, çev., *Discoveries and Opinions of Galileo* (New York: Doubleday, 1957).

12. İslam Medeniyeti

J. P. Mallory, *In Search of the Indo-Europeans: Language, Archaeology and Myth* (Londra: Thames and Hudson, 1989). David Morgan, *The Mongols* (Oxford and New York: Basil Blackwell, 1986). Francis Robinson, ed., *The Cambridge Illustrated History of the Islamic World* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996). Ira M. Lapidus, *A History of Islamic Societies* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988). Bernard Lewis, *The Middle East: A Brief History of the East 2,000 Years* (New York: Scribner, 1995). Edward C. Sachau, çev., *Alberuni's India,* ed. (New York: W. W. Norton, 1971).

13. Avrupa Yayılması

Robert Tignor, Jeremy Adel-man, Stephen Aron, Stephen Kotkin, Suzanne Marchand, Gyan Prakash, ve Michael Tsin, *Worlds Together, Worlds Apart: A History of the Modern World from the Mongol Empire to the Present* (New York and Londra: W. W. Norton, 2002). Nancy M. Farriss, *Maya Society under Colonial Rule: The Collective Enterprise of Survival* (Princeton: Princeton University Press, 1984). Anne Hilton, *The Kingdom of Kongo* (Oxford: Clarendon Press, 1985). Donald Keene, *The Japanese Discovery of Europe, 1720-1830* (Stanford: Stanford University Press, 1969).

14. Modern Dünya

James F. Hoge ve Gideon Rose, edl., *How Did This Happen? Terrorism and the New War* (New York: Public Affairs, 2001). Roy Mottahedeh, *The Mantle of the Prophet: Religion and Politics in Iran* (New York: Simon & Schuster, 1985). Daniel Fischer, *Mission Jupiter: The Spectacular Journey of the Galileo Spacecraft* (New York: Springer-Verlag, 2001).

Sonuç

Lucretius, *On the Nature of Things,* çev. Anthony M. Esolen (Baltimore and Londra: Johns Hopkins University Press, 1995).

İZİNLER

Bu eserde yer alan görsel malzemeler aşağıdaki kişi ve kurumların izniyle yayımlanmıştır.

s. 23, 81, 155, 305: James Davis / Axiom.
s. 18: Yazar.
s. 26: Jonathan Haas.
s. 28: *Nature*, Macmillan Publishers Ltd.
s. 39 ve 41: Giancarlo Ligabue, Centro Studi Ricerche Ligabue, 1986-1990.
s. 52: (*Üst*) Ashmolean Museum, Oxford Üniversitesi; (*alt*) Mary Leakey adına Freyman ve N. Toth.
s. 58: G. C. Hillman.
s. 60: Yazar.
s. 76: Joyce Marcus ve John Klausmeyer.
s. 77: Jürgen Liepe Fotoğraf Arşivi.
s. 89: John Mulvaney ve Johan Kamminga, *Prehistory of Australia*, Washington, DC: Smithsonian Institution Press, 1999, s. 55.
s. 99: John Mulvaney ve Johan Kamminga, *Prehistory of Australia*, Sydney, Australia: Allen & Unwin, 1999.
s. 107: *Ancient North Americans*, New York: W H. Freeman, 1983, s. 32-33 ve *The Times Atlas of the World*, Comprehensive Edition, London: Times Books, 1980, tablo 5.
s. 126: Perkins / Beckett ve Amerikan Doğa Tarihi Müzesi Kütüphanesi.

s. 133: W. M. Adams vdl. (edl.), *The Physical Geography of Africa,* Oxford: Oxford University Press, 1996, p. 165.
s. 150: Institute, Ashmolean Museum, Oxford.
s. 158-159: W. B. Fisher, *The Middle East,* London: Methuen, 1978, s. 4.
s. 161: James Mellaart, *The Neolithic of the Near East,* London: Thames & Hudson Ltd., 1975, s. 101.
s. 176: Arkeoloji Müzesi, İstanbul.
s. 180-181: Bridget ve Raymond Allchin, *Origins of a Civilisation: The Prehistory and Early Archaeology of South Asia,* New Delhi: Viking, 1997, s. 17.
s. 210: T. R. Tregear, *China: A Geographical Survey,* New York: Halstead Press, 1980, s. 22.
s. 212: Cambridge University Press, Michael Loewe ve Edward L. Shaughnessy (edl.), *The Cambridge History of Ancient China from the Origins of Civilisation to 221 B.C,* Cambridge: Cambridge University Press, 1999, s. 148 ve xxii.
s. 232: Harvard-Yenching Library.
s. 246-47: L. Jeftic vdl., *Climatic Change and the Mediterranean,* London: Edward Arnold, division of Hodder & Stoughton, 1992, s. 3.
s. 264: Ulusal Arkeoloji Müzesi, Atina; Scala/Art Resource, New York; the Pan Painter ve Güzel Sanatlar Müzesi, Atina. Boston, James Fund; American School of Classical Studies at Athens: Agora Kazıları.
s. 266: A. Pekridou-Gorecki, *Mode im antiken Griechenland,* Munich: C. H. Beck, 1989, s. 43.
s. 268: Martin von Wagner Museum, Universitat Würzburg ve K. Oehrlein.
s. 269: The Art Museum, Princeton University, Bruce M. White; Princeton University Art Museum, Bruce M. White.
s. 276-77: N. J. G. Pounds, *An Historical Geography of Europe,* Cambridge: Cambridge University Press, 1990, s. 13 ve 17.

s. 278-79: Biblioteca Nazionale Centrale, Firenze ve Ministero per i Beni e le Attivita Culturali della Repubblica Italiana.
s. 310: Topkapı Sarayı Müzesi.
s. 320-21: Marshall G. S. Hodgson, *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilisation,* Chicago and London: University of Chicago Press, 1974, cilt 2, s. 534.
s. 338-39: D. E. Dumond, *The Eskimos and Aleuts,* London: Thames and Hudson, 1977, s. 22-23; R. McGhee, *Ancient People of the Arctic,* Vancouver: UBC Press, 1996, ss. 77, 89, 97, 228; Jared Diamond, *Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies,* New York: W. W. Norton, 1997, s. 341; G. Jones, *A History of the Vikings,* Oxford: Oxford University Press, 1984, s. 271; M. Chambers vdl., *The Western Experience,* New York: Alfred A. Knopf, 1987, s. 457; F. W. Mote ve D. Twitchett (edl.), *The Cambridge History of China,* cilt 7, Kısım 1, Cambridge: Cambridge University Press, 1988, s. 234.
s. 359: C. V. Starr East Asian Library, Columbia Üniversitesi.
s. 366: Amerikan Doğa Tarihi Müzesi Kütüphanesi, M. Torres, *The Iconography of South American Snuff Trays and Related Paraphernalia,* Motala: Goteborgs Etno-grafiska Museum, 1987, tablo 12.
s. 366: Musee des Arts Decoratifs, Paris, Laurent Sully Jaulmes; Princeton University Art Museum, Col. James A. Blair, Bruce M. White.
s. 383: Yazar.
s. 395: NASA/JPL/Caltech.

DİZİN

C-Ç

D

E

I-İ

J